

TRIVMPHALIS

*since Regina Ulldaricæ Eleonoræ, Stokk:
die 24 Novemb Anno 1680 exstructa.*

Viktor Englund, Annika Sandén
& Göran Tagesson (red.)

Hushåll, stad och rätt

En vänbok till Dag Lindström

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Historica Upsaliensia

279

Utgivna av
Historiska institutionen vid Uppsala universitet
genom Maria Ågren & Dag Lindström

Viktor Englund, Annika Sandén
& Göran Tagesson (redaktörer)

Hushåll, stad och rätt

En vänbok till Dag Lindström

UPPSALA
UNIVERSITET

Tryckningsbidrag har erhållits från Vilhelm Ekmans universitetsfond, Berit Wallenbergs Stiftelse och Magnus Bergvalls Stiftelse.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND)

Omslagbild: Erik Dahlbergh, *Suecia antiqua et hodierna*, <https://suecia.kb.se/>
Sättning: Viktor Englund

ISSN 0081-6531

ISBN 978-91-513-2453-1 (tryckt)

ISBN 978-91-513-2518-7 (digital)

Kph Trycksaksbolaget AB, Uppsala 2025

Innehållsförteckning

TABULA GRATULATORIA	9
Hushåll, stad och rätt. En vänbok till Dag Lindström – Introduktion	13
<i>Viktor Englund, Annika Sandén & Göran Tagesson</i>	
Del I. Hus och hushåll	21
Boendets mönster och meningar: En urban yrkesgrupps boendeförhållanden under 1700-talets andra hälft.....	23
<i>Maria Ågren</i>	
Inledning	23
Syfte, frågeställningar och tidigare forskning	24
Källor, metod och urval.....	26
Var bodde tulltjänstemännen?	28
Varför bodde man där man bodde?.....	31
Slutsatser	39
Bofasta – men ändå inte. Om samiska hushåll söder om Dalälven under tidigmodern tid och om mänskliga och rumsliga relationer.....	45
<i>Linda Quiström</i>	
Bakgrund: Samer i Mellansverige	48
Noder.....	50
Platsen	55
Hus och rum.....	56
Hus och hushåll i Viken – avslutande diskussion.....	62
<i>Gud låte benne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning! –</i>	
Domprostens och biskopens nya hus i Linköping på 1720- och 30-talen.....	67
<i>Göran Tagesson</i>	
Bakgrund	68
Domprostgården – Rhyzeliusgården	70
Biskopsgården	78
Andreas Rhyzelius som byggherre	82
Stadsgårdar och byggnader.....	84
Att bygga hus på 1700-talet.....	89
Sammanfattning	91

Det tysta klosterfolket? Abbedissan Ingegerd och makten i Vadstena kloster....	93
<i>Louise Berglund</i>	
Kvinnlig auktoritet och manliga strukturer	95
Birgittinordens tillblivelse och den första abbedissan.....	96
Det medeltida kvinnliga klosteridealet	99
Abbedissan Ingegerd, makten och konflikten.....	102
Konfliktens möjliga rötter	106
Rooms to let: clergy widows operating rooming houses in eighteenth-century Sweden.....	109
<i>Beverly Tjerngren</i>	
Anna Elisabeth Höök, young mother	112
Christina Säfström, enigmatic wife and widow.....	114
Aurora Diurberg, Uppsala elite	117
Conclusion	119
House 143 in the southern quarter – tracing households and domestic space in late 18th-century Turku	121
<i>Panu Savolainen</i>	
Demographic source material: poll tax records	124
Architectural source material: fire insurance policies.....	125
Late 18th-century domestic architecture in Turku	128
Flexible houses, moving households	132
Living density and the question of privacy.....	134
Conclusions	136
Del II. Stad.....	139
Naboer og offentligt omdømme i dansk 1200-tals købstadslovgivning	141
<i>Helle Vogt</i>	
Tyveri.....	143
Brud på husfreden og voldtægt	145
Mål og vægt.....	146
Det offentlige rygte – <i>publica fama</i>	147
Opsamling.....	149
Folketro som kulturarv?.....	151
<i>Björn Horgby</i>	
Magiskt tänkande	152
Rädda ”bondekulturen”!.....	153
Den lantliga folktrons kulturarvsprocess	155
Den urbana folktrons kulturarvsprocess.....	156
Problematisering av tidsskikten ”nu” och ”då”	160
Folktron i kulturarvets backspegel.....	162

Slottet som arbetsplats	163
<i>Claes Westling</i>	
Syfte och forskningsläge	164
Källmaterialet	164
1561 års lönelista.....	165
Terminsutbetalningarna	169
Naturallön	172
1560 års mantals- och tomtöreslängd.....	173
Stadens storlek och slottsanläggningens betydelse	175
Places, pathways and performances: the urban routines of a clergyman in eighteenth-century England	177
<i>Jon Stobart</i>	
Destinations: the geography of engagement with the city	180
Walking: pathways through the city	183
Doing: practices and performances	191
Outcomes: producing the city	194
Conclusions	196
En månad vid hovet. Social interaktion och social ordning i det gustavianska Stockholm	199
<i>Mikael Alm</i>	
Hovet.....	201
Februari 1780	203
Hovbetjänarna och kungens silvertallrik	207
Skomakarparet och silvertvätterskans testamente	210
Hovjunkaren och källarmästarens rumshyra	213
Vid hovet.....	215
Del III. Rätts- och institutionshistoria.....	217
Förvisningspraktiker i Arboga och Stockholm under senmedeltiden	219
<i>Marko Lamberg</i>	
Frågeställning, metod och källor	220
Den nationella ramen	222
De lokala normerna.....	226
Den lokala praxisen	231
De förvisades bakgrund.....	236
Centrala resultat	238
Blåmärken och blodsår: Kroppen som vittne i senmedeltidens rättspraxis.....	241
<i>Christine Ekelund</i>	
Lag och rätt i senmedeltidens Stockholm.....	244
Blåmärken, blodviten och sår i den medeltida stadslagen.....	246
Våldsförövare och offer i det medeltida Stockholm	249

Att inspektera skador	250
Sår och blåmärken – straffmätning satt i system	252
Bestraffning och förlikning	255
”Uppgången till Policen och dess arbetsrum är uti en trång och mörk gränd; med mörka trånga och branta trappor” – upplevelser av Stockholms första polishus kring sekelskiftet 1800	259
<i>Tobias Osvald</i>	
Kontext och ingång	260
Metod och material	263
Införskaffande och underhåll	265
Tillträde och tillvaro	269
Arrestanter och oordning	273
Slutsatser	277
Fångvård genom en fängelsetidning: En fallstudie i fångens fostran för den världsliga tillvaron under tidigt 1900-tal	279
<i>Viktor Englund</i>	
Inledning	279
Fängelsehistorisk bakgrund och en orientering i forskningsläget	280
Tillvägagångssätt	284
Den fördärvande alkoholen.	285
Andra fördärvliga laster.	287
Hoten från arbetarrörelsen och socialismen	289
Nationalistiskt identitetsbygge och emigration	291
Sammanfattande diskussion	295
Swedish seafarers’ letters in the prize papers: epistolary strategies of the 1690s	299
<i>Margaret R. Hunt</i>	
Early modern letters and correspondence networks	301
Sailors sending letters	303
Sailors sending greetings	307
Letters in transit	309
Sailors’ wives and the task of distributing greetings	314
Finding a mail recipient in the city	315
Conclusion	319
Författar- och redaktörspresentation	323

TABULA GRATULATORIA

Mikael Alm, Uppsala

Gudrun Andersson, Uppsala

Lars M Andersson, Laholm

Anders Andrén, Stockholm

Björn Asker, Uppsala

Eric Bergelin, Stockholm

Louise Berglund, Uppsala

Gabriela Bjarne Larsson, Stockholm

Annika Björklund, Stockholm

Dag Blanck, Uppsala

Werner Buchholz, Greifswald

Kalle Bäck, Trehörna & Linköping

Mathias Bäck, Stockholm & Solerön

Carl Henrik Carlsson, Uppsala

Hélder Carvalhal, Uppsala

Heiko Droste, Stockholm

Tomislav Dulić, Uppsala

Nils Edling, Stockholm

Lars Edgren, Lund

Christine Ekholst, Uppsala & Toronto

Elisabeth Elgán, Stockholm

Robin Engblom, Åbo

Viktor Englund, Uppsala

Gunhild Eriksdotter, Sollentuna

Susanna Erlandsson, Uppsala

Jakob Evertsson, Enköping

Niclas Fredriksson, Linköping

Lars Garpenhag, Malmö

Claes Gejrot, Stockholm

Jenny Grandin, Västerås

Mats Hallenberg, Hägersten

Mattias Hallgren, Forsvik

Christian Hohenthal, Uppsala

Björn Horgby, Linköping

Margaret Hunt, Uppsala

Johanna Ilmakunnas, Helsingfors

Jezzica Israelsson, Uppsala

Annika Johansson, Ulrika

Katarina Karlsson, Uppsala

Åsa Karlsson, Enskede

Roland Kostić, Uppsala

Andrej Kotliartchouk, Rönninge

Karin Kvist Geverts, Ösmo

Marko Lamberg, Åbo

Ulrik Langen, København

Rebecka Lennartsson, Uppsala

Jonas Liliequist, Umeå

Erik Lindberg, Uppsala

Thomas Lindkvist, Göteborg

Caroline Lindroth, Uppsala

Jonas Lindström, Uppsala

Sofia Ling, Uppsala

Johannes Ljungberg, Linköping

Iva Lucic, Uppsala

David Ludvigsson, Linköping

Göran Malmstedt, Göteborg

Leos Müller, Uppsala

Agneta Ney, Uppsala

Roddy Nilsson, Växjö

Thomas Nilsson, Heby

György Nováky, Uppsala

Erik Opsahl, Trondheim

Michael Otto, Uppsala

Tobias Osvald, Uppsala

Bo Peter Persson, Linköping

Brita Planck, Skara

Linda Qviström, Uppsala

Jan Samuelson, Härnösand

Annika Sandén, Linköping

Erika Sandström, Stenkumla

Panu Savolainen, Helsingfors

Liisa Seppänen, Åbo

Staffan Sjödén, Bergshamra

Erika Sandström, Stenkumla

Aske Stick, Stockholm

Jon Stobart, Manchester

Jan Sundin, Linköping

Svenskt Diplomatarium, Riksbiblioteket, Stockholm

Patrick Svensson, Uppsala

Göran Tagesson & Eva Nyström Tagesson, Linköping

Beverly Tjerngren, Bureå

Veli Pekka Toropainen, Åbo

Rolf Torstendahl & Tamara
Torstendahl Salytjeva, Uppsala

Marie Ulväng, Uppsala

Helle Vogt, København

Carl Mikael Wærn-Carlsson,
Stockholm

Astrid Wendel-Hansen, Tartu

Claes Westling, Rogslösa

Asger Wienberg, Lund

Henrik Ågren, Uppsala

Maria Ågren & Michael Thuné,
Uppsala

Ann-Catrin Östman & Peter
Sandström, Åbo

Hushåll, stad och rätt. En vänbok till Dag Lindström – *Introduktion*

Viktor Englund, Annika Sandén & Göran Tageson

Med denna bok vill vi uppmärksamma och fira professor Dag Lindström inför hans 65-årsdag. Det är en vänbok i ordets rätta bemärkelse eftersom det är hans vänner som tagit initiativ och fyllt den med artiklar. Vi hoppas och tror att den genom sin bredd speglar de forskningsfrågor och fält som karaktäriserat Dags långa och gedigna historikergärning.

Dag disputerade år 1991 vid Uppsala universitet på avhandlingen *Skrå, stad och Stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*. Avhandlingen behandlar relationerna mellan hantverksskrån, de styrande i staden och rikets centrala styre vid tiden för framväxten av centrala statsmakter.

Efter avhandlingen har Dag fortsatt behandla städer och urban historia under tidigmodern tid, med utgångspunkt från social- och kulturhistoriska problemområden. Men han har också vidgat sina perspektiv med frågor kring sociala normer, handlingsmönster, civilisering, våld, brottslighet och rättsskipning, samt relationen mellan lokalsamhälle och centralmakt. Dag Lindström gav sig tidigt i kast med det kulturhistoriska begreppet ära. Inte minst genom artikeln "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättsskipning i Norden under 1500-talet", i *Historisk Tidskrift* år 1994, kom begreppet att förankras i svensk historieskrivning och debatt. Under 1990- och 2000-talet kom begreppet ära och dess kulturella och politiska betydelse för normer, våld och civilisering under för- och tidigmodern tid i Sverige och i Norden att bli högaktuellt.

Sedan mer än 20 år har Dag arbetat tillsammans med arkeologer. Redan 2004 skrev han boken *Fortid i Sverige – en introduktion*, en nätt liten volym med målgrupp historiestudenter. Den kom under en tid då motsvarande översiktsverk inom arkeologi saknades. Några år senare medverkade Dag i antologin *Nya stads- arkeologiska horisonter* med en översikt över historieämnet under de senaste decennierna och hur detta skulle kunna integreras med ämnet arkeologi. På senare år har

Dag arbetat inom forskningsprojektet *Hus och hushåll i svenska städer 1600–1800*, i vilket en specifik metodik med utpräglat tvärvetenskapliga ambitioner utvecklades. Detta har vidare fördjupats i det pågående projektet *FLASP – Hus och social praktik 1600–1850*. Flera av artiklarna i festskriften anknyter till dessa projekt.

Dag har också utgjort en del av det stora forskningsprojektet *Gender and Work* där han bland annat studerat frågor kopplade till arbetsorganisationer, skråväsende och hushåll. Som ett resultat av denna forskning har han bland annat varit huvudförfattare för artikeln ”Working together”. I artikeln ”Privilegierade eller kringaskurna? Hantverkaränkor i Linköping och Norrköping 1750–1800” utvecklas ett tema kring änors villkor och handlingsutrymme.

Dag har sedan disputationen 1991 varit verksam vid flera olika lärosäten, bland annat Linköpings universitet under åren 1995–2010. Sedan 2010 är Dag åter verksam vid Uppsala universitet och befordrades 2013 till professor i historia.Handledning av doktorander är en viktig del i Dags akademiska gärning. Flera vittnar om en lyckad kombination av kompetens, genuint engagemang och stöd som hjälpt till att föra avhandlingsarbetet i mål.

Foto: Göran Tagesson

Denna vänbok samlar sexton artiklar från lika många kolleger, från såväl Uppsala universitet som danska, engelska, finska och andra svenska universitet. Artiklarna har vi placerat under de tre temana *Hus och hushåll*, *Stad* och *Rätt*. Den valda tematiken representerar den verksamhet inom för- och tidigmoderna tid som Dag har verkat inom, vars ämnen sträcker sig från rätts-, social- och institutionshistoria, till urbanisering och urbanism, hus och hushåll.

Den första delen i denna bok kallar vi *Hus och hushåll*. Den knyter an till den forskning Dag bedrivit kring hem och hushåll och olika sociala och kulturella praktiker. Den första artikeln är Maria Ågrens ”Boendets mönster och meningar. En urban yrkesgrupps boendeförhållanden under 1700-talets senare hälft”. Genom att studera en mängd olika källkategorier som husförhörlängder, personella berättelser och rättsmaterial ger Ågren en mängd nya insikter. Studieobjektet i undersökningen utgör tulltjänstemäns boendemönster i Västerås och Askersund. Ågren visar att tullarna bodde nära inpå varandra och att detta fyllde såväl sociala som yrkesmässiga behov, särskilt med tanke på att dessa var en illa sedd yrkesgrupp, som behövde ta stöd av varandra. Det kunde handla om att bo nära tullstationerna, att låna verktyg av varandra, att hjälpa till då någon blivit sjuk, att hitta boende och att förmedla information.

Nästa bidrag kommer från Linda Qviström. Med artikeln ”Bofasta – men ändå inte. Om samiska hushåll söder om Dalälven under tidigmodern tid och om mänskliga och rumsliga relationer” visar Qviström att social skiktning och tillhörighet kunde spela roll för var människor kunde bosätta sig i och omkring byn Viken i Nora socken i Västmanland i början av 1800-talet. Vi får här följa en samisk familj i flera generationer, från seminomadiserande till högre grad av bofasthet. Hur såg deras relation ut till platsen, huset och byn, och till de platser och människor som sedan tidigare ingått i deras kontaktnät?

Inom samma tema rör sig även Göran Tagesson's artikel ”Gud låte henne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning!” – Domprostens och biskopens nya hus i Linköping på 1720- och 30-talen”. Tagesson konstaterar att byggnadsskicket var under snabb förändring i Linköping under 1700-talet. Två av stadens mer förnåma gårdar, domprostens och biskopens gårdar, fick nya bostadshus, båda med modern planlösning. Byggnadssätt och byggnadsorganisation skiljde sig dock åt på flera sätt. I domprostgården var det domprosten själv som var i hög grad engagerad i processen, medan byggnadsarbetet följde traditionella former. Biskopsgården uppfördes däremot av professionella byggare efter ritning av tidens främste arkitekt, Carl Hårleman, som ritade en innovativ planlösning.

Louise Berglund undersöker i ”Det tysta klosterfolket? Abbedissan Ingegerd och makten i Vadstena kloster” dynamik och maktförhållanden inom Vadstena medeltida kloster. Runt sekelskiftet 1400 hade det framförts allvarlig kritik mot abbedissan som kom att resultera i att hon tvingades avsäga sig sitt ämbete. Undersökningen av denna dramatiska händelse belyser abbedissans makt, möjligheter

och begränsningar, något som i sin tur också bidrar till vår förståelse av de svårigheter och motstånd som kvinnliga auktoriteter kunde stöta på i ett samhälle som präglades starkt av manliga maktstrukturer

Beverly Tjerngren undersöker i sin studie ”Rooms to let: clergy widows operating rooming houses in eighteenth-century Sweden” hur ett antal änkor till kyrkoherdar försörjde sig genom att driva inackorderingsställen i staden Uppsala. Vi får en djupare förståelse för vilka möjligheter och omständigheter som präglade dessa kvinnors vägar till självförsörjning. På så sätt belyser också studien den sociala och ekonomiska situationen som tillvaron som änka under tidigmodern tid innebar. De resultat som Tjerngren lyfter problematiserar tidigare forskning och understryker behovet av fler studier som går på djupet när det gäller ankors möjligheter till försörjning under perioden.

I sin artikel ”House 143 in the southern quarter – tracing households and domestic space in late 18th-century Turku” undersöker *Panu Savolainen* bostadsförhållanden och relationer mellan hus och hushåll i Åbo under perioden 1700-talet och fram till den stora stadsbranden 1827. Genom att jämföra beskrivningar av husen i brandförsäkringshandlingar och hushållen så som de avspeglas i mantalslängder och husförhörlängder framträder en mer komplex bild. Flertalet stadsgårdar i Åbo beboddes av fler än ett hushåll och vi får en bild av en stor rörlighet i boendet, där olika bostadsenheter, lägenheter, kunde variera över tid.

Den andra delen i vänboken kallar vi *Stad*. Den representerar den urban- och urbaniseringsforskning som Dag verkat inom, med särskild inriktning mot sociala förhållanden. Om grannskapets betydelse skriver *Helle Vogt* i sin artikel ”Naboer og offentligt omdømme i dansk 1200-tals købstadslovgivning” med exempel från dansk stadsrätt. Medeltida rättsprinciper var ofta pragmatiska och syftade till att bevara konsensus och undvika oro och problem. Rättsskipningen kring stöld och inbrott var extremt hård i medeltida rätt. Före moderna principer om bevisföring gällde att den anklagade skulle hävda sin oskuld med elva edsmän som skulle svära på dennes karaktär och goda rykte. Frågan är hur detta kom att påverka känslan av samhörighet och grannskap i det lokala samhället.

I artikeln ”Folketro som kulturarv?” visar *Björn Horgby* på hur konstruktionen av ett svenskt för- och tidigindustriellt kulturarv som regel har gått till, och att bondebefolkningen och lantlivet har stått i fokus i denna process. Särskilt betonas här det magiska tänkandet i den agrara kulturen, där det utgjorde förklaringsmodeller och ritualer för att göra tillvaron begriplig och förutsägbar. Kulturen i städerna runt de tidiga industrierna märktes emellertid av en ”avförtrollning”. Horgby argumenterar i sin artikel för att det för- och tidigmoderna utbredda magiska tänkandet på ett fruktbart sätt även kan användas i produktionen av ett urbant kulturarv.

Claes Westlings artikel "Slottet som arbetsplats" vittnar om den betydelse de kungliga slotten hade för hela stadens ekonomi. Med utgångspunkt från Vadstena slott visar Westling den mängd yrkesarbetande personer som bar upp livet inom och vid en anläggning som Vadstena slott, som vid denna tid genomgick intensiva byggnadsarbeten. Författaren argumenterar därtill för hur de kungliga slottens räkenskaper kan användas för att beräkna invånarantal i tidigmoderna svenska städer.

I *Jon Stobarts* artikel "Places, pathways and performances: the urban routines of a clergyman in eighteenth-century England" får vi följa kyrkoherden Woodforde och hans rörelsemönster när han besökte Norwich vid upprepade tillfällen under slutet av 1700-talet. Hans rörelse i staden kan rekonstrueras genom hans noggranna dagböcker. Genom promenader i staden, till sevärdheter, till vänner och till affärer, är han en medskapare av stadens rum, en av många aktörer som är med om att skapa stadens mönster och väva samman stadens olika platser.

Mikael Alm analyserar i "En månad vid hovet. Social interaktion och social ordning i det gustavianska Stockholm" det kungliga hovet som en social arena, en tummelpplats där många olika kategorier människor arbetade och uppehöll sig och där hierarkier gjordes synliga. Hovet var ett tydligt urbant fenomen, en del av statsförvaltning och övriga maktinstitutioner i huvudstaden. Genom att studera rättsfall och tvister finns goda möjligheter att bättre förstå vardagliga rörelsemönster i det urbana rummet.

Artiklarna i den tredje delen speglar ännu ett framträdande forskningsfält inom Dags historikergärning, nämligen *Rätts- och institutionshistoria*. Den första artikeln i denna del utgörs av *Marko Lambers* artikel "Förvisningspraktiker i Arboga och Stockholm under senmedeltiden". Den här artikeln bildar en länk mellan den urbanhistoriska tematiken i de ovan presenterade artiklarna, med det rättshistoriska temat i denna del av boken. Lamberg analyserar här medeltidens urbana rättsprinciper genom förvisning som straffpåföljd. Forskningen visar att förvisning, det vill säga förlust av medlemskap i den lokala gemenskapen, är ett universellt fenomen. Lambers studie baseras på lagstiftning liksom fall ur tänkeböckerna i Stockholm och Arboga. Det framgår att förvisning både kunde fungera som en ersättning för stränga kropps- och dödsstraff, men också tillämpas för en lång rad brott, såsom att vara utan försörjning, sexuell lössläpphet och stöld.

Den rumsliga och tidsmässiga spelplanen i *Christine Ekholts* artikel "Blodsår och blåmärken. Misshandel inför rätta i senmedeltidens Stockholm" är densamma som i Dags avhandling, nämligen 1400-talets Stockholm. Utifrån Stockholm stads tänkeböcker analyseras gällande rättspraxis och den juridiska hanteringen av misshandel. Ekholst demonstrerar hur det fanns ett system för utdömande av böter som baserades på de skador som hade uppkommit. Exempelvis blir det tydligt att sår och blåmärken var något mätbart som kunde räknas om till

fasta bötesbelopp. Studien bidrar också med nya perspektiv på hur vi kan förstå innebörden av de bötesbelopp som anges i tänkeböckerna och hur betalningspraktiken var utformad.

I *Tobias Osvalds* artikel ”Upgången till Policen och dess arbetsrum är uti en trång och mörk gränd; med mörka trånga och branta trappor – upplevelser av Stockholms första polishus kring sekelskiftet 1800” får vi följa med in i Stockholms första polishus. Genom att använda sig av ett mikrogeografiskt och biografiskt perspektiv samt kombinera olika typer av källor lyckas Osvald återskapa de materiella förhållanden som präglade verksamheten i polishuset. Det är tydligt att det fanns en dynamik där verksamheten formade byggnaden och denna i sin tur formade verksamheten. Studien visar också hur polishuset upplevdes av de som vistades där. Därtill bidrar Osvald med kunskap om hur platsen relaterade till miljön precis utanför och vad det kan ha inneburit att träda in dessa speciella lokaler.

I *Viktor Englunds* artikel ”Fångvård genom en fängelsetidning: En fallstudie i fångens fostran för den världsliga tillvaron under tidigt 1900-tal” framträder förra seklets ideala fångvård. Under tidigt 1900-tal skulle fången vara isolerad från såväl andra intagna som omvärlden. Ett undantag från detta var den tunna tidningen *Solglimt* som gavs ut en gång i veckan. I denna artikel visar Englund hur fångelsernas reformeringssträvanden tog sig uttryck i text. I undersökningen kommer Englund fram till nya insikter gällande tidens fångvård som tog en liknande holistisk form som de samtida fostrans- och skötsamhetsprojekt som utmärkte exempelvis folkskolan och folkrörelserna med deras karaktärsdanande ambitioner. Den intagne skulle formas utifrån kristna, nationalistiska och konservativa idéer och hålla sig borta från sådant som exempelvis alkohol, arbetarrörelsen och emigration.

Genom en unik samling brev skrivna av sjömän under slutet av 1600-talet lyckas *Margaret Hunt* i sin studie ”Swedish seafarers’ letters in the prize papers: epistolary strategies of the 1690s” ge oss en mängd nya insikter och förståelser om tidigmodern rumslig och social praktik. Områden som belyses och berikas är kontakterna mellan sjömän och deras familjer, kulturen och praktiken som präglade brevskrivningen och de intrikata sätten som mottagarna i städer lokaliserades. Hunt visar exempelvis att kommunikationen genom brev inte var beroende av att avsändaren själv kunde skriva och hur breven kunde vara kollektiva till karaktären genom att innehålla en stor mängd hälsningar som ofta skulle framföras muntligt.

Genom mångfalden i tematik, tidsmässiga omfång och artiklarnas väsentliga kunskapsproduktion illustrerar de tillsammans Dag som forskare och skribent. Med denna vänbok vill vi uppmärksamma honom och hans gärning, inom såväl de historievetenskapliga fält han varit och är verksam i, som att Dag betyder och har betytt mycket för sina forskarkolleger och doktorander. Han är en god och skarp läsare och hans dörr står alltid öppen för ett samtal, vare sig det handlar om besvärliga materialserier, doktorandtillvarons utmaningar eller lyckosamma källfynd.

Den här boken skulle inte ha varit möjlig utan engagemanget från alla bidragsgivare, från deras första entusiastiska reaktioner till deras snabba leveranser och deras väl underbyggda artiklar.

Ett stort tack går också till Maria Ågren som tackade ja till att ge ut festskriften i serien *Studia Historica Upsaliensia*.

Vi står i tacksamhetsskuld till Esbjörn Larsson som hjälpte oss med att söka tryckningsmedel. Tack Carolina Menker för teknisk hjälp att bedöma bilder, och tack Astrid Wendel-Hansen för goda tips och råd. Tack även till Camilla Eriksson vid Avhandlingsproduktion på Uppsala universitetsbibliotek för råd och hjälp med grafisk bearbetning.

Utgivningen av denna bok har möjliggjorts genom anslag från Vilhelm Ekmans universitetsfond, Berit Wallenbergs Stiftelse och Magnus Bergvalls Stiftelse.

Vi vill också tacka alla som valt att prenumerera på boken och vars namn återfinns i *Tabula gratulatoria*. Slutligen tackar vi också Historiska institutionen vid Uppsala universitet som underlättat vårt arbete.

Del I.
Hus och hushåll

Boendets mönster och meningar: En urban yrkesgrupps boendeförhållanden under 1700-talets andra hälft

Maria Ågren

Inledning

Var och hur man bor är en viktig fråga för de flesta människor. Bor vi ensamma eller tillsammans med andra, och vilka är i så fall dessa andra? Är vi rotfasta eller flyttar vi ofta, och i så fall varför? Är vårt boende kanske kopplat till hur vi försörjer oss, till vilka vi är släkt med, eller till hur mycket pengar vi har? Representerar boendet livsstil och status, eller handlar det mest om att bara ha tak över huvudet? Dessa frågor är aktuella i dagens samhällen och var även meningsfulla för människor i det förflutna.

En period som ter sig särskilt intressant i ljuset av dessa frågor är 1700-talets andra hälft. Dag Lindström har visat att de urbana boendemönstren förändrades kraftigt i Sverige under denna tid. Hushållen i Linköping blev till exempel allt mindre. Dessutom motsvarade de allt mer sällan den antagna normen, nämligen att hushållet skulle förestås av ett gift par. Ett hushåll kunde nu vara sammansatt på en mängd olika sätt och till exempel bestå av flera ensamstående men sammanboende personer. I städerna hyrde allt fler människor sina bostäder och dessa kunde vara mycket små. Lindström påpekar att dåtidens kyrkliga och fiskala ämbetsmän uppenbarligen hade svårt att avgöra vad som skulle anses vara ett hushåll, en observation som styrker tesen att boendemönstren var i snabb förändring.¹

Förändringar i hushållsstruktur och boendemönster gör också att tidigare antaganden om arbetets organisering måste revideras. I 1700-talets stadsmiljöer var det långt ifrån självklart att människor som bodde tillsammans i hushåll också

¹ Dag Lindström, "Families and Households, Tenants and Lodgers: Cohabitation in an Early Modern Swedish Town, Linköping 1750–1800", *Journal of Family History* 45:2 (2020) s. 228–249.

arbetade tillsammans. I fallet Linköping ges många exempel på människor som försörjde sig på helt olika sätt, och som egentligen bara verkar ha förenats av att de hade samma adress: en plats dit de varje kväll återvände, främst för att sova. Kopplingen mellan boende, hushållstillhörighet och arbete verkar alltså ha varit uppluckrad i städerna under denna tid och en avgörande faktor var om det fanns försörjningsresurser kopplade till boplatsten och hushållet. Tillgång till jord skapade fortfarande vissa förutsättningar för gemensamt och självständigt organiserat arbete men inte ens i landsbygdsmiljöer kan det tas för givet att hushållet, de som bodde tillsammans, utgjorde en arbetsgemenskap.²

Syfte, frågeställningar och tidigare forskning

Det kan vara intressant att i stället vända på frågan och diskutera i vad mån människor som vi vet faktiskt arbetade tillsammans och med samma sak *just därför* bodde tillsammans eller i alla fall nära varandra. Sökte sig människor till platser och byggnader där de hade arbetskamrater och i så fall varför? Artikeln utgår ifrån den enkla empiriska observationen att svenska tulltjänstemän och deras familjer ofta verkar ha bott i närheten av varandra och nära sin arbetsplats under tidigmodern tid. Artikelns första fråga gäller huruvida intrycket stämmer och om det går att precisera det vaga uttrycket ”ofta bodde i närheten av varandra”. Artikelns andra fråga gäller varför tullarnas boendemönster såg ut som det gjorde. Säger det något om deras arbetssituation – och i så fall vad – eller ligger helt andra orsaker bakom mönstret? Undersökningen av tulltjänstemännens boende är en fallstudie vars syfte är att på ett mer generellt plan problematisera hur olika yrkesgrupper valde att bosätta sig i tidigmoderna svenska städer. Tidigare forskning på området är begränsad. Förutom Lindströms redan nämnda artikel finns det anledning att särskilt nämna Ruth Hedlunds studie av det sena 1600-talets Västerås och Lars Edgrens studie av 1700-talets Malmö. Hedlund påvisade att Västerås var segregerat och förklarade detta med hänvisning till tidens stadsplaneringsprojekt och till sociala attityder. Edgren använde boendemönstren i Malmö för att diskutera ståndssamhällets faktiska sociala ordning. I den löpande analysen återkommer jag till vissa av Hedlunds och Edgrens resultat.

Som studieobjekt har ett antal tullare verksamma i Västerås och Askersund valts. Dessa tulltjänstemän hade ansvar för den så kallade lilla tullen (lanttullen); det fanns en särskild organisation för bevakning av sjötullen men dess tjänstemän behandlas inte här. Det finns flera skäl att använda just tulltjänstemän som fokus i en studie av kopplingen mellan arbete och boende. Tulltjänstemän var en yrkesgrupp som, liksom i många andra länder, fanns i alla städer. De spelade en central roll inom statsadministrationen eftersom de hade hand om en viktig del av

² Dag Lindström, Rosemarie Fiebranz, Jonas Lindström, Jan Mispelaere & Göran Rydén, ”Working Together”, i Maria Ågren (red.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (Oxford 2017).

skatteuppbörden. Samtidigt var de något av ”outsiders”: de ingick inte i något av de fyra stånden, de flyttade ofta och var inte sällan illa sedda av lokalbefolkningen. Detta gör det intressant att undersöka hur de bodde.

Tulladministrationen förkroppsligades av en tullinspektör, ett antal tullskrivare och ännu fler besökare (eller visitörer som de också kallades). ”Tullnär” är en lite äldre beteckning på den som förestår tullen i en stad och torde kunna jämföras med tullinspektör. Det förelåg stora löneskillnader mellan dessa olika befattningar (mer om detta nedan) och det är också uppenbart att kunskapskraven såg olika ut. En tullinspektör måste ha gott grepp om ekonomi och regelverk, medan tullskrivare måste kunna räkna rätt och skriva väl med prydlig handstil. Kraven på besökare var lägre liksom deras löner; deras främsta arbetsuppgift bestod i att bevaka tullstaket och på olika sätt kontrollera människors rörelser i rummet.³ Det är främst bland besökare som man på 1700-talet hittar exempel på mångsyssleri, något som kan ha varit mer utbrett på 1600-talet. Av folkbokföringen i Vadstena framgår till exempel hur en och samma person ibland kunde registreras som tullare och ibland som bakare, byggningsman och före detta mönsterskrivare, en variation som signalerar mångsyssleri.⁴ Under den här aktuella tiden – 1700-talets andra hälft – måste besökarna betraktas som medlemmar av den framväxande arbetarklassen.

De två städerna var olika stora, vilket avspeglar sig i tullorganisationernas storlek. Askersund hade uppskattningsvis 650 invånare på 1770-talet och här fanns som regel fem tulltjänstemän vid en och samma tidpunkt. Samtidigt hade Västerås ungefär 2 500 invånare och där fanns cirka 18 tulltjänstemän.⁵ Att Askersund var mindre gör att det varit lättare att hitta relevant information om stadens tullare. I Västerås fanns det fler tullare vid en och samma tidpunkt och dessutom verkar omsättningen ha varit större, möjligen på grund av närheten till Stockholm som hade en omfattande tulladministration med stort behov av folk. Bortfallet av information är därför något större för Västerås.⁶

³ Maria Ågren, ”En tullares liv. Sociala praktiker i den tidigmoderna statens utkanter”, i Maria Wallenberg Bondesson, Orsi Husz, Janken Myrdal & Mattias Tydén (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan: En gränslös historia* (Lund 2012) s. 83–95; Maria Ågren, *The State as Master: Gender, state formation and commercialization in urban Sweden, 1650–1780* (Manchester 2017). Se även Anna Knutsson, *Shadow Economies in the Globalizing World: Smuggling in Scandinavia, 1766–1806* (London 2023), som främst fokuserar på smuggling men där tulladministrationen spelar en viktig roll.

⁴ Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002) s. 172, exemplet Hans Tomasson Krijk.

⁵ Befolkningstalen kommer från Sven Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal. Historisk tätortsstatistik del 2* (Stockholm 1996). Storleken på tullbemanningen kommer från Äldre centrala tullarkiv 1671–1824, Överdirektören vid landtullen 3 E 3, Personella berättelser. Riksarkivet i Stockholm.

⁶ Detta gäller Tabell 2.

Källor, metod och urval

Den kvantitativa delen av studien bygger på en grupp om sammanlagt 64 tullare som levde i Askersund och Västerås under den andra hälften av 1700-talet. Materialet från de två städerna ser lite olika ut. För Askersunds del går det att i husförhörslängderna följa var samtliga tullare bodde från 1756 till 1805.⁷ Det finns även en lite mer översiktlig karta från 1783. För Västerås del finns det någorlunda jämförbara husförhörslängder från åren 1739 till 1774,⁸ medan längderna närmare år 1800 inte tillåter några slutsatser om boende eftersom de inte är uppställda kvartervis utan efter yrke och stånd.⁹ För Västerås finns å andra sidan en mycket detaljerad karta och kartbeskrivning från 1751,¹⁰ samt några enstaka mantalsuppgifter som ger belägg för var tulltjänstemän bodde.¹¹ Husförhörslängderna, kartorna och kartbeskrivningen utgör huvudmaterial för den här studien.

Även om källmaterialet bitvis är fragmentariskt så styrker de olika materialtyperna varandra. Husförhörslängden för Västerås 1739–1755 upplyser till exempel om att tullskrivare Olof Widström bodde i fastighet nummer 51, norra kvarteret, och kartan visar att den fastigheten låg alldeles intill den östra tullen. Kartan upplyser dessutom om att Widström uppenbarligen flyttade till fastigheten nummer 68, södra kvarteret, efter att han upphört att arbeta som tullare. Även denna fastighet låg nära östra tullen. Det går alltså att sluta sig till att Widström bodde nära sin arbetsplats och även, visar det sig, nära tre andra tulltjänstemän.¹² Av mantalsuppgiften får vi dessutom veta att han betalade skatt för en piga, en dalkarl (som ersatte hans förrymde dräng) och sin dotter. Det framkommer även att han, som var född 1685, enligt egen utsago förlorat allt hår under sin krigstjänst och därför behövde bära peruk.¹³ Informationen om tullarna och deras hushåll är inte alltid så rik som i detta fall, men poängen är att i flera fall ger olika källor samstämmig information om boende.¹⁴

Huvudmaterialet har kompletterats med de så kallade Personella berättelserna, som finns bevarade i de äldre centrala tullarkiven.¹⁵ Här finns uppgifter om

⁷ Askersunds stadsförsamling A I:1 (1756–1772), A I:2 (1781–1791), A I:3 (1791–1795), A I:4 (1796–1800), A I:5 (1801–1805). Studerade via Arkiv Digital.

⁸ Västerås Domkyrkoförsamling A I a:3 (1739–1755), A I a:4 (1755–1774). Studerade via Arkiv Digital.

⁹ Västerås Domkyrkoförsamling A I:a 8, 9 och 10. Studerade via Arkiv Digital.

¹⁰ G. G. Hollstens karta och kartbeskrivning 1751, förvarad vid Västerås Stadsarkiv. Jag tackar IT-arkivarie Johan Andersson för hans hjälp med att hitta karta och kartbeskrivning.

¹¹ Mantalsuppgifter för Västerås 1743–1753 samt 1811 finns registrerade i databasen GaW. Mantalsuppgifternas användbarhet som källa till arbete diskuteras i Benny Jacobsson, Karin Hassan Jansson & Sarah Vorminder, "Mantalslängder och mantalsuppgifter", i Jonas Lindström (red.), *Fantastiska verb. Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880*. (Uppsala 2021) s. 73–96.

¹² Abraham Barck, Jacob Jacobsson och Lars Westman.

¹³ Databasen GaW fall 16234.

¹⁴ Ytterligare ett exempel gäller besökare/visitör Johan Fernström som enligt såväl husförhörslängden 1755–1774 som Hollstens kartbeskrivning bodde i fastigheten nr 99, norra kvarteret.

¹⁵ Finns i digital form med register för vissa år. Äldre centrala tullarkiv 1671–1824, Överdirektören vid landtullen 3 E 3, Personella berättelser. Riksarkivet i Stockholm.

tulltjänstemännens ålder, födelseort, tidigare tjänstgöring samt kunskaper och uppförande. För den mer kvalitativa delen av studien har även vissa rättsprotokoll från Västerås använts. Dessa protokoll säger inte något om tullarnas boende men kan däremot kasta ljus över konkreta situationer i deras arbetsliv, situationer som i sin tur kan bidra till att förklara deras boende.¹⁶ I tillägg till den systematiska studien av dessa 64 tullare och deras familjer kommer jag att mer anekdotiskt hänvisa till tullare verksamma i andra svenska städer, bland annat i Örebro.

Studien bygger inte på samtliga tullare som var verksamma i städerna under den aktuella tiden utan på ett urval. De 64 män som tagits med har valts utifrån principen att de uppenbarligen var verksamma i staden i fråga under den aktuella perioden och att minst två källor nämner personen i fråga. Det här innebär att om en tullare bara dyker upp en gång i de källor som här använts så har jag inte räknat med honom. Till exempel har en tullskrivare Fogelström i Västerås inte tagits med eftersom jag bara hittat att han omnämns en gång. Av detta belägg framgår dock att han då bodde vid östra tullstugan, att han bodde nära andra tullare, och att han efter en tid utflyttade till Lінде.¹⁷ Konsekvensen av principen blir att de tal som anges nedan rörande boende och, särskilt, mobilitet måste uppfattas som minimala. Det är med andra ord troligt att fler tullare än vad som här anges faktiskt bodde nära kollegor och nära sina arbetsplatser, och mycket troligt att fler tullare än vad som här anges flyttade in och ut ur staden. För att en longitudinell studie av detta slag ska vara hanterlig och inte leda till oändliga efterforskningar efter ytterligare information om enskilda individer är urvalsprincipen nödvändig.

En annan typ av avgränsning gäller hur man i praktiken ska skilja mellan dem som bodde nära andra tullare och dem som inte gjorde det. Här har jag utgått ifrån det pragmatiska antagandet att personer som står upptagna på samma sida i husförhörlängden bodde nära varandra.¹⁸ Det är svårt att tänka sig någon annan förklaring till varför prästen, eller den som i hans ställe förde husförhörlängden, valde att skriva in en person på en specifik sida och inte på någon annan. Det är därmed inte sagt att de ingick i samma hushåll; vi vet sällan exakt vad det betyder att de bodde nära varandra. Men som redan nämnts så tyder jämförelser mellan olika källor på att närhet i husförhörlängden faktiskt motsvarade närhet i rummet, och att man därför kan använda husförhörlängdens information för att uttala sig om boende.

En tredje typ av avgränsning gäller hur man ska skilja mellan dem som bodde nära en tullplats och dem som inte gjorde det. Som att ”bo nära tullhus” har jag räknat fall där det uttryckligen står att tullarna bodde vid eller i tullhuset, exempelvis ”i brotullsstugan” och ”vid norra tullhuset” för Askersunds del respektive vid ”västra tullstugan” och ”kvarntullstugan” för Västerås del. Jag har även räknat med de fall där man med hjälp av 1751 års karta över Västerås kan sluta sig till

¹⁶ Accisrättens respektive kämnärsrättens i Västerås arkiv, Uppsala Landsarkiv. Delar av dessa material har registrerats i databasen GaW. Askersunds accisrätts arkiv finns på Riksarkivet i Uppsala, men har inte genomgåts.

¹⁷ Husförhörlängd för Västerås Domkyrkoförsamling 1739–55, 91. Studerad via Arkiv Digital.

¹⁸ Jfr Lindström (2020) om Peter Lasletts metod som påminner om den jag använt.

att hemadressen var nära en tull. Till exempel så låg den så kallade Gamla tullen i Västerås invid Bergslagsvägen på tomt nummer 57 (västra kvarteret). Av kartan framgår att fastigheterna nummer 51 och 53 låg mitt emot nummer 57 och att det bodde tullare där vet vi tack vare kartbeskrivningen och husförhörlängderna. Dessa personer har således räknats som att de bodde nära en tullplats.

Var bodde tulltjänstemännen?

Tabell 1 ger en uppfattning om hur många av de 64 tulltjänstemännen som bodde i närheten av sina kollegor, nämligen 52 av 64 eller 81 procent. Skillnaden mellan de båda städerna är försumbar. Det var uppenbarligen vanligt att tulltjänstemän bodde nära sina kollegor. Det har även varit möjligt att uppskatta hur många som bodde nära ett tullhus, nämligen 32 av 64 eller 50 procent. Jag vill åter betona att dessa uppskattningar förmodligen är i underkant.

I sin studie av det sena 1600-talets Västerås diskuterar Ruth Hedlund boendemönster och påvisar bland annat att stadens lärare bodde nära varandra och nära domkyrkan och gymnasiet. Men i lärarnas fall berodde detta mönster på att de hade tjänstebostäder, vilket i sin tur hängde samma med hur staden hade planerats på 1620-talet.¹⁹ Tulltjänstemännen hade inte särskilda tjänstebostäder, så vi kan inte förklara deras boendemönster på detta sätt. Att en stor andel av dem likväl bodde i närheten av kollegor och att ungefär hälften bodde i eller nära ett tullhus måste alltså ha haft andra orsaker. Var det så att *alla* tullare egentligen behövde bo nära tullar och tullhus, helt enkelt därför att en central del av deras arbete bestod i att bevaka att de som reste in och ut ur städerna betalade tull som de skulle och inte smugglade in varor, trots tullstaket och förbud? Den avgörande faktorn bakom deras boendemönster skulle i så fall vara de yrkeskrav som ställdes på dem, snarare än en personlig önskan att bo nära sina likar.

Mycket talar för att yrkeskraven hade betydelse. Om tulltjänstemännens boende *enbart* hade styrts av en önskan att få bo tillsammans med sina likar så skulle man förvänta sig att de samlades inom ett begränsat område i staden, i ett sorts tullar-ghetto. Så var det inte: de bodde istället i ett antal olika områden, och antalet områden återspeglade ungefär hur många ingångar/tullar det fanns i staden. I Askersund fanns det ett nordligt tullhus kring vilket några tullare bodde, och på samma vis ett östligt tullhus och ett tullhus vid Sundsbron, båda med sina närboende tjänstemän. I Västerås bodde det tullare i västra, norra och södra kvarteren, och mycket riktigt fanns det en västlig tull (vid Oxbacken), två nordliga tullar (Kvarntullen och Gåsmyrstullen), två tullar i sydost (Östra tullen och Gamla tullen) samt Sjötullen mot Mälaren. Det fanns tullare som bodde nära alla dessa punkter och förmodligen gjorde det just för att kunna bevaka tullplatserna (se Figur 1 och Figur 2). Men det fanns också många – hälften i urvalet – som *inte*

¹⁹ Ruth Hedlund, *Västerås befolkning vid slutet av 1600-talet. En socialhistorisk studie* (Uppsala 1980) s. 185 och fig. 9b.

bodde alldeles i närheten av en tullplats. Ett exempel är fastigheten nummer 106, västra kvarteret i Västerås, där tullinspektör Forsman bodde tillsammans med tre andra tullare. Fastigheten låg vid Stora gatan nära Svartån, på ett visst avstånd från samtliga tullplatser. Det verkar sannolikt att det just för en tullinspektör var särskilt bra att bo ungefär mitt i staden. På så vis kunde han lätt övervaka trafiken till och arbetet vid alla stadens ingångar.

Även om en viktig delförklaring till boendemönstret alltså tycks ligga i yrkets krav på närvaro vid tullplatserna och, i Västerås fall, järnvägen, behövs det andra förklaringsfaktorer för att förstå boendemönstrets detaljer. Det är en sak att behöva bo i ett visst område, en annan sak hur man sedan praktiskt löser boende-frågan. Nästa avsnitt kommer att behandla denna problematik och då kommer vi tillbaka till det faktum att tulltjänstemännen utgjorde en särskild grupp i samhället som av flera skäl kunde vilja bo nära varandra.

Tabell 1. Tulltjänstemännens boende. Askersund och Västerås, 1700-talets andra hälft.

Stad	Bor nära eller i tullhus	Bor nära andra tulltjänstemän	Totalt antal tulltjänstemän i studien
Askersund	17	27	32
Västerås	15	25	32
Summa	32	52	64
Procent	50	81	

Källa: Askersunds stadsförsamling, husförhörslängder 1756 till 1805 (fem volymer); Västerås Domkyrkoförsamling, husförhörslängder 1739 till 1774 (två volymer); karta och kartbeskrivning för Västerås 1751 av lantmätare G. G. Hollsten; mantalsuppgifter för Västerås 1743 till 1753 studerade via databasen GaW. Kommentar: Det förekom att tullare flyttade inom staden. För att räknas med bland dem som bodde nära ett tullhus har det räckt om personen i fråga gjorde det vid minst en tidpunkt. Samma princip gäller för kolumnen "Bor nära andra tulltjänstemän". För en fullständig lista över tulltjänstemännens namn, se Bilaga 1.

Figur 1: Kvarntullen i Västerås. Utsnitt ur G. G. Hollstens karta 1751. Källa: Västerås Stadsarkiv. Fastigheten nr 116 i norra kvarteret var tullgårdstomt. I fastigheterna nr 112 och 114 bodde det tulltjänstemän.

Figur 2. Sjötullen i Askersund. Utsnitt ur Eric Nybergs karta 1783. Källa: Historiska kartor. Sjötullen låg i hus 10. I södra väderkvarnskvarteret (kvarter O) bodde det tulltjänstemän.

Varför bodde man där man bodde?

En viktig omständighet för att förstå tulltjänstemännens boendemönster var att de ofta flyttade från en anställning i en stad till en annan anställning i en annan stad. Bakom denna rörlighet låg inte alltid egna val utan det handlade snarare om att deras arbetsgivare helt enkelt ålade dem att flytta, något som i tullmyndigheternas handlingar kunde uttryckas som att tullaren blev ”transporterad”.²⁰ Det har antagits att det bakom denna statliga politik fanns en önskan att förhindra att tullarna blev alltför goda vänner med lokalbefolkningen som skulle beskattas.²¹ I de äldre tullarkivens Personella berättelser ges oräkneliga exempel på deras kringflackande liv. Några fall från Västerås belyser förhållandet. Carl Henrik Ammurin

²⁰ Se till exempel Personella berättelser 1748, 144, Abraham Barck. Riksarkivet i Stockholm.

²¹ Ågren (2017) s. 94.

var till exempel född i Skåne 1733 och blev vid 22 års ålder besökare i Hedemora. Sex år senare, 1761, blev han vaktmästare i Örebro, 1764 vaktmästare i Västerås och 1765 tullskrivare i samma stad.²² Och det fanns fler tullskrivare i Västerås som hade flyttat långt. Olof Wallberg och Moses Lund kom båda ursprungligen från Jämtland och Henrik Groth kom från Nyland i Finland.

Tabell 2 visar vad vi kan säga om just dessa 64 tulltjänstemäns mobilitet. Genom att kombinera uppgifter från husförhörlängderna och från de Personella berättelserna kan vi slå fast att minst 41 av de 64 tjänstemännen, eller 64 procent, hade flyttat in till staden ifråga. Om de övriga 36 procenten vet vi att sex personer var födda i den stad där de var verksamma (alla i Askersund), men för Västerås är födelseorten i tretton fall okänd. Här kan det alltså finnas fler flyttare och, som redan påpekats, det är i själva verket sannolikt att flyttarna var fler. Jag har i en annan studie, byggd enbart på Personella berättelser för år 1748, visat att detta år arbetade ungefär 10 procent av Sveriges samtliga tullare i den stad där de var födda.²³ I den studien var det inget bortfall alls. I den här studien följer jag istället ett antal utvalda tullare över tid, vilket gör det mycket svårare att hitta information om samtliga. In- och utflyttningar verkar inte ha registrerats konsekvent i de aktuella husförhörlängderna och det finns luckor i de Personella berättelserna. Den slutsats vi kan dra är ändå att minst 64 procent av de utvalda personerna *inte* var födda i staden där de arbetade utan hade flyttat in vid någon tidpunkt. De var i någon mening främlingar.

Tabell 2. Tulltjänstemännens mobilitet. Askersund och Västerås, 1700-talets andra hälft

Stad	Inflyttade	Födda i staden	Okända	Totalt antal tulltjänstemän i studien
Askersund	22	6	4	32
Västerås	19	0	13	32
Summa	41	6	17	64

Källa: Askersunds stadsförsamling, husförhörlängder 1756 till 1805 (fem volymer); Västerås Domkyrkoförsamling, husförhörlängder 1739 till 1774 (två volymer); Personella berättelser 1748, 1765 och 1773.

Tullarnas mobilitet måste ha inneburit att många saknade släktingar i den urbana miljön där de verkade. Det ligger därför nära till hands att tro att de som nyanlända tenderade att söka sig till andra tullare, helt enkelt för att de hade något – sitt arbete – gemensamt. I materialet från Askersund finns flera fall som tyder på att sådana överväganden kan ha legat bakom val av boende. Besökarna Karl Moberg Adamsson och Anders Bromander Gabrielsson kom båda två från Motala och kan därför ha känt varandra innan de hamnade i Askersund där de bodde i gården nummer 74. I samma gård bodde så småningom även extra besökare

²² Personella berättelser 1765, 243. Riksarkivet i Stockholm.

²³ Ågren (2017) s. 95.

Christoffer Rungren från Hammar. Innan han flyttade in i nummer 74 hade Rungren uppenbarligen hyrt rum i stadens fattighus. Besökarna Per Wibom Henriks-son och Isak Karström var också inflyttade till Askersund, den ene från Motala och den andre från Gränna. De bodde båda nära den östra tullen. Även i Västerås ser vi flera inflyttade tullare som verkar ha bott nära varandra. Visitörerna Jan Wittberg och Carl Adam Widman kom ursprungligen från Lund respektive Stockholm. I husförhörlängden står de upptagna på samma sida och bodde sannolikt nära varandra. Visitören Lars Beckelund och tullvaktmästare Olof Sellström hade båda två flyttat in till Västerås år 1758 från Vänersborg respektive Stockholm. Med sina hustrur står de upptagna på samma sida i husförhörlängden, och det faktum att de hade flyttat in till Västerås samma år gör det särskilt troligt att de som nyanlända hade samordnat sitt bostadssökande. Familjerna flyttade sedan båda två till Stockholm, Beckelunds efter ett år och Sellströms efter tre. På en annan sida i längden stod tullnärerna Olof Wallberg och Lars Engwall upptagna och de bodde alltså sannolikt nära varandra. De hade flyttat in från Gävle respektive Nyköping.

Även bland dem som, såvitt vi känner till, inte hade flyttat in till staden, förekom det att man bodde nära varandra. I Askersund hade besökarna Karl Berg och Sven Vennerberg båda bott ”uppe i bergen” eller ”uppe i väderkvarnsbergen” enligt husförhörlängden för 1756 till 1772 (se Figur 2). Efter stadsbranden 1776 nämns inte detta område längre, men visitörerna Anders Berg Karlsson och Jonas Wennerberg – med stor sannolikhet söner till Karl Berg och Sven Vennerberg – bodde båda i gården nummer 199. Även bland dem som inte var nyinflyttade fanns det uppenbarligen behov av samarbete och stöd. Att bo på en viss plats kan inte bara ha betytt att ha tak över huvudet. Samarbete och stöd i vardagslivet var sannolikt något som dessa människor associerade med sitt boende.

Ett intressant exempel på detta finner vi i Askersund, där pigan Ingrid Gustawi (född 1724) uppenbarligen var en resurs för tre olika tullarfamiljer mellan vilka det fanns olika släktrationer. Hon var först piga hos tullinspektorn Karl Törnqvist i gård 51, men år 1756 flyttade hon över till den tidigare tullpostinspektorn Georg Vahlenberg i gården nummer 95. Denne var vid tillfället 63 år gammal och förmodligen Törnqvists svärfar. Tre år senare bytte Ingrid plats igen och började arbeta hos familjen Lindblad, som även den hade släktrationer med Vahlenberg och kom att frambringa flera tulltjänstemän. År 1767 gifte Ingrid sig så med den betydligt yngre besökaren Petter Wadström, boende i gården 51 där alltså Karl Törnqvist bodde. År 1771 flyttade paret tillsammans med Karl Törnqvists hushåll till Örebro. Informationen är knapphändig men trots detta får man det definitiva intrycket att Ingrid arbetade i det hushåll inom släktkretsen där hon för tillfället behövdes bäst, och att det sedan ordnades så att hon kunde gifta sig med en lägre tulltjänsteman.²⁴

²⁴ Askersunds stadsförsamling, E:2 (1735–1780), lysnings- och vigsellängd, bild 27: visitören Petter Vadström och huspigan Ingrid Gustafsdotter Fuek gifte sig 15 december 1767. Studerad via Arkiv Digital.

Fallet belyser att det fanns sociala nätverk som säkert var av stor betydelse för hur man klarade vardagen, till exempel hur man såg till att äldre män som Georg Vahlenberg fick hjälp med sina hushållsbestyr. I den ömsesidiga hjälpen ingick att ordna boende. Det kan noteras att innan Petter Wadström flyttade till samma fastighet som Karl Törnqvist så hade han bott i Brotullsstugan i närheten av en skraddarmästare Mattias Lindqvist och dennes hustru; det är möjligt att Wadström, som vid denna tid ännu var ogift, rentav var inneboende hos paret. Även en annan besökare, Karl Berg, dyker upp som någon som bodde nära paret Lindqvist. Det går inte att av det tillgängliga materialet avgöra vad som ligger bakom dessa förhållanden, men man kan fundera på om Berg och Wadström gav varandra tips om att det gick att få tag på bostad hos skraddarparet. Den här typen av hjälp begränsade sig inte till gruppen tullare utan fanns förmodligen inom flera yrkesgrupper.

Intrycket att tullare och tullarfamiljer gärna bodde nära varandra stärks av att tullares änkor ibland bodde nära aktiva tullare eller andra tullaränkor. Här handlar det om strödda exempel som inte håller för kvantifiering men som ändå får en viss vikt i ljuset av de mönster som redan presenterats. I Askersund hittar vi till exempel besökaränkan Kristina Nilsson (född 1723), som står överst på den sida i husförhörslängden där även visitörerna Anders Berg Karlsson och Jonas Wennerberg listas. Det verkar rimligt att tänka sig att de senare hyrde rum hos änkan, eller att de på något annat sätt gynnades av närheten till henne, kanske genom att hon mot betalning lagade deras mat. Även Kristina Nilsson gynnades i så fall av arrangemanget då det gav henne inkomster som bidrog till hennes försörjning. Ett liknande exempel finns i Västerås där tullskrivare Gallijn sägs bo på Glasgatan nummer 251; här står tullskrivare Anders Svedlings änka Catarina Wicander högst upp på sidan.²⁵ Av Svedlings bouppteckning framgår mycket riktigt att han ägde huset i fråga. Wicander var därför med stor sannolikhet hyresvärdinna åt Gallijn.²⁶

Men det finns även tullaränkor som verkar ha varit mindre resursstarka. Ett intressant exempel från Askersund är besökaränkan Kristina Kullberg Sundell (född 1731). Hon bodde först i fastigheten nummer 74, som ägdes av en organist Wis-telin, men sägs på 1780-talet bo vid den norra tullen där hon listas på samma sida som men under tullskrivarna Jonas Sjöstedts och Jakob Löngrens respektive hushåll. Kristina Sundell flyttade sedan och bodde en tid i nummer 205 tillsammans med besökare Anders Bergs änka och ytterligare en änka. På 1790-talet flyttade hon så tillbaka till nummer 74, som nu ägdes av en målare Ditterman från Königsberg, varefter hon flyttade till Stockholm där hennes son hade slagit sig ner. En möjlig förklaring till hennes många byten av bostad är att staden hade brunnit ner år 1776. Under 1780-talet byggdes staden upp igen och nu verkar

²⁵ Askersunds stadsförsamling A I:2 (1781–1791); Västerås Domkyrkoförsamling A I a:3 (1739–1755). Studerade via Arkiv Digital.

²⁶ Västerås rådhusrätt och magistrat, Bouppteckningar, SE/ULA/11731/F III a/14 (1744–1750), Bild 155. Studerad via Riksarkivets digitala bouppteckningsregister.

änkan Sundell ha sökt sig till andra tullarfamiljers närhet, först Sjöstedts och Löngrens och sedan Bergs änka.²⁷ Även om det inte går att komma åt hur hon tänkte, talar omständigheterna i det konkreta fallet samt resultaten i övrigt för att det uppfattades vara en fördel att bo nära mannens kollegor.

En för boendemönstret viktig omständighet var alltså mobiliteten inom yrkesgruppen, en mobilitet som kunde vara beordrad av arbetsgivaren eller påtvingad av yttre omständigheter såsom brand. En annan viktig omständighet var de starka antipatier mot tullare som uppenbarligen fanns i det tidigmoderna Sverige liksom i en del andra länder. Det folk ogillade var att tullarna på ett, som man tyckte, övernitiskt och närgånget vis letade igenom bagage och vagnar för att förhindra insmuggling av varor till städerna. Man trodde uppenbarligen att tullarna utnyttjade situationen för att stjäla. Ännu mer verkar man ha ogillat att den kategori av tullare som kallades besökare (eller visitörer) trängde sig in i människors hem för att kontrollera att de inte olovligen producerade alkoholhaltiga drycker. Det finns många exempel på att människor kastade gläpord som ”tullsnok” eller ännu grövre invektiv efter tulltjänstemän, och det finns även många exempel på att man till och med attackerade tulltjänstemännen med hugg och slag trots att dessa i de flesta fall bara gjorde sitt jobb. Sådana attacker utgjorde ett allvarligt brott som statsmakten försökte stävja, både genom lag och förordning och genom att i tulltjänstemännen inskräpa vikten av ett hövligt och korrekt uppträdande.²⁸ Antipatierna påminner om dem som för inte så länge sedan riktades mot så kallade lapplisor, och attackerna kan liknas vid det som idag kallas våld mot tjänsteman.

I Västerås finner man vid 1700-talets mitt exempel på att folk överöste tullare med okvädinsord. Till exempel överfölls besökare Jöns Westlind av en hustru Susanna som kallade honom rackare och kanalje. Vi känner till incidenten eftersom den togs upp av stadens accisrätt år 1744. Fem år senare tog samma accisrätt upp anklagelser mot en brukspatron Schenström för att han, enligt vad som sades, hade fört in varor i staden utan att betala tull och dessutom hade riktat skällsord mot tjänstemännen. Även fysiska angrepp förekom. År 1760 tog accisrätten upp ett fall som handlade om att en torpare Jonas Jansson hade slagit ut brännvin över besökare Anders Wedberg i samband med att denne försökt beslagta drycken. Åklagaren i fallet var tullöverinspektören och han yrkade på böter för att torparen ”inpracticerat [smugglat in] en förbuden wara och emot Betjenten sig otilbörligen förhållit”. År 1771 utsattes tullskrivare Lars Engwall för ”smädesord och skuffande” i samband med att han försökte få en inresande bonde att stanna sitt lass och betala tull. ”Skuffandet” ledde till att tullskrivaren skadade ena handen.²⁹

²⁷ Askersunds stadsförsamling A I:2 (1781–1791), A I:3 (1791–1795). Studerade via Arkiv Digital.

²⁸ Ågren (2012) s. 87–92; Ågren (2017) s. 31–57; För en språkvetenskaplig diskussion av tillmälen riktade mot tullare, se Erik Falk, *Verbala förolämpningar i 1630-talets Uppsala: en historisk talaktsanalys* (Uppsala 2011).

²⁹ Accisrätten i Västerås, F 1744 (inget datum), 1749 (inget datum), 25 september 1760. Riksarkivet i Uppsala; databasen GaW fall 20194.

Illviljan mot tullarna kunde även få negativa effekter för deras familjer just eftersom de ofta bodde nära arbetsplatsen. 1759 behandlade accisrätten i Västerås ett mål som rörde ett fartyg och frågade i sammanhanget två vittnen om någon hade uppfört sig "oanständigt" mot tullnären Falks hustru. I det nyss nämnda bråket mellan Lars Engwall och en bonde framkom det att Engwalls båda döttrar uppenbarligen befunnit sig i tullhuset när incidenten inträffade. Den yngre dottern hade sett händelserna genom ett fönster och den äldre hade försökt hjälpa fadern.³⁰ Sådana upplevelser bör ha stärkt familjernas känsla av att vara hotade och behöva hålla ihop. Jag har inte sökt igenom accisrättsmaterialet från Askersund på jakt efter sådana meningsyttringar eller attacker, men det är rimligt att tänka sig att de även förkom där.

Det obehag och de hot som arbetet kunde medföra för tulltjänstemannen själv och dennes familj är alltså något som behöver tas med i beräkningen när vi ska förklara varför tullare ofta bodde nära andra tullare. Rädsla för angrepp måste ha varit vanlig och man sökte då stöd hos varandra. När visitationer skulle utföras behövde man vara två för, som en besökare i Örebro sade, det var inte gott att "bli ensam kvar [efter en visitation], man kan då snart få stryk".³¹ Om städernas invånare kunde gå så långt att de attackerade tullarna när de var i tjänst, är det inte orimligt att tänka sig att tullarna fruktade påhopp även när de inte var i tjänst. Närhet till kollegor kunde då uppfattas som en form av skydd. Det är i det ljuset man ska se förekomsten av särskilda hus där flera tullare bodde under överinseende av en tullinspektör. I Västerås tycks fastigheten nummer 106, södra kvarteret, ha varit en sådan byggnad. I materialet från Askersund nämns också en sådan byggnad, "tullbetjäntgården".³² Även i Örebro fanns det en byggnad av detta slag som låg nära den stora bron över ån.³³ Men som denna studie visar begränsades inte tullarnas "samboende" till sådana byggnader. Även de som bodde utspridda i andra hus i staden bodde ofta i närheten av en eller flera kollegor, ibland som hyresgäster.

Det vore dock missvisande att bara betona samarbete, samboende och sammanhållning inom tullargruppen och mellan tullarhushållen. För det första finns det många belägg för konflikter tullare emellan, både konflikter av personlig art och mer professionella konflikter som handlade om hur man uppfattade att arbetet skulle utföras. I Västerås bröt till exempel en allvarlig konflikt ut mellan tullöverinspektorn L. Ch. Schough och tulluppsyningsmannen Spornberg 1811, i vilken de offentligt riktade allvarliga anklagelser om förseelser mot varandra.³⁴ För det andra är det viktigt att komma ihåg att det fanns betydande sociala skillnader mellan olika tullarkategorier, skillnader som tog sig uttryck i lönenivåer och

³⁰ Accisrätten i Västerås, 27 september 1759. Riksarkivet i Uppsala; databasen GaW fall 20194, 20575, 20757.

³¹ Accisrätten i Örebro, volym A no. 1 med påskrift "Accis-Rätts Protokoll 1743, 1745–49, 1763–68, Acta till A.R.P. 1777–87", 25 oktober 1743. Riksarkivet i Uppsala.

³² Askersunds stadsförsamling A I: 1 (1756–1772), 90. Studerad via Arkiv Digital.

³³ Ågren (2017) s. 95.

³⁴ Accisrätten i Västerås, A 3, 28 oktober 1809. Riksarkivet i Uppsala. Målet fortsatte 1810. Se även Ågren (2012) s. 91.

status. År 1748 tjänade tullinspektoren i Västerås 500 daler, tullskrivarna mellan 120 och 160 daler, utridaren 150 daler, accisskrivaren 100 daler och besökarna 80 daler. I Askersund var lönenivån genomgående lägre, men principen var densamma: tullinspektoren tjänade väsentligt mycket mer än besökarna.³⁵ Dessa löne- och statuskillnader påverkade säkert hur och var man bodde. I Västerås hyrde den nyss nämnde tullöverinspektör Schough bostad av handlanden Nejman i dennes fastighet nummer 43, västra kvarteret. I samma fastighet bodde även handlanden Hagberg. Vi vet att denne Hagberg ägde fastigheten nummer 104, södra kvarteret, som han hyrde ut till tulluppsyningsman Spornberg och före detta faktorn Ihrmarck.³⁶ Schough var alltså granne med sin vedersakares hyresvärd, vilket kan tyda på en socioekonomisk skillnad mellan de två kontrahenterna. Om vi tänker oss att det fanns en horisontell yrkeslojalitet bland alla tullare så utmanades den understundom av en vertikal eller hierarkisk princip som drog näring ur och manifesterade sig i form av status- och löneskillnader.

Det finns även andra exempel på att tulltjänstemän med högre positioner inom yrkeshierarkin snarare bodde granne med högre medlemmar av borgerskapet än med sina underordnade tullarkollegor. Tullskrivare Anders Cederlöf i Askersund bodde till exempel med sin familj i gården nummer 61, där även rådmans-änkan Lindblad och stadsläkare Bring bodde. Det finns också fall som visar att tullare på lägre positioner kunde bo granne med städernas lägre skikt. Besökarna Karl Moberg Adamsson, Anders Bromander Gabrielsson och Johan Engström i Askersund bodde alla nära stadens båtsmän. Även i Västerås förekom det att lägre tullare bodde nära båtsmän, sjömän och trädgårdsdrängar.³⁷ Det är möjligt, och troligt, att socioekonomisk ställning och klasstillhörighet med tiden blev viktigare för var människor bosatte sig än yrke. Annorlunda uttryckt, att man hade samma arbetsgivare och sysslade med likartade saker kan med tiden ha blivit mindre viktigt för var man bodde och vem man identifierade sig med. Denna tolkning är tentativ och behöver underbyggas av fler studier. Den överensstämmer dock med vad Lars Edgren funnit beträffande den sociala ordningen i Malmö under 1700-talet. Dels fanns det ett starkt samband mellan boende och social ställning bland Malmös så kallade civilbetjänte (där tullare ingick), dels verkar viljan att markera sociala distinktioner ha ökat under århundradets lopp.³⁸

Det vore intressant att kunna precisera närmare vad det egentligen innebar att *bo nära varandra*. Vilken verklighet döljer sig bakom det faktum att en person är upptagen på samma sida i husförhörlängden eller står listad under samma fastighetsnummer som en annan person? Man kan tänka sig flera möjligheter. Ett alternativ är att personen i fråga faktiskt ingick i den andra personens hushåll. Ett

³⁵ Personella berättelser 1748, 8, 142–146. Riksarkivet i Stockholm. För Örebro vid samma tid, se Ågren (2012) s. 83.

³⁶ Databasen GaW fall 19475.

³⁷ Askersunds Rådhusrätt och Magistrat, K 2 a: 1, mantalslängder 1804 och 1807. Studerad via Arkiv Digital.

³⁸ Lars Edgren, *Stadens sociala ordning. Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*. Studia Historica Lundensia, vol. 34 (Lund 2021) s. 79, 188.

exempel på ett sådant förhållande är tullaren Agardt i Askersund, som åtminstone inledningsvis tycks ha tillhört tullinspektör Ekmans hushåll. Agardt verkar ha varit ogift men hade en son, så han var sannolikt änkling och inneboende. Ett annat alternativ är att personen i fråga hade ett separat hushåll men ändå bodde i samma hus som någon annan. Även här kan Agardt tjäna som exempel. Hans tidigare kollega och ”husbonde” Ekman flyttade efter några år från staden medan Agardt och ”tullnären Ekmans piga” bodde kvar, nu i gården nummer 24 som ägdes av en rådman Schultz. Det verkar alltså som om Ekmans piga övergått i Agardts tjänst och att han nu uppfattades ha ett eget hushåll men likväl hyrde bostad hos Schultz.³⁹ Ett tredje alternativ är att två (eller flera) vuxna men obesläktade personer hade ett gemensamt hushåll. Ett exempel på denna lösning finns i Örebro år 1764 där två besökare och deras hustrur uppenbarligen bodde tillsammans i ett vindsrum som de hyrde av en järnkrämare.⁴⁰

Att vi känner till det sista boendearrangemanget beror på att det avslöjades i samband med att stadens kämnärsrätt utredde en stöld och var stöldgodset hade gömts. För att reda ut vad det egentligen innebar att bo nära varandra kan detaljerade uppgifter från domböcker vara till mycket stor hjälp, men det är förstås tidsödande att systematiskt samla in sådan information. Ett annat och mer tvärvetenskapligt tillvägagångssätt har utvecklats av Dag Lindström och Göran Tagesson. Här är kombinationen av historiska och arkeologiska källor, inklusive byggnadstekniska analyser, den avgörande nyckeln.⁴¹ Som redan nämnts, tyder deras resultat på att olika former av sammanboende blev allt vanligare under 1700-talets lopp. Även denna studie visar på sammanboendets betydelse och bidrar med en precisering, nämligen att yrke och arbete kan ha påverkat dessa mönster.

Även om det är svårt att i samtliga fall veta vad det innebar att bo nära någon annan, kan vi i alla fall säga något om hur tullarfamiljerna uppfattade ”hemmet”. Inget tyder på att de såg hemmet som en sfär där de var skyddade från utomstående insyn. Att upprätthålla en privat eller till och med intim sfär var för dem otänkbart eftersom de bodde så nära sina i högsta grad publika arbetsplatser, eftersom de bodde så nära inpå varandra, och eftersom de bytte arbete och bostad så ofta. Det borgerliga hemidealet syns inte i källmaterialet, och kanske var ”privatliv” inte heller något man eftersträvade. Carl Mikael Wærn-Carlsson har visat att ”hemmet” under denna tid förstods som en plats där man själv och ens egendom var skyddad mot angrepp och skada – inget mer.⁴² Tullarna i denna studie

³⁹ Askersunds stadsförsamling A I: 4 (1796–1800) och A I:5 (1801–1805); Askersunds Rådhusrätt och Magistrat, K 2 a: 1, mantalslängder 1804 och 1807. Studerade via Arkiv Digital.

⁴⁰ Örebro kämnärsrätten A 1 no. 14, 1757–1764. Riksarkivet i Uppsala. Volymen saknar paginering.

⁴¹ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, under utgivning i *Bebyggelsehistorisk Tidskrift*.

⁴² Maria Ågren, Carl Mikael Wærn-Carlsson, Karin Hassan Jansson & Örjan Kardell, ”The Home as a Place for Work”, kapitel i *Gender, Work, and the Transition to Modernity in Northwestern Europe 1720–1880* (bokmanus antaget för publicering). För samma slutsats rörande 1600-talet, se Riitta Laitinen, ”The necessary and undesirable mobility of the lower classes in seventeenth-century Swedish towns”, i Maija Ojala-Fulwood (red.), *Migration and Multi-Ethnic Communities: Mobile People from the Late Middle Ages to the Present* (Oldenbourg 2018) s. 70.

hade nog hållit med: skydd mot angrepp och skada i det dagliga värvet och under dygnsvilan var vad de främst sökte i sitt boende.

Slutsatser

I den här studien har jag riktat sökarmen mot hur yrkesgrupper valde att bosätta sig i den tidigmoderna svenska staden. Vi vet sedan tidigare att skråhantverkare bodde och verkade i varandras närhet. Rumslig närhet gjorde att de kunde låna redskap och material av varandra samt utbyta information. Det var lätt för någon annan att rycka in om man plötsligt blev sjuk och inte kunde fullborda en beställd produkt i tid. Sammanhållningen mellan skråhantverkare verkar ha varit stark.⁴³ I den här studien har jag istället undersökt tulltjänstemän, en yrkesgrupp som var viktig för den tidigmoderna statens skatteuppbörd och som därför fanns representerad i alla svenska städer. En likhet mellan skråhantverkare och tulltjänstemän var den höga mobiliteten. Hantverkargesällar och tulltjänstemän rörde sig ofta mellan städer och hade behov av att hitta någonstans att bo när de anlände till en ny plats. De kunde inte förlita sig på släktingar och grannar och behövde just därför kollegial hjälp, stöd och solidaritet. Det betyder inte att de aldrig kom i konflikt med varandra, endast att deras behov av hjälp främst riktades mot andra inom samma yrkesgrupp.

Trygghet och ömsesidig hjälp var givetvis något som *alla* människor sökte. Ruth Hedlund betonar i sin studie av 1600-talets Västerås att ingen bodde helt ensam och isolerad, något som säkert hade såväl ekonomiska som sociala orsaker.⁴⁴ Icke desto mindre så fanns det särskilda omständigheter som gjorde att behovet var särskilt accentuerat i tulltjänstemännens fall. Deras arbete innebar kontroll och bevakning av andra människor, en bevakning som kunde upplevas som obehaglig och som därför komplicerade tullarnas möjligheter att etablera goda kontakter i lokalsamhället. Deras arbete skapade distans till vissa människor och därför var det extra viktigt att det också skapade närhet till och sammanhållning med andra människor. Som Jan Lucassen betonar i sin stora studie av arbetslivets historia, har människor ett behov av att samarbeta genom arbete och samarbetet skapar viktiga sociala band som tar sig olika uttryck.⁴⁵ Ett sådant uttryck kan vara att man väljer att bo nära varandra.

Det är därför inte förvånande att yrkesrollen påverkade tulltjänstemännens boende på två olika plan. När det gäller det större mönstret så avgjordes det av

⁴³ Dag Lindström, "Mästarna och deras gesällar. Stockholm ca 1400–1600", *Scandia* 54:2 (1988), påpekar att hantverkarhushållen var relativt små och att mästarna själva deltog aktivt i arbetsprocessen. Det gör att man får förutsätta att de kunde ha behov av hjälp ibland, till exempel i samband med sjukdom. Äldre gatunamn indikerar att hantverkare inom ett och samma skrå bodde nära varandra. Nils-Gustaf Stahre et al., *Stockholms Gatunamn* (Stockholm 1983), se till exempel vad som sägs om Köpmangatan (s. 57), Skomakargatan (s. 68), Skräddargränd (s. 68), Prästgatan (s. 63) och Hantverkargatan (s. 99).

⁴⁴ Hedlund (1980) s. 178.

⁴⁵ Jan Lucassen, *The Story of Work: A New History of Humankind* (New Haven 2021) s. 434–435.

var arbetet huvudsakligen behövde utföras, nämligen vid ingångarna till staden. Tullare bodde relativt ofta, men inte alltid, nära dessa ingångar eftersom det var deras uppgift att bevaka vad in- och utresande förde med sig. I de undersökta städerna ser man att det ofta fanns ett kluster av tullarfamiljer nära varje tullplats, snarare än ett samlat bostadsområde för alla tullare. När det gäller det mer fin-korniga mönstret så avgjordes det i stället av tullarnas sociala behov av att bo nära varandra. Även om det inte alltid går att belägga alla vardagliga praktiker i detalj så talar studien för att tullare delade hushåll med varandra, var hyresgäster hos varandra, tipsade varandra om var det fanns lediga rum, tillsammans flyttade mellan städer, och förmedlade information och tjänster till varandra. Närheten till arbetskamrater, före detta arbetskamrater eller makens arbetskamrater är ett så markant inslag i tullarfamiljernas boendemönster att det inte kan bero på slumpen. Vi måste istället tänka oss att det låg medvetna val bakom, val som i sin tur vittnar om starka sociala nätverk. Studien handlar förvisso bara om Västerås och Askersund men i dessa städer arbetade tullare som kommit dit från bland annat Skåne, Jämtland och Finland och som sedan flyttade vidare till andra platser, inte minst Stockholm. Vi får därför tänka oss att tullarna genom sina arbets- och bo-endepraktiker ingick i rikstäckande sociala nätverk som var avgörande både för deras liv och för stadgan i det tidigmoderna svenska samhället.

Bilaga 1.

Studerade tulltjänstemän, verksamma i Askersund eller Västerås under 1700-talets andra hälft

Namn	Födelseår
------	-----------

ASKERSUND

Petter Wadström	1740 (?)
-----------------	----------

Karl Berg	1726
-----------	------

Erik Brun	1722
-----------	------

Anders Cederhvarf	1699
-------------------	------

Olof Anders Dahlstedt	1725
-----------------------	------

Fredrik Grönvall	1719
------------------	------

Abraham Nubb	1714
--------------	------

Karl Törnqvist	1716
----------------	------

Georg Vahlenberg	1693
------------------	------

Sven Vennerberg	1726
-----------------	------

Anders Berg Karlsson	1754
----------------------	------

Sven Berg Isaksson	1748
--------------------	------

Karl Wilhelm Berger	1769
---------------------	------

Lars Anders Morell	1730
--------------------	------

Olof Morell	1766
-------------	------

Peter Vibom Hindriksson	1758
-------------------------	------

Johan Lemon	1727
-------------	------

Jakob Löngren	1741
---------------	------

Jonas Sjöstedt	1753
----------------	------

Per Söderholm	1728
---------------	------

Jonas Wennerberg	1759
------------------	------

Adam Bolin	1743
------------	------

Karl Moberg Adamsson	1767
Anders Bromander Gabrielsson	1768
Anders Hammarlund	1744
Isak Karström	1744
Christoffer Rungren	1762
Sven Ekman	1752
Johan Engström	1767
Erik Widlund	1754
Anders Cederlöf	1771
Agardt	1770

VÄSTERÅS

Eric Ryman	1697
Carl Ryman	1741
Carl Gråberg	1705
Johan Groth	1718
Jan Wittberg	1718
Carl Adam Widman	1708
Peter Gallijn	1706
Eucarius Trossander	okänt
Henric Groth	1686
Johan Peter Forsman	1728
Salomon Forsman	okänt
Olof Dalin	okänt
Johan Brun	1726
Anders Svedin	okänt
Anders Tunfors	1724

Carl Swartz	okänt
Johan Fernström	1719
Nils Fernsten	1721
Erik Berg	1694
Lars Beckelund	1724
Olof Sellström	1710
Abraham Barck	1715
Jacob Jacobsson	okänt
Olof Widström	1685
Lars Westman	okänt
Peter Swan	1731
Eric Juliin	1708
Carl Amurin	1733
Anders Hierpe	1723
Olof Wallberg	1726
Anders Lundell	1687
Lars Engwall	1716

Bofasta – men ändå inte. Om samiska hushåll söder om Dalälven under tidigmodern tid och om mänskliga och rumsliga relationer.¹

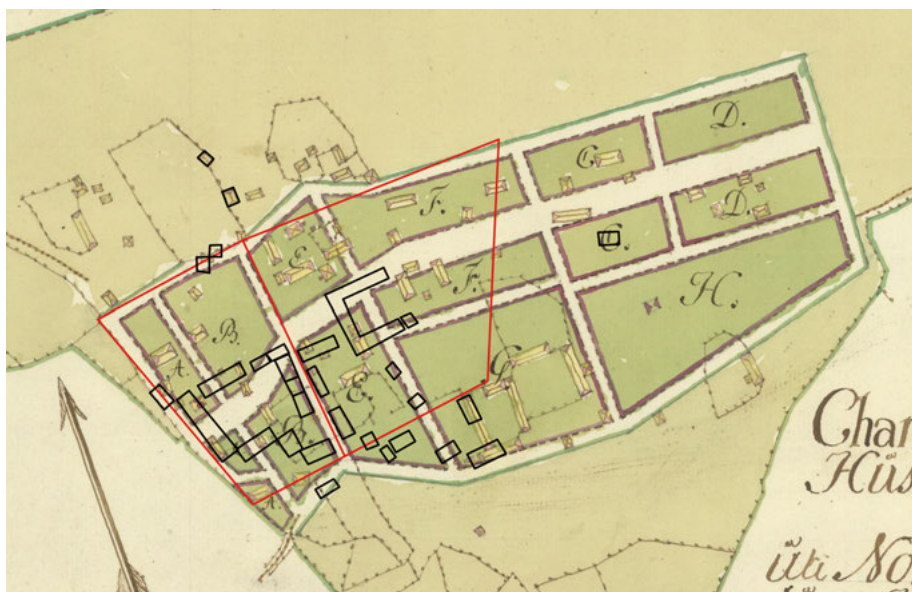
Linda Qviström

Vad är det som avgör hur ett hus ska se ut? För bönderna i Ingbo i Nora socken söder om Dalälven vid 1800-talets början kanske det här inte var någon stor fråga, inte ens efter att merparten av byn hade brunnit ned i en åskeld mitt under höskörden 1808.² Byggede de som drabbats av eldsvådan upp sina hus som de såg ut tidigare eller passade de på att modernisera sina gårdar? På en karta från 1810, två år efter branden, finns ett åttiotal byggnader utritade liksom nya tomter och brandgator. Antalet hus hade ökat dramatiskt sedan 1766 (figur 1). Ungefär 35 byggnader av olika storlek finns på storskifteskartan från detta år. Bytomtens storlek hade dubblats mellan 1766 och 1810, vilket dels kan ha varit ett sätt att öka brandsäkerheten, dels en anpassning till en växande bebyggelse.³

¹ Artikeln bygger tematiskt och metodologiskt delvis på det pågående projektet *HASP-hus och sociala praktiker i svenska städer 1600–1850*, som Dag Lindström projektleder. Materialet är däremot till stor del hämtat arkeologiska forskningsundersökningar gjorda 2021 och 2022 inom ramen för ett annat projekt: *Det delade landet: Samisk historia och mångkulturalitet före det moderna* som letts av Jonas Monié Nordin, Statens Historiska Museer/Stockholms universitet. Undersökningarna gjordes i samarbete med Upplandsmuseet. Ett stort tack riktas till Jonas och till Torun Zachrisson, Upplandsmuseet, för att jag fått använda och bygga vidare på materialet från våra rapporter här.

² Ernst Nilsson, *Vår hembygd Nora: Upplands nordvästligaste socken* (Tierp 1939) s. 122.

³ Storskifte, 1766, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:1. Riksarkivet i Stockholm; Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:2. Riksarkivet i Stockholm.

Figur 1. Bybebyggelsen i Ingbo 1810, två år efter att byn brann. Gården A som nämns i texten finns längst till vänster. På kartan har också de byggnader som finns med på storskifteskartan från 1766 markerats, med svart. Bytomten från samma år har markerats med röd linje. Källa: Storskifte, 1766, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv; Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Bearbetning av författaren 2024.

Av de åtta gårdstomterna hörde sex till skattebönder och två till ett rusthåll. Den ena tomten beboddes av "orgelnisten" och klockaren Simon Hedström.⁴ Antalet hushåll var ungefär det dubbla. Året före branden, 1807, togs 92 personer upp i husförhörlängden, fördelade på 15 hushåll. Av dessa var 38 kvinnor och 30 män över 18 år.⁵ Det framgår inte av 1810 års karta var alla bodde men det fanns åtskilliga byggnader på backmarken, bortom själva gårdstomterna. Både enstaka små hus och mindre gårdsgropper finns utritade här.⁶ Några vet vi beboddes av "fördelsmän". Norr om Jan Anderssons gård, A på kartan, bodde exempelvis hans syster och sväger, Kjerstin Andersdotter och fördelsmannen Olof Persson.⁷ Andra släktingar – föräldrar, svärföräldrar, syskon och ett par "vanvettiga" fastrar – samt pigor, drängar och enstaka inhysespersoner ingick istället i böndernas hushåll.

Förflyttar vi oss längre ut på ägorna, bortom kartbildens bytomt, finns ytterligare sju hushåll som syns i mantalslängden för 1810. Ett par av dessa utgjordes av utfattiga änkor och det fanns även ett utfattigt hushåll med man, hustru och tre barn.

⁴ Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo.

⁵ Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/5 b, s. 209. Riksarkivet i Uppsala.

⁶ Laga delning, 1810, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo.

⁷ Avsöndring, 1898, Heby Nora-Ingbo 1:5, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 19-noa-avs105. Riksarkivet i Härnösand.

Det här var den by vars ägor den sista familjen som räknas upp hade slagit sig ned på några år tidigare. Till skillnad från flera andra som bodde på byns utmarker beskrivs de inte som utfattiga. Däremot står de upptagna som ”sockenlappar”. Familjen utgjordes 1810 av Jan Olsson, hustrun Sigrid Larsdotter och barnen Olof 16, Lars 14, Brita 4 och Sigrid 1 år.⁸ Det är dem och deras efterlevande vi ska fokusera på här.

Som så kallade sockenlappar hade familjen en särställning i byn. De bodde på Ingbos mark men tjänstgjorde åt hela socknen. Troligen hade de blivit bofasta helt nyligen när mantalslängden skrevs och genom sin bakgrund hade de delvis andra referensramar och kontaktnät än andra boende i Ingbo. Stugan i Viken som blev deras kanske liknade andra backstugor, men för den här familjen var den bofasthet den stod för sannolikt inte självklar. Till och med stugans räta vinklar kan ha varit en anpassning och en eftergift till majoritetssamhällets normer.

Om boendet i Viken alltså representerar en mer eller mindre påtvingad platsbundenhet och ett brott mot tidigare levnadssätt, innebar det samtidigt att möjligheter att etablera nya relationer, till en plats och ett landskap och till de människor som befolkade detta. Syftet här är att nå en fördjupad förståelse av dessa rumsliga och mänskliga relationer.

Vilken relation hade familjen till det nya huset och till platsen? Hur påverkades deras rörlighet och kontaktnät? Och vad var det, för att återknyta till den inledande frågan, som avgjorde hur deras hus kom att utformas?

Frågorna undersöks utifrån ett brett spektrum av källmaterial. Detta källpluralistiska arbetssätt knyter an till det metodpaket för ”systematiska, integrerade analyser av hus och människor” som utvecklats av Dag Lindström och Göran Tagesson.⁹ Genom en kombination av olika källmaterial – främst materiella och skriftliga – och metoder kan en integrerad analys göras av byggnaderna och de människor som format och bebott dem.

Här görs detta genom att människorna och husen de bott i sätts in i olika sammanhang, som behandlas i tre tematiska avsnitt, samt i en inledande bakgrund där ”sockenlappssystemet” och villkoren runt detta tas upp. Det första temat är ”noder”. Målsättningen med avsnittet är att följa hushållens och individernas rörlighet och kontaktnät, huvudsakligen med utgångspunkt i mantalslängder och kyrkböcker. I det andra och kortaste avsnittet, ”platsen”, står landskapet och dess resurser i fokus. Vilken plats var det som Sigrid och Jan slog sig ned på vid 1800-talets början och varför? Vilka relationer hade de till platsen och landskapet? Det tredje temat är ”hus och rum”. Här diskuteras olika former av byggnande och vad de representerar, och vad de kan ha representerat för de samiska hushållen i Viken.

⁸ Mantalslängd, 1810, Mantalslängder 1642–1820, Västmanlands län, SE/RA/55203/55203.21/16, s. 481. Riksarkivet i Uppsala.

⁹ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 85 (2023) s. 30–49. Citat s. 30. Metodpaketet har utvecklats inom ramen för projektet *Hus och hushåll i det tidigmoderna Sverige 1600–1850* samt inom det pågående projektet *HASP-Hus och sociala praktiker i svenska städer 1600–1850*.

Artikeln avslutas med en sammanfattande analys, ett försök att närma sig en helhetsbild av de sammanhang och relationer som framträder mellan hus, platser, människor och landskap – av Sigrids och Jans och deras efterlevandes relation till huset, platsen och till den by som de både kom att höra till och inte.

Bakgrund: Samer i Mellansverige

Från 1600-talet och framåt hade en aktiv politik förts i Sverige för att motverka icke bofasta, ”lösdrivare” som inte var skrivna på en bestämd plats och kunde beskattas.¹⁰ Samer söder om ”lappmarkerna” hörde till en av de speciellt utpekade grupperna. 1671 utfärdades ett kungligt påbud om kringströvande samer, med krav på att dessa skulle flytta till de områden där de uppfattades höra hemma.¹¹ Det finns flera exempel på att grupper av samer förvisades norrut, men också belägg för att många fortsatte att leva ett mer eller mindre rörligt liv i de mellersta delarna av landet. Under 1720-talet utfärdades upprepade påbud. Ingvar Svanberg som lyft fram ämnet i en rad arbeten visar på att förvisningarna mötte motstånd både från samerna själva och från bönder som efterfrågade deras tjänster och kunskap. I en supplik som skickades till kungen 1730 vädjar en grupp samer i södra Dalarna om att få stanna, med hänvisning till de har bott i trakten i generationer och inte hörde hemma någon annan stans.¹² Situationen komplicerades ytterligare av att flera av de samer som tvångsförflyttats norrut hade skickats tillbaka eftersom det inte ansågs finnas plats för dem vid destinationsorten. Problemet hamnade på landshövdingarnas bord. Arkeologen Jonas Monié Nordin och historikern Sven Olofsson som nyligen granskat bakgrunden till ”sockenlapps-systemet” lyfter fram att det var på den här politiska nivån som lösningen föreslogs. De pekar på att det varken var omsorgen om samerna eller politiken kring lösdrivare som vägde tyngst i sammanhanget. Det som blev avgörande var istället den samtida skogspolitik.¹³ Kronan hade under 1600-talet börjat föra en allt mer aktiv sådan. Framför allt var det bergsbrukets försörjning med ved och kol som skyddades men också bärande träd och jakt. Under 1700-talets präglades politiken i hög grad av en rädsla för skogsbrist.¹⁴ Samer som ägnade sig åt olika former av jakt och som hade renar som betade i skogarna sågs i detta sammanhang som ett hot. Systemet med ”sockenlappar” började tillämpas som ett svar på detta.¹⁵ Det innebar att enstaka hushåll kunde

¹⁰ Theresa Johnsson, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016) s. 13–14; Jonas Monié Nordin, "Spaces of Resilience and Resistance: Sámi Habitation in Southern and Central Sweden During the Late Medieval and the Early Modern Period," *International Journal of Historical Archaeology*, 27:2 (2023) s. 484.

¹¹ Ingvar Svanberg, *Hästslaktare och korgmakare: Resursutnyttjande och livsstil bland sockenlappar* (Umeå 1999), 31; Nordin (2023) s. 482–84.

¹² Svanberg (1999) s. 32–35.

¹³ Jonas Monié Nordin & Sven Olofsson, "Voices of the forests. Eviction, control, and the birth of the 'Parish Lapp' system in early modern Sweden," *Scandinavian Journal of History*, 48:4 (2023).

¹⁴ Lars Kardell, *Svenskarna och skogen. Del 1. Från ved till linjeskepp* (Jönköping 2003) s. 109–10.

¹⁵ Nordin & Olofsson (2023) s. 13–16.

kontrakteras av en socken för att uträtta vissa sysslor, exempelvis rovdjursjakt och hästslakt. Bofasthet ingick i villkoren. De som anlätades utförde också ofta hantverk, som rotslöjd och tennträdsarbeten. Botande är en annan återkommande verksamhet som omtalas.¹⁶

Att anlita samer som fick bli bofasta var alltså lösningen på ett komplext politiskt problem och från omkring 1730 kom ”sockenlappar” att anlitas, främst i södra Norrland men även längre söderut.¹⁷

Ingvar Svanberg påpekar att trots att delar av de utpekade sysslorna ingår i det så kallade hästslaktarkomplexet tycks detta inte ha inneburit samma stigma för ”sockenlapparna” som för de sydsvenska rackarna. De hade visserligen en särställning som delvis var grundad i fördomar och föreställningar om samer inom majoritetssamhället, men de hade inte ett lågt anseende generellt. Äktenskap förekom mellan samer och personer som ingick i majoritetssamhället och det hände att män som inte själva kom från en samisk släkt gifte sig med en samisk kvinna och ansökte om att få bli ”sockenlapp”.¹⁸ I stor utsträckning delade grupperna vardag och livsvillkor men förhållandet mellan dem var starkt asymmetriskt. Detta medförde ett stort tryck på anpassning. Flera faktorer bidrog dock till att många samer bibehöll sin etnicitet, menar Svanberg. En viktig sådan var starka band mellan vitt spridda samiska hushåll. En annan att man hade monopol på vissa sysslor och en tredje själva utanförskapet. Vissa föreställningar om samer, som den att inte minst kvinnorna var trollkunniga, skapade distans men kunde i vissa situationer också användas som maktmedel.¹⁹ Svanberg menar dock att samerna generellt saknade resurser att utöva något reellt inflytande i samhället. Nordin och Olofsson ser istället bibehållandet av en samisk kultur och en delvis nomadiserande livsstil som uttryck för ett aktivt motstånd mot den officiella politiken. Den fortsatta samiska närvaron visar också att detta hade effekt. Fördrivningspolitiken var inte helt verksam. De båda författarna påpekar också att samer även fanns i många andra sammanhang och samhällspositioner i Mellansverige och att de kunde ha mycket olika bakgrund.²⁰

Det fanns med andra ord en stor variation av samiska individer och hushåll i Mellansverige under tidigmodern tid, rörliga och bofasta. Men de konkreta beläggen för samisk närvaro är ofta av efemär karaktär. Detta gäller såväl fysiska som skriftliga spår och beror troligen till stor del på gruppens rörlighet. I de skriftliga källorna kan dessutom individer ofta endast urskiljas som samer om något tillnamn noterats. Under 1970- och 1980-talet gjorde Ingvar Svanberg stora insatser, inte minst genom att eftersöka belägg i kyrkböcker, vilket gjorde att ämnet uppmärksammades av fler.²¹ Under 2000-talet har frågan aktualiserats på nytt. Flera arkeologiska och tvärvetenskapliga projekt har bidragit till att synliggöra det

¹⁶ Svanberg (1999) s. 32–35, 84–97.

¹⁷ Nordin & Olofsson (2023) s. 16.

¹⁸ Svanberg (1999) s. 72–77.

¹⁹ Svanberg (1999) s. 75–78; jfr Johnsson (2016) s. 349–350.

²⁰ Nordin (2023); Nordin & Olofsson (2023) s. 18.

²¹ Svanberg (1999).

fragmentariska källmaterialet.²² Av stor betydelse i sammanhanget är också Lars-Gunnar Larssons bok som utgår från en lista över samiska ord, upprättad av Per Holmberger på 1770-talet i Valbo utanför Gävle. Larsson har kunnat visa att Gävlesamerna talade en dittills okänd variant av samiska. Bland de upptecknade orden fanns både sådana som speglar regionala förhållanden och begrepp med specifik koppling till samisk kultur. Ordlistan avspeglar verksamheter som jordbruksarbete, jakt och rotslöjd, men innehåller också ord för renskötsel, ritualer kring björnjakt och samiska trummor.²³ Det är troligt att en nyligen arkeologiskt undersökt kåta vid Lapphällan i utkanten av Gävle beboddes av personer som talade det nu utdöda språket.²⁴

För det samiska hushållet i Viken, på byn Inbos ägor, är källäget förhållandevis gott. Något kontrakt som anger vilka rättigheter som ingick i uppdraget som ”sockenlapp” i Nora socken vid 1800-talets början finns visserligen inte bevarat och inte heller protokollet från sockenstämman där beslutet att anlita Jan Olsson bör ha fattats finns kvar, men vi kan följa hushåll och individer i mantalslängder och kyrkböcker. Deras hus finns utritade på lantmäterikartor och ett av dem har dessutom bevarats – om än i ombyggt skick. Nyligen har också inventeringar av området skett och en av de husplatser som hittats i samband med detta har delvis undersökts arkeologiskt.

Noder

Från Nora och övriga socknar söder om Dalälven finns det spridda uppgifter om dop och begravningar och dessutom en rad ortnamn, som tyder på att icke bofasta samer vistats i området före 1800-talet.²⁵ Samisk närvaro i de här delarna av landet var, som Inger Zachrisson påpekat, inte heller någon nyhet under tidig-modern tid.²⁶ Några ”sockenlappar” tycks dock inte ha förekommit här förrän

²² Se Wehlin 2018; Maria Björck, Inga Blennå, Jonas Monié Nordin, Bo Ulfhielm & Joakim Wehlin, ”Härdar och husgrunder – arkeologi i det samiska kulturlandskapet i Syd- och Mellansverige,” *META Historiskarkeologisk tidskrift*, (2021) s. 85–108; Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022); Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022); och Linda Qviström, Jonas M. Nordin & Torun Zachrisson, ”Samer i Uppland. Arkeologiska forskningsundersökningar, del 1.” (Uppsala 2022).

²³ Lars-Gunnar Larsson, *Per Holmberger och sockenlapparnas språk* (Uppsala 2018); Lars-Gunnar Larsson, ”Vilket språk talade sockenlapparna?” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022).

²⁴ Ann Lindkvist & Jonas Monié Nordin, ”En undersökt kåta vid Lapphällan i Gävle,” i Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022).

²⁵ Ingvar Svanberg, ”Sockenlapparna i nordvästra Uppland,” *Vår hembygd. Skriftserie utgiven av Hembygdens förlag, Östervåla* (1980); Ingvar Svanberg, *Sockenlappar: En etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige* (Uppsala 1981) s. 44–45; Svanberg (1999); Inger Zachrisson, ”Fanns det samer i Uppland i gången tid?” *Björklänge förr och nu*, 30 (2006) s. 44–49.

²⁶ Inger Zachrisson (red.), *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien* (Stockholm 1991); Inger Zachrisson (2006); ”Samiskt på vikingatida och tidigmedeltida handelsplatser i Svealand,” i

förhållandevis sent, vid 1800-talets början.²⁷ Jan Olsson var med andra ord bland de första i den här rollen i området. Första gången han omnämns som ”sockenlapp” var 1805. Vid det laget hade familjen redan befunnit sig i socknen i några år, åtminstone delar av tiden. I juni 1801 begravdes deras ettårige son Jan här.²⁸ Sigrid och Jan var 36 respektive 34 år gamla det året och hade ytterligare minst två äldre söner. I januari 1803 föddes dottern Anna och i april 1805 nästa dotter, Brita – båda i Nora socken. Var familjen bodde under de här åren är oklart, men med tanke på att de belägg som finns är utspridda över olika tider på året är det troligt att de befann sig mer eller mindre permanent i socknen. Enligt en traditionsuppteckning ska de ha vistats vid Ängesmyran, på en annan del av Ingbos utmark, i en kåta. På platsen finns en källa, som kallas Lappkällan eller Lappbrunn.²⁹ Med tanke på närheten i tid och rum, och på att få andra samer finns omnämnda i området vid denna tid är det också möjligt att familjen ingick i den grupp samer som omnämns i ett bystämmoprotokoll från Ingbos grannby Östa 1796. Gruppen ska ha vistats just vid Viken, i protokollet kallad Lappviken. Vid stämman beslöts att samerna skulle hindras från att låta sina renar beta på bybornas betesställen.³⁰ Det finns fler belägg för att Viken eller Inboviken kallas Lappviken, men detta tycks vara det tidigaste.³¹ Att namnet används 1796 tyder på att samer vistats här även dessförinnan, och att det knappast rört sig om något enstaka besök.³²

Under åren 1801–1807 finns Sigrid och Jan inte upptagna i några husförhørs- eller mantalslängder, vare sig i Ingbo, Sörbo eller Östa.³³ Att de ändå hade kontakt med byborna under de här åren framgår av att alla de fyra faddrar som noteras 1803 vid dottern Annas dop är hemmahörande på tre olika gårdar i Ingbo: bondsonen Lars Olsson, Gustava Margareta Ersdotter och hennes man bonden Per Ersson samt pigan Anna Olsdotter, som tjänade hos orgelnisten Hedström.³⁴ Vid dottern Britas dop två år senare kom alla faddrar istället från de två gårdarna i grannbyn Sörbo: Per Nilsson och hans hustru Brita Persdotter samt drängen

Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland, red. Joakim Wehlin, Susanne Cassé och Marina Andersson (Falun 2022) s. 18–21.

²⁷ Svanberg (1980) s. 44; Svanberg (1999) s. 70.

²⁸ Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/F/1. Riksarkivet i Uppsala.

²⁹ Nilsson (1939) s. 142; Svanberg (1980) s. 44–45; Svanberg (1999) s. 71; Qviström, Nordin & Zachrisson (2022).

³⁰ Sista bystämma på Vikbolandet, Östa, fjärde lördan i maj anno 1796. Avskrift av bystämmo-protokoll (Jakob Martinell, Tärnsjö). Jfr Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 11.

³¹ Svanberg (1980) s. 311; Mats Wahlberg, *Ortnamnen i Västmanlands län: Del 5:1 Heby kommun, norra delen Bebyggelsenamn* (Uppsala 1988) s. 113.

³² Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 11; Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 12–13. För tolkningen av ortnamnet se Wahlberg (1988) s. 113.

³³ Husförhörslängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁴ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/C/3. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län), 209. Riksarkivet i Uppsala.

Hans Andersson och Pigan Lisa Larsdotter.³⁵ Då den yngsta dottern Sigrid döptes den 9 mars 1808 kom faddrarna åter från Ingbo: Bonden Jon Olsson och hans hustru Anna Andersdotter, som står som ”lappska från Garpenberg”, samt drängen Anders Simonsson och hustrun Kajsa Persdotter.³⁶ Året innan hade den fyraåriga storasystern Anna dött i kopporna.³⁷

Figur 2. Utsnitt ur Generalstabskartan från 1859, som visar de tre hussymbolerna vid Viken samt läget för Ängesmyran. Källa: Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J243-91-1. Bearbetning av författaren 2024.

I slutet av mars 1808 deltar familjen i sitt första husförhör i Ingbo.³⁸ Sex år senare flyttar den äldste sonen Olof ut.³⁹ Tio år senare ger sig även Lars av, till Torsåker i Gästrikland.⁴⁰ Från och med 1832 finns istället ”mågen” Johan Gustaf Åberg, född 1811 i Österfärnebo, upptagen i husförhörlängden. Han har gift sig med den sex år äldre Brita och paret noteras separat. Troligen har de flyttat in i ett eget hus i Viken.⁴¹ På generalstabskartan från 1859 finns tre stugor utritade (figur

³⁵ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län); Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁶ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁷ Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁸ Husförhörlängder, 1801–1807, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

³⁹ Husförhörlängder, 1808–1814, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/6 b, 228. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörlängder, 1815–1822, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/7 b, s. 212. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁰ Husförhörlängder, 1823–1829, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/8 a, 41. Riksarkivet i Uppsala.

⁴¹ Husförhörlängder, 1830–1834, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/9 a, 53. Riksarkivet i Uppsala.

2). Möjligen hörde alla till familjen.⁴² I juni 1835 föds dottern Brita Stina och vid detta sitt första barns dop tycks Brita och Johan Gustaf ha haft långväga besök. Faddrar var ”lappen” Olof Jönsson från Valbo, ”lappflickan” Stina Mänsdotter från Hedesunda, bondsonen Lars Ersson och hans hustru samt drängen Erik Olsson – alla från Ingbo – och flickans moster, Sigrid Jansson.⁴³ I slutet av april två år senare föds Margareta Sigrid, men inte i Viken utan i Torsåker där åtminstone modern alltså måste ha vistats tillfälligt.

Vid tiden för dopet bor Jan och Sigrid kvar i föräldrahushållet, tillsammans med yngsta dottern Sigrid. Året därpå dör Jan, omkring 69 år gammal.⁴⁴ Sommaren 1840, gifter sig dottern Sigrid med den tio år yngre ”lappdrängen” Jan Andersson från Wall i Ovensjö i Gästrikland. I juli samma år får hennes syster en tredje flicka, Hedda Dorothea, och i september föds Sigrids första barn, Anders August. Senare samma år förlorar Sigrid och Brita sin 75 år gamla mor. Jan Andersson tycks ha återvänt till Gästrikland 1840 och under åren 1841 och 1842 verkar även Sigrid ha flyttat dit. 1842 är dessutom Brita där. Det året dör både Hedda Dorothea och Anders August i Årsunda. Samma år och på samma plats föds också Sigrids andre son, Johan, men dör redan nästföljande år.⁴⁵

Den 18 maj 1843 avlider även Johan Gustav Åberg, i Vika i Dalarna. Samma år återvänder Sigrid till Viken och året därpå flyttar också hennes man Jan in och står från 1844 som ”sockenlapp”. I november 1844 föds deras första dotter, Margareta Anna. Hon dör redan i februari året därpå.⁴⁶ Troligen återvände paret till Årsunda 1846. Där föddes nästa barn, sonen August, 1 september. En och en halv månad senare dog Sigrid och i november avled även barnet. Efter detta tycks Jan ha flyttat tillbaks till Viken. Möjligen hade även Brita följt med upp till Årsunda 1846. Hon återkommer liksom svågern Jan 1847 men blir till skillnad från denne kvar i Viken. Jan flyttar för gott 1848. Han gifter om sig med ”lappflickan” Sigrid från Vika men dör bara två år senare, i Ovensjö.⁴⁷

Britas döttrar Brita Stina och Margareta Sigrid flyttar ut efter 1857 men 1863 har Brita Stina återvänt med två döttrar, Brita Stina och Mathilda Maria, födda 1860 respektive 1861. Mathilda Maria avled 1862. Brita Stina förblir ogift men får ytterligare två döttrar, Mathilda Maria 1867 och Emma Dorothea 1874.

1873 återkommer även Brita Stinas syster Margareta (Greta) Sigrid. Hon har då hunnit gifta sig med arbetaren och ”lappen” Henrik Kristoffer Olsson, född 1838 i Vika, och fått fyra barn, som alla har dött. Innan flytten bodde paret i

⁴² Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J243-91-1. Riksarkivet i Stockholm.

⁴³ Födelse- och dopböcker, 1792–1852, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁴ Husförhörlängder, 1835–1839, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/10 a, 43. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁵ Husförhörlängder, 1840–1845, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/11 a, 34. Riksarkivet i Uppsala; Lysnings- och vigselböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/E I/1. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁶ Husförhörlängder, 1840–1845, Nora kyrkoarkiv (U-län), s. 34; Död- och begravningsböcker, 1792–1860, Nora kyrkoarkiv (U-län). Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁷ Husförhörlängder, 1846–1850, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/12 a, 32. Riksarkivet i Uppsala.

Persbo i Vika socken. I Viken föddes ytterligare två söner, Axel Theodor 1874 och Olof Reinhold 1876. Den yngste levde bara i en vecka. Ytterligare ett barn, dottern Engla Sigrid, föddes 1878 men dog samma år.⁴⁸

1876 står Henrik Kristoffer Olsson enbart som arbetare. Brita, nu drygt 70 år gammal, bor fortfarande kvar och skrivs som änka efter J.G. Åberg, som för första gången betecknas som ”arbetare” och inte ”sockenlapp”. Brita bor kvar till sin död 1888.⁴⁹ Fyra år senare, 1892, dör även hennes dotter Greta Sigrid. Kvar efter henne finns maken och den ende överlevande sonen, Axel Theodor. De bor fortfarande vid Viken 1897. Det gör också Brita Stina Åberg och hennes dotter Maria Mathilda, som 1892 och 1896 fått två egna döttrar, som liksom hon själv saknar namngiven far.⁵⁰

Sigrid och Jan men även Brita och Johan Gustav har alltså tidvis befunnit sig på olika platser, främst i Gästrikland men även i Dalarna. Britas andra dotter föddes i Torsåker 1836 och hennes man avled i Vika. Sigrid och Jan tycks oftare ha varit Årsunda än i Viken under åren 1840–1846 och de befann sig inte alltid på samma ställe. Inget av Sigrids och Jans barn levde till vuxen ålder men två av Britas döttrar återkom till Viken, den ena efter ett fåtal år och den andra efter sexton år i Dalarna. 1897 är det den ena dottern, Greta Sigrids, änklings och enda överlevande son som bor kvar, samt den andra dottern, Brita Stina, med en dotter och två dotterdöttrar.

Sammantaget har det funnits mellan två och tre parallella hushåll i Viken under stora delar av 1800-talet, åtminstone sedan 1832 då Brita gifte sig med Johan Gustav Åberg. Britas syster Sigrid övertog troligen föräldrarnas hus. Hennes man Jan står som ”sockenlapp” efter faderns och svågerns död.

De uppgifter som finns tyder på att både kvinnor och män levt relativt rörliga liv, med kontaktnät som både omfattat byborna och personer och platser längre bort, främst i Gästrikland och Dalarna. Det är också tydligt att olika personer i hushållen rört sig mer eller mindre självständigt, vilket gäller såväl kvinnor som män. Det är också tydligt att även om männen är de som officiellt anlitas som ”sockenlappar” är det kvinnorna som upprätthållit positionen i praktiken. Det var genom att gifta sig med döttrarna som männen kunde tillträda.

⁴⁸ Husförhörslängder, 1850–1854, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/13 a, 31. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1855–1861, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/14 a, 35. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1861–1870, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/15 a, s. 22. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1871–1876, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/16 a, s. 21. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1866–1876, Vika kyrkoarkiv, Dalarnas län, SE/ULA/11687/A I/11 a, 183. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁹ Husförhörslängder, 1876–1880, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/17 a, 29. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1881–1886, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/18 a, 33. Riksarkivet i Uppsala; Husförhörslängder, 1886–1889, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/19 a, 31. Riksarkivet i Uppsala.

⁵⁰ Husförhörslängder, 1890–1897, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/20, 55. Riksarkivet i Uppsala.

Figur 3. Platser är familjemedlemmar vistats (rund symbol), där ingifta män kommer ifrån (svart triangel) samt dopvittnen (rombisk symbol). Karta av författaren, 2024.

Platsen

Flera av de platser som vid senare års inventeringar kunnat knytas till samiska hushåll karaktäriseras av lavrika marker, lämpliga för renbete. I den muntliga traditionsuppteckningen om Sigrid och Jans vistelse vid Ängesmyran nämns också att de skulle ha haft renar med sig dit. Möjligen innebar kontraktet med socknen att de fick göra sig av med dessa. I det tidigare nämnda bystämmoprotokollet från 1796 faller argumenten mot samernas betande renar väl in i den officiella retoriken från tiden. Just här var det dock sannolikt inte någon vilja att skydda tillgången till timmer eller kolningsved som låg bakom, utan snarare att freda de egna närmast obefintliga betesmarkerna. Redan på en rannsakningskarta från 1692 då Östas skog beskrivs uppges det finnas virke till gärdesgårdar, ved, timmer och kolning, men inget bete annat än på mossarna. I kartprotokollet beskrivs vilka besvär detta föranledde, med djur och mjölk som fick transporteras långväga.⁵¹ Ett århundrade senare, 1789, då Ingbos och Sörbos skog skiftades, avsattes en del av skogsmarken för att röjas och inhägnas till samfälld

⁵¹ Geometrisk avmätning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-65:1. Riksarkivet i Stockholm; Rannsaking, skattdläggning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa, Lantmäterimyndighetens arkiv, 19-noa-8a. Riksarkivet i Härnösand.

betesmark.⁵² Ett annat sätt att lösa problemet var extra utfodring med hö, något som nämns 1692. På laga skifteskartan från 1865 har en stor del av strandremsan vid Viken avsatts för torkning av ”sjöfoder”.⁵³ Bristen på bete var med andra ord ett reellt och långvarigt problem i trakten och det är troligt att det var detta som låg bakom viljan att hindra renbete på utmarkerna.

Tillgången till timmer och kolningsskog framträder istället genomgående som god. Det betydde dock inte att det var självklart att alla hade tillgång till dessa resurser. I ett fördelskontrakt upprättat 1821 mellan bonden Jan Andersson och hans syster Kjerstin ges systemen och hennes efterkommande rätt att disponera hustomten där hon bodde för evärdelig tid. I övrigt specificeras noga vilka rättigheter som medföljde. Det samfällda betet på utmark och ängar, samt för fåren i gårdet fick nyttjas – troligtvis efter skörd. En andel i det samfällda fisket i Lillån, Storån och på Inbosjön ingick också. Av skogen fick hushållet årligen ta ”nödigt hustimmer”, gårdselvirke samt ved. De fick även kola en tio famnars mila samt under femtio års tid fälla fyra sågstockar årligen. Under femtio år fick fördelstarna dessutom ta löv och näver av hemmanets skog till husbehov.⁵⁴

Hus och rum

Byggnadstimmer var alltså inte en bristvara i Inbo, däremot var nyttjanderätten till denna och andra utmarksresurser starkt reglerad. Vilka rättigheter de samiska hushållen i Viken hade finns inte dokumenterat. Vi vet exempelvis inte om de själva byggde sina hus eller om byggnaderna ingick som en del av kontraktet. Däremot vet vi en del om hur deras hus var utformade, inte minst genom de arkeologiska forskningsundersökningar som nyligen genomförts. Kunskapen om hur samiska hushåll i Mellansverige bodde är i övrigt ofta bristfällig. Inte minst gäller detta de icke bofasta, som bara syns sporadiskt i kyrkböckerna och mycket sällan har efterlämnat några synliga, materiella spår i landskapet. En av de få platser där sådana finns är vid Lapphällarna i Östervåla socken, drygt två mil öster om Ingbo. På en flack häll i skogsområdet finns en hård, använd vid minst två tillfällen. Runt eldstaden ligger stenflak som sannolikt tyngt ned duken i en tältkåta, ungefär 3,5 meter stor. Dateringar av kol från hårdens gör det troligt att den använts under 1800-talet.⁵⁵ Längre norrut, vid Lapphällan i utkanten av Gävle, har nyligen lämningar efter en mer permanent bebodd kåta undersökts. Platsen där den har stått var 5,3×5 meter stor. I mitten

⁵² Storskifte, 1767, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:1. Riksarkivet i Stockholm.

⁵³ Rannsakning, skattläggning, 1692, Västmanlands län, Nora sn, Östa; Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv, T40-23:3. Riksarkivet i Stockholm.

⁵⁴ Avsöndring, 1898, Heby Nora-Ingbo 1:5. Riksarkivet i Stockholm.

⁵⁵ Linda Qviström, Jonas M. Nordin & Torun Zachrisson, ”Samer i Uppland. Arkeologiska forskningsundersökningar, del 2.” (Uppland 2023) s. 24–28, 55–56.

fanns en avlång härd. Fynden tyder på att kåtan använts under 1700-talets andra hälft och in på 1800-talets början.⁵⁶

Vid många av de ”sockenlappboställen” som är kända har det i stället funnits timmerstugor, men kåtor har använts även här. I en reseberättelse från Rättvik 1835 uppges ett boställe vara bebyggt med ett par ”kojor” av snett lutande störrar klädda med bark och granris. Golven var täckta av björkkvistar och mossor och i mitten fanns en härd. Kåtorna var drygt två meter höga och ungefär 3,5 meter långa.⁵⁷ I en del fall har den första bostaden varit en kåta som senare ersatts av ett hus. Kåtor och timmerstugor kunde även användas parallellt, exempelvis med stugan som vinterbostad.⁵⁸

Det går inte att tala om en enda enhetlig samisk byggnadstradition. Förutom geografiska och kronologiska variationer har sättet att bygga anpassats efter olika landskap och försörjningssätt. Trots detta går det att peka ut ett antal särdrag som på ett generellt plan skiljer samiska sätt att bygga och bo från det samtida majoritetssamhällets. Ordet kåta är en försvenskning av det lulesamiska ordet *káhte* som betyder hus eller hem. Inom samisk tradition är bostaden oftast rund, med en centralt placerad härd och med bestämda zoner för olika ändamål som matlagning och sovande. Olika personers plats avgjordes av ålder, kön och position i eller relation till hushållet.⁵⁹ Flera olika byggnadstekniker har använts både för mer stationära och flyttbara varianter av kåtor, och regionala variationer finns. I tältkåtor användes ofta duk av skinn eller tyg. Timrade kåtor med pyramidformigt tak har varit vanliga i skogsområden. Den låga timmerramen kunde vara sexkantig, åttkantig eller fyrkantig. En annan variant är åskåtor. Dessa byggdes genom att virke restes mot en ås som satts upp mellan två träd på rot. Indelningen i zoner och en centralt placerad härd, ofta oval eller rektangulär, samt en central rököppning är något som återkommer oavsett vilken typ av kåta som använts.⁶⁰ Karaktäristiskt för traditionella samiska byggnader är också att förgängliga material används och att de lämnar få spår när de överges eller flyttas.⁶¹

⁵⁶ Lindkvist & Jonas Nordin (2022); Nordin & Olofsson (2023) s. 10–11.

⁵⁷ Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, *En student upptäcker sitt land 1835: anteckningar under en vandring genom Upland, Westmanland, Nerike, Wermland, en liten del av Norrige och Dalarne: emellan den 19:de juni och 21:ste september år 1835* (Stockholm 1942) s. 137–38.

⁵⁸ Erik Högström, *Bergsjö sockens historia* (Jönköping 1921) s. 92; Svanberg (1981) s. 28–29; Maria Björck & Inga Blennå, ”Lappatåkten i Järvsö. Den första arkeologiska undersökningen av ett sockenlappboställe,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 27; Joakim Wehlin, ”Husgrunder, backstugor och kojor,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 111.

⁵⁹ Israel Ruong, *Samerna i historien och nutiden* (Stockholm 1982) s. 105–107; Ewa Ljungdahl & Maria Björck, ”Kåtor och härdar” i Joakim Wehlin, Susanne Cassé & Marina Andersson (red.), *Samiska spår. Dalarna – Gävleborg – Västmanland* (Falun 2022) s. 95; Randi Sjolie, ”Byggeskikk i samiske landslää” i Bente Ass Solbakken (red.), *Huksendáidda. Arkitektuvra Sámis = Arkitektur i Sápmi = Architecture in Sápmi* (Oslo 2022) s. 25–26.

⁶⁰ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige: Fältanteckningar* (Stockholm 1968) s. 179–85; Ruong (1982) s. 105–107; Ewa Ljungdahl & Maria Björck (2022).

⁶¹ Isse Israelsson, *Traditionella samiska kåtor: Material och byggnadsteknik* (Jokkmokk 2015).

I böndernas byggande var rektangulära timrade byggnader med blockformade rum det helt dominerande. Byggnaderna var visserligen möjliga att montera ned, men de var inte i första hand utformade för ett rörligt liv eller för att vara förgängliga.

Traditionellt husbyggande är grundat i upprepning och handgriplig kunskapsöverföring. Några ritningar användes sällan vid husbygge på landsbygden förrän under slutet av 1800-talet. Enligt de beskrivningar som finns i etnologiskt material användes befintliga hus ofta som förlaga vid nybyggnation. En uppmätning gjordes på marken innan byggnadsarbetet påbörjades och bestäl-laren förklarade hur huset skulle se ut genom att hänvisa till byggnader i grannskapet. Arkitekturhistorikern Finn Werne betonar att byggnadsprocessens kollektiva karaktär och att en grundläggande kunskap om husbyggande var allmän. En ”duktig bonde” skulle åtminstone kunna bygga en lada.⁶² Förutom att det kan diskuteras hur allmän kunskapen om husbyggande verkligen var och hur många som var delaktiga rent praktiskt fanns det, som Werne också påpekar, stora grupper som inte förfogade över de resurser som krävdes för husbygge – framför allt byggnadstimmer.⁶³

Det kan tilläggas att det också fanns grupper som inte var lika fast förankrade i majoritetssamhällets byggnadstradition. Kåtorna representerar former av bostäder och sätt att bo på som kanske visserligen inte var helt främmande för bönderna i byar som Inbo, men som inte ingick i deras repertoar av möjligheter på samma sätt som det kan ha gjort för Sigrid Larsdotter och Jan Olsson.

Huset de flyttade in i 1808 är ett av tre som finns utritade på kartan från 1859. Ett av de andra är sannolikt det som dottern Brita och mågen Johan Gustav bodde i från 1832. Om även det sista huset hörde till familjen är det tänkbart att det först beboddes av sonen Lars, som var närmare 30 då han flyttade till Torsåker. Alla tre husen finns även med på laga skifteskartan, upprättad 1856 (figur 4). Där finns dessutom en ekonomibyggnad vid en av stugorna och ytterligare ett mindre hus, längre norrut. Kartorna ger ingen information om vilka som bodde här. Vi får bara veta vilken gård i Ingbo som äger marken.⁶⁴

⁶² Finn Werne, *Allmogens byggnadskultur – förvandling och upplösning intill 1900-talets början* (Göteborg 1980) s. 53–57.

⁶³ Werne (1980) s. 238.

⁶⁴ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

Figur 4. Utsnitt ur laga skifteskartan från Ingbo, fastställd 1865. Nummer 1 på kartan markerar den arkeologiskt undersökta husplatsen, nummer 2 den mellersta husplatsen som knappt kan urskiljas på platsen idag och nummer 3 den kvarstående byggnaden. Källa: Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Bearbetning av författaren 2024.

Med tanke på antalet hus och de hushåll vi känner till är det troligt att systerarna Brita Stina och Greta Sigrid på 1870-talet bodde i var sitt hus. Deras mor Brita kan i så fall ha bott i den tredje stugan. Greta Sigrids änklings och son bodde kvar åtminstone fram till 1897 vilket gör det troligt att det fortfarande fanns två stugor då. Några år in på det nya seklet stod dock bara ett hus kvar.⁶⁵ Det finns ett foto av Brita Stina framför det huset (figur 5). Bilden är troligen från tidigt 1900-tal. Timmerstommen ser aldrig ut men spåntaket ger intryck av att vara nyare. Av bilden att döma har huset haft två rum, en stuga med fönster åt minst två håll och en smal förstuga. Ingången har skett via förstugan och framför den öppna ytterdörren på bilden finns en låg trappa. Huset är ungefär tio stockvarv högt.

⁶⁵ Rikets allmänna kartverks arkiv, RAK J112-91-18. Riksarkivet i Stockholm.

Ingen kraftig stengrund syns men troligen har huset stått på en låg syllstensram. Eldstaden tycks ha varit placerad i stugans inre hörn, mot väggen till förstugan.

Brita Stina bodde kvar i huset fram till sin död 1921.⁶⁶ Under 1920-talet över- togs det av hennes dotter, som var den sista i släkten som bodde här permanent. Efter Brita Stinas tid har huset, som fortfarande finns kvar, byggts till på längden och höjden och försetts med panel.⁶⁷

I en minnesteckning från Östa anges att det första huset vid Viken stod i när- mare hundra år men behövde repareras runt år 1900 och att det då byggdes om.⁶⁸ Om det är huset på fotot som avses kan detta förklara det till synes nylagda taket. Det är dock osäkert om det här faktiskt var den allra första stugan i Viken. Den hypotes som framfördes efter att delar av en annan av husplatserna delundersök- tes 2021 och 2022 var att denna istället representerar det första huset.⁶⁹ Fler da- teringar, inte minst av den stående byggnaden, och en undersökning vid den tredje mellersta husplatsen skulle behövas för att få bättre klarhet i kronologin.

Figur 5. Brita Stina Åberg vid sin stuga, troligen vid 1900-talets början. Foto privat. Efter Qviström, Nordin & Zachrisson 2023.

På vissa sätt avviker platsen för den stående byggnaden från de båda andra hus- platserna. Intill de senare har små åkerstycken tagits upp och i närheten finns lämningar efter källare med kallmurad stengrund, som grävts in i sluttningen.

Stugan på den undersökta husplatsen har varit placerad direkt på den sandiga marken eller på några få mindre stenar. Någon stengrund har inte funnits. Huset har troligen varit 6×3,5 meter stort och på flera sätt liknat Brita Stinas stuga som den såg ut i början av 1900-talet. Två rum tycks ha funnits – en stuga och en förstuga – och troligen har ingången haft samma placering som i Brita Stinas hus.

⁶⁶ Zachrisson (2006) s. 44.

⁶⁷ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 13–14.

⁶⁸ Gunnar Magnusson, *Från stenålder till nationalpark: ur Ingbo och Östa byars historia* (Västerås 1999) s. 30.

⁶⁹ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 16–17, 58.

Spisen var placerad längs väggen mot förstugan. Hur taket i den undersökta byggnaden såg ut går inte att avgöra, mer än att det sannolikt inte var ett tegeltak.

Trots att husplatsen inte är totalundersökt och spåren efter byggnaden fragmentariska kan de ändå ge vissa inblickar i hur huset byggts, använts och övergivits. Grundläggningen har varit enkel. Den sandiga marken har troligen jämnats ut – huset var placerat på en mindre platå – men i övrigt är det bara spisen som krävt något mer omfattande grundläggningsarbete. Fundamentet utgjordes av en stor nedgrävning fylld med kantiga stenar som tycks ha sprängts loss från ett närbeläget block. Det kraftiga spisfundamentet talar för att huset har haft en skorsten, trots att väldigt lite tegel hittades i schakten. Till spishällen har tegel använts och spisen har putsats med ljus gul puts som tillverkats av den lokala sanden. Vilket bindemedel som använts är inte känt men troligen var putsen inte särskilt hållbar. Intill spisen fanns flera lager av fragment från upprepade omputsningar. Ett fyrtiotal fönsterglasskärvor hittades också vid undersökningen, ett par med spår efter fönsterkitt. Merparten fanns väster om huset och hör troligen till minst ett glasfönster som suttit i stugan, mot väster. En kort spik, en hästskosöm och en sömliknande spik kan ha använts för att sätta fast träkarmen. Troligen har även förstugan vid den norra gaveln haft ett fönster. Ett tiotal fönsterglasfragment hittades här.

Ett fåtal spikar påträffades inomhus, i schaktet runt spisen. En av dessa har klinkat huvud och kan möjligen ha använts i ett trägolv. I övrigt fanns de järnföremål som kunde knytas till byggnaden främst väster om huset, i sot- och kolbemängda lager som sannolikt tillkommit då material som man inte kunde eller ville återanvända eldades upp. Möjligen hör ytterdörren till det som brändes här. Två av föremålen kan med viss tveksamhet identifieras som enkla handtag och i samma sotlager fanns också en hasp. Troligen har även någon möbel eller inredningsdetalj eldats upp, kanske en lår eller kista. Tre möbelspikar eller dekora-tionsnitar hittades och även ett beslag som troligen hör till en kista eller liknande. I anslutning till ingången, en bit bort från sotlagret, låg en nyckel.

Längs husets sydvästra långsida fanns också merparten av de små personliga föremål som hittades – som knappar, en fingerborg, en ring och ett par kritpipor. Att de hittades här och inte inne i huset kan bero på att ett golv funnits inomhus. Detta brukar dock inte hindra enstaka mindre föremål från att ramla ned mellan springorna. En annan förklaring kan vara att platsen framför huset var ett ställe där man ofta vistades.

Mycket tyder på att det mesta av byggnadsmaterialet – som murtegel, golvplankor och det väggtimmer som inte var helt murket – har nedmonterats och återanvänts på någon annan plats innan de sista resterna brändes framför huset. Platsen har lämnats välstädad. Efter att spisen rivits har ett upp-och-nedvänt fat, daterat till slutet av 1800-talet, lagts ovanpå denna. Troligen har detta gjorts medvetet. Gesten liknar den stängning som gjordes då härden vid Lapphållarna lämnades. Där placerades delar av kantkedjan ovanpå härden. Möjligen har även

nyckeln lagts kvar medvetet vid stugan, kanske på den plats vid ingången där den brukade ligga.⁷⁰

Inne i byn var de samtida bostadshusen betydligt större. År 1856, inför laga skiftet i Ingbo, gjordes en beskrivning av alla gårdarnas byggnader. De två minsta mangårdsbyggnaderna hade två respektive tre rum med eldstäder och var omkring 15×5 meter stora. Kanske var de också äldst – från återuppbyggnaden efter branden? De uppges vara i hjälpligt eller krent skick, medan de fyra andra gårdarnas byggnader var i gott stånd. Här hade mangårdsbyggnaderna mellan fyra och sex uppvärmda rum. Tre av husen hade en övervåning. Två av dem var brädfodrade. Bara ett bostadshus hade tegeltak. Tre hade spån- eller spillertak, det fjärde ett brädtak.⁷¹ Både spån- eller spillertak och brädtak var relativt nya företeelser i Norduppland vid 1800-talets mitt. Tidigare hade halm- och vedtak varit vanligast.⁷²

En av gårdarna hade två stugor i sin mangårdsbyggnad och dessutom en separat drängstuga – ungefär 8×5,5 meter stor och 12 timmervarv hög. Drängstugan hade brädtak och inrymde stuga med spis samt ett kallrum.⁷³ Det finns vissa likheter med husen vid Viken – de två rummen varav ett är uppvärmt – men med sina 44 kvadratmeter var drängstugan mer än dubbelt så stor som det undersökta huset. Inget av de andra, mindre bostadshusen runtom på Ingbos ägor, de obe-suttnas, beskrivs. Att döma av kartbilden har deras hus ofta varit i samma storleksordning som stugorna i Viken.⁷⁴

Hus och hushåll i Viken – avslutande diskussion

När Sigrid Larsdotter och Jan Olsson flyttade in 1808 var de troligen väl bekanta med såväl platsen och landskapet som bybebyggelsen och byborna. De hade vistats i trakten helt eller delvis, kanske under tio års tid. En av de platser de befunnit sig på var troligen Viken och med tanke på detta är det tänkbart att de hade ett visst inflytande över vilken plats de skulle tilldelas. Den nya stugan representerade en mer eller mindre påtvingad bofasthet, men de uppgifter som finns om olika familjemedlemmars rörelsemönster visar att bofastheten kom att bli relativ. Sigrid och Jan som var i 40-årsåldern 1808 tycks visserligen ha stannat kvar mer eller mindre permanent men för deras barn och barnbarn blev Viken en återkommande vistelseort, men inte den enda. I flera fall har familjemedlemmar varit borta under kortare och längre perioder, i några fall under flera år. Ett av Britas barn är fött i

⁷⁰ Qviström, Nordin & Zachrisson (2022) s. 6, 58.

⁷¹ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Det är oklart om det är någon skillnad mellan spån- respektive spillertak här.

⁷² Manne Eriksson, ”Bondeliv i norra Uppland vid mitten av förra århundradet. Materiell kultur” *Fataburen* (1925) s. 82.

⁷³ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

⁷⁴ Husförhörlängder, 1855–1861, Nora kyrkoarkiv (U-län), SE/ULA/11093/A I/14 a, 22–40. Riksarkivet i Uppsala; Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäterimyndigheternas arkiv, 19-noa-160. Riksarkivet Härnösand.

Torsåker, tretton år efter att hennes storebror Lars hade flyttat dit. Några år senare spenderar Sigrid Jansdotter ett par år i Årsunda i Gästrikland. 1842 är även system Brita där och båda systrarna förlorar varsitt barn i Årsunda det året. Sigrid föder samma år en son till som också hinner dö innan hon återvänder till Viken året därpå. Möjligen är det hos släktingar till Sigrids man Jan de bor. Han kom från grannsocknen, Ovansjö. Sigrid flyttade dock inte till Gästrikland permanent och det var Jan som, under vad kom att bli ett par korta perioder, flyttade ned till Viken och övertog svärfaderns uppdrag efter dennes bortgång.

Att det är enskilda kvinnor och män som rör sig tycks vara ett återkommande drag. Ett annat är att kvinnorna, som dominerar i det skriftliga källmaterialet, i praktiken var de som upprätthöll bostället.⁷⁵ Det är de båda svärsonerna som tar över efter Jan Olsson, inte hans söner. Efter att Sigrid avlidit flyttar hennes man visserligen tillbaks och bor i Viken under ungefär ett år, men därefter gifter han sig på nytt med en annan samisk kvinna och återvänder i samband med detta till Gästrikland.

De kontaktnät som framträder i mantalslängder och kyrkböcker gör det troligt att både tidigare relationer med samiska familjer upprätthållits under loppet av 1800-talet och att nya skapats, inte minst genom giftermålen. Det är dock även tydligt att Sigrid och Jan har haft band till bönderna i Sörbo och Ingbo, både innan de bosatte sig i Viken och efter. Bönder, bondhustrur, pigor och drängar från framför allt Ingbo återkommer som faddrar vid barndopen. Åtminstone en fadder från byn, bondhustrun Anna Andersdotter, kom själv från en samisk släkt.

Möjligen förändrades familjens relation till Ingbobönderna av att de flyttat in, men den inleddes alltså inte i samband med detta. En relation som sannolikt förändrades var den till platsen och kanske även till bostadsrummet. Sigrids och Jans familj skrevs in som boende i Viken, på Ingbos ägor, och fick en officiell fast punkt som de tillhörde. Även om flera av deras efterlevande kom att leva ett mer eller mindre rörligt liv kom platsen att bli central för släkten under halvtannat sekel.

De samiska hushållens närvaro förändrade i sin tur platsen. Innan den första familjen flyttade in fanns en ensam, mindre byggnad i Viken. Den enda väg som ledde dit gick från Ingbo. Byggnaden förklaras inte på 1789 års karta, men det är möjligt att det var en foderlada eftersom området senare anges ha använts för insamling av sjöfoder.⁷⁶ Efter att Sigrids och Jans familj flyttat in ändrade området karaktär. Ett par vägar tillkom, varav den ena ledde in i skogen, österut. Den andra är den som idag fortsätter mot nordöst. Flera hus uppfördes och täppor odlades upp. Till en början fanns troligen bara ett bostadshus men efter knappt trettio år hade ytterligare minst en stuga byggts. När barnen blev äldre och fler hushåll tillkom tycks lösningen ha varit att bygga fler hus av samma slag som det första, snarare än att bygga ut de befintliga.

⁷⁵ Jfr Torun Zachrisson, Linda Qviström & Jonas M. Nordin, "Lapphällarna, Lappkällan och Lappviken. Samisk historia i nordvästra Uppland" i *Saga och Sed* (2021).

⁷⁶ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäterimyndigheternas arkiv. Riksarkivet i Härnösand.

Med tanke på att de boende i perioder inte har varit närvarande är det tänkbart att odlingarna upprätthölls av någon annan men också att de inte hade en avgörande betydelse för hushållens försörjning. Troligen räckte de inkomster som arbetet som ”sockenlapp” inbringade. Vad detta innebar i praktiken har vi inga specifika uppgifter om från Nora socken. Jan Olsson ska enligt en bygdeskildring ha varit en duktig skytt och bland annat skjutit socknens sista björn.⁷⁷ Hans barnbarns barn Brita Sina var långt senare känd som botare.⁷⁸ Efter 1870 används beteckningen arbetskarl, både retroaktivt om de tidigare ”sockenlapparna” och om Henrik Kristoffer Olsson från en samisk familj i Vika i Dalarna, som gift sig med en dotterdotter till Brita Jansdotter och flyttat in.

Inget av de mellan två och tre hushållen i Viken beskrivs under 1800-talets lopp som fattigt, vilket flera andra som bodde på Ingbos ägor eller som inhyses i byn gjorde. Fynden av hushållskeramik och -glas från den arkeologiskt undersökta husplatsen visar på en sammansättning som kan sägas vara karaktäristiskt för ett obemedlat hushåll, med få kärl och en brokig uppsättning.⁷⁹ Å andra sidan hittades även en förgylld fingerring, och de båda kritpipor som fanns bland fynden var av god kvalitet.⁸⁰

Byggnadstimmer var, till skillnad från bete, inte någon bristvara i trakten. Det betydde dock inte att alla som bodde på byns ägor hade någon självklar rätt till detta. I det nämnda fördelskontraktet från 1821 avtalas att fördelstagaren fick hämta hustimmer och näver, som kunde användas som underlag till tak, till husbehov. Vilka rättigheter Sigrid och Jan hade när de flyttade in är inte känt, och inte heller vilka skyldigheter bönderna hade att förse den nyligen anlitade ”sockenlappen” med hus eller virke. Däremot kan vi utgå ifrån att någon form av överenskomst träffades. Mycket av materialet till husbygget har sannolikt hämtats från närområdet, som virke till timmerstommen, takmaterial och sten till spisfundamentet. Putsen som användes till spisen blandades av sand från platsen. Tegel till spis och skorsten kan ha köpts in men det fanns även en lertäkt på Ingbos ägor som kan ha använts om en tegelugn fanns.⁸¹ Fönsterglas och järndetaljer hör till det som bör ha köpts in utifrån.

Vem eller vilka som rent praktiskt uppförde stugorna kan vi inte avgöra säkert. Vi vet inte om Sigrid och Jan hade bott i en stuga tidigare och om de hade deltagit i timrandet av en. Ingen bouppteckning finns bevarad och vi vet därför inte heller om de ägde verktyg för timring. Efter Anders Renlund som avled året efter Jan, 1837, finns däremot en sådan. Anders uppges ha varit Enåkers ”sockenlapp” men var bosatt i Huddunge, på torpet Bärfalet. Bland de verktyg och redskap som räknas upp i bouppteckningen finns fyra olika yxor och en navarsläng med

⁷⁷ Nilsson (1939) s. 87–88, 123.

⁷⁸ Magnusson (1999) s. 31.

⁷⁹ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 55; jfr Christina Rosén. ”Torparna på Tjuvkil: ett 1800-talstorp på Orust” (Arkeologerna, Statens historiska museer Rapport 2020:39, 2020), s. 35–37.

⁸⁰ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 45, 49.

⁸¹ Laga skifte, 1865, Västmanlands län, Nora sn, Ingbo, Lantmäteristyrelsens arkiv. Riksarkivet i Stockholm.

nio dubbar.⁸² Eftersom dubbarna eller dymlingarna nämns tillsammans med yx-orna och navaren är det troligt att de är tänkta att användas vid timring. Detta säger dock inget om vad Anders timrade eller hur. Timring ingick både i böndernas och den skogssamiska byggnadstraditionen, även om delvis olika tekniker användes.⁸³ I Holmbergers lista över gävle-samernas språk finns det flera begrepp som har med timring att göra. Lars-Gunnar Larsson påpekar att ordet *vierkått* här använts i betydelsen att timra kåta, medan motsvarande ord i andra samiska språk har betydelsen att hugga ris och ved till kåta eller omfattar alla bestyr som ingår i resningen. Ordet *riuppen* används också för skorsten istället för att som i andra samiska språk, förutom skoltsamiska, beteckna rököppning. Larsson menar att detta tyder på att samerna i gävletrakten övergått till en mer ”bofast livsform” och anammat en kultur som skilt sig från nordligare samers.⁸⁴ Samtidigt innehåller listan också ord för specifikt samiska kulturyttringar och i det här sammanhanget är det intressant att lämningarna efter den nyligen undersökta kåtan i området, med dateringar som är ungefärligt samtida med ordlistan, visserligen ger ett intryck av att ha utgjort en permanent bostad, men samtidigt är utformad med mittplacerad öppen härd och alltså med rököppning och inte skorsten.⁸⁵

Med tanke på det kontaktnät familjen ingick i (jfr figur 3) är det troligt att de både var bekanta med ett traditionellt samiskt byggnadsskick och det ”böndernas bygge” som Finn Werne skildrar. De olika arkeologiska beläggen tyder på att såväl tältkåtor som mer stationära kåtor ingick i byggnadsrepertoaren i regionen. Exempel från andra ”sockenlappboställen” visar att såväl timmerstugor som kåtor förekom där.

På den inledande frågan om vad det är som avgör hur ett hus ska se ut pekar Werne på förankringen i kunskapstraditionen och referenserna till tidigare byggnader. Men vem avgör vilka tidigare byggnader som ska ingå i referensramen? Hade Jan och Sigrid föredragit att bygga en timmerkåta om de fått välja?

”Sockenlapparnas” stugor kunde byggas med bistånd från sockenbönderna men detta tycks ha varierat.⁸⁶ I Järvsö i Hälsingland där två boställen har undersökts konstaterar Maria Björck och Inga Blennå att boendet här kan ha ombesörjts av socknen. Lämningarna skiljer sig inte märkbart åt från andra torplämningar. Vid Lappatåkten, som etablerades 1786 och var i bruk fram till början av 1800-talet, var bostadshuset 8×6 meter stort och ställt på en dubbel syllstensram. Huset inrymde en stuga med hörnplacerad spis samt två mindre rum, troligen en förstuga och en kammare. Tre fönster tycks ha funnits, varav två i stugan. Det fanns också en valvslagen jordkällare samt enligt ett auktionsprotokoll även vedbod, härbre och hemlighus. Det yngre bostället, Lappens, etablerades 1815–1820 och var i bruk fram till

⁸² Bouppteckningar, 1837, Simtuna häradsrätt, F II:34. Riksarkivet i Uppsala.

⁸³ Ernst Manker, *Skogslapparna i Sverige. Fältanteckningar* (Stockholm 1968); Gunilla Larsson, ”Spår av samer i södra Hälsingland,” i Lars-Gunnar Larsson, Håkan Rydving & Ingvar Svanberg (red.), *Samer i söder* (Uppsala 2022) s. 92.

⁸⁴ Larsson (2022) s. 125–126, 128.

⁸⁵ Larsson (2018) s. 170

⁸⁶ Svanberg (1981) s. 28–29.

1860-talet. Här fanns det två bostadsrum i det 8×5 meter stora bostadshuset, som var försett med tegeltak och en förstukvist. Något som avviker från andra torpställen är dock delar av fynden. Ben av häst fanns på båda platserna bland matavfallet. Vid Lappatäkten fanns även ben från brunbjörn samt ett hänge som troligen hör till en samisk trumma. Här fanns också små glaspärlor och tenntråd som tolkats som material använt till tenntrådsarbeten.⁸⁷

Stugan vid Viken har varit betydligt mindre än dessa och enklare utförd, men förlagan är även här snarare den lokala byggnadstraditionen i den form den representeras på Ingbos ägor än exempelvis den tidigare beskrivna tältkåtan i Östervåla.

Däremot finns det vissa likheter mellan hur dessa båda platser har övergivits. Huset revs i slutet av 1800-talet. Exakt när det skedde ger de arkeologiska fynden inte något svar på men möjligen har dess livscykel avslutats i samband med Britas, efter 1888. Något som är vanligt när husgrunder från den här tiden påträffas är att resterna efter eldstaden och det som lämnats kvar av skorstenen syns som en liten kulle. I arkeologiska sammanhang kallas detta spisröse. Vid huset i Viken hade mycket lite tegelrester lämnats kvar. Troligen har murteglet plockats ned och återanvänts, liksom andra delar av huset som gick att ta till vara. Det sista tycks ha bränts på plats. Att material återanvänts är inte anmärkningsvärt men möjligen kan nedmonteringen sägas ha skett med ovanlig stor omsorg. Fyndet som gjordes på resterna efter den bortplockade eldstaden var också ovanligt. Ett upp-och-nedvänt fat hade placerats direkt ovanpå spishällen, innan ytan så småningom täcktes av förna och torv och återgick till att bli betesmark. Placeringen av fatet har tolkats som en stängning, en markering av att platsen lämnats.⁸⁸ Om uppförandet av huset anknöt till bybornas byggnadskultur kanske sättet av att överge det snarare hörde till den samiska?

⁸⁷ Björck et al. (2021) s. 97–101; Björck & Blennå (2022) s. 27–36.

⁸⁸ Qviström, Nordin & Zachrisson (2023) s. 56.

Gud låte henne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning! – Domprostens och biskopens nya hus i Linköping på 1720- och 30-talen¹

Göran Tagesson

Den 8 november 1723 kunde den nye domprosten i Linköping, Andreas Olavi Rhyzelius, äntligen flytta in i den nybyggda domprostgården med sin unga hustru Catharina Ihre. Han hade tillträtt tjänsten några år tidigare och sedan dess ihärdigt arbetat för att den gamla förfallna gården skulle rustas upp. *Gud låte henne warda för mig och minom efterträdare en rolig och lyckelig boning!* avslutar han tjugo år senare sin beskrivning över arbetet. Han hade då nyligen blivit vald till biskop i samma stad och förberedde flytten till biskopsgården i grannkvarteret.² *Berettelse om domprostegården, des nödvändighet och reparation ifrå år 1721* bildar en noggrann redogörelse för kostnadsansvaret mellan lands- och stadsförsamlingarna, men är också ett äretal över hans egna insatser och utgifter.³

Gårdens huvudbyggnad med sin sexdelade planlösning från 1723 står fortfarande kvar i centrala Linköping, med bevarade takmålningar som domprosten själv lät bekosta. Strax intill finns ytterligare ett hus från 1725, en kombinerad bostad för adjunkten och mjölkestuga, visthus, kök och förvaringsvind. Det gamla medeltida stenhuset på gården renoverades samtidigt och fick ny användning som

¹ Tack till dr Gunhild Eriksdotter, TM Annika Johansson och en anonym granskare för läsning och värdefulla kommentarer. Artikeln har skrivits med generöst bidrag från Claes och Greta Lagerfelts stiftelse.

² Andreas Olavi Rhyzelius, född 1677 i Öd i Västergötland, domprost i Linköping 1720, gift med Catharina Ihre 1721, biskop i Linköping 1743, avled 1761; Oloph Bexell, "Andreas Olavi Rhyzelius", *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=6655>.

³ Andreas Rhyzelius, *Vidare berettelse om domprostegården, des nödvändighet och reparation ifrå år 1721*. I Östergötlands museums arkiv finns en transkriberad version, citat i artikeln är hämtade ur denna källa, när inte annat anges.

spannmålsbod. Under samma tid byggdes också en bryggstuga, en badstuga i södra delen och en dräng- och gäststuga med vagnhus och vedhus i norra delen.

Ett decennium senare uppfördes ett nytt bostadshus på den närbelägna biskopsgården på initiativ av biskop Eric Benzelius d y.⁴ Det ännu bevarade stenhuset i två våningar byggdes 1733–1735 efter ritning av arkitekten Carl Hårleman. Efter att Andreas Rhyzelius blivit biskop 1743 fortsatte han med upprustning av gårdens byggnader. Genom Rhyzelius egenhändiga beskrivningar får vi även här en unik inblick i byggnadsverksamhet, traditioner och arbetsorganisation under perioden.

De båda byggnadsprojekten är exempel på två olika byggnadspraktiker. Domprostgården byggdes på mer traditionellt vis, där byggherren tog stort ansvar och arbetet genomfördes med hjälp av lokala hantverkare. Biskopsgården däremot uppvisar ett nytt sätt att bygga, med arkitekttritning och en arbetsprocess som leddes av byggmästare och mer erfarna byggnadshantverkare. Båda husen var moderna för sin tid, trots att den allmänna bilden av Linköpings bebyggelse brukar beskrivas som stillastående och ålderdomlig. I den här artikeln ska vi närmare undersöka vilka hus som byggdes på biskopens och domprostens gårdar och i vilket sammanhang de kom till. Hur såg husen ut, vilka planlösningar och byggnadstekniker tillämpades? Vilka var förutsättningarna för att bygga nytt? Och hur kan vi förstå dessa byggnadsprojekt i sin samtid, en brytningstid med nya bostadsvanor, arkitekturideal och byggnadsorganisation?

Bakgrund

Staden Linköping och dess urbana bebyggelse går tillbaka till det sena 1200-talet. Stadsbebyggelsen var under lång tid belägen mellan domkyrkan från tidigt 1100-tal och S:t Larskyrkan, med anor från 1000-talet, senare fungerande som domprostens kyrka. Vi har få arkeologiska belägg för den medeltida stadsbebyggelsens utseende, men nyare forskning har visat att staden förändrades under det sena 1300-talet och 1400-talet i samband med inrättandet av ett antal residensgårdar i en krans kring domkyrkan. Dessa gårdar tillhörde domkapitlets kaniker och var ytmässigt stora, med en huvudbyggnad i sten, med flera rum och våningar. Dessa stenhus hade ofta ett indraget läge på gården, vilket fortfarande framgår av domprostgårdens ännu bevarade stenhus. Gårdarna fungerade som kanikernas residensgårdar i stiftsstaden. Varje residensgård hade en ekonomisk grund, ett prebende, omfattande inkomster från jordegendomar och andra inkomster. Två av dessa residensgårdar kom senare under tidigmodern tid att omformas till domprostgård och biskopsgård.⁵

⁴ Eric Benzelius d.y. född 1675, biskop i Linköping 1731–1742, avled 1743; C. Annerstedt, ”Eric Benzelius d y”, *Svenskt biografiskt lexikon*.

⁵ Göran Tagesson, *Biskop och stad: Aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping* (Linköping 2002).

Reformationen innebar en kraftig nedskärning av domkapitlet. Flertalet residensgårdar drogs in till kronan och fördelades senare på olika världsliga stormän. I några fall har dessa anslagits till de få kvarvarande kyrkliga tjänsterna, främst domprosten och biskopen. Under 1600-talet har Linköping fått en ny roll som säte för landshövdingen och som skol- och stiftsstad. Vid mitten av 1600-talet tillkom den nya Storgatan och en ny bro över Stångån, som ett led i en modernisering av den medeltida stadsplanen. I samband med detta har nya bostadskvarter planerats öster om S:t Larsgatan och i andra ytterområden.⁶

Linköpings äldre bebyggelse försvann till stor del i den stora stadsbranden år 1700. Samtidigt var tiderna inte de mest gynnsamma för omfattande byggnadsprojekt efter det stora Nordiska kriget 1700–1721 och pestens härjningar 1710–1711. Trots detta har vi en mängd uppgifter om nya byggnadsprojekt i staden från 1710-talet och framåt. Det gällde förstås att ersätta de nedbrunna bostadshusen. Husens planlösning, morfologi och karaktär var samtidigt stadd i förändring. Perioden kännetecknades av stora sociala förändringar som medförde nya sätt att bo och organisera det dagliga livet.

Husen blev större, med mer komplex och modern planlösning. De större husen dominerades av sexdelade planer, i många fall med så kallad salsplan, omfattande en bredare mittensektion och en stor sal i mitten. Husen har placerats utmed gatulinjen. Senare under 1700-talet har det även börjat byggas hus med fyrdelad planlösning. De nya husen utmärks av större rumslig komplexitet, något som även avspeglas i de mindre husen.⁷

Parallellt med den nya byggnadskulturen skedde även en förändring av hushållens struktur och sättet att bo tillsammans, som präglades av en större variation i hushållens storlek och antal på tomterna och med allt mindre hushåll. Bostadshusen kom att byggas om för att anpassas till nya, alternativa boendeformer och flera av de nya husen har byggts med flera olika separata lägenheter. Trångboddheten ökade samtidigt som den rumsliga komplexiteten och variationen blev större. Den nya bilden av förändringar i bostadsbyggandet och boendestrukturer har studerats i Linköping genom forskningsprojektet *HASP – Hus och social praktik 1600–1850*. Projektet syftar även till att undersöka olika byggnadsprocesser och byggnadstraditioner i ett antal städer och hur förändrad byggnadsteknik och byggnadspraktik har förändrats.⁸

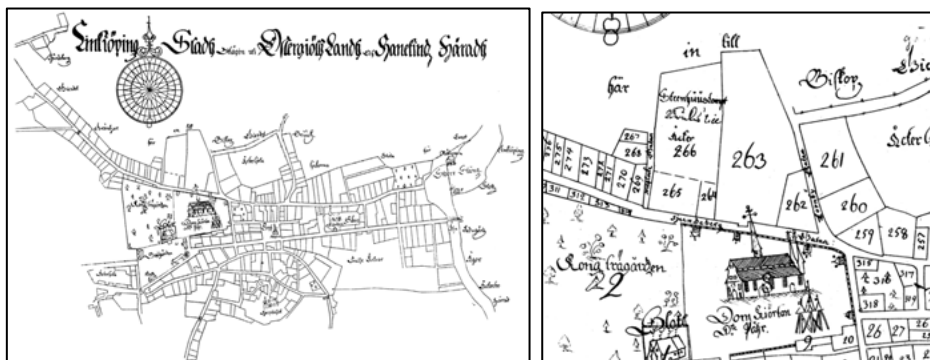
Domprostgården och biskopsgården blir i detta sammanhang goda exempel på två såväl olika byggnadstyper som olika byggnadspraktiker. Sammantaget fångar dessa två fallstudier den dynamiska förändringen av bebyggelsen genom två elitbyggnader. Deras inbördes skillnader i plan och byggnadspraktik understryker dynamiken och variationen i utvecklingen. Den allmänna bilden av byggnadspraktikens förändring har i forskningsprojektet kunnat analyseras genom en

⁶ Tagesson (2002) s. 260–262.

⁷ Dag Lindström & Göran Tagesson, *Houses, Families, and Cohabitation in Eighteenth-Century Swedish Towns* (Routledge 2025).

⁸ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, *Bygghistorisk tidskrift* Nr 85/2023; Lindström & Tagesson (2025).

källpluralistisk metod. Samtidigt är det bevarade källmaterialet för litet för att på ett mer detaljerat plan analysera dessa händelser i detalj i det tidiga 1700-talet. Trots att vår kunskap kring byggnadspraktiken kring dessa båda stadsgårdar delvis bygger på Rhyzelius egna utsagor, vilka naturligtvis till viss del är att betrakta som en partsinlaga och tendentiösa, utgör de en för sin tid viktig källa för denna mikrohistoriska studie.

Figur 1a-b. Linköpings äldsta tomtkarta 1696, domprostgården nr 261 och biskopsgården nr 263, slottet SV om domkyrkan.

Domprostgården – Rhyzeliusgården

Den gamla domprostgården, mer känd som Rhyzeliusgården, ligger direkt nord-ost om domkyrkan och tillhörde det 7:e kanonikatet *Omnium Sanctorum*, som in-stiftades redan 1251. Denna residensgård är känd sedan slutet av 1300-talet. Det ännu bevarade stenhuset har sannolikt byggts redan vid 1300-talets slut och byggdes ut till sitt nuvarande utseende vid medeltidens slut. Efter reformationen kom gården att tillfälligt fungera som biskopsgård, men låg en period öde. År 1592 ombildades den till domprostgård genom beslut av kung Johan III.⁹ Först mot slutet av Israel Olavis tid som domprost 1601–1614 kom gården att rustas upp med nya byggnader.¹⁰

Gården ligger utmed den gamla Gråbrödragatan, tidigare känd som Tornbygatan.¹¹ Genom Linköpings äldsta tomtkarta från 1696 framgår det att gården tidigare varit betydligt större och sträckte sig ytterligare norr om den nuvarande Kungsgatan som lades ut först 1859. År 1695 genomfördes en husesyn i samband med att Olof Langelius tillträdde som ny domprost. Här framgår det att gården

⁹ Arvid Kugelberg, *Gamla Linköpingsgårdar 1–4. Skriftserie utgiven av föreningen Gamla Linköping* (1972–1975); Tagesson (2002) s. 290 och där anförda källor och litteratur.

¹⁰ Lindberg 1976b: 80ff Riksarkivet i Vadstena, Linköpings domkapitels arkiv (SE/VALA/00223/A I a/1 bild 87, 29 maj 1614).

¹¹ Arkeologiska undersökningar genomfördes på de båda gårdarna, kv Absalon och kv Aposteln, 1960–63; Göran Tagesson, *Arkeologisk undersökning 1960–63. Kv Aposteln 2 och Absalon 1, Linköping* (Otryckt rapport Östergötlands Länsmuseum, dnr 26/89, 1989).

var uppdelad i en mangård och en ladugård. Stenhuset omtalas som ett gammalt stenhus i två våningar, västan på gården. I öster fanns en äldre byggnad som omfattade en stor sal och liten förstugukammare. Det rörde sig om en ovanligt stor 14,4 x 6 m byggnad.¹² Senare skulle Rhyzelius skriva att den var ”för sin ofantlighet till nästan ingenting gägnelig utan att göra stora bröllop uti”, och det var där han firade bröllop med Catharina Ihre 1721.

I söder låg sätesbyggnaden med ”en stor stuga med tvenne framkammare och ett kök, samt förstuga”. Bredvid denna fanns också ett gammalt brygghus och där bredvid mälthus, bodar, ved- och vagnsskjul. I norr nämns en byggnad med en liten stuga och kammare och två nattstugor ovanpå. Norr om detta fanns ladugården med få- och fårhus, två stall, ett svinhus och två lador. Det är tydligt att domprostgården var en fungerande stadsgård men med tydligt agrara drag.

När Andreas Rhyzelius (född 1697, domprost 1720–1743 och biskop 1743–1761) kom till Linköping 1720 som nyvald domprost beskrev han gården som gammal och förfallen. Redan vid husesynen 1717 hade husen konstaterats ”fastmer av ålder vare så bristfälliga och så skröpliga att de med reparation eller om-lagning icke stodo at hindras, så att man uti dem kunde med någon beqwämlighet boende blifwa”. I hans egenhändigt författade berättelse om arbetet med domprostgården kan vi i detalj följa byggnadsprocessen. Efter en tids planering kom arbetet igång med en ny huvudbyggnad på gårdens östra sida i maj 1723, då landsförsamlingen körde fram timmer. Den 13 maj 1723 satte man igång med att riva den gamla byggnaden, något som pågick hela den första veckan.¹³

Figur 2. Rhyzeliusgården i Linköping, den tidigare domprostgården, med huvudbyggnaden från 1723 i förgrunden och det medeltida stenhuset till höger. Foto Eva Nyström Tagesson.

¹² Riksarkivet i Vadstena, sockenstämmoprotokoll i S:t Lars kyrkoarkiv, Födelse- och dopbok. SE/VALA/00223/C I:2, p 49-55; Kugelberg (1972–75) s. 58.

¹³ Andreas Rhyzelius, *Vidare berättelse om domprostegården*. Fortsättningsvis refereras till detta om inte annat anges.

Det finns detaljer i beskrivningarna från den här tiden som antyder att man gick varsamt fram och tog tillvara material som kunde återanvändas. I samband med bygget av det södra huset 1725 nämner Rhyzelius att han lät sitt ”folk och legda dagakarlar med sådan warsamhet huset nedertagas, at bräder, tegel, näfwer och något timmer blef brukeligt för mig at blandas ibland nya af mig köpta materialier”.¹⁴ Även senare, år 1731, har han vid en auktion på biskopsgården inropat den gamla boksalen för 41 dlr kmt och återanvände bräder och annat för att bygga sin badstuga. Rhyzelius anger vidare att det vid dessa ”Auctioner af hwar-jehanda wircke efter the gamla bortbrutna husen, item efter fullbordad bygnad, af biälkar, stockar, bräder, tegel, järn, Spiror och mycket annat” inflöt hela 418 riksdaler kopparmynt till biskopsgårdens byggnadskassa.¹⁵

I många av våra undersökningar av timringsarbeten i husen under perioden hör det dock till undantagen att återanvända byggnadsdelar ingår i de större bostadshusen.¹⁶ I exemplet ovan framgår det specifikt att det återanvända materialet användes till domprostgårdens badstuga, det vill säga en mindre byggnad. Detta stämmer väl med våra iakttagelser. I ekonomibyggnader från 1780- och 1790-talen på Hunnebergsgatan 5 och 30 har vi iakttagit mycket återanvänt byggnadsmaterial.¹⁷

Den 20 maj 1723 började själva bygget av det nya huset genom att grunden lades ut. Detta moment var avgörande vid ett nybygge, det var då som husets planform bestämdes. Det nya huset kom att bli 19 x 6 m stor, ”bestående af en Sal, 4 små kamrar och kök med farstugu nedan under, och upöfwer sammanledes, undantagandes köket”. Detta stämmer väl med det ännu bevarade huset, som har en så kallad salsplan, med bred men grund förstuga centralt placerad i husets mitt och en stor, bred sal innanför. På båda sidor finns kammare och ett kök. Den andra våningen har samma planlösning men saknar kök, vilket är en indikation på att huset var avsett för ett hushåll. Planlösningen var på sin tid på 1720-talet en nymodighet och måste ha betraktats som nyskapande i Linköping, även om vi har daterat ytterligare ett antal stora trähus med samma planlösning (äldst är den så kallade Skolmästaregården, dendrokronologiskt daterad till 1696).¹⁸

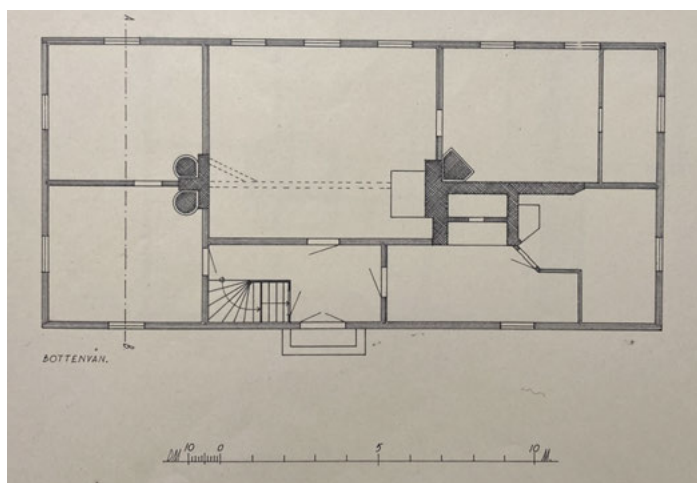
¹⁴ Rhyzelius, *Vidare berettelse om domprostegården*.

¹⁵ Manuskript i Linköpings stiftsbibliotek E48, (1756), transkriberad och tryckt i Andreas Olavi Rhyzelius, *Berettelse om biskops-gården vti Linköping, upsatt A.O.R. 1756*. (Uppsala 1945). Alla citat är hämtade ur denna skrift, när inte annat anges.

¹⁶ Göran Tagesson & Linda Qviström, I manus, *Byggnadspraktik, byggnadsmaterial och byggare 1600–1850. HÅSP – Hus och social praktik 1600–1850*. Historiska institutionen, Uppsala universitet.

¹⁷ Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren, & Hans Linderson, *Hunnebergsgatan 5–9, Linköping. En byggnadshistorisk studie. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 1*, (2024); Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren & Hans Linderson. *Onkel Adamsgården. Hunnebergsgatan 30, Linköping. En byggnadshistorisk studie. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 2*, (2024).

¹⁸ Göran Tagesson, Dag Lindström, Mattias Hallgren, & Hans Linderson. *Äldre trähus i Friluftsmuseet Gamla Linköping – En byggnadshistorisk undersökning. Projekt Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850. Rapport 5*, (2024).

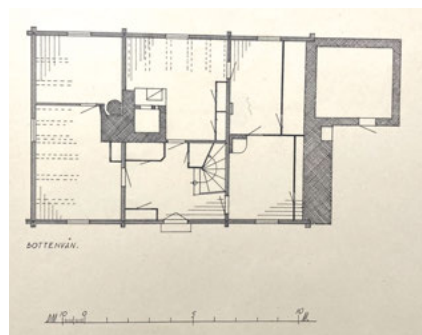
Figur 3. Rhyzeliusgården, Linköping, uppmätning av bottenvåningen, 1920-talet. En ursprunglig planlösning med en bredare mittensektion, en grund förstuga och stor, bred sal, samt kammare och kök på ömse sidor, framgår av uppmätningen, trots senare förändringar. Östergötlands museums arkiv.

Huset byggdes i traditionell knuttimringsteknik. Domprosten berättar att inte mindre än 14 timmerkarlar ”högg upp 21 stockvarv” inklusive taklag och brädslagning, sannolikt avses en utvändig panel, ett arbete som var klart den 6 juli efter 7 veckors arbete. Därefter vidtog murningsarbeten för de båda murstockarna och kökets spis och bakugn som avslutades den 25 juli. Under hösten pågick arbete med inredningen. Rhyzelius beskriver kostnader för glasmästare, rödfärgare och en snickare som byggde två väggfasta klädesskåp, det ena i sängkammaren, det andra uppöver i ”bokekammaren”, med annat smått ”inrede af bokhyllor och annat”. I köket inrättades även en mindre källare och på gården förnyades brunnen med ny pumpstock, brunnskar och järnkedja. Domprosten lät även installera två kakelugnar, den ena i sängkammaren, den andra i barnkammaren. Det bör här vara fråga om kakelugnar av äldre typ, utan det senare 1700-talets komplexa röckanaler.

Den 8 november 1723 var det så dags att flytta in efter ett halvårs arbete. Uppgiften att man flyttade in redan ett halvår efter timringsarbetena är intressant. I samband med andra undersökta byggnader har vi noterat att det ibland kan ha förflutit en tid mellan upptimring och inflyttning, beroende på att man önskade att timran skulle sätta sig och torka, för att uppnå en högre boendekomfort. Detta har uppenbarligen inte tillämpats här.

Två år senare 1725 fortsatte arbetet genom att domprosten lät bekosta uppförandet av den ännu bevarade södra byggnaden. Den 8 juni lades tomtstenarna ut och åtta timmerkarlar timrade huset under en månads tid, som sedan stod klar för inflyttning vid Mickelsmäss. Byggnaden är 20,7 m lång och har en sexdelad plan. I bottenvåningen fanns till höger om förstugan ett visthus och skafferier, till vänster kammare och mjölkestuga och mitt fram ett kök med ännu idag bevarad spis och ugn samt en ”bakarestuga” bredvid. I övervåningen fanns till vänster två

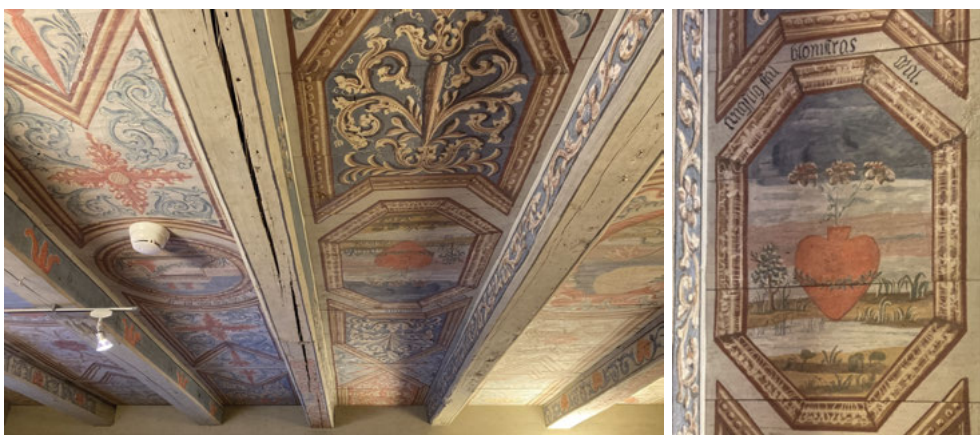
kammare, den inre försedd med kakelugn och den yttre med spisel, bägge med brädgolv, den ena för "Adjuncten eller husprästen", den andra "kan behövas till annat". Till höger fanns en vind för förvaring av 100 tunnor säd. Uppgifterna är intressanta, eftersom vi här har tydliga indikationer på att ett enda rum var normalt som boendestandard för en inneboende person, som samtidigt sannolikt ingick i domprostens hushåll och måltidsgemenskap. Närvaron av ett bostadsrum i ett hus som i övrigt användes för praktiska ändamål visar på bruket av mindre uthyrningsrum även i ekonomibyggnader.

Figur 4–5. Rhyzeliusgårdens södra hus från 1725, samt uppmätning av bottenvåningen från 1920-talet. Av planlösningen framgår den sexdelade planen, med förstuga i mitten och därbakom ett kök. Huset byggdes intill ett äldre stenhus, som användes som mälthus, som i senare tid har rivits. Foto författaren, resp. Östergötlands museums arkiv.

Måleriarbeten nämns för båda byggnaderna. I huvudbyggnaden pågick detta under 26 veckor under hösten 1723 och våren 1724, det vill säga efter att familjen flyttat in. Målaren bestods med "mat, säng och varma". Det var fråga om figur- och dekormåleri i taken i huvudbyggnaden, en avsevärd utgift som domprosten själv bekostade. I Linköping finns fortfarande ett antal takmålningar bevarade i hus från 1700-talet, till exempel i den så kallade Skönfärgaregården och den Barkmanska gården, båda flyttade till Friluftsmuseet Gamla Linköping. I domprostgårdens huvudbyggnad finns bevarade takmålningar i två rum i botten- och övervåningen, som upptäcktes och konserverades i samband med renoveringen 1971. Dekoren består av akantusslingor och ramlistor målade med rött, gult och blått i barockstil. I takets mittaxel finns rundlar med emblematiske figurer och deviser.¹⁹

¹⁹ Anders Lindahl & Sven E. Noreen, *Rhyzeliusgården i Linköping: En vägledning* (Linköping 1974) s. 17f.

Figur 6–7. Domprostgården i Linköping, bevarade takmålningar i bottenvåningen från 1723–24. Symbolisk framställning av det blomstrande hjärtat och devisen ”Ängslig själ blomstras väl”. Foto författaren.

Redan samma år 1725 har domprosten låtit uppföra ett bryggghus med stor, välmurad bryggugn, med hål för brygg- och brännepanna och i rummet innanför en välvd ugn med kölna (torkrum för kött, fisk, malt eller spannmål). Sannolikt är det fråga om en renovering av ett gammalt bryggghus, vars östra vägg ännu finns bevarad och där grunderna undersöktes vid 1960-talets arkeologiska undersökningar.

Intill denna byggnad lät domprosten också bygga en badstuga år 1731 med ”ugn, lawa och ifrå-blandad badstugu-kammar” av byggnadsmaterial som inropats från biskopsgården. Tillgången på badstugor i de medeltida svenska städerna är väl belagd, men för tidigmodern tid påtalas ofta att badstugor var sällsynta. Den sista offentliga badstugan stängdes 1725. I många fall påtalas att badstugor i själva verket endast användes för torkning och mältning.²⁰ I domprostgården har vi således belägg för bryggghus, kölna och badstuga, vilket tyder på att badstugan verkligen var avsedd för bastubad.

Flera år senare, 1736, var det dags att renovera den östra byggnaden, då domprosten lät ”skrufwa upp hela denna byggningen å östra sidan, då stockar, väggar, dörrar och golf befunnos wara förderfade. Jag lät inhugga nya stockar, giöra nya dörrfoder, fotpaneling och annat, samt setja en ny stenfot åt hela den sidan”. Även de båda kakelugnarna sattes om samma år. Det är anmärkningsvärt att huset behövde en så omfattande renovering efter bara 13 år. Den östra väggen verkar ha behövt rätas upp, kanske har byggarna slarvat med grunden. Men uppgiften tyder också på att stockar blivit fördärvade, vilket också medfört att delar av inredningen behövde göras om.

År 1737 fortsatte utbyggnaden av domprostgården, genom att den gamla norra längan byggdes om med dräng- och gästkammare, vagnhus och vedhus. Dessa hus är rivna sedan länge. Det gamla medeltida stenhuset renoverades

²⁰ Karolina Wiell, *Bad mot Lort och Sjukdom: Den privathygieniska utvecklingen i Sverige 1880–1949* (Uppsala 2018) s. 69ff och där anförd litteratur.

samtidigt, genom att den södra fasaden helt murades om, interiören förnyades med nya golvbjälkar och trappor för att inrymma lårar i en mjölbod i bottenvåningen, ”köttbod eller wisterhus” i övervåningen, samt på vinden tätt med bräder för att lägga spannmål omfattande 200 tunnor. Vid samma tillfälle har domprosten också låtit inrätta ett hemlighus, höns- och kalkonhus mellan stenhuset och stallet (som sannolikt legat utmed gatan).

Figur 8. Domprostgården i Linköping, det ännu bevarade stenhuset har uppförts som huvudbyggnad i den medeltida residensgården. Foto Eva Nyström Tagesson.

Hur såg rollfördelningen ut vid arbetet med den nya domprostgården? Redan 1723 har man utsett handelsmannen Petter Schonberg till inspektör för båda församlingarna, ett arbete som han visade sig vara ”i allo motto oförtruten, försiktig och redelig”. Han verkar alltså vara en i staden betrodd man, men utan några tydliga yrkesmässiga kvalifikationer. Stadsklockaren Anders Ohlsson nämns som byggmästare i samband med det första årets byggnadsarbeten. När det sedan är dags för renovering av bostadshuset 1736 omtalas byggmästare Gabriel Månsson. I övrigt nämns timmerkarlar som sannolikt anställdes under ledning av byggmästarna och fått lön som ersättning. Övriga byggnadshantverkare som omtalas är glasmästare, murare, snickare, smeder, rödfärgare, kakelugnsmakare och målare. Deras lön har betalats efter att de lämnat in räkning.

Det inledande rivningsarbetet har gjorts av ”dagswerkskarlar af staden”, det vill säga en annan kategori än timmerkarlarna. Motsvarande nedmonteringsarbete 1725 av det gamla bostadshuset gjordes av domprostens eget ”folk och legda dagakarlar”. Transporter och materialanskaffning verkar ha genomförts som dagsverksskyldigheter från lands- och stadsförsamlingarna. Detta arbete var fördelat på socknarnas olika rotar. När det södra huset skulle byggas har varje rote fått skaffa fram två stockar vardera, medan ”skogsboroten i det stället framföra spiror eller sparrar till tak och resning” och därefter ombesörja transport av lera, sand och torv.

Domprosten själv var djupt involverad i byggnationen. Tomtstenarna, det vill säga sätesbyggnadens grund, lades ut ”efter min ritning”. Det är oklart vad detta syftar på, ifall det rör sig om en fysisk ritning eller om det ska förstås som instruktioner i samband med utläggningen av grundstenarna. Men det skulle kunna

tolkas som att det är domprosten som bestämmer hur huset ska se ut. Det ser därmed ut som en tanke att Rhyzelius då väljer en planlösning som väl överensstämmer med det som 1727 skulle komma att bli en föreskriven standardplan för prästgårdar. Samma planlösning har även det stora huset på Storgatan 58 (idag bevarat och känt som von Lingens gård), vilken Rhyzelius lät uppföra för privat räknign 1726–1727 och som senare såldes vidare.

Rhyzelius var även aktiv i själva byggnadsprocessen. I samband med arbetet med ombyggnationen av det gamla bryggghuset skriver han att ”när med upptimringen var kommet till andra våningen, merkte iag, at bryggehusets wäggar öfwer muren voro mycket förruttnade och taket ännu wärre, hwilket stod då på twärt emot den nya byggningens tak, nembl. Norr till söder; fördenskull föll mig i sinnet att draga bryggehusets tak under ett med nya byggningens tak...”. Domprosten säger sig således själv ha konstaterat att det gamla huset var uppruttet och att det var han som kom på idén att ändra i byggplanerna och bygga ihop de båda husen.

En viktig fråga är förstås kostnadsfördelningen, vem som skulle betala för material och byggnadsarbete. Eftersom det rör sig om stadens prästgård delades kostnaden av landsförsamlingen S:t Lars och stadsförsamlingen S:t Per (domkyrkan). Kostnaden för den östra huvudbyggnaden delades mellan församlingarna, där landsförsamlingen skaffade fram de 270 timmerstockarna och stod för kostnaden för timmerkarlarna arbete, dvs husets timmerstomme. Stadsförsamlingen bekostade fyllning, murning, tak, golv, fönster, dörrar, köksinredning, rödfärgning, det vill säga själva husets inredning.

Figur 9. Rhyzeliusgården i Linköping, köket i bottenvåningen med ännu bevarad spis och ugn. Foto författaren.

Bristande medel har gjort det svårt att få fram betalning och inspektör Schonberg och Rhyzelius har fått ligga ute med ”ansenliga förskott af penningar, som mig ännu icke betalade äro”. Rhyzelius berättelse om byggnationen av domprostgården kan läsas som en noggrann redogörelse för hans utlägg och vad han själv har bekostat. Domprosten har även stått för traditionell förplägnad i form av ”bröd, öl och brennewin” för ”de månghundrade personer, som ifrå staden och landsförsamlingen gjorde dagswerken”. Timmerkarlarna fick också frukost,

aftonvard och så mycket spisöl, som de ”behöfde och hafwa wille”. Det vi ser här är en gammal tradition att byggherren består arbetarna med mat och förplägnad under arbetet och som utgör en naturlig del av lönen vid bygget, en rest av ett kollektivistiskt arbetssätt som ofta har beskrivits gälla för folklig bygghusskap, främst på landsbygden.²¹

Utöver detta har domprosten också bekostat olika arbetsmoment, såsom bygget av den lilla källaren i bostadshuset, de två fasta väggskåpen, liksom husens dyrbara målningsarbeten, gårdsbrunnen och de två kakelugnarna. När sedan det södra huset skulle byggas verkar Rhyzelius ha stått för hela kostnaden.

Gården kom att förbli domprostgård fram till början av 1800-talet då den såldes till privatpersoner och domprosten istället fick en bostad vid Stora torget. Husen ansågs då mycket förfallna efter 80 år, men de sattes i stand och husen fick stå kvar. Gården slutade dock vara lantgård och år 1859 drogs Kungsgatan tvärs över tomt. Dokumentation av husen på 1920-talet visade på senare förändringar i form av nya väggar och avdelning i mindre rum, såsom i köket i bottenvåningen och salen i övervåningen. Husen renoverades i början av 1970-talet, takmålingarna togs fram i det östra huset och en förmodad äldre planlösning återställdes.²²

Biskopsgården

Biskopsgården i Linköping är belägen vid Ågatan direkt norr om domkyrkan. Gården har medeltida anor men blev biskopsgård först vid slutet av 1500-talet. Under medeltiden låg här Bredgården som nämns redan 1351. Namnet passar väl in på gården som är ovanligt stor och under senare år har haft både mangård och ladugård längs med gatan. 1370 ägdes och donerades gården av drotsen Bo Jonsson Grip och hans mor Ingeborg Bosdotter för inrättandet av den fjärde prelaten, kantorstjänsten vid domkyrkan. Den blev alltså residensgård för en av domkapitlets förnämsta prästtjänster. Den ännu bevarade stora stenhusboden samt en källare är bevarade från medeltiden.²³

Den medeltida biskopsgården låg alltså sedan 1100-talet väster om domkyrkan och som i olika omgångar byggts ut till en befäst borg. Efter reformationen har gården dragits in till kronan och under 1500- och tidigt 1600-tal byggdes den om till nuvarande Linköpings slott.

Andreas Rhyzelius skrev mot slutet av sin levnad en skrift om Linköpings biskopsgård, *Beretelse om Bispe-gården uti Linköping*.²⁴ Han menar att biskop Erik Falk (1558–1569) var den förste som tilldelades gården norr om domkyrkan och byggde upp ett ”hederligt” biskopshus. Rhyzelius beskriver gården som platsen för det medeltida franciskanklostret och refererar till ”de skröpliga

²¹ Finn Werne, *Böndernas bygge: Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige* (Båstad 2017 [1993]) s. 84f.

²² Arvid Kugelberg (1972–75) s. 52–55; Lindahl & Noreen (1974).

²³ Göran Tagesson (2002) s. 295, 371ff, och där anförda källor och litteratur.

²⁴ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 32.

gråstensmurarna” där klostret ansågs ha stått. Hans uppgift skulle komma att gälla till år 1999 då nyare forskningen visade att konventet istället kunde lokaliseras till de södra delarna av det medeltida Linköping.²⁵

Erik Falks biskopsgård brann enligt Rhyzelius ner till grunden och kom där- efter att stå öde i 25 år, en period då biskoparna bodde på sina olika privatgårdar. Petrus Benedicti Oelandus (biskop 1589–1606) var den förste som återupp- byggde biskopsgården genom att en del av ”de gamla gråstensmurarna upprätta- des, rappade och med skiljemurar avdelade till nödvändiga husrum, samt ett bo- stadshus av trä, samt träd-, kål- humle- och kryddegårdar”.²⁶ Gården har tidigare sträckt sig mycket längre mot norr in i dagens park och sannolikt är den ännu bevarade karpdammen rester av biskop Oelandus anlagda trädgård. Ett bostads- hus kan sannolikt ha byggts ovan den medeltida källaren i gårdens mellersta del.²⁷ Rester av en eller flera påkostade kakelugnar med grön figurreliefdekor har hittats på gården som sannolikt härrör från denna byggnad.²⁸

Biskop Samuel Enander (1656–1670) lät uppföra en stor träbyggnad bestå- ende av sätesstuga, med två sidokammare, två gästkammare, kök, skafferier och förstuga, samt ”ypöfwer windar med 2 Kamrar”. Dessutom tillbyggdes senare drängstuga och flera uthus. Genom en senare husesyn har denna nya huvudbygg- nad kunnat lokaliseras som gårdens västra länga. Hans efterträdare Johannes Ter- serus (1672–1678) lät på egen bekostnad uppföra en ansenlig ”boksäl” invid Enanders hus, försedd med stora järngallrade fönster, sköna målningar och en liten studerkammare vid sidan.²⁹

Efter Enanders och Terserus byggnadsarbeten kom underhållet att bli efter- satt under en följd av år. Från 1680-talet, under Karl XI:s envælde, har kungen krävt att tillstånd inhämtades för alla utgifter från domkyrkans medel. Då kom en förordning om att biskoparna själva behövde stå för allt underhåll av sina biskopsgårdar utan hjälp av allmänna medel. Under biskop Haqvin Spegel (1693– 1711) påtalades ett stort förfall, vilket ledde till renoveringsarbeten som biskopen själv fick bekosta. Under hans tid uppfördes ytterligare en ny byggnad som er- sättning för den norra längan.

När Eric Benzelius (biskop 1731–1743) kom till Linköping var underhållet mycket eftersatt. En husesyn 1731 omtalar att den långa byggnaden västerut på gården, ”omfattande sätesstuga med säng- och barnkamrar, kök och skafferier, boksäl med studerkammare, med åtskilliga andra rum jämväl i övervåningen”

²⁵ Tagesson (2002) s. 320–323.

²⁶ Biskoparnas bostadsförhållanden från reformationen och fram till 1500-talets slut är delvis okända, liksom exakt när den medeltida residensgården uppläts som biskopsgård, se Tagesson (2002) s. 371–374, 376–378; Ann-Charlott Feldt, ”Spegelsbyggnaden – Biskop Spegels hus i Lin- köping”, i Johnny Hagberg (red.), *Haqvin Spegel – en antologi* (Skara 2014).

²⁷ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 15f; Feldt (2014).

²⁸ Göran Tagesson, ”Biskopens kakelugn: ’Och i bispens karpdamm fanns det en jävla massa skräp.’” *Arkeologi i Östergötland* (2011) s. 8–9; Göran Tagesson & Annika Jeppsson, ”Kakel och kakelugnar i fyra tidigmoderna städer, 1600–1700” (HASP – Hus och sociala praktiker 1600–1850. Historiska institutionen, Uppsala universitet. Rapport 12, i manus).

²⁹ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 20.

omöjliga kunde stå kvar eftersom den uppgavs vara inemot 100 år gammal. Den var ju dock byggd under Samuel Enanders tid och alltså bara 70 år gammal, men uppenbarligen redan i mycket dåligt skick. En brandsyn dömde också ut eldstäderna i bostadshuset.

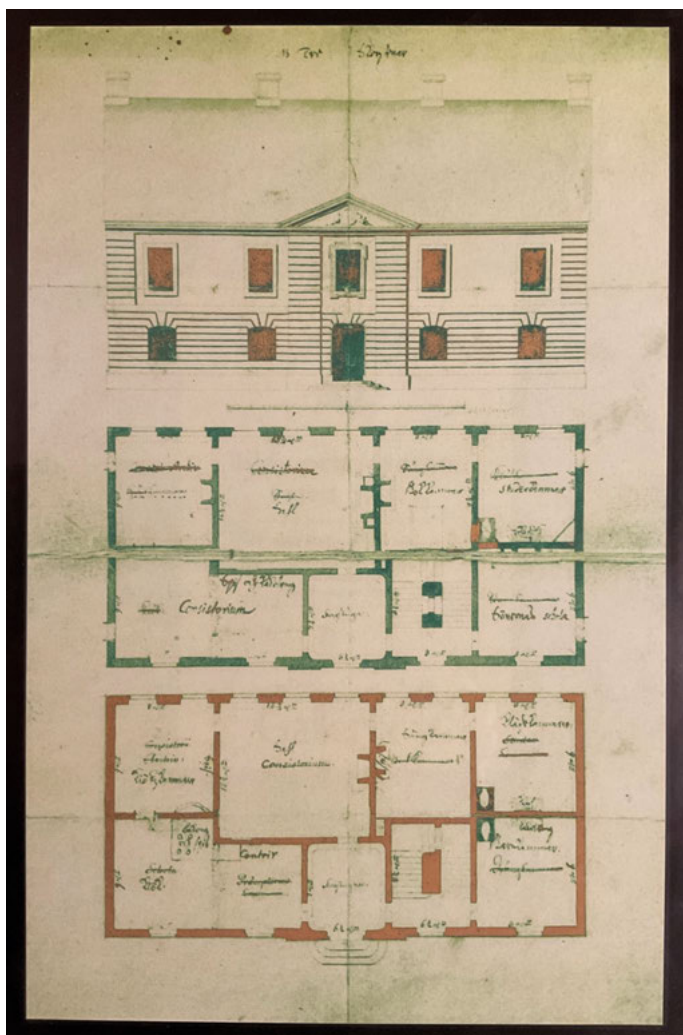
Figur 10. Biskopsgården i Linköping vid Ågatan. Foto Bild Linköping.

Den nya och ännu idag bevarade byggnaden uppfördes utmed gatan på den plats där ”den skröpliga gråstenslängan efter klostret stått”. Tillkomsten av denna nya tvåvåningsbyggnad har ingående utretts av Werner Pursche.³⁰ Både biskopen och landshövdingen engagerades i frågan och kontakt knöts med självaste överhovindendenten Carl Gustaf Tessin. Den ännu bevarade byggnadsritningen har gjorts av tidens ledande byggnadsarkitekt Carl Hårleman år 1734 (figur 11). Inför byggnationen tog man in kostnadsförslag från slottsmurmästaren och murmästaråldermannen Johan Christopher Körner d ä och slottsbyggmästaren Petter Gerdes i Stockholm. Det beräknade arbetet omfattade en totalkostnad om 17 617 daler kopparmynt (motsvarande 8 624 1/3 daler silvermynt).

Deras kostnadsberäkning var dock alldeles för hög för en liten stad som Linköping; man var medveten om att det rörde sig om Stockholmspriser. Biskopen och domkapitlet vände sig istället till lokala förmågor. De blev rekommenderade murmästare Gotfried Hegewald i Norrköping, men biskopen valde istället bröderna Petter och Samuel Berg från Norrköping. Kontrakt skrevs för en kostnad om 3 600 dr kmt som även omfattade murmästaren Hegewald som skulle samarbeta med bröderna Berg. Det förefaller som om det var Hegewald som i första hand kom att leda arbetet. Huset stod färdigt hösten 1734, men arbetet fortsatte 1735–36, till en total kostnad på över 10 000 dr smt.³¹

³⁰ Werner Pursche, ”Biskopshuset i Linköping: ett kostnadsförslag av slottsmurmästaren och åldermannen Johan Christopher Körner d ä.”, *Murmästaren. Årsskrift för Murarmästare Embetet i Stockholm* (1984); Riksarkivet i Vadstena, domkapitlets arkiv, Handlingar rörande biskopsgården och till biskopslönen hörande boställen FX:1; F X:2.

³¹ Pursche (1984).

Figur 11. Biskopsgården i Linköping, byggnadsritning av Carl Hårleman, daterad 1734. Ritningen förvaras i Riksarkivet i Vadstena, domkapitlets arkiv FX:1. Foto Linköpings stiftskansli.

När Andreas Rhyzelius 1743 blev utsedd till ny biskop kunde han således flytta in i en helt nybyggd biskopsgård. Huset representerade en annan typ av byggnad än den domprostgård han själv varit med om att bygga. Det här var ett hus byggt efter ritning, av en av samtidens stora och utbildade arkitekter. Huset var byggt i sten, något mycket ovanligt i Linköping vid denna tid. Bygget hade ursprungligen beräknats av byggnadsledare verksamma vid Stockholms slott. Den som kom att leda arbetet på plats var byggmästare från Norrköping med bakgrund som murmästare, medan domprostgårdens byggdes med domprosten och en lokal byggmästare som arbetsledare.

Det nya biskopshuset är betydligt större än domprostgårdens (24,4 x 12,0 m stor, respektive 19 x 6 m), som mer är att jämföra med en ordinär prästgård.

Exteriört har biskopshuset planerats med en för sin tid mycket modern, klassicerande fasad, med rusticeringar i bottenvåningen och hörnen och med mittrisalit. När väl Rhyzelius installerat sig som biskop i det nya biskopshuset har han direkt satt igång med fortsatta byggnadsarbeten. Först byggdes den östra längan, det gamla medeltida stenhuset om och förhöjdes med en större vindsvåning 1745–46. Det är oklart hur den medeltida byggnaden har sett ut och fungerat, sannolikt kan det röra sig om två stenhus som 1750 byggdes samman med en gemensam vindsvåning, med plats för matbod, mjölbod och vedbod. I längans södra del inreddes brygg- och brännehus, bredvid denna bagarstuga, mälthus med kölna och ugn. Samma år 1746 visade sig huvudbyggnadens tegeltak vara dåligt, ”det odugliga tegeltaket togs av och istället lades ett nytt spåntak”. Den här uppgiften är märklig och diskuteras vidare nedan.

1749 lät Rhyzelius renovera den norra längan, den så kallade Spegelbyggnaden från 1690-talet. Den omtalas som förfallen, utan renoveringar sedan den byggdes. Den blev nu ”omlagad med grund, golv, väggar, tak, dörrar, fönster och allt, en passande gästbyggnad, bestående av en sal, 4 kammare och förstuga, och vind”. Det rör sig således sannolikt om en sexdelad planlösning. 1750 blev den förfallna drängstugan (den västra längan) ombyggd med vardera två rum på de två våningarna, med nya fönster, dörrar, spisar, golv och tak samt trappa och bislag. Byggnaden ersatte Enanders gamla träbyggnad från 1660-talet och kom att omfatta dräng-, mjölk- och vävstugor. Slutligen omtalar Rhyzelius att biskopens ladugård har byggts och underhållits av sockenborna i Kaga och Kärna och omfattade sådeslada med loge och två golv, stall med dubbla spiltor och höskulle ovanpå, fä- och kalvhus, fårhus, foderlada med redskapsskjul.

Andreas Rhyzelius som byggherre

Andreas Rhyzelius utgör något av en röd tråd i den här artikeln, dels genom sin långa verksamhet i Linköping, först som domprost 1720–1743 och därefter som biskop 1743–1761, dels genom sina utförliga anteckningar. Hans engagemang som byggherre på båda gårdarna kan förstås vara grundat i ett personligt intresse. Han var född 1677 som prästson i Ods prästgård i Västergötland. Efter skolgången i Skara och studier i Uppsala gjorde han karriär som kunglig hovpredikant och Karl XII:s biktfader, innan han utsågs till domprost i Linköping. Han gifte sig 1721 med den unga Catharina Ihre, född år 1700 som dotter till domprosten Thomas Ihre, dvs Rhyzelius föregångare, och hans hustru Brita Steuchia. Catharina hade således varit bosatt i den gamla domprostgården ett antal år före giftermålet med faderns efterträdare.³²

³² Andreas Olavi Rhyzelius, *Biskop A. O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne* (Uppsala 1901), originalet i Linköpings stiftsbibliotek B109; Oloph Bexell, ”Andreas Olavi Rhyzelius.” *Svenskt biografiskt lexikon*.

Figur 12. Biskop Andreas Olavi Rhyzelius. Källa Public domain.

Andreas Rhyzelius sammanlagda byggnadsprojekt ger ett delvis annat perspektiv på hans insatser på domprost- och biskopsgårdarna i Linköping. En sammanställning av byggnadsprojekt baserat på hans egen självbiografi visar på ett jämnt flöde av arbetsföretag. Efter domprostgårdens uppbyggnad 1723–1725 har Rhyzelius förvärvat en tomt på Storgatan 58 där han lät uppföra den ovan omtalade byggnaden (idag känt som von Lingens gård, flyttat till Friluftsmuseet Gamla Linköping). Rhyzelius uppger kort i sin självbiografi att huset uppfördes 1726 och dendrokronologiska undersökningar har nyligen visat att timret till huset avverkades vintern 1725/1726. Det består av ett större timrat bostadshus med en utvidgad salsplan, alltså med en likartad planlösning och utformning som domprostgårdens huvudbyggnad. Huset var placerat med långsidan mot gatan och här fanns även en köksbyggnad som sannolikt är från samma tid. Det finns inga uppgifter om Rhyzelius tänkte sig detta hus som en privat bostad vid sidan av domprostgården. Gården såldes vidare redan omkring 1730 och köptes då av landskamreraren Anders Iggeström.³³ Möjligen har Rhyzelius byggt huset på ren spekulation.

Under åren 1736–1737 var Rhyzelius engagerad i renoveringsarbeten på domprostgården, bland annat renovering av stenhusboden och den norra längan. Under de här åren började Rhyzelius också att köpa jord och gårdar, främst i Linköpings närområde, men också mer avsides belägna.³⁴ De i det närmaste årliga inköpen av gårdar och jord skedde under en koncentrerad period 1729–1740, under hans tid som domprost, i huvudsak efter engagemangen på domprostgården och bygget på Storgatan. I flera fall anger han köpesumman, som spänner mellan 4 500 dlr smt för frälsehemmanen i Kinda härad, till hemmanen i slättbygden utanför Linköping 6 000–9 000 dlr smt och till Vårdsbergs säteri som kostade hela 16 000 dlr kmt.

³³ Rhyzelius (1901) s. 112; Tagesson et al. Rapport 5 (2024).

³⁴ Uppgifterna hämtade ur Rhyzelius (1901).

När Rhyzelius flyttade till biskopsgården 1743 upphörde dessa fastighetsförvärv. Under åren 1745–1750 var han istället engagerad i den fortsatta ombyggnationen av biskopsgårdens övriga byggnader. Under åren som biskop inträdde även en ny period i Rhyzelius engagemang som befrämjare av kyrkobyggnadsprojekt. Redan under sin tid som domprost var han involverad i ombyggnationen och moderniseringen av sin egen kyrka, S:t Larskyrkan i Linköping, senare var han engagerad i olika kyrkobyggnadsprojekt i stiftet.³⁵

En uppfattning om Rhyzelius ekonomiska tillgångar får vi genom den arvsdelning han lät genomföra 1754, då jordinnehavet delades upp på de fem barnen. Han anger gårdarnas årliga avkastning till 550 daler silvermynt för respektive arvinge, vilket skulle motsvara totalt ca 2 750 daler silvermynt. I huset fanns vid detta tillfälle även kontanta medel om 5 515 daler kopparmynt. Möjligen visar uppgiften om gårdarnas årliga avkastning att förvärven av gårdar och jord var en investering som gav stadig, årlig inkomst, och därmed möjligen ett motiv för fastighetsförvärven och en förklaring till hans möjligheter att bekosta stora investeringar på domprost- och biskopsgårdarna. En mer djuplodande analys av Rhyzelius löneinkomster och privatekonomi ligger dessvärre utanför ramarna för detta arbete.

Stadsgårdar och byggnader

Båda de studerade gårdarna har sannolikt haft fungerande jordbruk från medeltiden och långt fram i tidigmodern tid. Båda har en struktur med tydlig uppdelning i en man- och en fägård, utlagda utmed Tornbygatan respektive Ågatan. I domprostgården fanns en byggnad i norr som avgränsning, på samma sätt kan biskopsgårdens östra länga ha fungerat som gräns mellan mangård och fägård. Biskopsgårdens olika delar har legat utmed huvudgatan Ågatan, ett fenomen som kan ligga till grund för att den under medeltiden också kallades Bredgården. I beskrivningarna framgår det tydligt att vi här har att göra med gårdar som är avdelade i en mangård och fägård, markerade av en byggnad med portlider. Detta har stora likheter med en gårdstyp som enligt Sigurd Erixon benämns central-svensk gårdstyp.³⁶ Båda gårdarna var belägna i stadens norra del i direktkontakt med odlingsjorden på stadens jordar. Norr om biskopsgården fanns Biskopsåkern och här bedrevs jordbruk fram till 1887. Domprostgården fungerade som lantgård fram till 1800-talets början.³⁷

Mangården har i de båda gårdarna haft en ålderdomlig, inåtvänd struktur innan förändringarna på 1700-talet genomfördes, med bostadshuset i indraget läge

³⁵ Annika Johansson, *Biskoparnas strategier i relation till församlingar inom Linköpings stift 1731–1761*. Linköpings universitet, masteruppsats i Kristendomens historia (2024).

³⁶ Sigurd Erixon, *Svensk byggnadskultur: Studier och skildringar bebyggelse i den svenska byggnadskulturens historia* (Stockholm 1947) s. 685

³⁷ Eskil Ridderstad, *Linköpings klosterområde: Bebyggelse invid Ågatan under och efter medeltiden* (Linköping 1958) s. 27; Kugelberg (1972–1975) s. 65–71.

på gården och ekonomibyggnader ut mot gatan.³⁸ I domprostgården syns detta fortfarande tydligt, där det bevarade stenhuset vänder entrén inåt gården, medan husets baksida med avtråde är orienterat ut mot gatan, en plats där det tidigare fanns stall, hemlighus, höns- och kalkonhus och svinstuga. När domprostgårdens nya bostadshus byggdes på 1720-talet kom den att återigen få ett liknande ålderdomligt indraget läge (figur 12).

Den äldsta huvudbyggnaden i den nyinrättade biskopsgården var sannolikt belägen i ett liknande indraget läge på gården, ovan den medeltida källaren. Mot gatan fanns före 1730-talet äldre murar, som tolkades som gamla klosterbyggnader, men som istället bör ha varit stenhus i den medeltida residensgården. Förekomsten av stenhus med långsidan mot gatan är ovanliga från äldre tid. Biskop Enanders nya stora byggnad från 1660-talet har lagts i nord-sydlig riktning, möjligen med gaveln mot gatan. Det nya biskopshuset från 1730-talet har däremot fått ett för sin tid modernt läge med långsidan ut mot gatan.

Figur 13. Domprostgården i fågelperspektiv. Foto Östergötlands museums arkiv.

I beskrivningar av de båda gårdarna kan vi få en uppfattning om hur en äldre tids bostadshus för domprostar och biskopar kan ha sett ut. Ytterst få träbyggnader finns bevarade från den tiden. Den gamla domprostgården hade en mangårdsbyggnad som 1695 beskrevs som ”en stor stuga med tvenne framkammare och ett kök samt förstuga”. Hur biskopsgårdens äldsta byggnader sett ut vet vi dessvärre inte, men Samuel Enanders trähus från 1660-talet beskrevs vid en husesyn 1731 som en ”sätessstuga med säng- och barnkamrar, kök och skafferier, boksal med studerkammare, med åtskilliga andra rum jämväl i övervåningen”.³⁹

³⁸ För ytterligare diskussion kring inåtvänd och utåtvänd tomtstruktur, se Lindström & Tagesson (2025).

³⁹ Rhyzelius (1945 [1756]) s. 20.

Senare beskrev Rhyzelius den som en ”stor träbyggnad, bestående av sätesstuga, med 2 sido-kamrar, två gästkammare, kök, skafferier och förstuga, samt uppöver vidare med 2 kamrar”.

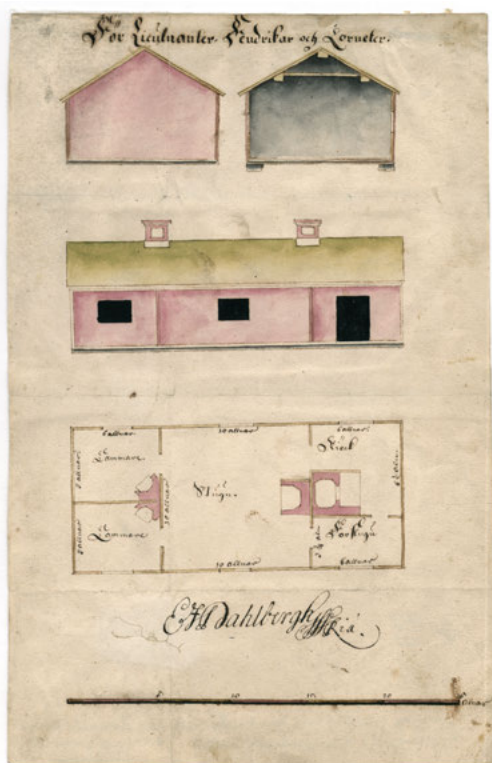
De här byggnaderna stämmer väl med den byggnadstyp som i äldre litteratur brukar kallas *framkammarsstugor*, det vill säga ett hus med enkelstugeplan med ytterligare två mindre kammare på gaveln. Dessa planlösningar har varit vanliga just på prästgårdar, både i städer och på landet fram till och med 1600-talet, men finns även i Erik Dahlbergs mönsterritningar för officersboställen från 1687 (figur 14). Planlösningen omfattar separata kök, stugan fungerar som ett allmänt bostadsrum, medan de tillfogade kamrarna kan erbjuda möjlighet till enskilda sov- och gästrum eller studerkammare (figur 15:8). Ingången till förstugan är dock asymmetriskt placerad i ena änden, vilket ger ett ålderdomligt intryck.⁴⁰ Enanders trähus var påfallande stort, byggt i två våningar och kan möjligen ha omfattat fler än två kammare. Huset kom ju också att byggas till ytterligare på 1680-talet med boksäl och studerkammare. Detta additiva byggnadssätt, där del fogas till del, kan sägas vara typiskt för en äldre tids byggnadskultur.

De nya husen på domprostgården på 1720-talet och biskopsgården på 1730-talet representerar däremot moderna och nya planlösningar. Båda gårdarna fick två våningar. Domprostgården har en salsplan, med centralt mittparti, förstuga och stor sal samt två rum på vardera sidan. Planlösningen ansluter till en modell som blev vanlig för de större stadsgårdarna i Linköping, framför allt vid återuppbyggnaden efter branden år 1700 (figur 15:12). Det hittills äldsta kända exemplet är Skolmästaregården, daterat med dendrokronologi till 1697. Planen skulle senare bli standardplan för prästgårdar från 1727 och översteboställen 1730.⁴¹

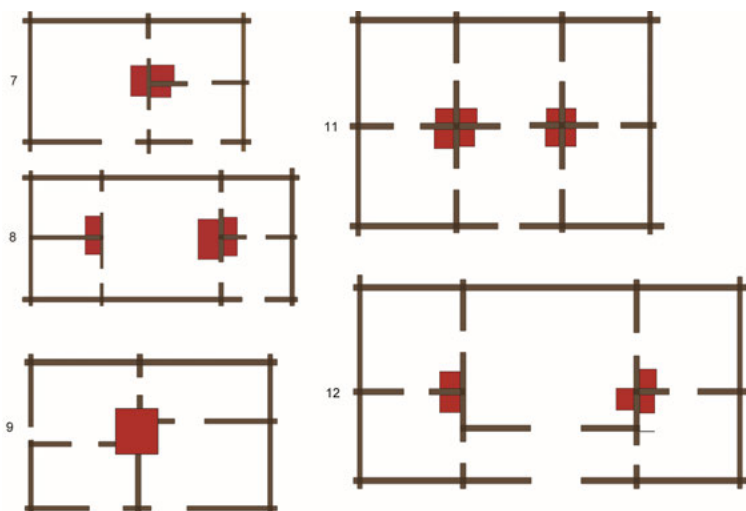
Andreas Rhyzelius ovan nämnda privatbyggda bostadshus har stora likheter med domprostgården, men är i västra delen utvidgad med ytterligare två rum. Husets ingång är belägen på gården, medan planlösningens stora sal, omgiven av förmak respektive sovrum, bildar en fil av rum ut mot gatan. De stora fönstren mot gatan kan lysas upp med ljus och exponera ett rikt socialt liv, samtidigt som den rumsliga strukturen är komplex med stort djup och ett avskilt läge, genom att ingången är förlagd till gården.

⁴⁰ Erixon (1947) s. 484; Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstena stads historia från äldsta tider till år 2000* (Västervik 2000) s. 486–488; Lindström & Tagesson (2025).

⁴¹ Manne Hofrén, ”Indelningsverkets boställen”, *Svenska kulturbilder. Tredje bandet. Del V och VI*, Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), (Stockholm 1930) s. 131–160; Erixon (1947) s. 506–512; Ola Ehn, ”Prästgårdar i Uppland”, *Uppland 1980* (Uppsala 1980).

Figur 14. Framkammarsstuga enligt Erik Dahlbergs mönsterritning 1687. Krigsarkivet (0043/008:Ö/J10/001).

Figur 15. Principritningar för större byggnader från tidigmodern tid. 8- framkammarsstuga, 9- fyrdelad plan, 11- sexdelad plan, 12- salsplan. Plan författaren och Franciska Sieurin-Lindqvist.

Det nya biskopshuset har en liknande planlösning, men med större dimensioner, med central förstuga och stor sal och med ytterligare två rum på ena och fyra rum på andra sidan. Huset är vänt ut mot gatan i likhet med många andra salsplanshus i Linköping. Werner Pursche har noterat att rummens funktion, så som de framgår av byggnadsritningen, har ändrats vid flera tillfällen. Det ger ett intressant exempel på en funktionell flexibilitet i rumsgestaltningen. I ett första skede avsåg man att exponera konsistoriets sal och arkiv i bottenvåningen ut mot gatan och köket mot gården, medan biskopens sal och privata rum placerats i övervåningen. I ett senare skede har en ändring genomförts så att biskopens privata rum placerats i bottenvåningen mot gatan, medan sal, bokkammare och studerkammare placerats i övervåningen mot gatan. Placeringen av konsistoriets sammanträdessal har ändrats flera gånger och slutligen hamnat i övervåningen mot gården.

Werner Pursche framhåller i sin artikel att biskop Benzelius direkt har medverkat till dessa ändringar, genom att bok- och studerkammaren placerats mot gatan i övervåningen medan säng- och klädkammare placerats i bottenvåningen. Funktionella rum såsom kök och förstuga har oftast varit placerade in mot gården medan både de mer officiella och de privata rummen har placerats mot gatan. Det har säkert betydelse att fasaden mot gatan är vänd mot söder, mot ljus och värme. Samtidigt är det anmärkningsvärt att konsistoriets mer offentliga utrymmen flyttats från botten- till övervåningen redan på ett tidigt stadium, medan de privata rummen flyttats från över- till bottenvåningen. Detta understryker planlösningens flexibilitet, att offentliga och privata funktioner i den kombinerade tjänstebostaden kunde ändra läge utifrån biskopens personliga preferenser. Om denna flexibilitet sedan har fortsatt med kommande biskopar är en angelägen framtida forskningsuppgift.

Biskopsgårdens planlösning enligt Hårlemans ritning ger ett för sin tid modernt intryck, särskilt med tanke på salens asymmetriska placering. I äldre herrgårdsplaner har salen vanligtvis haft en placering i mitten av byggnaden, med övriga rum symmetriskt placerade på ömse sidor. Åren före Linköpingsritningen har Carl Hårleman, vid sidan av sitt huvudsakliga engagemang som ledande arkitekt vid återuppbyggnaden av Stockholms slott, 1730 ritat ombyggnationen av Thureholms slott, utanför Trosa. Här har salen förskjutits för att ge ökat utrymme för fruns rumssvit. Byggnadsforskaren Johan Cederlund betecknar denna friare rumsliga planlösning som djärv och revolutionerande för sin tid. Några år senare 1732 reste Hårleman för andra gången på studieresa till Paris, där han kom att starkt påverkas av nya stilströmningar, framför allt inredningsarbeten i rokokostil. Vid hemkomsten har Hårleman starkt påverkat arkitektur och inredningskonst i Sverige, där det nya Svartsjö slott från 1735 räknas som ett avgörande genombrott. I detta sammanhang är det intressant att notera att ritningen till Linköpings biskopsgård från 1734 är en av de allra första ritningarna i den nya stilen med en friare planlösning som genomförs efter hans andra Parisresa.⁴²

⁴² Johan Cederlund, *Thureholm under frihetstiden: återuppbyggnad och nyinredning* (Lund 1994).

Att bygga hus på 1700-talet

Frågan om vem som bygger och vem som betalar byggandet har beskrivits närmare ovan. Rhyzelius betonar genomgående sin egen insats. Domprostgården byggdes ”efter min grundritning”, med handelsmannen Petter Schonberg som inspektor och stadsklockaren Anders Olsson som byggmästare. Uppenbarligen har betrodda personer i staden kunnat fungera både som inspektor och som byggmästare, utan någon formell kvalifikation. Det är dock osäkert om Rhyzelius verkligen upprättat en fysisk ritning. Likheten mellan domprostgården och Rhyzelius egen byggnad på Storgatan 58, liksom de många samtida byggnadsprojekten av stora bostadshus med likartad planlösning i Linköping och på prästgårdarna på landet, antyder att det här rör sig om en standardplan, som inte krävde en fysisk ritning. Även om salsplanen går igen i många samtida byggnader visar en granskning av skillnaderna mellan domprostgården och Storgatan 58 att planerna inte är helt symmetriska – domprostgårdens södra del är till exempel något längre än den norra – och att byggherren kan välja att addera en extra modul med rum i ena änden, såsom i Storgatan 58.

För biskopsgårdens del har uppdraget gått till en av samtidens främsta svenska arkitekter och här finns däremot en fysisk ritning som underlag för såväl byggnation som planering av rummens funktion. Vi får uppfattningen att det här rör sig om större ambitioner med den nya biskopsgården, en strävan efter en arkitektonisk skapelse i sten. Arkitektritningen ger också en framställning av fasaden, med rusticeringar, mittrisalit och strikt symmetriska fasader.

Uppdraget att genomföra byggnadsarbetet skiljer sig också en hel del. Vi har sett att domprosten varit engagerad i byggnationen av domprostgården, både genom att ombesörja byggnadsfolkets förplägnad, men också genom att initiera och genomdriva olika ändringar efter hand. Möjligen kan vi här ana olika personliga engagemang; Rhyzelius verkar vara djupt intresserad av byggnadsfrågor, på ett annat sätt än Eric Benzelius, alternativt beror detta på att den förre efterlämnat detaljerade anteckningar för att påvisa sin egen roll och ekonomiska engagemang i byggnationen. För ledning och kontroll av bygget av biskopsgården fanns också domkyrkosysslomannen Pehr Widbom, som följde bygget och rapporterade till biskopen.

I de båda byggprocesserna ser vi också skillnader i professionalitet mellan olika byggmästare och hantverkare. För det ursprungliga kostnadsförslaget på biskopsgården engagerades samtidens främsta byggmästare och murmästare från slottsbygget i Stockholm. För att minska kostnaderna har sedan domkapitlet och biskopen efterfrågat byggmästare från grannstaden Norrköping, först murmästare Gotfried Hegewald, senare bröderna Petter och Samuel Berg. För domprostgården finns inga uppgifter om dylika överväganden, vi får snarare uppfattningen att lokala timmerkarlar anlätades, liksom dagsverkskarlar för enklare sysslor. För domprostgården gäller även att sockenbor engagerades för dagsverken med transporter och materialanskaffning. Vi har inga uppgifter om att biskopshuset byggdes med den typen av kollektiva arbetsföretag.

Frågan om vem som står för kostnaderna verkar vara en utmaning i båda fallen. För domprostgården har det funnits en uppdelning mellan stadsförsamlingen och landsförsamlingen, genom en vertikal tudelning av huvudbyggnaden. Den södra byggnaden, liksom en rad andra ekonomibyggnader på gården, har Rhyzelius stått för själv. För biskopsgården gäller att biskopen visserligen var djupt involverad som byggherre, men att arbetet framför allt sköttes av mer professionella byggmästare.

Genom Rhyzelius beskrivning av de båda gårdarnas historia får vi en sannolikt tendentiös men samtidigt unik skildring av olika perioder av byggnation, underhåll och förfall. Ytterligare en fråga berör husens livslängd och behovet av renovering och underhåll. Framför allt går det att få en översiktlig bild av biskopsgårdens olika byggnadsperioder. Utifrån Rhyzelius berättelse kan vi göra följande grova indelning.

Biskopsgården byggdes upp på 1590-talet, men genomgick stora underhålls- arbeten och nybyggnation redan på 1630–40-talen, det vill säga efter endast 40–50 år. Vad dessa arbeten omfattade och om det är fråga om helt nya byggnader vet vi dessvärre inte. Biskop Enanders nya västra bostadshus byggdes på 1660-talet och byggdes till med boksal och studerkammare på 1670-talet, återigen en ny byggnadsperiod endast 30 år efter föregående period.

Från biskop Magnus Pontin (1682–1692) började en förfallsperiod då den enväldige Karl XI motsatte sig att offentliga medel betalades ut till underhåll för rikets biskopsgårdar. När Haqvin Spegel (1693–1711) blev biskop framställdes byggnaderna som helt fördärvade och omöjliga att bo i, dvs endast 35 år efter Enanders nybyggda trähus. Även under efterträdarna Jacob Lang (1711–1716) och Thorsten Rudeen (1716–1729) har förfallet tilltagit. Vid en husesyn 1717 ansågs samtliga byggnader lastgamla, förutom Spegelsbyggnaden. Denna var då 23 år gammal, medan Enanders träbyggnad var ca 55 år. När sedan Spegels norra långa byggdes om 1749 ansågs den svårt förfallen, den hade då stått i 55 år.

Genom Rhyzelius beskrivning får vi en bild av ett kontinuerligt eftersatt renoveringsbehov och en situation där 30–40 år gamla byggnader ansågs fördärvade och i behov av att ersättas med nya hus. Rhyzelius text kan givetvis vara tendentiös och bygga på otillförlitliga källor. Samtidigt får vi detaljerade uppgifter om problem med husens kvalitet. Den nya domprostgårdens huvudbyggnad behövde en omfattande reparation 1737, endast 13 år efter att den uppförts. Rhyzelius beskriver att han låtit en byggmästare räta upp väggen och att stockar men även delar av inredningen behövde göras om. Här anar vi rötskador som kan bero på en felaktig eller otillräcklig grundläggning.

I biskopsgården befanns vid husesynen 1746 att ”Tegel-taket på det nymurade Biskopshuset icke allenast hade reda monga dropp, som syntes göra skada på Resningen, samt på Panelningen och trotsningen i den öfre våningen; utan ock, at Teglet på thet Taket war så falskt och swagt, at thet icke kunde hålla vte et dygns-rägn, uthan at wattnet drog sig örwer alt igenom”. Tegeltaket togs ner och ersattes istället med ett nytt spåntak.

Hus har uppenbarligen i äldre tider kunnat vara mycket kortlivade. Detta stämmer väl med beräkningar som kunnat göras inom projektet *Hus och social praktik 1600–1850*. En beräknad genomsnittsalder för ett antal arkeologiskt dokumenterade hus i Kalmar från 1600-talet pekar på att hus betraktats som gamla och odugliga efter 70–90 år. Samtidigt har vi idag fortfarande ett tämligen stort antal timmerbyggnader från åtminstone 1700-talet. Av de byggnader som ingående analyserats inom projekt HASP har vi svårt att påvisa direkta slarv eller felaktiga konstruktioner. Det kan å andra sidan ha sin naturliga förklaring i att de hus som bevarats är just de hus som inte byggts på felaktigt sätt.

Sammanfattning

Domprostgården och biskopsgården i Linköping var två av tidens viktigaste byggnadsföretag i den lilla stiftsstad. I äldre framställningar har det påtalats att Linköping saknade mer omfattande och framträdande byggnadsföretag, särskilt i relationen till den snabbt växande grannstaden Norrköping. Men den bilden är missvisande. Istället har Linköping kraftigt omvandlats under tiden efter stadsbranden 1700, men med andra förtecken och andra premisser än grannstaden. I Linköping kan vi konstatera en snabbt förändrad byggnadskultur, där de större husen har stora likheter med förändringen av kyrkans tjänstebostäder. Samtidigt har sättet att bygga och äga hus, och sättet att bo tillsammans med ökad andel hyreslägenheter och olika hushåll i samma byggnader, förändrat bostadskulturen i grunden.

Den nya domprostgården från 1720-talet och den nya biskopsgården från 1730-talet är två exponenter för denna nya förändrade byggnadskultur. På båda gårdarna har äldre och enklare bostadsbyggnader ersatts med mer moderna elitbyggnader med mer symmetrisk planlösning. Domprostgården uppvisar en mer traditionell byggnadsteknik och byggnadsorganisation, med huvudbyggnader i traditionell knuttrimringsteknik, med en ålderdomlig tomtstruktur och byggt enligt gamla mönster. Biskopsgården har däremot byggts på ett mer professionellt sätt, ett stenhus utifrån en byggnadsritning av en av samtidens mest framträdande arkitekter och en planlösning som visat sig vara revolutionerande i sin fria och mer flexibla rumsbildning.

Det tysta klosterfolket? Abbedissan Ingegerd och makten i Vadstena kloster

Louise Berglund

Omkring mitten av 1340-talet mottog Birgitta Birgersdotter, som tillhörde det svenska högfrälset, en mängd andliga uppenbarelsen. Det blev början till hennes förvandling från en tidigare upphöjd, men av allt att döma huvudsakligen sekulär, tillvaro inom gräddan av den samtida svenska eliten, till en position som andlig auktoritet inom den katolska kristna kyrkan. När hon avled 1373 hade hon lagt grunden till *Ordo Sanctissimi Salvatoris*, eller Birgittinorden som den vanligen kallas, och hon kanoniserades av påven 1391. Moderklostret för hennes orden uppfördes i Vadstena vid Vätterns strand. På 1340-talet, när Birgitta Birgersdotter fick sina första uppenbarelsen, stod hon kung Magnus Eriksson och drottning Blanka av Namur mycket nära, och var drottningens hovdam och förtrogna. I sitt svenska testamente 1346 lovade de att ge Vadstena kungsgård som gåva till det nya klosterbygget.¹

Under 1350- och 60-talet restes dock uppror mot kungaparet, som efter hand förlorade kontrollen över det svenska riket. Vid det laget hade Birgitta Birgersdotter flyttat till Rom, där hon bodde från cirka 1350 till sin död 1373. Kungsgården i Vadstena fortsatte dock att vara avsatt till det nya klosterbygget. Under slutet av 1360-talet började den byggas om, och Vadstena kloster invigdes 1384. Klostret kom att bli ett nytt, starkt andligt centrum i Sverige och i Norden, ett pilgrimsmål och en plats där predikokonsten blomstrade.

På 1100-talet hade de första klostren etablerats i Sverige, allra först i Linköpings och Skara stift. De första klostren i riket tillhörde cisterciensorden, och de följdes på 1200-talet av kloster inom franciskan- och dominikanorden. Dessa

¹ Birgitta Fritz, "Kung Magnus Erikssons planer för Vadstena klosterkyrka – och Birgittas", i Steinar Supphellen, (red.), *Kongsmenn og krossmenn: Festskrift till Grethe Authén Blom* (Trondheim 1992) s. 115–129.

klosterordnar hade grundats på kontinenten för att råda bot på problem, som man menade fanns i samtiden och i redan existerande andliga institutioner.²

Även Birgittinorden hade till syfte att skapa en ny, ren klosterorden, där man tog itu med samtidens missförhållanden.³ För att främja den ambitionen ville den heliga Birgitta se en annan struktur än den gängse. Det fanns sedan tidigare en stark mariologisk andlighet inom den katolska kyrkan, men i hennes orden sattes jungfru Maria än tydligare i centrum än vad som tidigare varit fallet. Det verkligt nydanande var dock att det här var den första klosterorden som skapades av en kvinna, i huvudsak för kvinnor.⁴ I den ursprungliga tanken stod således systrarna i centrum, deras konvent skulle vara den centrala enheten med sextio nunnor. Det skulle också finnas en kommunitet av män, tjugofem till antalet, som hade till uppgift att tillgodose systrarnas andliga behov, att predika för allmänheten och, tillsammans med systrarna, göra klostret till en intensivt andlig plats i samhället. Tretton av bröderna skulle vara präster, och fyra skulle vara diakoner. De övriga var lekbröder.⁵ Under senmedeltiden kom orden att spridas genom dotterkloster på många håll i Europa.⁶

En central grundtanke i den heliga Birgittas klosterorden var vidare att abbedissan skulle vara hela klostrets högsta auktoritet, och styra över såväl kvinnor som män. Till sin hjälp hade hon en priorinna. Bland bröderna skulle en man väljas och vara generalkonfessor, och han skulle ha ansvaret för brödernas primärt andliga arbetsuppgifter. Principen med en abbedissa som överhuvud motiverade den heliga Birgitta med att jungfru Maria var överhuvud över lärjungarna och apostlarna, sedan Jesus stigit upp till himlen. Det fanns således en djup teologisk innebörd i ledarskapsstrukturen. Den heliga Birgitta själv är förknippad med en intensiv dyrkan av jungfru Maria, med *imitatio Mariae* som ideal.⁷ Även

² Frågan om klosterväsendets äldsta historia och hur den senare kom till det svenska riket är komplicerad. Det kan finnas tidigt benediktinskt inflytande. Lagom till att kloster började etableras i det svenska riket hade dock cisterciensorden vunnit ordentlig mark. En översiktlig genomgång ges i Nils Blomkvist, Stefan Brink & Thomas Lindkvist, "The kingdom of Sweden", i Nora Berend, (red.), *Christianization and the Rise of Christian Monarchy* (Cambridge 2007) s. 196–199; Emilia Jamrozak, *The Cistercian order in Medieval Europe, 1090–1500* (London & New York 2013) s. 5–6.

³ Alf Härdelin, "In the Sign of the Rosary: Swedish Birgittines and Carthusians in Co-operation", i Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen & John Lind (red.), *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe: A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg* (Odense 2001) s. 285–286.

⁴ Lars Cavallin, "Manligt och kvinnligt i Birgittas klostertanke", i Alf Härdelin & Mereth Lindgren (red.), *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden: Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991*, (KVHAA 1993) s. 189–190 et passim. Det är värt att notera att Gilbertinorden, som skapades ca. 1130 i England och sedan spreds till Frankrike, också var till enbart för kvinnor – men den skapades av en man, och kvinnorna hölls hårt av sina manliga övervakare. Se Brian Golding, *Gilbert of Sempringham and the Gilbertine Order, c. 1130–1300* (Oxford 1995).

⁵ Tore Nyberg, *Birgittinsk festgåva: Studier om den heliga Birgitta och Birgittinorden* (Uppsala 1991) s. 74–75, 255–256; Alf Härdelin, "Birgittas samhällsvision och klosteridé", i Alf Härdelin (utg.), *Kult, kultur och kontemplation: Studier i medeltida svenskt kyrkoliv* (Skellefteå 1998) s. 81–84.

⁶ För en god analys av klostrets spridning, se Anna-Stina Häggelund, *Birgittine landscapes: three monasteries in their local and regional environment across the Baltic Sea Region c. 1410–1530* (Åbo 2022).

⁷ Päivi Salmesvuori, *Power and Sainthood: The Case of Birgitta of Sweden* (New York 2014) s. 82.

den birgittinska abbedissans verksamhet skulle utgöra ett sådant liv i Marias efterföljd. Frågan är dock hur denna princip skulle fungera i praktiken.

Den här studien behandlar en specifik konflikt som bröt ut i Vadstena kloster 1399, och som bland annat kom att uttryckas som hård kritik av den första invigda abbedissan, Ingegerd Knutsdotter. Hon var dotterdotter till den heliga Birgitta, och hade börjat verka som abbedissa senast 1385.⁸ När hon femton år senare blev föremål för starkt ifrågasättande slutade processen med att hon tvingades avgå från sitt ämbete 1403. Därefter levde hon i klostret, av allt att döma i stillhet, fram till sin död 1412. Konflikten erbjuder en möjlighet att föra ett resonemang kring abbedissans position, hennes förutsättningar och begränsningar, i en konkret andlig institution, som grundats av en kvinna som kanoniserats och där kulten av jungfru Maria var särskilt stark.

Kvinnlig auktoritet och manliga strukturer

Den italienska historikern Gabriella Zarri har framhållit att senmedeltiden såg ett allmänt uppsving för kvinnor som fick uppenbarelser och som hade stor betydelse för sin samtid. Katarina av Siena är central i hennes analys.⁹ Som vi vet fanns kvinnor med stark auktoritet inom den kristna kyrkan även tidigare. Den som främst kommer i åtanke är förstås Hildegard av Bingen, som hade en hel del gemensamt med den heliga Birgitta. Båda kom från aristokratiska familjer, båda var visionärer, båda inledde sina liv som andliga reformatörer vid ungefär fyrtio års ålder. En väsentlig skillnad är att Hildegard själv levde i kloster och blev abbedissa, medan Birgitta aldrig kom att leva inom sin klosterorden.¹⁰

Till följd av Birgittinordens fokus på kvinnlig auktoritet har vissa sett en form av proto-feminism i den heliga Birgittas gärning, vilket framhållits av Ebba Witt-Brattström.¹¹ Den heliga Birgitta blev också en central symbolisk gestalt inom den tidiga svenska kvinnorörelsen kring sekelskiftet 1900.¹² Den hållningen var troligen främmande för Verner von Heidenstam, som istället gav uttryck för en romantisk syn på Vadstena kloster i sin sista stora diktsamling, *Nya dikter*, från 1915. I dikten Klostret möter stroferna som inspirerat titeln till detta bidrag: "Där är klostret, som du söker, och det tysta klosterfolket. O, hur heligt där i sitt vita

⁸ Hon tituleras abbedissa i ett brev av drotsen Bo Jonsson (Grip) 1385-08-14. SDHK 12940 (Svenskt diplomatariums huvudkartotek, <https://sok.riksarkivet.se/SDHK>).

⁹ Gabriella Zarri, "Living Saints. A Typology of Female Sanctity in the Early Sixteenth Century", i Daniel Bornstein & Roberto Rusconi (red.), *Women and Religion in Medieval and Renaissance Italy* (Chicago 1996).

¹⁰ Om Hildegard: Barbra Newman, "Hildegard and her Hagiographers", i Catherine M. Mooney (red.), *Gendered Voices. Medieval Saints and their Interpreters* (Philadelphia 1999) s. 16–27.

¹¹ Ebba Witt-Brattström, "I dig blev den store Guden en liten pilt: Heliga Birgitta som författare och feminist", i Karin Schuback (red.), *Birgitta – feminist, politiker och helgon: En antologi från Birgittajubileet 2003 vid Linköpings universitet* (Linköping 2005).

¹² Louise Berglund, "A Medieval Heroine for the Modern Woman: The Fredrika Bremer Association writes women's history (c. 1859–1916)", *Scandinavian Journal of History* 42:1 (2017) s. 46–70.

dok, bröder och systrar bo!” Det finns alltså än i modern tid olika uppfattningar om hur Birgittinordens ideal ska tolkas. Även i samtiden fanns det olika tolkningar och uppfattningar om hur det birgittinska idealet skulle omsättas i praktisk handling. Det skulle visa sig att abbedissans ställning inte alltid kunde vara så oantastligt stark som grundarinnan hade tänkt sig.

Frågan om kvinnlig över- och underordning under medeltiden kan inte redas ut här, men det är uppenbart att det fanns ett utrymme för kvinnlig auktoritet i den medeltida kyrkan. Helgonkulten, förekomsten av samtida kvinnliga visionärer som fick stort genomslag, och kvinnokloster under ledning av abbedissor innebar att det kvinnliga bidraget till kristendomen blev tydligt och sanktionerat. Frågan var dock hur väl detta kunde omsättas i praktisk institutionell handling. För Vadstena klostrets del har flera forskare påpekat, att grundstrukturen började förändras när klostrets verksamhet väl var igång. I praktiken var det inte lätt att upprätthålla en ordning där kvinnor var överordnade män. De birgittinska klostren började allt mer fungera som dubbelkonvent, där männen under ledning av generalkonfessorn hade stor auktoritet.¹³ Männen kunde inte bedriva sin verksamhet helt underordnade kvinnorna.¹⁴ Frågan blev än mer brännande när nya birgittinska kloster började etableras i andra europeiska riken. Det visar Elin Andersson i sin analys av brevväxlingen som skedde med anledning av att ordenskvinnornas position i förhållande till männen orsakade huvudbry i det birgittinska klostret Syon Abbey i England, som grundades 1415.¹⁵ Det var alltså inte helt lätt att implementera den heliga Birgittas tänkta struktur, som ursprungligen uppenbarats på 1340-talet.

Birgittinordens tillblivelse och den första abbedissan

De mest centrala uppenbarelserna kom till Birgitta Birgersdotter vid en omvälvande tid i hennes liv. Hon hade varit på pilgrimsresa till Santiago de Compostela med sin make, Ulf Gudmarsson, och ett stort följe som bland annat bestod av hennes biktfäder och flera svenska biskopar. På hemvägen blev maken sjuk, just då de var i staden Arras i grevskapet Artois, och han avled kort efter hemkomsten till Sverige. Då hade paret bosatt sig vid Alvastra kloster. Redan då de vistades i Arras fick hon starka uppenbarelser, men det var efter att hon blivit änka som hennes visioner började komma i strid ström. I den för den här studien viktigaste uppenbarelsen framträdde Jesus själv tillsammans med sin mor jungfru Maria,

¹³ Tore Nyberg, *Birgittinische klostergründungen des Mittelalters* (Lund 1965) s. 23–42, Bridget Morris, *St Birgitta of Sweden* (Woodbridge 1999).

¹⁴ Hans Cnattingius, *Studies in the order of St. Bridget of Sweden, I. The Crisis in the 1420's*, (Stockholm, Göteborg & Uppsala 1963). De första abbedissornas biografier har också studerats i Louise Berglund, “Abbedissorna i Vadstena – en dynamisk elithistoria”, i Gunnar Dahl & Eva Österberg (red.), *Renässansens eliter: Maktmännskor i Italien och Norden* (Lund 2000).

¹⁵ Elin Andersson, *Responsiones Vadstenenses: Perspectives on the Birgittine Rule in Two Texts from Vadstena and Syon Abbey: A Critical Edition with Translation and Introduction* (Stockholm 2011) s. 3–5.

han talade till henne och berättade om den nya klosterorden, som han ville att hon skulle grunda. I uppenbarelsen motiverades det sålunda: ”Jag är såsom den mäktigaste konung, vilken planterade sina vingårdar. De buro länge det allra bästa vin.”¹⁶ Efter en allegorisk skildring av hur vingårdarna hade förötts, berättade Jesus hur han ville plantera en ny vingård, med utmärkta vindruvor, och övervaka den själv. Det var de andliga ordnarna och kyrkofädernas institutioner som var de ursprungliga vinrankorna, som i början gav ypperlig skörd. Nu skulle Birgitta Birgersdotter ansvara för att föra över vinrankor till denna nya vingård, förstår man av uppenbarelsen, även om det inte sägs explicit att det är just hon som ska få bära dit dessa vinrankor.

Birgitta Birgersdotter arbetade i nära 30 år, till sin död i Rom 1373, för att se den nya vingården förverkligad. En nyckeltanke var som sagt att det var de kvinnliga ordensmedlemmarna, systrarna, som stod i centrum, som en hyllning till jungfru Maria. Abbedissan, som skulle utses av såväl systrar som bröder, skulle förestå hela klosterkomplexet. Brödernas roll var att se till att såväl systrarna som allmänheten fick sitt behov av gudstjänst tillgodosett.¹⁷ Birgitta hade dessutom bestämt att inträdesåldern i klostret skulle vara 18 för kvinnor och 25 för män, för att inträdet skulle ske av fri vilja.¹⁸ Vid några tillfällen trädde flickor som var yngre än så in i orden, men det skedde enligt särskild dispens.

I slutet av 1360-talet inleddes arbetet med att bygga om Vadstena kungsgård till ett konvent för systrar såväl som bröder, med en klosterkyrka i centrum.¹⁹ Vid det laget hade kung Magnus Eriksson och drottning Blanka hamnat på kollisionskurs med delar av den svenska högaristokratin, men deras svenska testamente, i vilket kungsgården skänktes till den nya klosterorden, verkar ha stått fast åtminstone i denna del.²⁰ På 1370-talet började de första medlemmarna invigas i den nya orden. En av dessa medlemmar var den tidigare nämnda Ingegerd Knutsdotter. Hon uppges ha kommit till Vadstena 1374, men hennes ingiftsbrev är daterat 26 mars 1375, och hennes gåvor till klostret var omfattande. Hennes far, Knut Algotsson, hennes morbror Birger Ulfsson, hennes syster Ingrid och hennes halvbror Peter Ribbing beseglade ingiftsbrevet, ”...mædhan iak haffwir ey siælf incigle”, som det står i diplommet.²¹ Vid sitt inträde 1375 bör Ingegerd ha varit omkring 18 år gammal, eftersom det var den ålder för kvinnors inträde som

¹⁶ *Den heliga Birgittas uppenbarelsen: Till svenska av Trygve Lundén*, bd 4, (Malmö 1959) s. 14, 15. (Frälsarens ordensregel, given från himmelen av Jesu Kristi mun till hans fromma brud, den heliga Birgitta, från Sveriges rike). Nusvensk tolkning.

¹⁷ Nyberg (1991) s. 255.

¹⁸ Ruth Rajamaa, *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595* (Stockholm 1992) s. 87.

¹⁹ I en bulla utfärdad av påven Urban V i Montefiascone den 5 augusti 1370 anges att ett kloster redan börjat uppföras vid platsen för kungsgården. SDHK 9751. Se bl.a. Cnattingius (1963) s. 22–23.

²⁰ Birgitta Fritz, ”Kung Magnus Erikssons planer för Vadstena – och Birgittas”, i Steinar Supphellen (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift till Grethe Authén Blom* (Trondheim 1992). Om konflikten se Henric Bagerius & Christine Ekholm, ”En olydig sodomit: Om Magnus Eriksson och det heteronormativa regentskapet”, *Scandia* 73:2 (2007) s. 7–38.

²¹ SDHK nr 10660, 26 mars 1375, utfärdad i Vadstena kloster på pergament. Se SDHK för litteratur och kommentarer.

godkändes av Birgittinorden. Några år senare, 1379, skänkte hon själv ytterligare egendom till klostret, och vid det laget hade hon ett eget sigill, som fästes vid brevet tillsammans med Birger Ulvsson och Cecilia Ulfsdotters sigill.²² Det kan tolkas som att hon då hade fått erkänd makt och ansvar över sina egna affärer.

Det finns belägg för att Ingegerd var klostrets abbedissa senast från 1385, men hon invigdes officiellt till ämbetet först 1388. Invigningen skedde den 18 maj, på Erik den heliges dag, vilket hade börjat bli ett mycket signifikant datum i det svenska riket.²³ Som klostrets abbedissa skulle hon styra över såväl systrar som bröder och ha ett övergripande ansvar för klostrets ekonomiska förvaltning. Redan från början strömmade ekonomiska resurser in till klostret, genom gåvor och ingifter när nya klostermedlemmar trädde in. Det var redan från början en betydande verksamhet som abbedissan ansvarade för.²⁴

Ingegerds personliga omständigheter i klostret bör inledningsvis ha varit goda. Katarina Ulfsdotter, som var Ingegerds moster, var personligt engagerad i klostrets uppbyggnad från den heliga Birgittas död 1373 till dess att hon själv avled i Vadstena kloster 1381. Hon fungerade under dessa år som klostrets första inofficiella abbedissa.²⁵ Katarina hade levat med sin mor i Rom sedan cirka 1350, följt henne på hennes resor till Cypern, det Heliga Landet och Neapel, och var en erfaren och handlingskraftig person. Så småningom blev även hon föremål för en helgonkult.²⁶ Morbrodern Birger Ulvsson hade också varit med sin mor i Rom, och han ansvarade för genomförandet av de praktiska planerna i Vadstena under de första åren på 1370-talet, då han också förestod klostrets ekonomi.²⁷ Mostern Cecilia Ulfsdotter flyttade å sin sida in i klostret när hon blev änka för tredje gången, 1382 eller 1383, och levde där till sin död 1399.²⁸ Cecilias dotter, Ingegerds kusin, hade blivit ingiven som syster i klostret, men dog före invigningen 1384,²⁹ och hennes svärson Sten Stensson (Bielke) inträdde i orden som lekbroder 1395, då han blivit änkling. Ingegerds egen syster, Katarina Knutsdotter, levde inte i Vadstena kloster men 1396 bekräftade hon i ett diplom sina släktingars

²² SDHK nr. 11460, 3 maj 1379, utfärdat i Vadstena, på pergament. Alla tre sigillen är bevarade. Båda dessa brev är skrivna på fornsvenska, inte på latin.

²³ *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utgiven genom Claes Gejrot (Stockholm 1996) s. 43. Hädanefter DV.

²⁴ För belägget angående att Ingegerd var abbedissa redan 1385, se även SDHK 13371, år 1385 utan dag, utfärdat i Vadstena, bevarat i avskrift i A20. Se Litteratur och kommentar för diskussion om utfärdare. Av brevet framgår att utfärdaren, som med intill visshet gränsande sannolikhet är Ingegerd Knutsdotter, skrivit till en centralt placerad präst som i sin tur ombeds befrämja Birgittinorden inför påven och i praktisk handling.

²⁵ Det finns belägg i diplom för att hon tillskrevs under den titeln. 1375–1380 vistades hon i Rom för ordens räkning. 1377 erhöll hon en bekräftelse av Urban V:s bulla av påven Gregorius XI, och 1379 fick hon en bekräftelse av påven Urban VI på ordensregeln. DV 34 och 36.

²⁶ Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala 1992) s. 50–51.

²⁷ SBL, ”Birger Ulvsson”, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=18241>.

²⁸ SBL, ”Cecilia Ulfsdotter”, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=16523>.

²⁹ Nygren (1927) s. 719.

gåvor till klostret, och var då närvarande i Vadstena där brevet utfärdades.³⁰ Katarina Knutsdotter begravdes 1407 i Vadstena i sina släktingars grav.³¹

Förutom förekomsten av dessa nära släktingar i eller kring Vadstena återfanns flera av den heliga Birgittas trogna följeslagare bland de första klosterinvånarna, bland systrarna såväl som bland bröderna. En framträdande vän var Magnus Petersson (tre liljor), klostrets förste officiella generalkonfessor, som hade varit med Birgitta i Rom. Han hade djupa insikter i hennes tankar om orden och annat. Under Ingegerds första tio år som abbedissa bör hon haft stöd av honom som konfessor.³²

Ingegerd Knutsdotter hade goda kontakter också utanför Vadstena kloster. Hennes mor, Märta Ulfsson, hade varit hovdam åt drottning Margareta i Norge, och Ingegerd hade i viss utsträckning vuxit upp tillsammans med den unga drottningen, vilket även hennes syster Katarina gjort. Dessa hade därmed nära personliga band till varandra. Kontakterna mellan den heliga Birgittas släkt och kungamakten hade därtill varit mycket starka under hela 1300-talet, och även dessförinnan. Släkten var befryndad med kungafamiljen, på Birgittas mors sida. Drottning Margareta var gift med kung Håkan av Norge, son till kungaparet Magnus Eriksson och Blanka. Det var för övrigt detta kungapär som ursprungligen, på 1340-talet, tänkt sig Vadstena kloster som sin stora kungliga stiftelse. Då Margareta blev regent i Sverige 1389 kunde, som Tore Nyberg skriver, "...Ingegerd som ung abbedissa i Vadstena kloster med tillförsikt se fram mot något som kunde se ut som goda möjligheter för samarbete."³³

Så blev det inte. Själva konflikten förefaller ha pågått från 1399 till 1403. Från början handlade den om brödernas ställning i förhållande till systrarna, men den utvecklades till en alltmer hätsk strid, som utmynnade i hårda personangrepp mot abbedissan, angrepp som hela klostret stod bakom. Hur kan det då komma sig att en konflikt kunde sluta i att Ingegerd Knutsdotter, barnbarn till den heliga Birgitta, blev föremål för så hätska angrepp? Svaret står troligen att finna i flera omständigheter. Först är det på sin plats att skapa en förståelse för hur medeltida kloster skulle fungera i teorin.

Det medeltida kvinnliga klosteridealet

För medeltidens män och kvinnor skulle klosterlivet handla om askes, att återvända till det liv som förts av de kristna apostlarna och ökenfäderna.³⁴ Tystnad och harmoni eftersträvades inom klostren. De som levde där skulle utföra andliga uppgifter som kom hela samhället till del, bland annat bön, sång, ritualer och

³⁰ SDHK 14642, 29 september 1396, utfärdat i Vadstena, på svenska, sigillen bevarade.

³¹ DV 1996, s. 111.

³² Nyberg (1991) s. 243.

³³ Nyberg (1991) s. 246.

³⁴ Constance Hoffman Berman (red.), *Medieval Religion: New Approaches* (New York 2005) s. 189–190.

predikan. För att klostren skulle uppfylla sina syften och verka som det var tänkt reglerades de noga.³⁵

Inom såväl cisterciensorden som franciskan- och dominikanordnarna var syst-rar och bröder noga åtskilda i kloster. Den heliga Birgittas klostertanke var för-visso ny, men själva tanken att kvinnliga och manliga konvent var sammanlän-kade, och att kvinnor och män hade olika men komplementära uppgifter, var inte originell. Ett problem var att dubbelkonvent som sådana länge hade motarbetats inom den katolska kyrkan. Redan på 500-talet användes termen *monasterium duplex* om kloster där män och kvinnor levde tillsammans i bredvidliggande konvent, men detta arrangemang förbjöds i Justinianus lag.³⁶ Trots detta förekom dubbel-konventstrukturen. Ett berömt exempel är Whitby Abbey i England, som grun-dades av St. Hilda på 600-talet. På 1100-talet tillkom två nya ordnar, som var organiserade som dubbelkonvent. Den engelska St. Gilberts orden organiserade flera kloster, där ett manligt och ett kvinnligt konvent byggdes bredvid varandra och förenades av mässor i en gemensam kyrka. Där upphörde dock likheterna med birgittinerna, för gilbertinerna hade grundats av en man, och nunnorna var underkastade en mycket sträng form av klausur. Enligt Gilbert av Sempringham själv hade han ursprungligen velat att orden skulle vara för män, men han hittade inga som kunde tänka sig att leva i så hård askes som han tänkte sig.³⁷ I Frankrike hade Fontevrault grundats som dubbelkonvent 1100, och det fick också dotter-kloster i hela riket och i England. Det grundades också av en man, Robert d'Arb-rissel, och här fanns en likhet med Birgittinorden så tillvida att abbedissan var överhuvud över både kvinnor och män. Nunnorna i Fontevraultorden hade ad-ministrativ makt över såväl sin egen som brödernas konvent och behöll denna kontroll genom hela medeltiden. Även Gilbertinordens nunnor hade den makten i början men efter vad som betecknas som ett uppror av bröderna där modifie-rades situationen.³⁸

Kvinnor i kloster var i själva verket alltid beroende av samarbete med män. Den amerikanska historikern Janet Sorrentino går så långt att hon menar att i princip alla nunnekloster var en slags dubbelkonvent, eftersom inget av dem var helt autonomt i förhållande till manliga prelater. Nunnekloster måste alltid ha en manlig konfessor eller styras av manliga munkar, även om abbedissorna i dessa kloster samtidigt kunde ha en mycket stark ställning.³⁹ Här handlar det dock om en definitionsfråga. Den medeltida kyrkans uppfattning om vad som utgjorde ett

³⁵ Alf Hårdelin, *Birgittinska lovsång: Den teologiska grundstrukturen i den birgittinska systratidegården Cantus Sororum* (Uppsala 1995) s. 7–8.

³⁶ Alison I Beach & Andra Juganaru, "The Double Monastery as a Historiographical Problem" i Alison I Beach & Isabelle Cochelin (red.), *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the West, II: The Carolingians to the Eleventh Century* (Cambridge 2020) s. 562 et passim.

³⁷ Brian Golding, *Gilbert of Sempringham and the Gilbertine Order c. 1130–1300* (Oxford 1995) s. 17. Om Gilbertinerna: Sorrentino (2002), s. 367.

³⁸ Sorrentino (2002), s. 370. Om upproret: David Knowles, "The Revolt of the Lay Brothers of Sempringham", *English Historical Review*, 50:199 (1935). Sempringham var Gilbertinordens första kloster.

³⁹ Janet Sorrentino, "In houses of nuns, in houses of canons: a liturgical dimension to double monasteries", *Journal of Medieval History* 28:4 (2002).

dubbelkonvent och vad som inte gjorde det, skulle inte gå att sammanjämka med en sådan mer modern tolkning.

Det finns därtill olika uppfattningar i frågan om kvinnors makt och möjligheter inom den västerländska katolska kyrkan under medeltiden. Det troligaste är att kvinnors samhälleliga position fluktuerade. Den så kallade gregorianska reformen på 1000-talet ledde enligt en del forskare till att kvinnor fick en mer kringskuren ställning i och med att lagstiftningen då slog fast att det endast tillkom män att ge sakramenten och att predika. Samtidigt genomfördes celibattvånget för präster på 1070-talet, vilket innebar att prästerskapet blev en mer manlig bastion än tidigare. Kyrkan blev en organisation där männen ensamma representerade den sanna tron i offentligheten, och där de också var ensamma om att ha tillträde till den utbildning som gav dem rätten att utveckla kyrkans doktriner.⁴⁰

Andra menar att kvinnornas respekterade och synbara medverkan inom alla religionens aspekter ska tolkas som att kyrkan för kvinnorna innebar en väsentlig möjlighet till makt, inflytande, status och självförverkligande.⁴¹ Eventuellt var det till och med så att kvinnor i vissa fall tilläts predika mot slutet av medeltiden. I studien om Sankta Magdalenas kult skriver historikern Katherine Jansen att i de fall då det ansågs gynna en god sak kunde kvinnor under senmedeltiden predika över detta helgon, i syfte att omvända fallna kvinnor. Magdalenas legend, där hon sades ha varit den som kristnade Gallien, bidrog till att göra kvinnlig förkunnelse mer acceptabel eller rent av till ett av Guds egna instrument.⁴² Kvinnor kunde vara aktiva subjekt inom klosterordnarna, men också som deltagare i religiösa verksamheter i samhället utanför. Vissa kvinnor uppnådde en mycket stark ställning som auktoriteter i såväl andliga som politiska frågor, och som grundare av kloster. Hildegard av Bingen, Katarina av Siena och den heliga Birgitta är alla exempel på det. De inspirerade i sin tur varandra.⁴³

Ekonomisk makt var inte utan betydelse. En kvinna eller en man med egendom kunde till exempel skänka eller testamentera till kloster och kyrkor, och på så vis bidra till andliga institutioners verksamhet. När kvinnor gick i kloster skänktes egendom med dem vid inträdet. Såväl unga, ogifta kvinnor som änkor kunde gå i kloster och i samband med det skänka en så kallad ingift.⁴⁴ I Sverige hade kvinnor förhållandevis stark rätt när det gällde egendom under medeltiden. Historikern Charlotte Cederbom framhåller att i Sverige kunde även gifta kvinnor inneha

⁴⁰ Clare A. Lees, Thelma S. Fenster & Jo Ann McNamara (red.), *Medieval masculinities: regarding men in the Middle Ages* (Minneapolis 1994) s. 4–6 och passim.

⁴¹ Catharine R. Stimpson, "Foreword", i Daniel Bornstein & Roberto Rusconi (red.), *Women and Religion in medieval and Renaissance Italy* (Chicago & London 1996) s. vii.

⁴² Jansen (2000).

⁴³ Se bidragen i: Penelope D. Johnson (red.), *Equal in Monastic Profession: Religious Women in Medieval France* (Chicago & London 1991). Jeanne d'Arc i Frankrike och Christina av Stommeln i Tyskland är två exempel på kvinnor av enklare social härkomst som med hjälp av religiösa upplevelser utövade inflytande på sin omgivning.

⁴⁴ Catharina Andersson, *Kloster och aristokrati: Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt* (Göteborg 2006).

egendom. Den stora frågan var då snarare vem som bestämde över den.⁴⁵ Änkor hade större rättigheter när det gällde att bestämma över sin egendom. De inhämtade dock anhörigas samtycke om de till exempel ville donera tillgångar till kloster.⁴⁶ På ett mer övergripande plan kan man hävda att besuttna kvinnor kunde utöva makt på många sätt: genom egendomsöverföring, genom att styra över sina nära anhörigas liv, och genom att odla egna nätverk. Allt detta gällde många aristokratiska kvinnor, inte bara en portalgestalt som den heliga Birgitta.⁴⁷

Just kloster kunde vara attraktiva ställen för kvinnor när det gäller att skänka, testamentera eller träda in själva. De var välreglerade platser, där det skulle råda harmoni, och där umgänge skulle ske under kontrollerade former. Konflikter skulle inte finnas, och alla personliga behov av kläder och föda skulle tillgodoses på ett jämlikt sätt. Icke desto mindre vet vi, att det förekom konflikter och andra regelbrott inom klostren. Konflikterna kunde vara interna, mellan medlemmarna själva, eller externa, med människor i det omgivande samhället. Dessa konflikter är ofta svåra att komma åt, eftersom de bröt mot idealet. Eventuella problem skulle hållas internt och därför är källmaterialet om interna konflikter sparsamt. Om problemen var svåra, skulle överordnad makt träda in för att medla och försöka lösa konflikten.⁴⁸ I sådana fall hade ärendet blivit offentligt och avhandlades i brev och i annaler.

Abbedissan Ingegerd, makten och konflikten

Enligt den heliga Birgittas klosterregel skulle som sagt abbedissan ha en mycket stark ställning som överhuvud för hela klostret, vilket liknades vid den roll jungfru Maria haft. Vid sin sida hade abbedissan priorinnan, som skulle sköta den inre förvaltningen och vid behov vikariera för abbedissan. Hon ansvarade för disciplinen, hon skulle stödja de övriga systrarna i deras verksamheter och ansvara för läsningen vid bordet vid måltiderna. Alltså hade också priorinnan en självvårdande funktion.⁴⁹ Den initiala tanken var att de första abbedissorna skulle rekryteras bland kvinnor med erfarenhet.

Den beskrivningen passar bra på Katarina Ulvsdotter som hade levt i Riseberga kloster i unga år, och som sedan hade varit sin mors följeslagare och

⁴⁵ Charlotte Cederbom, *Married Women in Legal Practice: Agency and norm in the Swedish realm, 1350–1450* (Routledge 2020) s. 95.

⁴⁶ Cederbom (2020) s. 167.

⁴⁷ Barbara J. Harris, *English Aristocratic Women 1450–1550: Marriage and Family, Property and Careers* (Oxford 2002) s. 6–7 et passim.

⁴⁸ Wojtek Jezierski, *Total St Gall: Medieval monastery as a disciplinary institution* (Stockholm 2010). Se om tystnad Wojtek Jezierski, ”Verba volant, scripta manent. Limits of Speech, Power of Silence and Logic of Practice in some Monastic Conflicts of the High Middle Ages”, i Steven Vanderputten (red.), *Understanding monastic practices of oral communication (Western Europe, tenth–thirteenth centuries)* (Turnhout 2011). En konflikt i Riseberga kloster behandlas i Louise Berglund ”Abbedissans makt och omakt: Riseberga kloster 1462 och det medeltida samhället”, i Auður Magnúsdóttir, Henric Bagerius & Lars Hermanson (red.), *Det våras för medeltiden: vänbok till Thomas Lindkvist* (Göteborg 2014).

⁴⁹ Rajamaa (1992) s. 161–162.

medhjälpare i nära 25 år. Hon titulerades abbedissa i kungliga brev på 1370-talet. Till sin hjälp hade hon flera andra erfarna personer, inte minst sin bror, Birger Ulvsson, som också hade varit med modern i Rom och som av denna ansågs ha goda egenskaper. Han ansvarade för de praktiska arrangemangen när kungsgården började byggas om. Flera av klostrets första medlemmar hade även de varit den heliga Birgittas följeslagare utomlands. En sådan man var magister Peter Olavsson från Skänninge, som hade varit den heliga Birgittas biktfar från slutet av 1340-talet och som var en helt central person i hennes utbildning och verk. Efter hennes död 1373 reste han till Vadstena och fungerade som klostrets förste generalkonfessor till sin död 1378. Dessutom anslöt Birgittas följeslagare Magnus Petersson och hennes mångåriga kaplan Gudmar Fredriksson till Vadstena.⁵⁰

Ingegerd Knutsdotter var ju betydligt yngre än dessa personer och hade vuxit upp vid det norska hovet, tillsammans med drottning Margareta. Hon hade dock inte erfarenhet av att leva i ett kloster, och inte heller av att administrera ett sådant. Påven Urban V hade bestämt att den första abbedissan skulle vara av lämplig ålder och hämtas från en annan orden, och att hon skulle undervisa de nya systrarna.⁵¹ År 1385 var Ingegerd ungefär 28 år gammal. Det är uppenbart att hon fick denna position på grund av sitt släktskap med ordens grundare.

Under åren som följde på klostrets invigning 1384 och Ingegerds antagande av abbedissans ämbete året efter, skedde mycket som var centralt för orden. Byggnadsarbetet fortsatte under många år och klosterkyrkan invigdes först 1430. Den heliga Birgittas kanonisationsprocess kröntes med framgång 1391 och hade krävt ett stort arbete. Dessutom började Ingegerds moster, Katarina Ulvsdotter, kringgärdas av helgonrykte. Katarinas kanonisationsprocess tog dock fart först på 1400-talet.⁵² Flera män verkade som generalkonfessor under dessa år och utfärdade brev i klosterärenden tillsammans med abbedissan.

Det fanns dock en del orsaker till oro. Den heliga Birgittas klosterregel, som hon fått i diktamen av Kristus vid 1340-talets mitt, var inte alls identisk med den version som stadfästes av påven Urban V 1370. Då var den heliga Birgitta ännu vid liv och uppvaktade personligen påven i ärendet. Brödernas främste företrädare fick benämningen prior, vilket signalerade en starkare ställning än positionen som generalkonfessor. I Birgittas regel var kvinnornas konvent helt överordnad ordensmännen, men i påvens bulla fanns två mer likvärdiga konvent, ett för kvinnor, ett för män. Efter Birgittas död kämpade Katarina Ulfsdotter hårt för att hennes mors ursprungliga klostervision skulle bli verklighet, och 1378 kröntes hennes arbete med framgång. Den dåvarande påven Urban VI utfärdade då en ny bulla, som var mycket mer lik regeln i Birgittas uppenbarelse. Dock fick männen en mer definierad roll i den regel som lades fast i denna bulla än i den ursprungliga uppenbarelsen.⁵³ Arbetet med att utforma livet i Vadstena kloster gick

⁵⁰ Fröjmark (1992) s. 31.

⁵¹ SDHK 9751, utfärdat av Urban V i Montefiascone 5 augusti 1370, ställt till ärkebiskopen i Uppsala och biskoparna i Strängnäs och Växjö.

⁵² Fröjmark (1992) s. 144.

⁵³ Cnatingius (1962) s. 14–25.

dock vidare. Året därpå, 1379, fick Katarina Ulvsdotter tillstånd att, tillsammans med fyra andra kvinnor, besöka nunnekloster av olika ordnar och informera sig om hur livet levdes där.⁵⁴ Prior Petrus av Alvastra utarbetade sedermera tillägg till ordens regler. I hans tillägg talades också om två konvent.

Att det fanns en konflikt om maktfördelningen i Vadstena kloster blev tydligt den 29 mars 1399, då påven Bonifatius IX utfärdade en bulla, där han medgav undantag från den regel som slagits fast av hans företrädare 1378. Nu skulle klostren inom Birgittinorden underställas påvens jurisdiktion, inte biskopens inom vilkens stift klostret låg. De högsta ämbetsinnehavarna i klostret benämndes prior och abbedissa och brödrakonventet nämndes före systrakonventet. Det signalerade en betydligt starkare position för männen än vad som avsetts i den heliga Birgittas ursprungliga regel.⁵⁵

Påvens bulla fick abbedissan Ingegerd att samla sig till motangrepp. Hösten 1400 hölls ett stort nordiskt rådsmöte i Vadstena och då besökte drottning Margareta klostret tillsammans med sin adoptivson, kung Erik av Pommern. Enligt notisen i Vadstenadiariet, som beskriver händelsen, löstes tvisten mellan abbedissan och bröderna vid detta tillfälle, men den återupptogs snart.⁵⁶ Året därpå föreföll abbedissan ha avgått med segern, eftersom nya bullor från påven utgjorde en helomvändning i centrala frågor. I den första bullan, från april 1401, bestämdes att brödernas överhuvud inte fick benämnas prior, och i nästa bulla från juni samma år nämndes abbedissan och systrarna först, därefter bröderna, och brödernas överhuvud benämndes generalkonfessor. Alla, såväl bröder som systrar, skulle lyda abbedissan. Dessutom skulle klostret lyda under stiftsbiskopen, så som det var tänkt från början.⁵⁷

I december 1401 gjorde abbedissan Ingegerd bruk av sin nu bekräftade auktoritet och tillsatte en ny generalkonfessor, Erik Johansson, som de andra medlemmarna i klostret endast kunde säga ja eller nej till.⁵⁸ Abbedissan utövade därefter sin auktoritet fullt ut, men utfärdade brev tillsammans med den nye generalkonfessorn. Föga överraskande var frågan om vem som kunde utse sändebud till kurian en viktig fråga. Under krisens inledning hade abbedissan haft ett huvudsakligt ombud, den birgittinske brodern Lucas Jacobi, men bröderna hade haft egna sändebud. Frågan om vem som hade rätt att utse ombud kan ha diskuterats på det stora rådsmötet i Vadstena 1400, menar Tore Nyberg.⁵⁹

Enligt Hans Cnattingius blev broder Lucas Jacobi dock så småningom mer av en belastning för abbedissan, än en tillgång. Lucas Jacobi, som ursprungligen kom från Spanien, hade kommit till Vadstena i början av 1390-talet och blivit broder där. Efter en del förvecklingar hade han vigts till präst i Rom, när han var

⁵⁴ SDHK 11556, 1379-12-18, utfärdat av påven Urban VI i Rom.

⁵⁵ SDHK 15082, 1399-03-29, utfärdat i Rom av påven Bonifacius IX.

⁵⁶ *Diarium Vadstenense*, 110:5.

⁵⁷ SDHK 15618, 1401-04-24, utfärdat i Rom av påven Bonifatius IX; SDHK 15635, 1401-06-02, utfärdat i Rom av påven Bonifatius IX.

⁵⁸ Nyberg (1991) s. 258–259

⁵⁹ Nyberg (1991) s. 256.

där för att företräda birgittinerna. Hans medresenär till Rom var Magnus Petersson (Tre liljor), som hade varit generalkonfessor från 1384 och som dessutom var en av de första bröderna i Vadstena, och som hade känt den heliga Birgitta i Rom. Senare kom dock Lucas Jacobi att handla ensam, vad det verkar. Magnus Petersson hade gått bort 1396. Lucas Jacobi utverkade att en ny befattning skulle införas, en visitator, men han lyckades därtill få påven att utse honom till konsekvator för hela orden.⁶⁰ Inget av detta hade stöd i den heliga Birgittas klostertanke eller i den bulla från 1378, som innehöll den huvudsakliga regeln för birgittinerna.

För abbedissan var processen dock till en början en framgång, vilket märktes i ett intyg, utfärdat i september 1401. Där omnämndes Lucas Jacobi som prokurator åt henne, och han hade en ställföreträdare i Rom som representerade abbedissan, systrarna och konventen.⁶¹ Sätillvida bekräftades abbedissans ställning som överhuvud i klostret. Därefter, under samma månad, utfärdades tre bevarade brev i vilka abbedissan och brödernas främste företrädare, generalkonfessorn, agerade gemensamt.⁶² Abbedissan utövade sin makt tämligen oinskränkt under en stor del av 1402. I maj 1402 gav hon Lucas Jacobi fullmakt att vara ombud i alla ekonomiska, praktiska och administrativa ärenden rörande klostrets försörjning, i alla detaljer som inköp av mat och vin, och i ett brev utfärdat i augusti samma år avsatte hon den prokurator som Vadstena klosters generalkonfessor utsett.⁶³

Den nya maktordningen tilltalade dock inte Vadstena klosters övriga medlemmar. Den 3 november 1402 skrev påven Bonifatius IX till biskopen i Strängnäs och bad honom rannsaka i allvarliga anklagelser som hade riktats mot abbedissan Ingegerd. Enligt brevet handlade han i sin tur för sina "...kära söner, bröderna..." i Vadstena klosters sida i denna sak. Abbedissan sades ha förskingrat klostrets egendom, vanstyrt klostret, brutit mot nämnda klosters regler och fört klostret närmast till randen av kollaps. Brevet åberopade biskopens broderliga band till bröderna och bad honom tillse att abbedissan Ingegerd avsattes.⁶⁴

I december 1402 följde ett nytt, utförligt brev som utfärdats i Vadstena kloster för att sändas till påven. Nu fanns det en ställföreträdande abbedissa, Kristina Staffansdotter, och bakom sig hade hon konfessorn, 38 av systrarna, och samtliga bröder. Där riktades även anklagelser mot Linköpings biskop Knut Bosson, som hade försvarat abbedissan Ingegerd, och mot hennes ombud Lucas Jacobi.⁶⁵ Det var ett allvarligt angrepp mot den nu i praktiken avsatta abbedissan och hennes krets.

⁶⁰ SDHK 15636, 1401-06-02, utfärdat av påven Bonifatius IX i Rom.

⁶¹ SDHK 15685, 1 september 1401, utfärdat i Florens. Formuleringen lyder: "...domina Ingegerdis abbatissa monasterij Sanctarum Marie et Birgitte in Watzstenis cum consensu et et beneplacito sororum et conuentus monasterij..."

⁶² SDHK 15689, 15690, 15692, 15–25 september 1401.

⁶³ SDHK 15855, 15907.

⁶⁴ SDHK 15952, 3 november 1402, utfärdat i Rom.

⁶⁵ Norborg (1958) s. 272. Knut Bosson (Natt och Dag) var son till riksrådet och Albrektsanhängaren Bo Bosson, som var en av dem som beseglat rådets begäran till påven 1382 att få Birgitta helgonförklarad. Elgenstierna 1925–36, band V s. 387. Skrivarna av brevet kallar Knut Bosson Ingegerds *consanguineus*, blodssläkting. Släktskapet var på Birgittas sida. Höjer (1905) s. 150.

I Vadstena klostrets diarium noterades upplösningen av konflikten: Linköpings biskop Knut invigde två nya systrar den 2 februari 1403, varav en var syster till generalkonfessorn, och två dagar senare avsade sig Ingegerd Knutsdotter sitt abbedisseämbete. Dagen därpå invigdes en syster Gerdeka Hartlevsdotter Bolk till ny abbedissa.⁶⁶ Därmed var konflikten i praktiken löst. Som dotter till en borgare från Skänninge, Hartlev Bolk, tillhörde den nya abbedissan inte samma höga aristokratiska samhällsklass som den avsatta abbedissan Ingegerd. Hennes familj var dock sedan länge trofasta anhängare till den heliga Birgitta och hennes orden.

Konfliktens möjliga rötter

Flera förklaringar till konflikten har anförts i litteraturen. Hans Cnattingius lägger stort fokus på Lucas Jacobi och hans efter hand allt mer djärva och självsvåldiga agerande. Abbedissan som eget subjekt är inte framträdande i hans analys. En fråga som infinner sig är, hur stor kontroll hon egentligen hade över sitt ombud i Rom kring 1400. I ett läge där hon uppenbarligen hade underminerats vid kurian, och där dessutom själva Birgittinordens regler hade utsatts för kraftiga omtolkningar till brödernas fördel, var det förmodligen mycket olyckligt att hennes ombud inte nöjde sig med att försvara regeln, utan själv genomförde tillägg som stärkte den egna positionen på hela klostrets bekostnad.

En annan förklaring som framförts rör klostrets ekonomi. Vid den här tiden hade drottning Margareta just genomfört sin reduktion, vilken inleddes 1396. Drottningens avsikt var att återta sådant gods till kronan, som hade skänkts efter Albrekts av Mecklenburg maktövertagande 1363. Ett av kraven var att man skulle pröva, om Vadstena kungsgård med underlydande gods verkligen hade skänkts på ett korrekt sätt. De som dömde i räfsten beslutade dock att Magnus Erikssons och drottning Blankas testamentariska gåva skulle stå fast.⁶⁷ Lars-Arne Norborg hävdar, att kapitlet och kanikförbundet i Linköping samarbetade med bröderna i Vadstena i denna sak. De var överens om att fast motstånd måste bjudas mot räfsten.⁶⁸ Två nära släktingar till den heliga Birgitta fanns med bland de domhavande: Sten och Ture Bengtssöner (Bielke), söner till Birgittas systerdotter.⁶⁹ Misstroendet mot stiftsbiskopen i Linköping kunde även ha sin grund i att abbedissan Ingegerd tidigare stöttat linköpingsbiskopen. Vadstena kloster hade genom Ingegerds försorg bistått biskop Knut med stora lån, som han hos dem och andra tog för att snabbt

⁶⁶ DV 121, s. 85–87.

⁶⁷ Rosén (1950) s. 169–193, om Linköpings stift s. 204–206. Reduktionsbeslutet finns i Nyköpings recess från den 20 september 1396. Den utfärdades av Eriks svenska rådsrets, drottning Margareta och en stor samling stormän.

⁶⁸ Norborg (1956) s. 65.

⁶⁹ Se DV 50:4, 103:3–4. Rosén (1950) s. 211–214.

kunna betala en skuld till påven och kardinalerna, som Linköpings stift haft sedan länge. Troligen fick klostret aldrig tillbaka de utlånade medlen.⁷⁰

I min analys har jag velat lyfta fram en annan förklaring, som fokuserar abbedissan Ingegerds personliga belägenhet i klostret. När hon trädde in i klostret var hon ung men hade en stor krets av släkt och vänner omkring sig. Hennes moster och morbror var intensivt engagerade i att bygga upp det nya klostret och att övervaka klosterregeln. Ytterligare en moster, Cecilia, stöttade henne som sigillant och levde senare i klostret fram till sin död, vilken inträffade just 1399. Flera andra medlemmar i klostret hade känt hennes mor och stod på så vis hennes familj nära. Dessutom var hon sedan barndomen vän med drottning Margareta, och hon hade ett gott samarbete med Linköpings stifts biskop. De utsattes dock själva för kritik i samband med den förstnämndas räfst. Under det kritiska året 1399 dog dessutom klostrets första priorinna, Kristina Nilsdotter. Enligt hennes nekrolog i Vadstenadiariet undervisade hon troget systrarna och "...övervakade regeln med all sin energiska uppmärksamhet; och hon förmådde kraftfullt de andra systrarna att göra detsamma."⁷¹ Det är mycket möjligt att abbedissan hade stöd i denna energiska priorinna.

Kampen kring abbedissan Ingegerd kan ses som ett misstroende riktat mot henne personligen, men även som en indikation på att den heliga Birgittas vision inte fungerade i praktiken. Enligt det birgittinska idealet skulle abbedissan härskas som en drottning över såväl kvinnor som män. Det var en hyllning till den heliga kvinnan, representerad av jungfru Maria men även hennes mor Anna, och den karaktären av kvinnohyllning stärktes då den heliga Birgitta själv kanoniserades 1391. En process för att kanonisera Birgittas dotter Katarina drevs också, och hon saligförklarades av påven 1484. Hade det inte varit för att reformationen kom emellan, hade kanske även hon kanoniserats. Kvinnans starka ställning som ideal och auktoritet återspeglades även i Vadstenabrödernas predikan, där den heliga Birgittas Uppenbarelser var framträdande som auktoritet.⁷²

Det var dock så, att bröderna i Vadstena kloster och inom birgittinorden var starka, välutbildade och mindre bundna av klausur. Även om kvinnorna kunde upprätthålla kontakter med omvärlden, hade männen ett betydligt starkare praktiskt handlingsutrymme. I den heliga Birgittas ursprungliga plan var brödernas position vagt beskriven, och det kan vara en förklaring till att det senare uppstod utrymme för omtolkningar angående brödrakonventets ställning och bruket av en titel som prior. Det manliga konventet sökte en tydligare form. Därtill föreföll inte abbedissans eget nätverk, där drottning Margareta ingick, ha kunnat skydda henne mot angrepp, eftersom kyrkans egen organisation kunde mobiliseras mot henne.

Efter att abbedissan Ingegerd hade avsatts inträffade ett postludium. Drottningen kom nämligen på besök till klostret i februari 1403. Delar av den notis som

⁷⁰ Schück (1959) s. 324–325.

⁷¹ DV 104:2-3. Kristina Nilsdotter var priorinna 1384–1399 (enligt Rajamaa (1992) s. 257). Hon dog 5/9 1399.

⁷² Stefan Borgehammar & Roger Andersson, "The Preaching of the Birgittine Friars at Vadstena abbey (ca. 1380–1515)", *Révue Mabillon*, Jan. (1997) s. 232–233.

beskriver besöket i Vadstenadiariet har skurits bort ur handskriften, och kan alltså inte läsas. Frågan är förstås vad som stod där. I den text som följer efter det utskurna bladet framgår, att drottning Margareta varit med om något särskilt – kanske en ceremoni? – i klostret, möjligen i klosterkyrkan. Texten fortsätter: ”Vidare, då allt detta skett på så sätt, sade till sist drottningen fru Margareta i förtroende, när hon talade informellt med bröderna i deras samtalsrum...”, vilket visar att drottningen hade fått tillträde till ett rum där inga kvinnor i normalfallet vistades. Det står ingenting om ett besök hos systrarna. I en drömsyn hade drottningen sett en gråklädd mycket ärofull fru, som hade sagt till en annan: ”Älska bröderna i Vadstena och du skall frälsas från alla dessa faror!”.⁷³ Över julhelgen samma år besökte drottningen Vadstena, stannade över trettonhelgen, och bad om broderskapsbrev och att få bli syster *ab extra* i klostret.⁷⁴ Även här visade hon uppenbar respekt för bröderna och deras auktoritet.

När Ingegerd Knutsdotter hade avsatts levde hon tillbakadraget i klostret under resten av sitt liv. Hon dog i september 1412, en månad före drottning Margareta. I den vackra nekrologen i diariet prisades hon för sinandel. Efter sin tid som abbedissa hade hon levt ”...i godhet och ödmjukhet och tjänade Gud med hela sitt hjärta.”⁷⁵

⁷³ DV 120, s. 85.

⁷⁴ DV 123, s. 87.

⁷⁵ DV 215:4.

Rooms to let: clergy widows operating rooming houses in eighteenth-century Sweden

Beverly Tjerngren

In the past several decades scholarly research on widows and widowhood in the early modern period has increased exponentially. Much work has been done to move our understanding beyond popular conceptions that so often reduce early modern widows to caricatures. The pitiful and impoverished mother with a pack of children dressed in rags, the privileged and imperious woman of inherited wealth, and the independent and sexually experienced "merry widow" are familiar tropes that have long obscured and over-simplified many and varied realities. Fortunately, the ever-increasing focus on widowhood has brought many of these realities to light and widowhood has been well established as an integral dimension of women's history.

Questions about women's agency – including inquiries into whether it even truly existed – were a key aspect of early studies of the lives of women of the past. While many compelling and fruitful discussions resulted from these questions, it is sufficient here to rely on Margaret Hunt's observation that early modernists now generally assume that women of the period were quite able to exercise agency.¹ Due to the prevailing abundance of court records, much research about the lives and conditions of widows in the past is rooted one way or another in legal concerns. The eighteenth century saw a proliferation of women of all social classes turning to the law courts, pursuing cases related to all manner of questions. This activity resulted in a rich historical record that has transformed our understanding of women's lives in earlier times.² Other legal documentation, such as probate inventories, wills, and tax and population registers, allows for the adding of further dimension to investigations of early modern women.

¹ For a good overview of considerations of women's agency in historical research, see Margaret R. Hunt, *Women in Eighteenth-century Europe* (Essex 2010) pp. 5–8.

² Hunt (2010) p. 5.

This sort of source material is endlessly valuable to historians, not least for the way that what starts out as a straightforward search through it for data so often leads into fascinating individual histories that do not fit neatly into established narratives and thus lead to questions we had previously not even considered asking. For instance, in his research on early modern Swedish towns, Dag Lindström has identified a gap between common assumptions about artisan and merchant widows who were allowed to continue their late husbands' businesses and the reality revealed by the historical record. Though it is often taken for granted that these widows simply maintained existing businesses, perhaps on a more modest scale, Lindström gives examples of a number of urban widows who actively and strategically changed, expanded, and renewed their businesses, transforming them into ventures of their own.³ In discussion of this "blind spot", he points to the lack of systematic, empirical studies into the details of the business operations of widows who managed workshops and commercial enterprises after their husbands' deaths. He contends that research of this sort should not be conducted solely from an aggregate perspective, but also must include in-depth micro-studies, which facilitate consideration of the many possible alternative approaches employed and are especially important in efforts to chart the terms of female agency.⁴

The present article has much in common with Lindström's work in both its focus on early modern urban widows and its call for methodical in-depth study of their operation of business enterprises following their husbands' deaths. It departs meaningfully, however, in its consideration of a group of widows who are as good as never considered as actors in the world of business and commerce of the eighteenth century: clergy widows. Further, the widows under consideration here had been the wives of rural parish rectors and during their marriages had spheres of influence quite removed from urban environs.

As a group, early modern clergy widows rarely figure as more than anecdotes in the historiography. To some degree, of course, this is due to the scarcity of source material that has generally plagued historians looking to illuminate the lives and conditions of women of the past. It is, however, also closely related to patriarchal attitudes within and about church matters that dismiss a clergy wife's relevance to society the moment she is no longer a wife. Once she was widowed, she was most often considered a problem to be solved rather than a capable actor in her own right.⁵

³ Dag Lindström, "Minding Her Own Business: Artisan and Merchant Widows in Eighteenth-century Sweden," in Astrid Wendel-Hansen, Katarina Nordström & Francisca Hoyer (eds.) *To Take Us Lands Away: Essays in Honour of Margaret R. Hunt* (Uppsala 2022) pp. 63–64.

⁴ Lindström (2022) pp. 63–64.

⁵ See, for example, Solveig Widén's *Änkeomsorg i ståndssamhället: försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807* (Åbo 1988) and Ragnar Norrman's *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920. Från änkehjälp till familjepension* (Uppsala 1993), for detailed discussions of societal concerns about and responsibilities for supporting clergy widows in eighteenth-century Sweden.

In Sweden, as in Europe generally during the early modern period, widows of peasants, artisans, tradesmen, and merchants often continued in their late husbands' occupations in some capacity, whether or not they married again. Dagmar Freist has likened the position of clergy widows in eighteenth-century Europe to that of widows of men from the "rising professions" of officeholders, doctors, and lawyers, observing that widows within these "educated middle classes" posed a special problem for early modern society and acknowledging that the experiences of widows from the urban middle and upper classes remain underexplored by historians.⁶ Further, the clergy widow was limited after her husband's death by the very ideal that had defined her societal role during her married life. It is well established that marriage was at the very heart of the early modern social order, and after the Reformation, clergy were not only *allowed* to marry, they were *expected* to marry.⁷ The clergyman's wife had at least as many expectations surrounding her conduct as her husband, and the wife of a rector was as important to the congregation as the rector himself was. Not only did she bear enormous responsibility for her own household and family economy, but she was to be a role model for the congregation as the community's leading homemaker. In many respects she was a symbolic mother in the parish just as her husband was a symbolic father.⁸ While she was expected to be an active participant in her husband's professional life during his tenure, as a widow she had no possibility of carrying on her late husband's occupation unless she remarried to another clergyman.

In early modern Sweden, when a parish rector died leaving behind a widow, the widow was entitled to a *nådår*, generally translated to English as a "year of grace" or "mercy year". This allowed her to continue living on the rectory and collect her husband's income for the remainder of his service year, up to and including 30 April, and also for the following year. In exceptional cases, most often concerning widows with dependent children and/or in dire financial circumstances, the widow could be granted a double *nådår*, allowing her an additional year to enjoy the benefits she had had as a rector's wife.⁹ Following this grace period, two scenarios were the most common: the widow either remarried, often to another clergyman, or she lived with an adult child or another relative as a member of his or her household. Not all clergy widows had these options, however – or if they did, they chose for whatever reason not to exercise them – and were relegated to living out their remaining years relying on charity.¹⁰

Though the preponderance of clergy widows did indeed find themselves in one (or more) of the above circumstances, some were able to carve out other

⁶ Dagmar Freist, "Religious difference and widowhood." In Sandra Cavallo & Lyndan Warner (eds.) *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe* (Essex 1999) p. 168.

⁷ Lyndal Roper, *The Holy Household: Women and Morals in Reformation Augsburg* (Oxford 1989) p. 164.

⁸ Martin Giertz, *Svenska Prästgårdar* (Stockholm 2009) p. 76; Beverly Tjerngren, "God's Little Acre: Status and Power Manifestation on an Eighteenth-century Swedish Vicarage" (master's thesis, Uppsala University, 2014) p. 33.

⁹ Norrman (1993) p. 37; Tjerngren (2014) pp. 37–38.

¹⁰ Norrman (1993) pp. 341, 344.

lives for themselves. In a study of the conditions of clergy widows in the Swedish archdiocese in Uppsala, Ragnar Norrman found that an unexpectedly high number of them moved to Stockholm and Uppsala, even before these cities' population growth of the nineteenth century.¹¹ Despite providing only two examples to support his conclusions, he points to the "known" phenomenon of "many" clergy widows moving to the education centers with the intent to supply room and board to students, giving this as an explanation for the large number of rectors' widows moving to Uppsala specifically. This discussion is barely embarked upon before it is left behind, but the brevity itself can be interpreted as an implicit call for further study. The present article explicates that call by presenting three rectors' widows who rented out rooms in eighteenth-century Uppsala.¹²

This exploration was born of tidbits I have gleaned from the archival record throughout my years as a graduate student researching the social and cultural histories of Sweden's early modern clergy. Like every other historian I know, I have a collection of fascinating cases and side stories I have encountered along the way and set aside for later investigation. I came across Anna Elisabeth Höök, the first of the cases presented below, while researching my master's thesis, an examination of status and power manifestation among Sweden's early modern clergy in Teda parish.¹³ I had all but forgotten her until I encountered Aurora Diurberg, the third case presented here, in my ongoing dissertation work. It was with that discovery that I realized that what I had taken for merely a mildly interesting curiosity that I might look into when I had more time was in fact yet another gap in our knowledge about the business operations of early modern widows.

Anna Elisabeth Höök, young mother

Anna Elisabeth Höök was born in the early years of the eighteenth century, the daughter of an accountant at the royal court. In the early 1730s she married Teda rector Nils Ferner, who was at that time a recent widower with a daughter yet to reach two years of age. Ferner suffered from ill health and died in March 1744, leaving behind his pregnant wife and four minor children.¹⁴ Following her husband's untimely death, Höök applied for and was granted a double *nådår*, which allowed her to continue living at the rectory for an extra year beyond what was normally allowed.¹⁵

¹¹ Norrman (1993) p. 346.

¹² Two of these, Anna Elisabeth Höök and Christina Säfström, are also the examples given by Norrman in the cited study, though Höök was already known to me from my earlier research.

¹³ Tjerngren (2014).

¹⁴ Lars Otto Berg, *Uppsala stifts herdaminne, Trögds-Åsunda kontrakt 1593–1999*, Vol. 2, (Uppsala 2007) pp. 373–374; Tjerngren (2014) pp. 37–38; Åsunda häradsrätts arkiv F:1, nr. 86. Riksarkivet i Uppsala; Teda C:2, nr. 28. Uppsala riksarkiv.

¹⁵ Berg (2007) p. 37.

It is unclear what became of Höök and her young family immediately after they moved from the rectory, but the probate inventory drawn up after her death in March 1760 records that she owned a sizable property in Uppsala, not far from the cathedral. Under the heading "Immovable Property", the document reads:

A farmstead in the area of Fjärdingsroten and the Rosendal quarter, on S:t [Johannesgatan] at number 7, between the Madam Doctor Diurberg's and the metalsmith Master Lillias's properties, on freehold land, and consisting of a building toward the street with night chambers and attics above; there are 11 warm rooms, with a kitchen building in the courtyard, some of which are rented out and others are used by the owner. The entire property is in liveable condition, and there is also a cellar in good condition.

As well as these rooms, there are all necessary outbuildings on the property, such as sheds, stable and cowshed with attics and haylofts, as well as a lean-to and a small herb and vegetable garden. This entire property is valued at 3000 *daler köpparmynt*.¹⁶

There are no details in the inventory about how long Höök had owned the property, how she had acquired it, or what the fact of her renting out rooms might have looked like. I have written in an earlier work about the possibility of her having purchased the property with assets she inherited from her late husband, but that is merely speculation based on the relatively comfortable economic situation he left for his family.¹⁷

Ragnar Norrman's mention of Höök comes in the paragraph immediately following his contention that the relocation of many rectors' widows to Uppsala can be explained by their intentions to operate rooming houses for students there. He refers to the above entry from her probate inventory to identify her as one of the small percentage of the widows he investigated who owned property they could live on. He takes some liberty with the source material in writing that "most" of the house's rooms were rented out,¹⁸ though the document distinctly states only that "some [. . .] are rented out and others are used by the owner". Norrman offers no further information about Höök, but there is a clear implication in his work that she rented the larger part of her accommodations to students.

It is reasonable to assume that Höök moved from the rectory in Teda sometime after the spring of 1746, when the time allowed by her double *nådår* came

¹⁶ Uppsala rådhusrätt och magistrat, FIIa:19, 200. Riksarkivet i Uppsala. "Fast Ägendom: En Gård uti Fierdings Rotan och qwarteret Rosendahl wid S:t Jans Gatan under No. 7 emellan Fru Doctorinnan Diurbergs och klensmeden Mstr Lillias Gårdar på fri och egna Grund belägna och består i en Byggning åth gatan med 11 st. kamrar, och Wind öfver, här uti äro 11 st Eldrum med kioks byggningen in på Gården, som dels äro uth-hyrde, dels af ägiararen nyttjas och äro alla brukbare, med en behållen Källare. Dessutan äro in på Gården alla nödige uth hus såsom Bodar, stall och fähus med vindar och Skullar öfver samt lider, jämte en liden Krydde täppa. Hela denna Gård och Ägendom värderes til 3000:-" (translation mine).

¹⁷ Tjerngren (2014) p. 38.

¹⁸ Norrman (1993) p. 347.

to an end. Unfortunately, parish records that might confirm or counter this assumption have not been preserved. In any case, she is recorded as having lived in Uppsala at the above address in the city tax registers from 1755 and 1760 (the only two years of her widowhood for which such records are preserved). In 1755 her tenants were a carpenter named Sandberg, the wife (or, likely, the widow) of an army clerk named Bratt, a bricklayer's servant named Lundström, a timberman for the castle named Garpin, and a visitor named Hanning.¹⁹ In 1760, the year of Höök's death, her tenants were listed as a visitor named Törns, the wife (or widow) of a glove-maker named Sahlbeck, the widow of a cavalryman named Westbeck, a tobacco worker named Ekeröth, and a carpenter named Sandberg (most probably the same Sandberg who was listed in 1755).²⁰ Conspicuously absent from this list of tenants is any mention of students. This might be explained, at least partially, by the fact that students were not required to pay taxes and they, along with others having this exemption – nobility and their servants, soldiers, children under age 15, and adults over age 63 – were not always recorded in these documents.²¹ It is also possible, of course, that students might have rented rooms from Höök in years for which there are no available records. As of now, however, we have no evidence to support that having been the case.

Christina Säfström, enigmatic wife and widow

Information about Christina Säfström is anything but plentiful. She was the widow of Eric Retz, who was rector in Järlåsa parish from 1720 until his death in 1731 at the age of 59.²² It is not clear when the couple married, but he is recorded to have had a child in May 1720, when he was curate in Järlåsa, with a woman named Elisabeth Wiebe.²³ The obvious assumption is that she was his wife, though I have found no record of the marriage nor any other mention of her. The birth record for this child reads, "the mother was Elisabeth Wiebe", which leads to the conclusion that she died in childbirth, though her death is not recorded in the parish death records for either 1720 or 1721.²⁴ Whatever the situation might have been, Säfström appears as sponsor at two local baptisms in June 1721, with the title "Madame Christina Säfström".²⁵ Use of this title signified that she was either a married or widowed woman,²⁶ though no documentation of her

¹⁹ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:1, nr. 3340. Riksarkivet i Uppsala.

²⁰ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:1, nr. 3490. Riksarkivet i Uppsala.

²¹ <https://carneck.se/mantalslangder/> Retrieved 5 September 2024.

²² Johan Erik Fant & August Theodor Lästbom, *Uppsala Årkestifts Herdaminne*, Vol. 4 (Uppsala 1843) p. 157; Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 156. Riksarkivet i Uppsala.

²³ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 111. Riksarkivet i Uppsala.

²⁴ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nrs. 111, 141–142. Riksarkivet i Uppsala.

²⁵ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 114. Riksarkivet i Uppsala.

²⁶ Henrik Ågren, "Från kategorisering till exkludering: Förändringar i titulerandets funktioner under 1700-talet", *Historisk tidskrift*, 139:1 (2019) p. 12.

marriage exists in the parish records. In January 1722 she welcomed a son with Retz, who was by that time rector of Järlåsa parish,²⁷ indicating the likelihood that the two were already married when she stood up at the baptism rites the summer before. It is somewhat curious that she was not referred to as *pastorskan*, or "pastor's wife", in the records (as she in fact was in when she played the same role at a baptism in October 1722),²⁸ but the solving of that riddle is outside the scope of this article.

Säfström's date of birth is unknown, but it can be safely assumed that she was significantly younger than her husband. Not only did she outlive him by forty-five years, but she bore him six children after he himself was over the age of fifty.²⁹ One of these children died at the age of one year,³⁰ but the 1843 *herdaminne* records that the couple had five children,³¹ suggesting that the others were all living when their father died in May 1731.³² No probate inventory has been preserved for Retz, meaning that we have no picture of family's economic situation following his death.

Norrman has identified Säfström as a rector's widow who owned property in Uppsala at the time of her death in 1776, and writes that we can assume that she "also" rented rooms to students.³³ The probate inventory drawn up after her death includes an entry under "Immovable Property" that reads:

Half ownership in the farmstead number 6 in the area of Fjärdingsroten and the quarter Biskopen, on freehold land, consisting of 9 warm rooms, and half-ownership of the brewing house, drying surface, stable and cowshed, 7 attics and hay-lofts, and an herb and vegetable garden, [valued at] 2000 [*daler kopparmynt*].³⁴

As in the case of Höök, there are no details about when or how the property came into Säfström's possession and no indication of how long she had lived there. Further, and unlike in Höök's case, there is no explicit mention of any of the rooms having been rented out. Immediately following the above entry, however, it is recorded under the heading "Outstanding Claims" that her estate is owed 75 *daler kopparmynt* for house (or building) rent, with no information given about the debtor or debtors.³⁵

²⁷ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 117. Riksarkivet i Uppsala.

²⁸ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 120. Riksarkivet i Uppsala.

²⁹ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nrs. 117, 174, 184, 196, 204, 213. Riksarkivet i Uppsala.

³⁰ Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 153. Riksarkivet i Uppsala.

³¹ Fant & Låstbom (1843) s. 157. A *herdaminne* is a collection of biographical information for all clergymen in a diocese from medieval times to the present. The information contained in them has been compiled from archival records, according to scholarly principles, by church historians.

³² Järlåsa kyrkoarkiv, C:2, nr. 156. Riksarkivet i Uppsala.

³³ Norrman (1993) p. 347.

³⁴ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:25, nr. 307. Riksarkivet i Uppsala.

"Hälften uti Gården No. 6 i Fjerding's Roten och Qvarteret Biskopen, på fri grund, bestående af 9. Eldrum, och Hälften uti Brygghus, Torck-Plåt, Stall, Fåhus, 7. vindar och Krydd täppa, [värderad till] 2000 [*daler kopparmynt*]". (translation mine).

³⁵ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:25, nr. 307. Riksarkivet i Uppsala.

The tax registers for the city of Uppsala are rather more forthcoming than other source material about Säfström. She first appears living at the address of Biskopen 6 in 1763, more than thirty years after she had been widowed. Registered with her there was a Miss Hindricksson.³⁶ In 1764 only Säfström's unnamed female servant and Miss Hindricksson are registered at the address (that is, Säfström herself is not recorded as living there), and in 1765 only Hindricksson and a small-scale merchant named Hybenett are listed.³⁷ The 1766 tax register sees Säfström reappearing at the address, this time with only Hybenett.³⁸ From 1767 the number of inhabitants registered there begins to increase. That year the widow of a smith named Ejert joins Säfström and Hybenett.³⁹ The tax register for 1768 is not preserved, but from 1769 until 1776, the year of Säfström's death, there are roughly a half-dozen people registered at the address every year. Säfström and Hybenett are constants throughout the period and several individuals are registered there for a number of consecutive years. Ejert's widow lives at the address from 1767 through 1773. Burgher Johan Thunberg and the widow of a burgher named Brundin are resident there from 1769 through 1773. In 1769 a woman identified as *Fru* Leijonskiöld is registered at the address. During these eight years, a variety of others – including a cavalrman, a fire watchman, a constable's servant, a factory commissioner, two different sextons, a shoemaker, and a soldier's widow – live at the address for longer and shorter periods.⁴⁰

I have not found documentation indicating who owned the other half of the property under discussion here, but I strongly suspect that it was Claes Hybenett. Not only did he live there before Säfström moved in, but he also remained resident there until 1782, six years after her death, which speaks to his having had a vested interest in the property.⁴¹ Further, it is recorded in Säfström's probate inventory that her daughter, Virginia Lucretia Retz, was married to Hybenett. It is not known when this marriage took place, and probate inventories have not been preserved for either Hybenett or his wife.

This is a case that has generated nearly as many questions as it has answered, but it has been resoundingly clear on the issue of rector's widows operating

³⁶ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:2, nrs. 250, 260. In this and nearly all tax-register documents, she is identified by her husband's surname, Retz. Riksarkivet i Uppsala.

³⁷ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:2, nrs. 400, 540. Hybenett is listed at times with his first name, Claes or Clas, and his surname has a variety of phonetic variations. His occupation is variously listed as a small-scale merchant (*hökare*), a surveyor, and a burgher. Riksarkivet i Uppsala.

³⁸ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:2, nr. 1980. Riksarkivet i Uppsala.

³⁹ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:2, nr. 2200. Riksarkivet i Uppsala. The surname "Ejert" is rendered in these documents in a variety of spellings, but the identification of the person associated with it as the widow of a smith or farrier remains constant. In 1775 a woman with a similar surname is listed, but her late husband is not identified by occupation, and as the original Ejert's widow was absent from the register in 1774, I hesitate to assume it is the same person.

⁴⁰ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:2, nrs. 2390, 2610, 2900, 3070, 3330. Riksarkivet i Uppsala. Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nrs. 370, 590, 760. Uppsala riksarkiv.

⁴¹ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 1600. Riksarkivet i Uppsala.

boarding houses. The evidence overwhelmingly supports the contention that Christina Säfström rented lodgings to a variety of people in late eighteenth-century Uppsala. But there is no evidence that she rented them to students. The caveat regarding students not always being named in the tax registers must of course be taken into account, but it was mandated in 1766 that all residents in a parish were to be included in the tax registers, regardless of their status as taxpayers.⁴² If there were students in residence at Säfström's property after that year, they ought to have been recorded in the tax registers, even if they hadn't been in earlier years.

Aurora Diurberg, Uppsala elite

Compared to the two women whose stories precede hers here, Aurora Diurberg is an open book. She was born in Uppsala in 1705 to Daniel Diurberg, an ordained clergyman and professor of theology who would ultimately become a doctor of theology and Cathedral Dean in Uppsala, and his wife, Margareta Theel, herself the daughter of a prosperous merchant.⁴³ In 1731 she married clergyman Johan Wiman, who became rector of the wealthy and influential Veckholm parish in 1739.⁴⁴ After a long and successful career, Wiman died in 1772 and Diurberg embarked upon her widowhood an affluent, respectable, and respected woman.⁴⁵

Much of Diurberg's wealth was tied up in land, including the property she lived on in Uppsala when she died in 1787. This property is described in the probate inventory drawn up after her death as "a farmyard in Uppsala, in the area of Svartbäcks Roten and the quarter Damkilen, at number 4, on freehold land, [valued at] 555.26 [*riksdaler*]"'.⁴⁶ There is nothing in this notation to suggest that Diurberg had been operating a rooming house on the property, and, apart from one short entry stating that a Magister Solenius owed her a small sum for rent of a house or building,⁴⁷ no evidence that she might have engaged in this sort of business at all. Having done earlier research on Anna Elisabeth Höök, however, I suspected that there might be a similar situation lurking in the background.⁴⁸

⁴² <https://carneck.se/mantalslangder/> Retrieved 5 September 2024.

⁴³ Lars Otto Berg, Magdalena Hellquist & Ragnar Norrman, *Uppsala stifts herdaminne, Tröjds-Åsunda kontrakt 1593-1999*, Vol. 1 (Uppsala 2004) p. 64. Hilding Pleijel, "Daniel Djurberg", *Svenskt biografiskt lexikon* Band 1 (Stockholm 1945) p. 284.

⁴⁴ Berg, et al. (2004) p. 64.

⁴⁵ Berg, et al. (2004) pp. 64–69; Uppsala riksarkiv, Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:28, nr. 296.

⁴⁶ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:28, nr. 296. "En i Upsala Stad, Svartbäcks Roten Qvarteret Damkiln, under N.o 4, å fri och egen gränd belägen Gord, [värderat till] 555,26 [riksdaler]". Riksarkivet i Uppsala. (translation mine).

⁴⁷ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:28, nr. 296. Riksarkivet i Uppsala.

⁴⁸ The reader may recall that a neighbor of Höök's was a "Madam Doctor Diurberg". This was in fact Aurora Diurberg's mother, living out her own widowhood in Uppsala some twenty years earlier.

Aurora Diurberg first appears at the Damkilen property – ascribed the somewhat awkwardly-translated title "Widow Mistress Madam Dean Wiman" – in the city of Uppsala tax register from 1776. At that time the widow of the ship's captain Pihlström was the only other person registered there.⁴⁹ In 1777, the widow Pihlström had been replaced by the curate Myrman's widow.⁵⁰ Tax registers have not been preserved for the years 1778 and 1779, but the records from 1780 and 1781 list Diurberg sharing an address with a Miss Lovisa Ostman and the widow of an enforcement officer named Gritzell.⁵¹ By 1782 Miss Ostman had moved on and Diurberg and the widow Gritzell were the only two listed at the property.⁵² The 1783 record lists only Diurberg and a barge worker named Lars Lindquist, and in 1784 the two had been joined by the widow of a senior revenue officer named Solin.⁵³ 1785 saw the departure of the widow Solin and the arrival of a clergyman's wife named Lexelia. That year a housemaid named Wahlberg was also listed under Diurberg's name.⁵⁴ In 1786, the year before Diurberg's death, she, Wahlberg, Lindquist, and Lexelia remained registered at the address and were joined by a "poor girl" named Ulrica and a widow named Brita Persdotter.⁵⁵ The entire duration of Diurberg's widowhood falls after the mandate in 1766 that all residents, regardless of taxpayer status, were to be listed in the tax registers. In this case we can reasonably expect that if any students lived at her address they would have been listed in these documents, but still none appear.

Taken together, none of this information shows definitively that Diurberg rented out rooms in her home. Apart from Lars Lindquist, all of the people who shared an address with her were other women, and women who might have been calling on family or clerical connections in a time of need, or even imposing upon the obligate hospitality of a highly placed member of the clerical estate. Indeed, it might even be easily assumed that that her lifetime of public service and clear economic wellbeing prompted her to demonstrate an uncommon generosity in housing those less fortunate than she. Such a situation is rendered less likely by the fact that Diurberg had a certain reputation for miserliness. During her *nådår*, for example, the replacement pastor Lars Wretberg complained that she paid him so stingily that he found himself "facing the threat of bottomless debt".⁵⁶ So, while hospitality was perhaps at least one factor in her providing accommodations for other widows, it seems unlikely that she would have provided it free of charge. These observations are certainly intriguing, but in order to move from the realm of speculation to something more substantial, other sources must be consulted.

⁴⁹ Riksarkivet i Uppsala, Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 660. "Enka Fru Probstinnan Wiman" is the title identifying Diurberg. (translation mine)

⁵⁰ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 840. Riksarkivet i Uppsala.

⁵¹ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nrs. 1030, 1270. Riksarkivet i Uppsala.

⁵² Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 1490. Riksarkivet i Uppsala.

⁵³ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 1730, 1950. Riksarkivet i Uppsala.

⁵⁴ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 2140. Riksarkivet i Uppsala.

⁵⁵ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, KI:3a, nr. 2370. Riksarkivet i Uppsala.

⁵⁶ Berg, et al. (2004) p. 68.

Whether due to the later time period, the higher profiles of the people in question, or sheer luck, I was relatively easily able to locate the enforcement officer whose widow lived at Damkilen 4 from 1780 to 1782. From his name, rendered in other records as Pehr Grisell, I found that his widow was named Brita Söderberg. She died in 1783 and the probate inventory compiled after her death has been preserved in the archival record. This document explicitly identifies her as Grisell's widow, all but guaranteeing that she is the woman in question. Near the end of the inventory there is an unpaid debt owed for "four years' house rental".⁵⁷ Including the last year of her life, she lived four years on Aurora Diurberg's property, making it eminently plausible that she was a paying boarder there.

I have thus far been less successful in identifying the others who lived there, but the case of Söderberg increases the likelihood that at least some of them also rented from Diurberg and were not merely living off her goodwill. As in the cases of Höök and Säfström, no students were ever listed as being registered at the property during the period of Diurberg's ownership.

Conclusion

This is an exploratory article with a two-fold aim: first, to reiterate the call for systematic methodical research into the agency of widows in the early modern period, highlighting the special circumstances of clergy widows and emphasizing the need for their inclusion in the examination of widows' business operations; and second, to begin to test the prevailing supposition that clergy widows in Sweden relocated to education centers with the intent of operating rooming houses for students. As to the first, I have demonstrated the importance of calling for more in-depth research in this area by presenting the cases of three clergy widows who were able to support themselves rather than relying on the traditional means of support for women in their position. Thus far, scholarly research into the lives of early modern clergy widows, both in Sweden and elsewhere, has been focused almost entirely on the vulnerability and economic uncertainty that often characterized their later years. Such research has certainly contributed much to our understanding of early modern society, but significant gaps remain in our knowledge. Systematic investigation into the phenomenon of clergy widows operating rooming houses and, perhaps, other business enterprises, would add a further layer of meaning to the study of widows' agency.

Concerning the second aim, I have demonstrated that any study of clergy widows operating rooming houses must be much more nuanced than easy answers allow for. The results of this exploratory study clearly contradict conclusions that have stood unchallenged for decades. Neither of the widows given as examples by Norrman to support his suggestion that clergy widows moved to the

⁵⁷ Uppsala rådhusrätt och magistrats arkiv, FIIa:27, nr. 178. Riksarkivet i Uppsala.

education centers with the express intent of renting rooms to students has been shown in fact to have done so. That is not to say unequivocally, however, that these or other clergy widows did not rent rooms to students in the eighteenth century. The most that can be said is that I have found no evidence for it. At the same time, in not having been able to confirm the rather narrow assumption advanced by Norrman, I have brought attention to a much wider area of interest. In the context of investigating business enterprises carried out by clergy widows, it ultimately matters little to whom these particular widows were renting rooms. The mere fact that the three widows described here can be demonstrated to have rented out rooms at all adds a great deal of weight to this call for more systematic research. It is surely possible, and perhaps even likely, that other clergy widows undertook other kinds of economic activities in order to support themselves and their dependents. It is well past time for us to start looking for the evidence.

House 143 in the southern quarter – tracing households and domestic space in late 18th century Turku¹

Pannu Savolainen

In 1769, tailor Johan Morberg purchased House no. 143 of the Southern Quarter (Södra Qvarteret) in Turku (Åbo²). Morberg soon dismantled all the existing buildings and built a new housing complex on the plot. The latter half of the 18th century was an era of rapid population growth in Turku (figure 1), which was the most prominent town of the Eastern part of the Kingdom of Sweden, nowadays Finland. Many house owners of the town reacted to the influx of new tenants from the countryside by building tenant houses on vacant space on their plots. Many of them, including Morberg's household, also replaced the modest and outdated main buildings with new ones, with two floors, and new apartment-like house plans.

This article examines the everyday living, domestic architecture, and household compositions in late 18th century Sweden through one case: House no. 143 of the Southern Quarter in Turku. My intention is to explore the grass roots of the physical space and domestic architecture of the house, and at the same time examine the changing constellations of owner and tenant households between 1770–1820. This period, as mentioned, was an era of rapid growth of the town, and the fifty year period offers an excellent time window to explore how the rapidly growing urban population packed into the dwellings of Turku. Exploring simultaneously the domestic space and the inhabitants of a single town house during a course of

¹ This article is based on a conference presentation given at the ESSCH conference in Vienna (2014). I, then an early-stage doctoral candidate, was invited to give a presentation by Dag Lindström to session *Das Haus*, chaired by Lindström.

² Turku, also known as *Åbo* as its Swedish name, is located on the western coast of Finland, but in the period of research was the fourth town of Sweden and the capital of the Grand Duchy of Finland, subsumed under the Russian sovereignty in the pact of Hamina in 1809.

five decades, this study grasps the inter-relation of social and spatial aspects in the shaping of early modern households. It offers a methodological standpoint on the intricate cross-reading of spatial and demographic historical sources, similar to the recent work by Dag Lindström and Göran Tagesson.³

The method of selection of the case for this study was inspired by Alain Corbin's biography on Louis-François Pinagot, which he chose as the main figure of his research by pointing his finger haphazardly on a row of a census book.⁴ In the framework of this article this operation brought into light a very typical craftsman's house in a late 18th century Swedish town. Therefore, the scrutiny of House no. 143 of the Southern Quarter opens a window to a larger view of domestic architecture and living, and finally, into the enigmatic concept of the *household*.

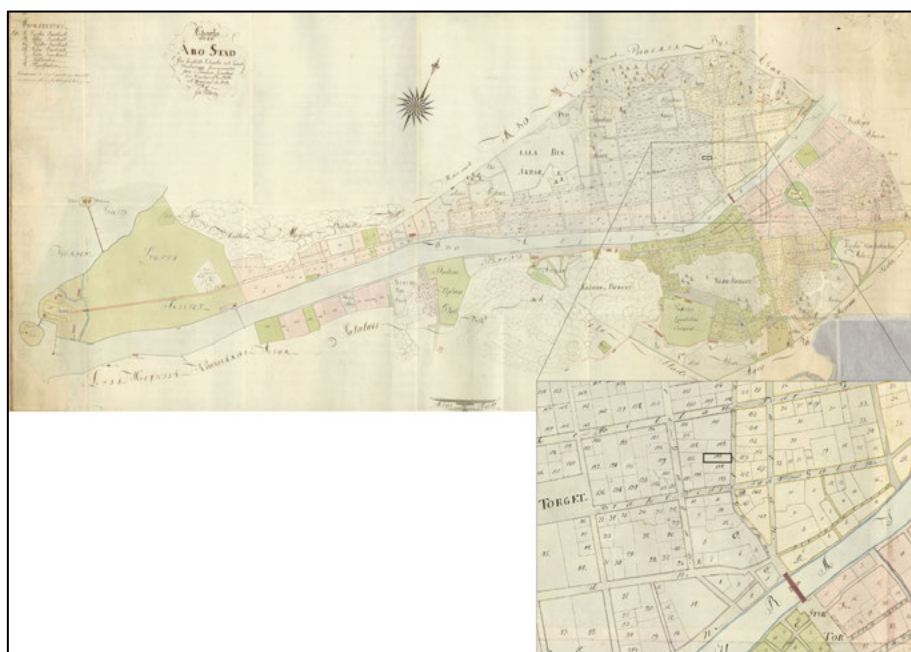

Figure 1. The town of Turku in a survey from 1808 by Johan Tillberg (National Archives of Finland) with Southern Quarter 143 highlighted.

In recent decades, the concepts and historical phenomenon of the household have been studied extensively from various angles. In Sweden, recent studies by Dag Lindström and Göran Tagesson, among others, have unveiled a number of new approaches to examining the household and its spatial configurations through a cross-reading of archaeological and historical material.

³ Dag Lindström & Göran Tagesson, "Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket," *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 85 (2023) p. 30–49.

⁴ Alain Corbin, *Le monde retrouvé de Louis-François Pinagot, sur les traces d'un inconnu, 1798–1876* (Paris 1998).

Similarly, the concept of the household, according to Lindström, becomes much more complex, vague and rich when approached critically through the close reading of sources.⁵

The most prominent more distant historiography of household studies lies in the work of the *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* and its leader Peter Laslett in the 1960s and 1970s. The temporal and spatial scope of the *Cambridge Group* was colossal, thriving to achieve to a global synthesis of medieval and early modern social structures.⁶ The group developed a tripartite tool to chart evidence of households in various times, geographical regions, and sources. The three criteria for a *household* were (1) the kinship criterion, meaning family ties, (2) the functional criterion, meaning sharing of the household and sometimes professional activities, and (3) the locational criterion, meaning that household members shared the domestic space. Laslett crystallized the last criterion inter alia with the example "they slept habitually under the same roof".⁷

However, the Cambridge group, as well as subsequent studies have scarcely explored the import of physical space to the domestic social organisation. Regardless of the presence of spatial aspects of the locational criterion, extant physical spaces or documentary material of past houses have been studied to an insignificant extent compared to the demographic sources. Although the import of physical space to the composition of households has also recently been foregrounded, there are few studies on households devoted to both their material and social aspects, and here the work of Tagesson and Lindström in the 2010s and 2020s forms a remarkable group of new approaches.⁸ The difficulty lies in the qualitative disparity of the historical sources describing the social and the material aspects of life. The nature of demographic sources diverges completely from the documents describing domestic spaces and the material settings of past everyday life. The most demanding task is to trace the spatial contours of past people to relate past individuals and groups to specific historically reconstructed rooms, buildings or physical spaces in general.

⁵ See especially Dag Lindström & Göran Tagesson, "On spatializing history: The household as spatial unit in Early Modern Swedish towns," *META* (2015) p. 47–60; Dag Lindström, "Families and Households, Tenants and Lodgers: Cohabitation in an Early Modern Swedish Town, Linköping 1750–1800", *Journal of Family History* 45:2 (2020), p. 228–249; Dag Lindström, Alida Clemente & Jon Stobart (eds.), *Micro-geographies of the Western City: c. 1750–1900* (New York & London 2020); Dag Lindström & Göran Tagesson, "Spaces for comfort, seclusion and privacy in a Swedish eighteenth-century town", in Sari Nauman & Helle Vogt (eds.), *Private/Public in 18th Century Scandinavia*, (London 2021) p. 141–162.

⁶ Peter Laslett (ed.), *Household and family in past time* (Cambridge 1972).

⁷ Peter Laslett, "Introduction", in Peter Laslett (ed.), *Household and family in past time* (Cambridge 1972) p. 25.

⁸ For earlier studies that include both aspects, see the works in note 5, and e.g. Hannah Barker & Jane Hamlett, "Living above the Shop: Home, Business, and Family in the English Industrial Revolution," *Journal of Family History*, 35 (2010) p. 311–328; Peter Earle, *The Making of English Middle Class* (London 1989) p. 210–218, 290–301. For similar approaches on the modern period, see Roderick J. Lawrence, "Integrating Architectural, Social and Housing History", *Urban History* 19 (1992) p. 39–63. The evolution of early modern vernacular architecture has been, on the contrary, examined widely in architectural history, but without the inclusion of the social framework.

A turn in the 2010s in the study of households and domestic social structures highlights the performing aspects of household, at same time preferring the concept a "house", instead of a "household".⁹ Along with the said turn the role and meaning of spatial arrangements, physical and social spatiality, becomes more and more substantive in the understanding of the forming of early modern urban household.¹⁰ Discussion on the difference of a *houseful* and a *household* has equally evoked a vivid debate for the documentary evidence on domestic units, at times presumed to represent housefuls instead of households.¹⁰ As I will argue throughout this paper, both the evidence of the materiality and social aspects of house are needed to understand early modern households comprehensively. The aspects of physical space in the shaping of households seem to matter particularly in towns, where the living density was higher and the domestic architecture more complex and often constrained by the spatial design in conditions of scarcity of space.

Demographic source material: poll tax records

In the examination of early modern households, it is essential to be deeply aware of the nature and origins of the documentary evidence. As it has been stated, "to answer the question what exactly is meant [in the documentary record] by the terms family and household the only appropriate response would be an appeal to the past persons who created that evidence."¹¹ There is always a rupture, a transition, between past individuals and their documentary representation, and several studies have underlined the instrumental nature of the concept of the *household*. The concept is deemed to represent more an ideal of the census officials than the social reality under the early modern roofs.

In this study, I use two separate categories of documentary evidence, fire insurance policies and poll tax records.¹² In respect to the reliability and nature of both types of documentary evidence, minute aspects on early modern houses

⁹ Joachim Eibach, "Das offene Haus. Kommunikative Praxis im sozialen Nahraum der europäischen Frühen Neuzeit", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 38 (2011) p. 621–664.

¹⁰ About the problem from various approaches, see e.g. Laslett (1972) p. 34–39, 159–166; Michael Anderson, *Approaches to the History of the Western Family 1500–1914* (London 1980) p. 27–38; John Hajnal, "Two kinds of pre-industrial household formation systems", in Richard Wall, Jean Robin & Peter Laslett (eds.), *Family forms in historic Europe* (Cambridge 1983) p. 99–104. Naomi Tadmor, *Family and Friends in Eighteenth-century England, Household, kinship and patronage* (Cambridge 2001) p. 10. From the viewpoint of Finland, a comprehensive study on the subject is Tiina Miettinen, *Iban-teista irrallaan, Hämeen maaseudun nainen osana perhettä ja asiakirjoja 1600-luvun alusta 1800-luvun alkuun* (Tampere 2012) p. 20–23, 31–41 (with a short abstract in English).

¹¹ Laslett 1972, p. 24.

¹² The Fire Insurances: Turku City Archives, "maistraatin alaisten toimielinten arkisto, palovakuutusasiakirjat (Fire Insurance Policies), K16–K18". The Censuses: The National Archives of Finland, The Collection of Provincial accounts (Läänintilit) –1809; The Provincial Archives of Turku, The Census Records (henkikirjat) of the Provincial Office (Lääninkonttori) 1809–.

such as information about the living density are possible to derive from the combination of the data.

The documentary evidence on social structures of the households in this article is based on poll tax records (*mantalslängderna* in Swedish). From 1765 onwards, all inhabitants of the kingdom of Sweden had to be listed in these records, also children under 15 and elderly persons over 65 years old, even though they were exempted from the tax itself. The documents list all the dwellers according to household, profession and address. A comprehensive record of the population that occupied a certain plot or house is thus available from the 1760s onwards. In the late 18th century, the records were compiled according to the announcement of the house owner about the souls living on their plot. The reliability of the announcements has been questioned constantly in the Swedish and the Finnish literature.

In Sweden, there is also another source that describes the population: house records kept by the parishes (*husförbörslängder* in Swedish). Both records give somewhat approximate information about the composition of households. It has also been shown in earlier studies that there is contradictory information regarding the population and households in poll tax records and parish records.¹³ This may be explained simply by the fact that household compositions were dynamic, messy and relatively difficult to keep track of by local priests and the municipal officers, and even by the household members themselves. However, this question on source criticism also deserves to be mirrored through the inescapable idea that perhaps in some cases there never was any distinct and uncontradictory "reality" about who belonged to a certain household. In this article, I concentrate on the information of the poll tax records, which give yearly information on households and include children as well, and therefore give a richer picture on the composition of households.

Architectural source material: fire insurance policies

Since early modern houses are rarely preserved to the present day, and even the extant ones have invariably witnessed heavy alterations over the centuries, the best picture of historical built environments is often grounded on architectural-historical sources. Historians have extensively used architectural drawings, court records, diaries and probate inventories to examine early modern spaces.¹⁴ Besides the architectural history, the focus has been set on the experiential, lived

¹³ See e.g. Happonen, *Kaksi Todellisuutta?*

¹⁴ For some representative studies, see Barker & Hamlett (2010); Fiona Williamsson, "Space and the City, Gender Identities in seventeenth-century Norwich", *Cultural and Social History* 9:2 (2012) p. 169–185; Paula Hohti, "Domestic space and identity: artisans, shopkeepers and traders in sixteenth-century Siena", *Urban History* 37:3 (2010) p. 372–385; Mark Overton, Jane Whittle, Darron Dean & Andrew Hann, *Production and Consumption in English Households, 1600–1750* (London & New York 2004); Amanda Vickery, *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England* (Yale 2009).

and social dimension of space, while the physical patterns and arrangements have taken a back seat.¹⁵

In the case of Turku, elaborate spatial reconstructions of the lost materiality can be drawn from early modern documentary evidence, including fire insurance policies and other accurate building surveys. The town of Turku was almost completely destroyed in a calamitous fire in 1827, including the house under scrutiny in this article.¹⁶ The materiality of the house is nevertheless preserved in a textual description, thanks to a fire insurance document. The house owner, cobbler Matts Åberg insured his house in October 1794, and the meticulous description allows an accurate reconstruction of the house plan (figure 2).¹⁷

If willing to insure their buildings, the house owners of the late 18th century Sweden were obliged to write a minute description of their house, mentioning each part and the measurements of the shell and the immovable furnishings. The descriptions were inspected by a survey made of the house and then revised by local agents of the Royal insurance fund that were commonly officials from the city administrative court. They reframed the descriptions for the final approval of the insurance applications in the company headquarters in Stockholm.¹⁸

The simultaneous examination of the two separate texts, made by the house owner and the city officials, enables the reconstruction of elaborate floor plans of the late 18th century houses. The method may be pictured as a reverse operation of the process where the house owners and city officials turned the material reality they saw into textual descriptions over two hundred years ago. The early fire insurance documents are valuable sources describing the material culture of the houses: their "textual materiality" allows the minute enquiry of a material world we have lost in the fire of 1827.

The use of architectural evidence, such as drawings or preserved houses, has been criticised for its tendency to draw overly advanced assumptions on the social history of houses and households.¹⁹ Drawings and other figurative documents, as well as preserved domestic architecture, usually represent the architectural intentions of domestic ideals of the élite. Thus, they are not suitable for the study of the majority of early modern urban population who had to find their space in incidental circumstances.²⁰ On the contrary, inventories and textual descriptions represent the result of stratifications and modifications, the reality of the urban fabric under constant transformation, instead of the builders' or

¹⁵ For studies concentrating on physical patterns, see for example Frank E. Brown, "Continuity and Change in the Urban House: Developments in Domestic Space Organisation in Seventeenth-Century London", *Comparative Studies in Society and History* 28:3 (1986) p. 558–590; Overton et al. (eds.), (2004) p. 121–136; Ursula Priestley & P. J. Corfield, "Rooms and room use in Norwich housing, 1580–1730", *Post-Medieval Archaeology* 16 (1982) p. 93–123.

¹⁶ Svante Dahlström, *Åbo Brand 1827* (Åbo 1929).

¹⁷ Turku City Archives, Fire Insurance Policies K16, 23.10.1794.

¹⁸ Karl Åmark, *Åmänna brandförsäkringsverket 1782–1932, Minneskrift* (Stockholm 1932).

¹⁹ Tim Meldrum, "Domestic service, privacy and the eighteenth-century metropolitan household", *Urban History* 26:1 (1999) p. 27–39.

²⁰ Meldrum (1999) p. 37.

architects' intentions and ideals. Inventories and similar documents were also drawn more equivalently of any house, regardless of the wealth and status of its possessor. Although the fire insurances were also centred on the more affluent half of the house owners, numerous examples of lower-class houses are represented in the records.²¹

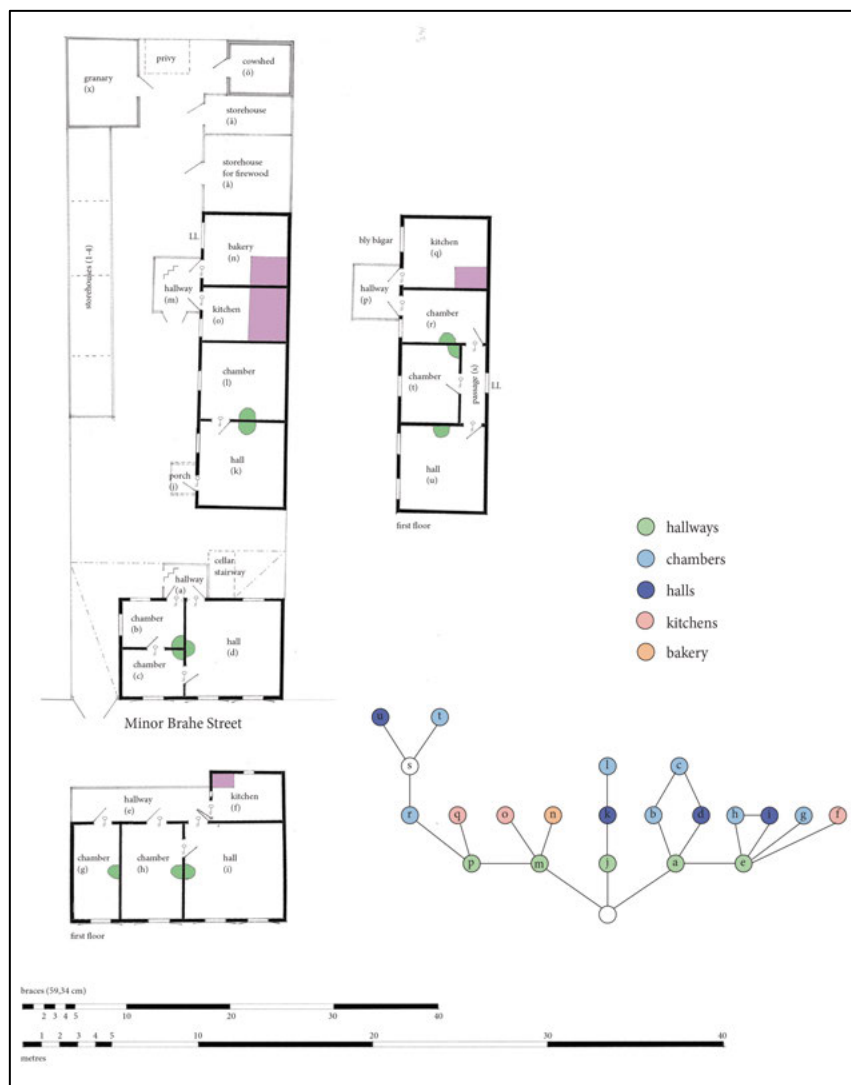

Figure 2. Reconstruction of Southern Quarter 143 house built in 1769 and destroyed in The Great Fire of Turku 1827. The Reconstruction is based on a Fire Policy Insurance from 1794. Drawing: Author.

²¹ Panu Savolainen, *Tirkistelyä föрмаakeihin ja ylisbuoneisiin* (Turku 2014) p. 14–15. Approximately 40% of the fire insurances applied in Turku in 1785–1807 were of houses possessed by craftsmen and 5% by workmen. Turku City Archives, Fire Insurance Policies K16–K18.

Late 18th century domestic architecture in Turku

Turku, located on the southeastern coast of Finland, was the fourth largest town of Sweden until Finland was subsumed under Russian authority in 1809. At the end of the Swedish era (–1809), Turku was one of the most important towns in 18th century Sweden, with over 10,000 inhabitants, a university, episcopal see, and governmental institutions.²² During the last decades of the 18th century, the urban area had grown far beyond its medieval core. The most affluent houses were in the oldest town core and along the strands of the river Aura (figure 1).

House no. 143 of the Southern Quarter (Södra Qvarteret) was situated along *Minor Bräbe Street*, initially a main medieval street, in the fringe area of Turku city centre. It offers an example to the flexibility of houses under a constant flux of moving households in the late 18th and the early 19th century Turku. The plot comprised of a two-story building, built in 1769, and outbuildings in the rear of the plot. The narrow plot was built as densely as the available space and the local wooden construction technique permitted (figure 2). In 1770–1820 the house was owned by five different persons. The most long-lasting possessor of the plot from the 1790s to 1810s was the household of Matts Åberg, a local cobbler.²³ The house owners in the neighbourhood consisted of lower bourgeoisie, craftsmen and lower gentry.

The general outlines of the evolution of the early modern domestic space are conventionally pictured as a process from multi-purpose rooms towards the specialization of room functions.²⁴ This spatial progression is conventionally related to the growth of privacy and the emergence of "separated spheres". The 19th century dwelling, gathering around the nuclear family, is conventionally seen as a culmination of this evolution of domesticity.²⁵ At grass roots level, the reality is however always more complex.

The buildings of the late 18th century Turku consisted mainly of single apartment houses. The naming of rooms in the fire insurance policies is relatively unequivocal and follows a schematic manner. The majority, over two thirds, of the rooms were called simply chambers ("kammare" in Swedish), while one of the rooms in apartments consisting of two or more rooms was always a hall ("sal"). In more affluent houses there were also parlour ("förmak"), as a third but already rare category of rooms. Additionally, bed chambers ("säng kammare") occurred sometimes. Besides kitchens ("kök") and bakehouses ("bagare stufwa"), only rarely do the insurance documents mention any other categories

²² Oscar Nikula, *Åbo Stads historia 1721–1809* (Åbo 1970).

²³ The National Archives of Finland, The Collection of Provincial accounts (Läänintilit) –1809; The Provincial Archives of Turku, KA7665, 889–992 (1771); KA7690, 742–821 (1776); KA7716, 821–913 (1781); KA7741, 747–824 (1786); KA7768, 913–1019 (1791); KA7792, 714–846 (1796); KA7820, 735–872 (1801); KA7852, 817–962 (1806); The Census Records (henkikirjat) of the Provincial Office (Lääninkonttori) 1809–, T:3 (1811); T:8 (1816); T:13 (1821).

²⁴ See e.g. Aurélien Davrius, *Jacques-François Blondel, architecte des Lumières* (Paris 2018).

²⁵ Michel Perrot, *A History of Private Life 4* (init. Paris 1987, Harvard 1990) p. 341–357.

of rooms, such as servant's rooms ("piga kammare", "dräng kammare", "dräng stufwa") and workshops ("verkstad").²⁶

A typical middling house comprised an apartment of hall ("sal") and one or two chambers ("kammare"), often also a kitchen ("kök") and variable number of outbuildings ("uthus"). The upper-class houses often followed a symmetrical composition of a central hall with a few chambers around. The most impressive residences, with over six rooms, consisted normally of a hall and a parlour ("förmak") next to each other, and a few rooms on their sides (figure 3).

Towards the end of the 18th century the number of houses containing multiple separate apartments increased. The rapid growth of the urban population in the second half of the century induced the emergence of a new building type, a two-story tenement. Tenements that ordinarily comprised single or double room apartments were typically built in the back yards of house owners' single-family houses. Tenement blocks, familiar already in 17th century London, did not yet however exist.

House no. 143 of the Southern Quarter exhibits the population growth and the transformation of domestic architecture in the second half of the 18th century. The most interesting feature of the house is the spatial flexibility of the composition of the rooms. The house consisted of seven chambers and four halls (figure 2). Rooms a-i could be used as a two-storey apartment of a large household, or the same rooms may have been split into three (*b-d*, *g*, *b-i*) or even more separate dwellings when the kitchen was shared. Especially interesting is the solution for the rooms *r-u*, where the corridors would have been irrelevant if the separate use of as many rooms as possible had not been intended. All kitchens and the bakehouse were separate from the domestic rooms. There is no evidence that the original design intended flexible uses, but the building itself gives the impression that this was taken into account.

The fire insurance documents also reveal the materiality of domestic spaces, they reveal the changing habits of the naming and changing functions of rooms. It may be questioned, whether the architectural drawings of the corresponding era, with their minute differentiation of room functions, represent the domestic ideal rather than reality. In general, the use and differentiation of rooms is often considered static. Nevertheless, room functions in one single house may have varied largely, according to the occupants' needs and habits.²⁷ The careful reading of the fire insurance documents also indicates, that the case-sensitive perception of the draftsmen of the insurance companies may explain the extent of the differentiation in the room naming. The room functions depended, not only on temporal alterations, but also on the individual comprehension and sense on

²⁶ Savolainen (2014) p. 44–65. Turku City Archives, Fire Insurance Policies K16–K18.

²⁷ For the problems on the information of the textual representations of spatial functions, see e.g. Barker & Hamlett (2010) p. 313–314; John Bedell, "Archaeology and Probate Inventories in the study of Eighteenth-century Life", *Journal of Interdisciplinary history*, 31:2 (2000) p. 223–245. Overton et al. (eds.), (2004) p. 15–16, 121–122.

domestic space. Thus, the naming of the rooms can hardly represent the conventions of the different households who inhabited the houses and rooms.

Figure 3. Typical house plans from late 18th century Turku. Reconstructions are based on Fire policy insurances. Drawings: Author.

However, as the insurance documents seem to be voiceless as they unveil the detailed differentiate functions of domestic spatiality, it is even more interesting when designated room uses appear in the descriptions. The location of servants' accommodation in the houses reveals some interesting features. In more affluent houses, male servants' chambers were located in separate buildings, apart from

other housing usually along with the outbuildings and bakehouses and were mentioned more frequently despite that male servants were far fewer than female servants. The female servants' rooms were designated only on a very few of the over 170 insured houses.²⁸ It is obvious that many of the rooms simply called "chambers" were used by servants, but not in the manner that they would have been conceived unequivocally their "domain", as the male servants' chambers were in the backyards.

An insurance description from 1792 offers an interesting glimpse into the perception and sensitivity concerning the room uses. *Mademoiselle* Christina Krook described (the document was written by herself), that the first floor of her house comprised of a hall, parlour, bed chamber, cabinet and a cupboard, an ideal set of rooms in the 18th century classicistic domestic architecture. As a single example of an exquisite domestic space among over 170 insurance descriptions of Turku, it represents the level of sensitivity of the author of its description more than the exceptionality of the interior in question. The very same insurance policy is drawn minutely, mentioning details of the interior and construction that lack in the majority of the insurance descriptions. In the city officials' version, the parlour, bed chamber cabinet and cupboard were simply named "chambers".²⁹

At times the room naming and house plans also exhibit the relation between work and domesticity. The instructions of the fire insurance fund demanded to classify the rooms for housing ("bonings rum") and working ("arbets rum") in the insurance descriptions. Despite of this requirement, workshops or offices seldom occur in the insurance descriptions.³⁰ Anyway, it is self-evident that several rooms that belonged to the domestic apartments and were named "chambers", were obviously used for crafting and trading. In House no. 143 of the Southern Quarter the two separate entrances to the rooms *b-d* probably indicate the intention to keep one of the downstairs chambers as a workshop.

The most revealing features of the domestic space from the perspective of households are not the functions of separate rooms, but rather the constraints and permeabilities of the house plan. To highlight the meaning of the *structure* of space, instead of its *functions*, the subsequent section explores the relation of households and domestic space from the perspective of temporal change and the interactions of the physical and social composition of the house.

²⁸ Turku City Archives, Fire Insurance Policies K16–K18.

²⁹ Turku City Archives, Fire Insurance Policies K16, 11.10.1792.

³⁰ *Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, Om inrättning til en Almän Brand-Försäkring. Gifven Stockholms Slott, then 15 April 1782.*

Flexible houses, moving households

Houses are often considered relatively stable entities in both their social and material appearance. The studies based on probate inventories, for example, are often tied to the presupposition that the arrangement of furnishings at a certain moment represent a generalizable situation. From the perspective of social history and households, this delusion of stability is often built into the frame of research, while the examination of temporal and spatial changes in houses is not attainable from the employed documentary evidence.

The material at hand enables the simultaneous analysis of the flux of households and the physical domestic space. The following passage illustrates the temporal development in a house, where rapid and broad shifts overrule stable continuities. The constant change of not only households but also the alterations of social status reveal the flexibility of domestic space to accommodate the whole cross-section of the urban population of the late 18th and early 19th century town.

The substantial and constant changes in the numbers and sizes of the households occupying House no. 143 of the Southern Quarter, with the reconstruction of the house plan, indicate that the physical boundaries could be adapted easily to very different conditions. Between 1770 and 1820, when the buildings represented in figure 2 were standing on the plot, all groups of the town population were represented among the lodgers. The number of households varied from 1 to 6, and the occupants changed in cycles of a few years (figure 4).³¹

The fluctuations of the number, structure and size of the households as well as the presence of all social classes on the same plot is salient. The constant change indicates that the same rooms were occupied successively by people from very different backgrounds. The very same rooms served for a variety of needs, also for the purposes of crafting and trading, as the numerous craftsmen, including cobblers, a tailor, a jeweller, a confectioner, a brass smith and a snuff maker indicate. It is however interesting that the maximum number of households seems to be restricted to the number of four separate hallways in the buildings. This number was exceeded only during the 1810s when house owners in Turku took lodgers gladly overall in the city, because otherwise they were obliged to billet Russian soldiers as a duty of a recently occupied territory.³²

The few outbuildings on the majority of the plots made possible a minor degree of self-sufficiency. In House no. 143 of the Southern Quarter, a small granary and even smaller cowshed could probably serve the needs of one or two households. The firewood shed and the privy were inevitably shared by all the households of the plot. The nature of the early modern household as a unit of victual production is thus no more recognizable in the spatial contours of this kind of urban house.

³¹ See footnote no. 23 for the tax poll sources.

³² Oscar Nikula, *Åbo Stads historia 1809–1856* (Åbo 1973).

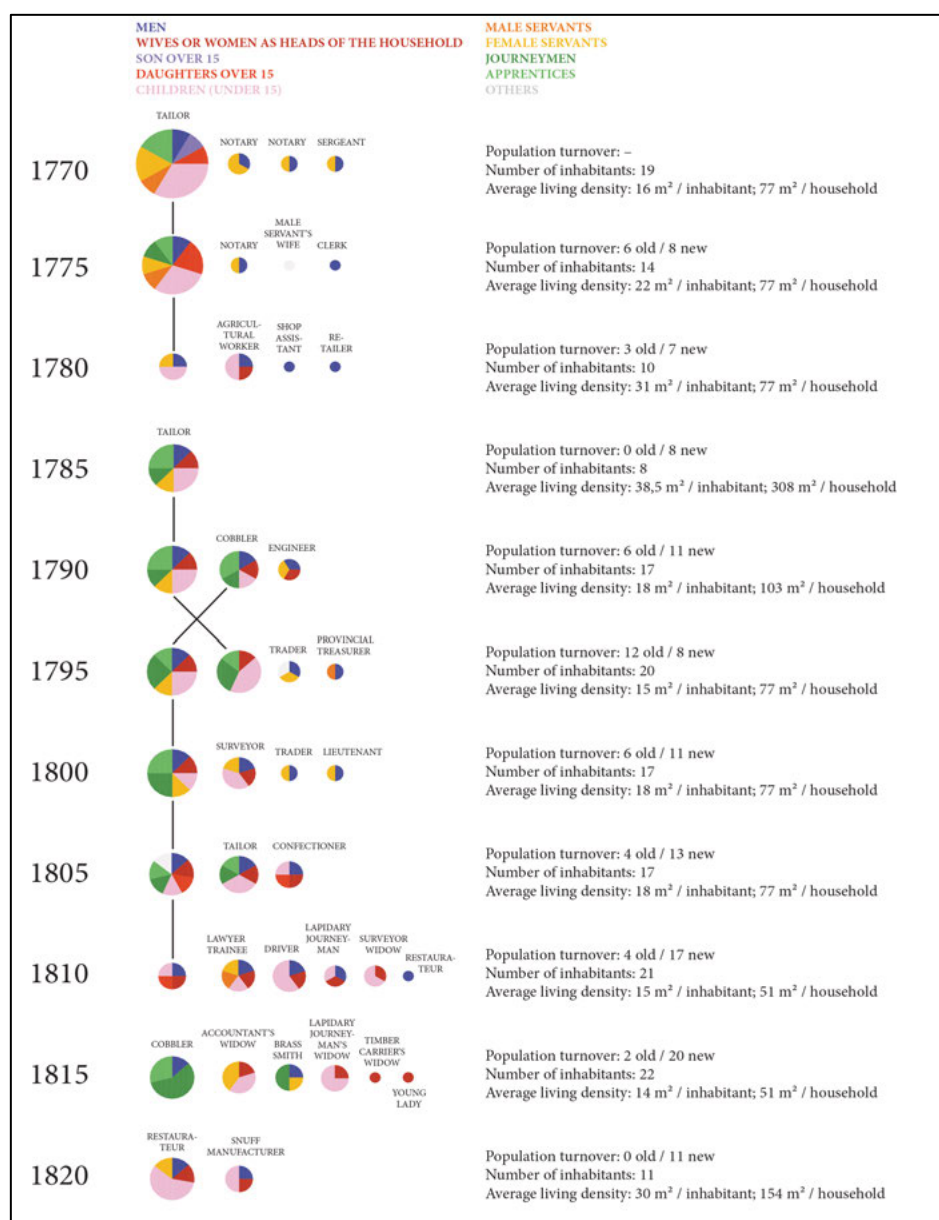

Figure 4. The owners and tenants of Southern Quarter 143 between 1770–1820, based on poll tax records. Drawing: Author.

It is interesting, that House no. 143 of the Southern Quarter simultaneously exhibits stability and the mobility of occupants. Between 1770–1820 there were only six house owners, two of them staying over 15 years, who all inhabited the same plot, but the lodgers changed completely in few years or even every year. Even one single "house" could comprise an internal variety of several "houses" comprised of the house owner's long-lasting presence and the constant flow of lodgers.

Living density and the question of privacy

The results on living density are however the most interesting feature of the data revealed in this research. When the number of rooms in House no. 143 of the Southern Quarter are compared to the number of occupants, there were, on the average, only 1.6 occupants per room during the period 1770–1820, including children under 15 years. The average living density during these years was 19 square metres per occupant, including children. Compared to corresponding numbers for the lower classes in Finnish towns in the last years of the late 19th and the early 20th century, when statistics on living density were compiled for the first time, these numbers seem exceptionally spacious.³³

The overcrowding of the lower-class houses in early modern cities is illustrated in a variety of studies, including Turku.³⁴ The general picture of early modern living density is based on descriptions of housing. Diaries and similar personal testimony, but especially court records, have been extensively exploited to illustrate the crowding of early modern dwellings. Descriptions of people sharing, not only rooms but even beds, are numerous in the most perused evidence of early modern domesticity, the court records. However, the court testimonies include only events seen or heard by someone and thus exclude everything that happened beyond the reach of spatial collectivity. The lack of privacy is ubiquitous, and it is built into the nature of the evidence, and any pursuit of privacy – locked doors or nocturnal dissipations – is exposed in the record only when it was perceived by someone.

A comparison of the reconstructions of the physical space and the poll tax records provides a novel way to understand the early modern living density in the 18th century urban context. The information on the room measurements in the fire insurance documents can be compared to the number of persons and households in the census records. This provides a means to calculate the average living density on separate plots and occasionally for single houses or households. Although it is self-evident that square meters per person reveal nothing about the *experience* of spaciousness or overcrowding – especially when speaking of the experience of people who lived over 200 years ago – the numbers can however be compared to the impression the court records have previously uncovered.

³³ For the first statistics that count the living density per room in Finland, see *Wäenlasku Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungeissa Maaliskuussa 1870, Recensement de la population de Helsingfors, d'Abo, de Wiborg et d'Uleaborg en Mars 1870* (Helsinki 1874). For the first statistics of living density in square metres in Turku, see G. R. Snellman, *Tutkimus vähempivaraisten asunto-oloista vuonna 1905 Turun kaupungeissa sekä viereisissä Kaarinan ja Maarian pitään osissa* (Turku 1906). Currently the criterion defined by United Nations for overly crowded dwelling is 20 square metres per occupant, a number usually prevalent only in Western countries.

³⁴ Studies describing the overcrowded early modern conditions of living, see e.g. Raffaella Sarti, *Europe at Home, Family and Material Culture 1500–1800* (Yale 2002) p. 119–122; Vickery (2009). For the case of Turku, the most comprehensive study is: Tuula Ruskeeniemi, *Turkulaisten arjen ja juhlan tilat 1700-luvun lopulla*, Master's thesis (Turku 2006). See also Kirsi Vainio-Korhonen, "Kaupunkilaispiikojen elämää 1770-luvun Turussa", in Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds.), *Työteläis ja uskollinen. Naiset pükoinä ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään* (Jyväskylä 2006).

Obviously, the upper-class houses of Turku had a similar spaciousness to modern affluent houses in Western countries. However, the middle and lower-class housing are the most interesting subjects according to the research theme in question. These groups of the population consist of traders and craftsmen, as well as the lower gentry, workmen, and lastly various people of limited means.

It is self-evident that the space in terms of square meters were not "divided" equally between all the members of a household. In addition, control over some space in a house was (and is) not immutable but was occasional and subject to change. The court records reveal that servants could also withdraw to locked chambers in their pursuit of privacy for intimate socialising.³⁵ In the case of the northern corners of Europe the contrast between the summery and wintery conditions of the domestic rooms cannot be overemphasized. During the warm seasons non-domestic rooms, such as granaries, storehouses and sauna chambers, were also occupied for living, as revealed by the lower court (Kämner Rätten) records of Turku.³⁶ The threshold between indoors and outdoors did not constitute a perceptible boundary for domestic rooms in the summer, while in the winter the division was substantial. It is also probable, that not all chambers were heated during outstandingly cold periods of winter. Thus, the living density suggested above can be considered both over- and underestimates, relative to the seasonal conditions. It is nevertheless possible to conclude that considerable overcrowding does not appear from the data even in the densest imaginable wintery conditions.

The absence of the impressions of overcrowding, that the court records reiterate, relates to an interconnected set of reasons. As already mentioned, density has (other) eyes while a private chamber is sightless. Events that occurred in shared rooms were much more likely to end up in the courts. Thus, the interrelation of human action and spatiality becomes more intense in court descriptions, picturing mostly overcrowded circumstances. It is possible that the industrial revolution caused the overcrowding of urban domestic spaces, while early modern town houses were more often less densely occupied.

The discussion that historians hold about privacy in the context of domesticity is often juxtapositioned to its modern counterpart, the genesis of the public sphere. The ambition to track the origins of privacy in some straightforward or single historical evidence, such as descriptions on individuality or an architectural novelty of domestic space, are usually flimsy.³⁷ Privacy is, of course, a contingent and context-dependent concept and cultural phenomenon that is not measurable or unquestionably observable in the historical contours of physical space.

³⁵ For the cases of Turku, see Vainio-Korhonen (2006) p. 125–126. For the meaning of flexible boundaries and thresholds in the early modern house, see also Amanda Vickery, "An Englishman's Home is his Castle? Thresholds, Boundaries and Privacies in the Eighteenth-century London House", *Past and Present* 199 (2008) p. 158–163.

³⁶ Ruskeenieni (2006) p. 43.

³⁷ Meldrum (1999) p. 37–38; Leif Jerram, "Space: a Useless Category for historical Analysis?", *History and Theory* 52 (2013) p. 400–419.

Because the notion "privacy" did not exist, for the 18th century people, in its current meaning of individuality, for historians any traces of "privacy", even personal descriptions on individuality written by the past people, are in any case of conjectural nature.

Conclusions

This article focuses only on one specific town, on a specific plot and specific decades, but even single examples may nevertheless allow some conclusions on the interrelations of early modern households and domestic space. House no. 143 of the Southern Quarter reveals the dynamic interrelation of early modern households and domestic space in Swedish towns.

First, any clear spatial patterns congruent with households are impossible to discern from the physical space. Most houses in late 18th century Turku accommodated more than one household, and the fluctuations of the numbers of households on a certain plot were often rapid and extensive. Especially in the case of lower-class houses with the presence and constant flux of several households, the plasticity of the house plans instead of clear thresholds and boundaries between households' spatial precincts seems to be a central attribute of the domestic architecture. The physical space, the house plan, was stable but its stability enabled the constant change of social compositions.

It is important to be aware of the dual-edged nature of spatiality in the shaping of domesticity. It is sometimes assumed that the internal connections of rooms, the ways the movement in the house is channeled and constrained, are mostly a result of conscious construction and modification. However, the domestic architecture of the densely built early modern towns was often compelled to compromise between scarce space and already existing structures and buildings. The physical space constrained the material framework, within which the moving and changing flux of households had to settle. Therefore, the house plan as a physical space may be comprehended as an active agent, a constraint, in the shaping of households, notably in the densely populated houses of lower classes with a dearth of space.

Secondly, the argument includes its pure opposite: human action is never completely predetermined by the material settings of space. An architectural innovation does not necessary implicate any social innovation, e.g. the growth of privacy or the division of work and living or vice versa. The outlines of physical space alone should not be used as straightforward evidence of any argument concerning social phenomena.

Taking a short return to the long historiography of the topic, the difference between the terms *household* and *houseful* is constitutive in the framework of this article. Some male servants living in their own houses in the back yards, for instance, are spatially comparable to single households, while at the same time single buildings, without clear division in separate dwellings, could accommodate

several households. The sense of Laslett's locational criterion, the question of how the "household" is shaped and constrained spatially, seems secondary, at least in the urban context of the 18th century House no. 143 of the Southern Quarter. Similar critical arguments on the excessive stability that have been highlighted previously in the other contexts and criterions trying to reach overly extrapolate definitions for households, hold obviously also for the locational criterion of household.

Del II. Stad

Naboer og offentligt omdømme i dansk 1200-tals købstadslovgivning

Helle Vogt

I middelalderen var tyveri en af de usleste forbrydelser, man kunne begå. Straffen ifølge dansk ret var for stort eller gentagende tyveri livsstraf, enten ved hængning for mænd eller ved at blive levende begravet for kvinder. Ved første gang begået mindre tyveri var straffen tyvsmærke, dvs. enten at blive brændemærket, få afskåret næsen og/eller ørerne eller få pisket ryggen i laser, og dertil kom bøder. Selvom den dømte tyv beholdt livet, havde vedkommende mistet sin ære og kunne aldrig genindtage sin tidligere sociale stilling, men måtte leve som et æreløst, marginaliseret individ. Blot det at blive anklaget for tyveri var en meget alvorlig situation, da det kunne være svært at modbevise en anklage, og den anklagede var skyldig indtil det modsatte var bevidst.

Middelalderens processystem byggede i meget ringe grad på bevisførelse i moderne forstand, hvor der er en uskyldigheds-formodning indtil skylden er bevist, og hvor sagen skal oplyses på grundlag af fysiske beviser og vidnesudsagn. I stedet byggede middelalderens processystem ofte på edsaflæggelse fra beslægtede eller bekendte om den anklagedes karakter og offentlige rygte. Derfor er det også interessant, at der i flere af de ældste love fra de danske købstæder (Ribe, Slesvig og Flensborg) findes bestemmelser om, at hvis en person blev anklaget for tyveri uden at være grebet på fersk gerning, kunne den anklagede kun forsvare sig mod anklagen, hvis et udvalg af hans naboer svor sammen med ham på hans troværdighed.¹ Naboerne skulle ikke sværge på skyldsspørgsmålet, som de af gode grunde ikke kendte noget til, men de kunne bevidne personens offentlige

¹ De danske købstadslove er trykt i Erik Kroman, *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, bind I–V (København 1951–1961), Slesvigs og Flensborgs love i bind I, s. 1–17, 93–135, Ribes Stadsret i bind II, (1952) s. 8–19.

omdømme, det vil sige, hvorvidt vedkommende blev regnet for troværdig og hæderlig.² Bestemmelsernes materielle indhold behandles nedenfor.

I denne artikel vil fokus være på, hvilken rolle naboer, i middelalderen repræsenteret retligt ved husstandsoverhovedet, havde i retsplejen i 1200-tallets danske byer. Dette er et område, som ikke tidligere er blevet belyst, da forskningen om byernes jurisdiktion og de retlige forpligtigelser borgerne har primært fokuseret på gildernes og laugenes medlemmers deltagelse i jurisdiktion og disse institutionernes konfliktløsende funktioner.³ I flere af købstadslovene spiller naboer imidlertid en vigtig rolle som mededsmænd (karaktervidner) i sager om tyveri, vold, vurdering af skader og svindel med mål og vægt. Disse retlige konflikter ligger inden for det, som i den kanonisk retlige doktrin skulle afgøres i forhold til publica fama, den offentlige mening. Dette kan tolkes som om, at de individuelle husholds forhold til fællesskabet i form af naboerne var af afgørende betydning for muligheden for at klare sig fri af en anklage.

I artiklen vil forholdet mellem naboer, offentligt omdømme og købstaden – særligt de sønderjyske – blive diskuteret, og jeg vil forsøge at sætte nabobestemmelserne i den danske 1200-tals købstads-lovgivning ind i ideologien om publica fama for at undersøge, om det vil bibringe større klarhed over, hvilken ideologi lovene giver udtryk for i forholdet til husholdets placering i den urbane kollektiv.

Købstadslovgivningen er en af de vigtigste kilder til jurisdiktionen i de danske middelalderlige byer, da retspraksis og anden form for skriftligt vidnesbyrd stort set er fraværende i kildematerialet før senmiddelalderen og meget sporadisk bevaret før midten af det 16. århundrede. Ud over købstadslovene en række privilegier bevaret, men de fleste af dem omhandler told, skatter, handelsprivilegier eller andet, der ikke har meget med byens interne forhold at gøre.⁴

I artiklen vil jeg starte med at se på, hvilken rolle naboer havde i købstadslovgivningen, ved først at fokusere på tyveri, derefter andre krænkelser af hjemmet, vold og drab og til sidst reguleringen af håndværkere og handlende. Derefter vil begrebet publica fama blive introduceret, og det vil blive diskuteret, om de nabobestemmelser, der findes i 1200-tals lovene, skal ses i sammenhæng med kirkens fokus på den offentlige mening og ønsket om, at retsplejen ikke skulle skabe spild men samling, eller om der var tale om social disciplinering, og om de to ting i det hele taget kan skilles ad i middelalderens samfund?

² Det er ikke kun i dansk ret, at der er eksempler på, at en anklaget for tyveri skulle forsvare sig ved naboers vidnesbyrd, det fandtes også i engelsk ret i hvert fald i 1400-tallets første halvdel, men det kan sagtens være kendt tidligere. Bronach C. Kane, "Neighbourhood and Local Knowledge in Later Medieval England," i Bronach C. Kane & Simon Sandall (red.), *The Experience of Neighbourhood in Medieval and Early Modern Europe*, (Albington & New York 2022) s. 35 (30–47).

³ For et overblik over de danske gilder og laug og deres regulering og aktiviteter se for eksempel Lars Bisgaard & Leif Søndergaard (red.), *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark* (Odense 2002).

⁴ Købstadsprivilegierne fra 1200-tallets Danmark er trykt i *Diplomatarium Danicum*, serie 1, bd. 4 til serie 2, bd. 5, forskellige redaktører, (København 1938–1990). Privilegierne optræder under den dato, de er udstedt.

Inden fokus rettes mod lovene, er det på sin plads at sige et par ord om begrebet ”naboer”. På moderne dansk bruges ordet primært, om de personer, der bor lige ved siden af hinanden. Men begrebet naboer har også en videre betydning, som personer der bor i nærheden af hinanden, ofte på samme vej.⁵ Det er i den sidste betydning, begrebet bruges i nærværende artikel, og i mid-delalderlovgivningen, hvor naboer også blev regnet som personer, der boede flere huse væk fra hinanden, så længe det var på samme vej eller i samme nærområde.

Naboer havde den største betydning i retsplejen i lovene fra det sydlige Jylland: Ribe hvis stadsret blev givet af kongen i 1269, Flensborg hvis stadseret blev givet af hertugen af Sønderjylland på latin i 1284, men som også findes i en udvidet dansk version fra omkring år 1300, og endelig Slesvig Stadsret der formentlig blev nedskrevet engang i den første del af det 13. århundrede.⁶ Det at naboer spillede en særlig rolle i retsplejen i det sydlige Jylland, er næppe overraskende, da lovene i dette område var stærk influeret af tysk, specielt lybsk ret,⁷ som igen var præget af den såkaldte lærde ret, en samlet betegnelse for romerretten og den kanoniske ret. Kanonisk ret var den katolske kirkes retssystem, der var gældende i alle katolske lande i sager, der omhandlede sjælens frelse og sakramenterne. Romerretten derimod fungerede som en supplement til retskilde i Det Tysk-romerske Rige, så hvis et retligt spørgsmål ikke var reguleret i den lokale lovgivning for en by eller et landområde, blev romerretten konsulert, og derfor kom den efterhånden til at fungere som en del af tysk ret.⁸

Tyveri

Som tidligere nævnt betød en anklage for tyveri i de tre købstadslove, at man ikke kunne forsvare sig mod anklagen på den måde, der ellers var foreskrevet i Jyske Lov fra 1241. Jyske Lov var gældende i hele det jyske retsområde, der også inkluderede Fyn. Jyske Lov var en landskabslov, hvilket betød, at den var gældende overalt i retsområdet, medmindre der fandtes bestemmelser i en

⁵ Nabo – *Den Danske Ordbog* (ordnet.dk), besøgt den 9. december 2023.

⁶ Om lovens datering og hvilken konge eller hertug der gav den, se Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave: Danmarks historie uden retouche* (København 1971) s. 256, note 6a, der daterer den til perioden 1216-1241. Grethe Jacobsen, ”Dansk købstadslovgivning i middelalderen,” *Historie. Jyske Samlinger*, ny række, 19, 1991–1993, s. 433 (393–439), der daterer loven til perioden 1200 til 1243. Michael H. Gelting, ”Kong Svend, Slesvig Stadsret og arveköbet i de jyske købstæder: Spor af Danmarks ældste købstadsprivilegier”, i Lasse C.A. Sonne & Sarah Croix (red.), *Svend Estridsen* (Odense 2016) s. 195–216 argumenterer for, at de ældste dele af Slesvig Stadsret går tilbage til Svend Estridsens regeringstid.

⁷ For den nyeste forskning omkring lybsk ret, lovteksten og en moderne tysk oversættelse Natalija Ganina, Albrecht Cordes & Jan Lokers (red.), *Der Bardewicksche Codex des Lübbischen Rechth von 1294*, Band 1–3, (Oppenheim am Rhein 2021).

⁸ Om receptionen af romerretten se fx Hermann Lange, *Römisches Recht im Mittelalter*, Band I: Die Glossatoren (München 1997) og Hermann Lange & Maximiliane Kriechbaum, *Römisches Recht im Mittelalter*, Band 2, Die Kommentatoren (München 2007).

særlov. Købstæderne havde særlovgivning i form af købstadsretter, men ca. 70–75 procent af lov-bestemmelserne i landskabslovene var også gældende i byerne. Ifølge Jyske Lov kunne en person, der var anklaget for tyveri normalt befri sig for en anklage, der ikke var bakket op af to øjenvidner, ved at aflægge en såkaldt meded foretaget af elleve mænd – mededsmænd, som de kaldes – der svor sammen med den anklagede, denne ed gik under navnet tylvtered, hvilket betyder ed aflagt af tolv mænd, den anklagede og de elleve mededsmænd.⁹ Den anklagede svor på sin uskyld, mens de elleve mænd svor på hans karakter – var det sandsynligt, at han ville lyve under ed? De elleve mænd skulle være enige i deres vurdering, hvis blot én ikke ville sværge på den anklagedes gode karakter, faldt forsvaret. Mededsmændene skulle være overhoveder i en husstand, så alle kvinder og de mænd, der boede for eksempel hos forældrene eller var i tjeneste, kunne ikke være mededsmænd.

Normalt var det op til den anklagede selv at samle sine mededsmænd, og dermed kunne vedkommende, hvis det var muligt i lokalsamfundet at samle nok mænd med egen husstand, som han kunne stole på, undgå sine uvenner. I de byer, hvor der var særlige regler for edsaflæggelse ved tyverianklager, var dette ikke muligt. Allerede i landskabslovenes mededsinstitution fandtes der elementer af offentligt omdømme, da det ville være svært at få mænd til at sværge på troværdigheden af en person med et meget dårligt rygte, men det var stadig op til den anklagede at samle karaktervidnerne. I byernes nabobestemmelser var denne fleksibilitet forsvundet.

I Ribe Stadsret skelnedes der i bevisførelsen ikke mellem tyveri og røveri. I begge tilfælde skulle tolv naboer udtages på begge sider af den anklages bopæl. Det var deres opgave at sværge om skylds-spørgsmålet.¹⁰ Man kan ikke læse ud af lovens bogstav, om de tolv mænds ed skulle være enstemmig, eller om et simpelt flertal var nok, men da processen beskrives som at foregå på samme måde som ed af mededsmænd, hvor der krævedes enstemmighed, taler sand-synligheden for, at det var det samme her.

I Slesvig og Flensborgs købstadsretter var processen stort set ens. Blev en person anklaget for tyveri, skulle vedkommende rense sig med fem naboer, der skulle fungere som karaktervidner. De tre skulle være de nærmeste naboer på den højre side, og de to skulle være de nærmeste på den venstre side af vedkommandes bopæl.¹¹ I disse love var det fuldstændigt fastlagt, hvem der skulle sværge, men måske netop fordi det var så fastlagt, havde den anklagede mulighed for at

⁹ Om dansk procesret, mededsmænd og tylvtered se Per Andersen, *Studie i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683* (København 2010). De specifikke regler strafferetlige regler i Jyske Lov er 2. bog, kap. 26, 57, 71, 72, 82, 95, 97, 104 og 114; 3. bog, kap. 33, 35, 52, 54, 56 og 62. Peter Skautrup (red.), *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene* (København 1933), bd. 2. For en oversættelse til moderne dansk se: Erik Kroman & Stig Iuul (red.), *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*, bd. 2 (København 1945).

¹⁰ Kroman (1951–1961), bd. II, Ribe Stadsret, §§ 23 og 25.

¹¹ Kroman (1951–1961), bd. I; Slesvig, § 15, Flensborg, §§ 25 og 121. Hvis ikke andet er angivet i henvisningen til Flensborg Statsret, så henviser den første paragraf til den originale latinske udgave fra 1284 og den næste til den danske udgave fra omkring 1300.

afvise en eller to af naboerne. I så fald skulle den anklagede sværge med hånden på hellige relikvier, at den eller disse personer ikke ville forsvare ham enten på grund af had eller misundelse. Derefter skulle den eller de fravalgte naboer erstattes med andre naboer fra den respektive side af den anklares bopæl. Hvis alle de udpegede naboer sværgede på den anklares gode rygte, ville anklagen falde, og ellers var vedkommende dømt skyldig.

Disse bestemmelser viser den dobbelthed, som systemet indeholdt. På den ene side er det naturligt at antage, at i et samfund som det urbane, hvor folk levede relativt tæt på hinanden, ville naboerne være de bedste til at vurdere en persons karakter. På den anden side betød de tætte relationer også, at modvilje og konflikter kunne opstå i nabolaget, hvilket kunne gøre naboer uegnede som karaktervidner.

Tyveri involverede nødvendigvis ikke indbrud i nogens hjem, og da hjemmet var beskyttet med en særlig fred,¹² var indbrud i det alt andet lige en værre forbrydelse end andre former for tyveri. Det kan være forklaringen på, at der i Flensborg Stadsret skelnedes mellem anklage for tyveri og anklage for indbrud. I det sidste tilfælde kunne man kun rense sig fra anklagen ved, at otte naboer – fire fra hver side af ens bopæl – enstemmigt gav den anklagede et godt skudsmaal.¹³ I dette tilfælde var der, modsat hvis man var anklaget for nogen anden form for tyveri, ikke nogen mulighed for, at eventuelle uvenner blandt naboerne kunne udskydes.

I både Slesvig og Flensborg gjaldt den samme regel i det tilfælde, hvor en person, der ikke var bosat i byen men på landet, blev anklaget for at have borttaget noget, der ikke befandt sig i en bybos hjem. Hvis den anklagede blev pågrebet i byen, kunne personen kun løslades, hvis otte af landboens naboer – som skulle være jordejende – ville stille kaution for vedkommende.¹⁴ Modsat tilfældet med byboer var det ikke landboens naboers rolle, at gennem ed at tage stilling til vedkommendes omdømme i forhold til gerningen, men derimod at tage stilling til, om de troede på, at vedkommende ville møde op til retssagen i stedet for at flygte. Skete dette ville de, hvis de havde stillet kaution komme til at hæfte for bøderne.

Brud på husfreden og voldtægt

Retten til at udskyde eventuelle uvenner blandt naboerne, der skulle give et karaktervidne, var et særkende for Slesvig og Flensborgs stadsretter. I den dansksprogede udgave af Flensborgs stadsret fra ca. år 1300 var der tilkommet flere nabobestemmelser end dem, der findes i den oprindelige latinske tekst. En af de

¹² Knud VI's Manddrabsforordning 1200, art. 6 i *Diplomatarium Danicum*, ser.1, bd. 4: 1200–1210, redigeret af Niels Skyum-Nielsen (København 1958), nr. 24, s. 46; Peter Skautrup (red.), *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*, bind V (København 1937), Eriks Sjællandske Lov, 3. bog, kap. 48, s. 326–328; Peter Skautrup (red.), *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*, bind II (København 1933), Jyske Lov, 3. bog, kap. 22, s. 396–400.

¹³ Kroman (1951–1961), bd. I; Flensborg, §§ 59 og 61.

¹⁴ Ibid., Slesvig, § 28, Flensborg, §§ 35 og 129.

nye bestemmelser omhandlede brud på husfreden. Hvis et drab fandt sted i en persons hjem, og den anklagede nægtede sig skyldig, skulle sagen afgøres ved ed af otte naboer, hvor de fire blev taget fra den ene side af den anklagedes bopæl, og de andre fire fra den anden side af bopælen. I Ribe Stadsret var der også en bestemmelse om husfredsbrud og vold, hvor en anklaget person enten kunne blive fældet af otte naboer eller andre borgere i byen, der optrådte som vidner.¹⁵ Lignende bestemmelser er der i sager om voldtægt i Ribes og Slesvigs stadsretter. I disse love kunne en voldtægtsmand blive fældet, hvis naboerne i det område, hvor voldtægten havde fundet sted, vidnede på, at de havde set den anklagede. Ifølge Ribe Stadsret krævedes der ed af tolv naboer for at fælde voldtægtsmanden, mens der ikke er nævnt et bestemt antal i Slesvig Stadsret.¹⁶ I de ovennævnte tilfælde fungerede naboerne ikke som karaktervidner for den anklagede, men næppe heller alle som øjenvidner til gerningen. Snarere var deres funktion at udtale, hvad indbyggerne i nabolaget mente, der havde fundet sted. Det vil sige, hvad den offentlige mening om gerningen var. Dermed er der i disse bestemmelser er vigtig forskel fra, når naboerne fungerede som karaktervidner, da de i de sidstnævnte tilfælde ikke nødvendigvis ville kende den anklagede. I stedet var det nok snarere anklagerens troværdighed, de svor på.

Mål og vægt

Det sidste område, hvor naboer optræder som karaktervidner i 1200-tallets købstadslove, er i forbindelse med håndværkere og handlendes overtrædelse af grænserne for mål og vægt eller ved forfalskede varer. Bestemmelserne om mål og vægt findes i nogle senere tilføjelser fra 1200-tallets slutning til Roskilde Stadsret, hvis ældste del blev givet af kongen til byen i 1268.¹⁷ Det er de eneste steder i denne, hvor naboer spillede en rolle i procesretten. Der er tale om generelle bestemmelser om, at hvis nogle håndværkere for eksempel bagere eller bryggere blev beskyldt for enten at producere varer af ringere kvalitet end aftalt eller for at snyde med mål og vægt, kunne de rense sig mod anklagen ved en ed af to naboer, der skulle fungere som karaktervidner.¹⁸ Straffen for forseelsen var en mindre bøde, hvilket synes at være helt i overensstemmelse med, at der kun krævedes karaktersvidnesbyrd fra to naboer for at blive frifundet for anklagerne.

En ting var det imidlertid at snyde på vægten eller kvaliteten, noget ganske andet var det at forfalske varer. I Ribe Stadsret er en bestemmelse om, at hvis nogen af de handlende blev beskyldt for at have forfalsket bivoks eller honning, var straffen livet, med mindre tolv naboer, seks fra hver side af vedkommendes

¹⁵ Kroman (1951–1961), bd. II; Ribe, § 4.

¹⁶ Kroman (1951–1961), bd. II; Ribe, § 3, bd. I; Slesvig, § 2.

¹⁷ For dateringen af loven se Michael Andersen, ”Roskildes middelalderlige stadsret”, i Tom Christensen & Michael Andersen (red.), *Civitas Roskild – fra byens begyndelse redigeret af* (Roskilde 2000) s. 24–25 (23–38).

¹⁸ Kroman (1951–1961), bd. III: Roskilde Stadsret, §§ 24–25.

bopæl, ville sværge på vedkommendes gode karakter.¹⁹ Karaktervidnerne skulle sandsynlig-gøre at den anklagede selv var blevet offer for en svindler, da vedkommende erhvervede sig honningen eller bivokset.

Det offentlige rygte – *publica fama*

Selvom nabobestemmelserne ikke er mange, så er det alligevel bemærkelsesværdigt, at en borgers skæbne i visse sager alene afhang af, hvilket syn naboen havde på anklagede eller anklager.

Det, at ens rygte har betydning for, hvordan man bliver behandlet i retssystemet, og hvor troværdig man fremstår, har formentligt fra de tidligste tider været en del af ens mulighed for at klare frisag, når man først var anklaget for en forbrydelse. Men det først med den procesret, som blev udviklet af kirken i løbet af 1100–1200-tallet som en del af den kanoniske procesret, der havde til formål at afgøre de sager, der faldt under kirkens jurisdiktion, at ens rygte blev en integreret del af oplysningen af en sag. Selvom kirkens jurister og retslærde længe før havde fokus på, at en persons offentlige omdømme kunne have betydning for straffesager. Så tidligt som i 600-tallets begyndelse skrev den spanske biskop Isidor af Sevilla i sin *Etymologia* i kapitlet om straffe som følger:

26. Vanære (infamium) kaldes også skændsel, som er 'uden godt rygte' (fama). Rygte er dog kaldt sådan, fordi det ved at tale (fari), det vil sige at snakke, spreder sig gennem oversætternes tunger og ører, som en slange. Betegnelsen fama gælder også passende for både gode og onde ting. For rygte betyder undertiden lykke, som i 'berømmeligt rygte', hvilket er ros. Det er også af onde ting, [...]: 27. Rygtet har dog ikke et fast tilhørssted, for det er meget løgnagtig og tilføjer eller fratager mange ting fra sandheden: Det lever, så længe det ikke er bevidst. Men når det er bevidst, ophører det med at eksistere, og herefter kaldes det kendsgerning, ikke rygte.²⁰

Isidors påpegning af den dårlige side af rygter som noget, der tilføjer eller fratager en del af sandheden, fik dog mindre betydning gennem tiden, og i 1100-tallet begyndte en reform af den kanoniske procesret, der blandt andet betød et øget fokus på at ensrette processen, så man sikrede sig, at alle sager, der blev rejst for de gejstlige domstole, blev behandlet på samme måde. I procesretten indførtes afhøring af vidner enkeltvis, så dommeren kunne sikre sig, at vidnet fortalte sin version af det hændte og ikke blot gentog og rettede sit vidnesbyrd ind efter, hvad

¹⁹ Kroman (1951–1961), bd. II; Ribe Stadsret § 19.

²⁰ Isidore of Seville, *Etymologiae* sive *originum libri XX*, bog V, 27.26-27, Isidore of Seville (thelatinlibrary.com) besøgt den 19. december 2023. Hoc quoque et infamium, quasi sine bona fama. Fama autem dicta quia fando, id est loquendo, pervagatur per traduces linguarum et aurium serpens. Est autem nomen et bonarum rerum et malarum. Nam fama felicitatis interdum est, ut illud, 'inlustris fama,' quod laus est: malarum [...]. 27. Fama autem nomen certilocum non habet, quia plurimum mendax est, adiciens multa vel demutans de veritate: quae tamdiu vivit, quamdiu non probat. At ubi probaveris, esse cessat, et exinde res nominatur, non fama.

de andre vidner havde sagt.²¹ På den måde blev rygterne med Isidors ord til ”kendsgerninger”. Samtidigt blev det standardprocedure ved de gejstlige domstole, at alle parter og vidner også blev spurgt ind til, hvad de viste om den anklagede, og til tider også anklagers, fama publica – offentlige rygte. Proceshåndbøgerne foreskrev, at følgende spørgsmål skulle stilles vidnerne samt naboer eller andre, der kendte til den anklagede eller anklageren: Hvad er fama? Bland de rigtige svar kunne være, ”det der er alment kendt blandt folk”, ”det er de ting, som folk siger”. Derefter skulle vidnet spørges om: ”Hvor findes denne offentlige mening og rygte?” Vidnet skulle så gerne svare, at det var på gaden, hvor personen boede, det vil sige blandt naboerne. Endelig blev der spurgt om, hvorvidt vidnet mente, at rygtet var opstået blandt den anklagedes fjender, eller det var tilkommet gennem almindelig sladder. For at domstolene kunne etablere en persons offentlige rygte, skulle der gerne være vidnesbyrd fra mindst en fem til seks forskellige personer.²²

Inddragelsen af publica fama som en integreret del af retsprocessen blev som sagt gradvis udviklet inden for den kanoniske procesret i løbet af det 12. århundrede, og i midten af det følgende århundrede var publica fama blevet fuldstændig integreret som et retligt begreb, også i den verdslige procesret i store dele af Europa.²³

Famas betydning for både den kirkelige og verdslige retspleje har været genstand for omfattende studier af franske, spanske og italienske historikere, der har haft fordel af det omfattende arkivmateriale, der er bevaret fra middelalderen, mens rygtets betydning for retsprocessen stort set ikke har været undersøgt i en nordisk sammenhæng.²⁴ Det er særlig værd at fremhæve Daniel Lord Smails studier af sladder og rygter i Marseille,²⁵ og de studier, som for eksempel Francesco

²¹ Om introduktionen af den inkvisitoriske proces i kanonisk ret se fx Knut Wolfgang Nörr, ”Prozesszweck und Prozesstypus: der kirchliche Prozess des Mittelalters im Spannungsfeld zwischen objektiver Ordnung und subjektiven Interessen”, i Knut Wolfgang Nörr (red.), *Iudicium est actus trium personarum. Beiträge zur Geschichte des Zivilprozessrechts in Europa* (Tübingen 1993) s. 183–209; Richard H. Helmholz, ”Crime, Compurgation and the Courts of the Medieval Church”, *Law and History Review* 1:1, 1983, s. 1–26; Wolfgang P. Müller, ”Procedures and Courts”, i Anders Winroth & John C. Wei (red.), *The Cambridge History of Medieval Canon Law* (Cambridge 2022) s. 327–341.

²² Thelma Fenster & Daniel Lord Smail, ”Introduction”, i Thelma Fenster & Daniel Lord Smail (red.), *Fama, The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe* (Ithaca & London 2003) s. 2 (1–14).

²³ Se for eksempel Poul Hyams, ”Due Process versus the Maintenance of Order in European Law: The Contribution of the Ius commune”, i Peter Cross (red.), *The Moral World of the Law* (Cambridge 2000) s. 89 (62–90), hvor han forklarer famas udbredelse i procesretten med forbuddet mod gudsdomme i 1215, og Chris Wickham, ”Conclusion”, i Peter Cross (red.), *The Moral World of the Law* (Cambridge 2000) s. 240–249.

²⁴ Ole-Albert Rønning Nordby påpeger i sin upublicerede ph.d.-afhandling fra 2018, at studiet af publica fama potentielt ville kunne bidrage til forståelsen af processen i de norske middelalderlove. Ole-Albert Rønning Nordby, *The Judicial Oath in Medieval Norway. Compurgation, community and knowledge in the thirteenth century* (upubliceret ph.d.-afhandling, Oslo 2018).

²⁵ Daniel Lord Smail, ”Los archivos de conocimiento y la cultura legal de la publicidad en la Marsella medieval,” *Hispania: Revista Española de Historia* 57 (1997) s. 1049–1077 og Daniel Lord Smail, *The Consumption of Justice: Emotions, Publicity, and Legal Culture in Marseille, 1264–1423* (Ithaca & London 2013).

Migliorino og Chriss Wickham har foretaget af forskellige steder i Mellemitalien.²⁶ Mange af deres resultater er samlet i bogen *Fama, The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe* fra 2003, hvor de sammen med en række andre forskere har undersøgt famas betydning for retsplejen og dermed muligheden for at løfte bevisbyrden i en given sag. Disse studier har ført til få en større forståelse for retsvæsenets funktion og samspil med lokalsamfundet.

En af de interessante observationer, som den amerikanske historiker Thomas Kuehn fornemt opsummerer gennem et casestudie fra Firenze, er, hvilken betydning det har, når rygter går fra at være hovedsageligt en del af den kvindelige sfære i nabolaget til, at rygter bliver retliggjorte og får en officiel karakter og dermed bliver adskilt fra almindelig gadesladder. Som han udtrykker det: "When fama got into law, however, it entered a male and citywide realm, if it had not done so before. A reputation-maintaining group of neighbors, most of whom were women, was replaced by male functionaries. Here fama acquired weight. In a sort of legal transubstantiation, the noun's gender remained feminine but its substance became masculine."²⁷ Det samme kan siges at have gjort sig gældende i de danske byer. Ikke at jeg nødvendigvis tror, at sladder var lige så kønnet i de danske købstæder, som Thomas Kuehn observerede det i Firenze, specielt fordi mange mandlige byboere arbejdede og boede det samme sted som kvinder, så skal man næppe forestille sig, at sladder opstod blandt kvinder, der var alene i nabolaget hele dagen, mens mændene var på arbejde.²⁸ Derfor har den indbyrdes sladder i de danske byer, nok opstået blandt både mænd og kvinder, der har opholdt nær ved hjemmet det meste af dagen. Begge grupper har således også kunnet observere naboerne og skabe et fælles narrativ om den enkelte nabos gode og dårlige egenskaber. Kuehns observation omkring, at fama blev maskulint, når det blev et retligt begreb, er derimod genkendelig. Det var kun mænd, der kunne optræde som vidner, ligesom de, der stod for retssystemet – rådmænd, borgmestre og fogeden – alle var mænd. Dermed blev kvinderne afskåret fra at tage del i rygternes retlige funktion, medmindre naturligvis de selv var anklaget. I det tilfælde var de afhængige af mandlige naboers opfattelse af deres personlighed.

Opsamling

Det må have været hårdt for et lokalsamfund, at både ved anklage for tyveri, voldtægt og forfalskning kunne en nabo ved sin ed dømme en anden nabo til

²⁶ Francesco Migliorino, *Fama e infamia: Problemi della società medievale e il pensiero giuridico nei secoli XII e XIII*, (Catania 1985); Chris Wickham, "Gossip and Resistance among the Medieval Peasantry", *Past and Present* 160, 1998, s. 3–24.

²⁷ Thomas Kuehn, "Fama as a Legal Status in Renaissance Florence," i Thelma Fenster & Daniel Lord Smail (red.), *Fama, The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe* (Ithaca & London 2013) s. 34 (27–46).

²⁸ John Davis, *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology* (London 1977) s. 178; Tommasi Astarita, *Village Justice: Community, Family, and popular Culture in Early Modern Italy* (Baltimore 1999) s. 168.

døden eller anden voldsom straf. Der skulle bare være én af naboerne, der ikke ville sværge på anklagedes troværdighed, så var beviset bristet. Det vil sige, at det ikke kun var den anklagede, der var under pres af den offentlige mening. Hver af de naboer, der skulle sværge, ville også vide, at hans ed kunne bestemme skæbnen for en nabo – hvilket ofte ikke kun var det enkelte individ men hele den anklagedes husstand, der blev ramt. Samtidig ville naboen også vide, at hvis han svor noget andet end den offentlige mening blandt de andre naboer, måske fordi han viste noget om sagen, som andre ikke viste, eller han havde et andet forhold til naboen end de fleste andre, ville hans ed gå imod den offentlige mening, og han ville dermed risikere selv at blive en offentlig paria. Hvem havde lyst til det, når det kunne være ham selv eller en fra hans familie eller husstand, der blev anklager og havde brug for lokalsamfundets velvilje næste gang? Social disciplinering kunne gå begge veje, og man kan argumentere for, at den offentlige mening med introduktionen af nabobestemmelserne blev ophævet til lov. Hvem ville vove at gå imod en fasttømret opfattelse og dermed risikere social og i sidste ende – måske endda retlig – udskamning?

For at vende tilbage til det spørgsmål, som blev stillet i indledningen, om nabobestemmelserne i de danske købstæder skal ses som en inspiration fra kirkens processystem, eller om de generelt skal ses som et udtryk for social disciplinering? Så er svaret ikke entydigt. Det, at tyveri- og andre bestemmelser i den verdslig ret var knyttet til den kanoniske ideologi om publica fama, bliver styrket af, at noget tilsvarende fandtes i engelsk retspleje, hvor den langt bedre kildesituation er med til at belyse en meget stærk forbindelse mellem de gejstlige domstoles brug af publica fama, og hvordan dette inspirerede og med tiden gled ind i den verdslig ret.²⁹ På den anden side så selvom der næppe er nogen tvivl om, at nabobestemmelserne er et udtryk for, hvordan kirkeretten inspirerede og formede den verdslige procesret, så er det dog ikke det samme som at sige, at nabobestemmelserne ikke også skal ses som social disciplinering og som en måde at sikre, at byboer generelt opførte sig ordentligt og ikke var til gene for deres naboer. Hele ideologien bag publica fama som et retligt begreb var at sikre et godt og kristeligt levned. Ikke blot skulle man kunne stole på, at ens naboer ikke var forbrydere, men vold i husstanden, løs seksuel moral eller antisocial opførelse var alle ting, der kunne føre til uro og dårlig stemning. Ved at retliggøre personers gode rygte satte man en pistol for hovedet af enhver, der havde tanker om at overtræde de accepterede sociale normer.

Det er min holdning, at nabobestemmelserne i købstadslovene er et udtryk for, at kanonisk rets fokus på publica fama og opretholdelse af konsensus i lokalsamfundet har inspireret dem, men jeg er også overbevist om, at byernes øvrighed har set en interesse i og forstået, at når de skulle tildele en bybo en meget hård straf – ofte livsstraf – så var lokalsamfundets støtte essentiel for at opretholde roen og freden inden for byens mure. Og hellere lade en skyldig, som lokalsamfundet støttede op omkring, gå fri eller straffe en uskyldig, som ikke havde lokal opbakning end at risikere uro og problemer.

²⁹ Kane (2022) s. 34–37.

Folktro som kulturarv?

Björn Horgby

År 2002 publicerade Dag Lindström och jag debattartikeln ”Begreppet kulturarv – något för historievetenskapen?” i *Historisk Tidskrift*. I den diskuterade vi begreppet kulturarv; om det är något för historiker att syssla med; och i så fall hur historieforskningen kan ta itu med kulturarvet. Vi menade att vad som upphöjs till ett kulturarv är en konstruktion. Det är en följd av en kulturarvdiskurs, som med vissa förändringar i princip har varit rådande sedan den senare delen av 1800-talet. Enligt denna är kulturarvet något som ”man” vill bevara inför framtiden, eftersom det anses ha ett värde – historiskt, ekonomiskt, kulturellt eller identitetsmässigt. Konstruktörerna tillhörde de samhällsbärande klasserna och i konstruktionen innefattade de adelns och högborgerlighetens kulturella arv. Samma konstruktörer vidgade så småningom begreppet till att även röra folkliga kulturella arv. Enligt diskursen inbegriper kulturarvet främst materiella arv, som byggnader och föremål. De ska inte bara vara värdefulla, utan helst unika och ursprungliga, vilket är det samma som att de ska vara ”oförstörda” och inte vara ”uppblandade”.

Om ett hantverks- eller jordbruksredskap ses som ett kulturarv, kan själva föremålet vara svårt att skilja från berättelser om hur det har använts och berättelser där redskapet förekommer. Det är ett av flera skäl till att begreppet kulturarv har fått en immateriell sida. Berättelser, minnen och annat som visar hur människor har tänkt och föreställt sig själva och omvärlden, inryms därför också i begreppet. I den här artikeln undersöker jag hur den magiska folktron har blivit en del av ett folkligt kulturarv – inte minst när folktron vävdes in i berättelser om hur den för- eller tidigindustriella tidens landsbygdsbefolkning tänkte. Astrid Lindgrens böcker om Emil i Lönneberga är populärkulturella exempel på detta.¹

¹ Se till exempel Astrid Lindgren, *Nya hyss av Emil i Lönneberga* (Stockholm 1966); David Lowenthal, *The heritage crusade and the spoils of history*, (Cambridge 1998); Björn Horgby & Dag Lindström, ”Begreppet kulturarv – något för historievetenskapen?”, i *Historisk Tidskrift* 2002:2. Jag använder här begreppen ”folklig” och ”folklig kultur” ur ett tidsbundet maktperspektiv, för en karaktärisering av för- och tidigindustriella agrara och urbana grupper såsom småbönder – men inte storbönder;

Begreppet kulturarv började användas under den senare delen av 1800-talet och då brukades det för:

ett konservativt uppehållande försvar. Emigrationen och industrialismen hotade bondekulturen. Institutioner som Nordiska muséet och Skansen tillsammans med den framväxande folklivsforskningen exoticerade det förgångna när man bland annat utsåg Dalarna till arketyper för 'det svenska'. Den romantiska konstruktionen av nationen och det fosterländska ingick i samma typ av kulturarvsvdiskurs. intresset för det svenska kulturarvet var mycket tydligt ideologiproducerande till sin karaktär.²

Kulturarvsvdiskursens bevarandeperspektiv betonar "det genuina" och "ursprungliga" i det förgångna samhälles kulturproduktion. Dessutom "exotifieras" och "trevligfieras" det förflutna. Kulturarvet används även för att legitimera, förhärlika och lägga tillrätta det förflutna. Om en nation, grupp eller rörelse – eller för den delen en idrottsförening – kan hänvisa till ett stolt förflutet stärker det identiteten och den kollektiva samhörigheten. Hänvisningen till kulturarvet kan också användas som försvar mot förändringar. Det är anledningen till att kulturarvet ingår i samhällets ideologiproduktion. Och dess värde ökar om det riskerar att gå förlorat. Det är därför nuet bestämmer vad som är ett kulturellt arv.

Kulturarvet bestäms av vem eller vilka som definierar det. Därför är kulturarvet maktordnat utifrån klass, genus och etnicitet. I artikeln hävdade vi att begreppet kulturarv ofta har en oprecis användning och att det inte enbart kan vara en strävan efter att bevara den traditionella finkulturen eller en förgången bondekultur. Smakkriterier bör inte avgränsa begreppet. Snarare bör det vara fruktbart att problematisera sådana smakkriterier när vi undersöker hur kulturarvet är konstruerat. Det är ju inte givet att kulturarvet innefattar allt, utan det har valts ut och fått sin utformning i en "kulturarvsprocess".³ Syftet med den här artikeln är att undersöka hur folktrons kulturarvsprocesser kan se ut.

Magiskt tänkande

1800-talets och det tidiga 1900-talets folkstro präglades av magiskt tänkande. Den var rationell utifrån tidens förståelsehorisonter, men befolkades av tomtar, troll, häxor, rån och spöken – magiska varelser som deltog i kampen mellan gott och ont; vilket enligt tidens tänkande var en kamp mellan Gud och djävulen. Magiska medel kunde användas för att bota sjukdomar. Framtiden var oviss och osäker, men gick på magisk väg att förstå och påverka. På magisk väg kunde man få

hantverkare och småföretagare – men inte industriföretagare; arbetare och landsbygdsproletariat; samt andra socialt underordnade grupper. Med industrialiseringsprocesserna utvecklades arbetarklassen under den senare delen av 1800-talet och tidiga 1900-talet och urskildes på så sätt ur folket, jfr Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500–1800* (Malmö 1983).

² Horgby & Lindström (2002) s. 309 f.

³ Horgby & Lindström (2002).

”tur”, till exempel när man jagade, fiskade eller brukade jorden. Naturens tecken och andra former av varsel gick att tyda som varningar inför framtiden. Magiska föremål, ritualer eller ramsor skyddade mot framtida ondska, men överträdelser av magiska gränser eller relationer kunde få negativa konsekvenser.

Den magiska verkligheten innebar att kulturella praktiker behövde följa förutbestämda mönster – annars kunde det gå illa. Det rörde till exempel sociala relationer. Festen, gästbudet, skapade och vidmakthöll betydelsefulla sociala band. Om festen på något sätt stördes – som när en person av felaktiga skäl uteslöts ur samhörigheten – fanns det risk för att den magiska sociala gemenskapen och dess sociala band ruckades, vilket kunde få framtida följdverkningar. Som jag återkommer till nedan kunde utbytet av supar ha magisk karaktär. Den folkliga kulturen präglades även av ett jämviktstänkande. När denna ”naturliga” ordning stördes – till exempel när priserna inte längre var rättvisa eller när åldersskillnaden i ett äktenskap var alltför stor – måste onda makter vara inblandade. Då behövdes ordningen återställas och samhället ”renas”.⁴

Rädda ”bondekulturen”!

En utgångspunkt för min diskussion är det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets vurm för bonde- eller allmogekulturen, som enligt det folkliga kulturarvets konstruktörer höll på att försvinna. Därför bildades institutioner som Nordiska muséet och Skansen. Dessutom spirade folklivsforskningen. Byggnadsskick och redskap var betydelsefulla delar av bondekulturen, men också det forna jordbrukssamhällets magiska folktro. Den samlades in av folklivsarkiven vid bland annat Nordiska muséet, Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) och Folklivsarkivet i Lund (LUF). Tidens folklivsforskare reste runt om i landet och upptecknade berättelser. En av dem var Carl Segerstahl, som vid mitten av 1920-talet utförde fältarbeten i norrköpingstrakten. Dessutom sände institutionerna ut frågelistor till uppgiftslämnare, som i sin tur förmedlade berättelser till folklivsarkiven i form av ofta svårlästa lappar. Trädgårdsarbetare Gustav Adolf Johansson, född 1872, var under 1920-talet en mycket aktiv meddelare till LUF, Ulma och Nordiska muséet. Hans lappar innehöll ordstäv, sägner, gåtor och berättelser om trosuppfattningar. Trots att Johansson sände in en del material från Norrköping var stadens – liksom andra städers – folkliga kultur svagt upptecknad. Dessutom styrdes insamlingen av hur man vid insamlingstillfället uppfattade bonde- eller allmogekulturen.⁵

⁴ Se Björn Horgbys texter i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folktro och sägner då och nu* (Linköping 2023); se även E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur* (Stockholm 1983); jfr Jochum Stattin, *Näcken: Spelman eller gränsvakt?* (Stockholm 2008).

⁵ Björn Horgby, ”En myling, skrek lina” i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folktro och sägner då och nu* (Linköping 2023a); se även E P Thompson, *Herremakt och folklig kultur* (Stockholm 1983).

Jordbrukssamhällets folktro spreds genom muntligt berättande – när gubbarna tog paus i arbetet eller när äldre berättare mörka kvällar samlade familjen i köket. I Astrid Lindgrens böcker om Emil i Lönneberga kom gumman Krösa-Maja ofta på besök. Hon berättade gärna spökhistorier, som hon piffade upp och broderade ut för att göra dem extra otäcka och fängslande. Pigan Lina tillhörde dem som lyssnade andäktigt på hennes berättelser om mylingar och annat oknytt. Så när Lina en mörk kväll råkade titta upp på taknocken och fick se en mörk barnfigur som satt där uppe, tolkade hon sin synförmåga som att en myling satt på taket. Ja, att det var Emil som satt där, det är en annan historia.⁶

När uppgiftslämnarna sände in sina berättelser till folklivsarkiven försvann förmodligen en stor del av det frodiga och burleska berättandet. Berättelserna ”tvättades” eftersom det tidiga 1900-talets officiella samhälle var pryt, patriarkaliskt och hierarkiskt. Därför ville uppgiftslämnarna inte utmana. Med andra ord lade tidens ”sociala önskvärdhet” det förflutna till rätta. När uppgifterna om folktro samlades in höll samhället dessutom på att förvetenskapligas. Särskilt efter andra världskriget ursäktade man ”vidskepselerna” och återberättade de folkliga sägnerna snarare som goda historier än som uttryck för en folklig tradition.⁷

I vår artikel hävdade vi att kulturarvet uppstår i den dialogiska relationen mellan ”nu” och ”då”.⁸ Insamlingen av folktro präglades av tidens ”nu” och de forskningsfrågor och vetenskapliga perspektiv som användes för tillfället, till exempel om hur representativ en föreställning var eller om det fanns regionala skillnader. När man ställde frågor om bondekulturen berodde det på att man ville bevara forna tiders jordbrukssamhälle, som gärna framställdes som något stabilt och oföränderligt – en harmonisk sörgårdsidyll som ställdes i kontrast till det bullrande industrisamhällets osäkerhet och mekaniska, maskinella inställning till människor. Dessutom var tidens forskare män. Insamlingsarbetet var i stor utsträckning ett manligt projekt, där män samlade in och beforskade en förgången folkkultur.⁹

Dagens samhälle präglas av en övergripande rationalitet, som kan uppfattas vara problematisk. Efter att jag skrev merparten av Östergötlands museums bok *Det förtrollade Östergötland* (2023), som handlar om folktro i Östergötland, höll jag själv eller tillsammans med bokens redaktör och delförfattare Björn Lilieblad flera välbesökta föredrag och bokpresentationer. Vid dessa tillfällen var det uppenbart att många besökare hade ganska omfattande kunskaper om förgången folktro och i flera fall också var fascinerade av moderna exempel på magiskt tänkande.¹⁰ På så sätt kan forna tiders folktro uppfattas som något lockande och spännande.

Relationen mellan ”nu” och ”då” medför att kulturarvet är dynamiskt och ingår i identitetsskapande narrativ – berättelser som tar upp relationen mellan ”då” och

⁶ Horgby (2023a) s. 4; Lindgren (1966). Som Astrid Lindgren förklarade var mylingar spökande barn. Barn som inte var döpta kunde gå igen och bli mylingar.

⁷ Horgby (2023a) s. 8, 10.

⁸ Horgby & Lindström (2002).

⁹ Horgby (2023a) s. 8, 10.

¹⁰ Björn Lilieblad, ”Återförtrollning?”, i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folketro och sägner då och nu* (Linköping 2023).

”nu”. Ett sådant narrativ är den utopiska från-mörkret-stiga-vi-mot-ljuset-berättelsen, som betonar att allt blir bättre och bättre. Motsatsen är förstås den dystopiska berättelsen om att allt blir sämre. Folktrons berättelser hamnar i skärningspunkten mellan dessa båda narrativ. Å ena sidan gestaltar de ett fattigt, förgånget samhälle, där man är rädd för det okända som man har liten kontroll över och som man tolkar magiskt. Världen är befolkad av mer eller mindre goda eller onda magiska varelser. I vardagen måste man följa magiska ritualer och särskild magi kan användas för att bota sjukdomar. Å andra sidan uppfattas dagens rationella samhälle som alltför ogripbart och svårt att förstå i ljuset av ett förgånget enklare liv där alla kände varandra. Även om man inte menar att Astrid Lindgrens sörgårdsidyll var en tidigare guldålder är det möjligt att exotisera denna tid.

Folktron hade sina rötter i landsbygdens folkliga kultur. Sett utifrån nutida rationellt tänkande, välutbildade medelklassögon bars den upp av magiskt tänkande, lågutbildade grupper med begränsade kunskaper om världen utanför närmiljön. Häri ligger ett klassbundet impregnerat förakt. Hur kan det då vara möjligt att exotisera och idyllisera folktron? Den frågan är inte lätt att besvara, men det är möjligt att man inte enbart exoticerar själva tänkandet, utan också den sociala och kulturella miljö som tänkandet utformades i. Man kan se folktron som en biprodukt av livet-på-landet; livet nära naturen och det naturliga – i kontrast till dagens komplexa och ofta skrämmande samhälle. Som biprodukt verkar folktron ha varit ett ambivalent kulturarv.

I vår artikel från 2002 varnade Dag Lindström och jag för att forskare tar på sig rollen ”att skapa och forma kulturarv och kulturella identiteter”.¹¹ Det medför att forskarna riskerar att bli ideologiproducenter. Därför är det nödvändigt att problematisera kulturarvsprocessen och forskningens bidrag till att utforma kulturarvet. Forskningen behöver analysera och dekonstruera forskningsprodukten. Det gör vi främst genom att analysera kulturarvsprocesserna.

Den lantliga folktrons kulturarvsprocess

Under en stor del av 1800-talet tänkte merparten av de folkliga grupperna på landsbygden – och i städerna – magiskt. Det var inget konstigt att spädbarn smordes med illaluktande salvor för att de inte skulle bli sjuka. Varje person utvecklade ett tolkningsraster, som innebar att de precis som Lina i *Emil i Lönneberga* tolkade syn- och hörselförnimmelser på ett magiskt sätt. Den muntliga traderingen befäste och utvecklade tolkningsrastret. I den östgötska byn Fröjerum låg Domarkullen och Galgbacken mitt emot varandra. Galgbacken fick namn av att dödsdömda enligt folktron hängdes där. Där förekom förstås spökerier.

¹¹ Horgby & Lindström (2002) s. 317.

Tant Mia från Knillerbo, som ofta gick vägen mellan Knillerbo och Fröjerum på 1940-talet, skyndade sig alltid förbi Galgbacken. Särskilt om det började bli mörkt. För ibland kunde hon få se de dödsdömda, fastlåsta människorna kräla omkring på marken och försöka göra sig fria från stocken. Hon hörde också deras plågade, ångestfyllda röster. Och det var så hemskt att höra att blodet nästan frös till is.¹²

En smed som i slutet av 1800-talet under en tid arbetade vid Motala verkstad i Motala berättar att han vid ett tillfälle arbetade för sig själv – han tillverkade ett betsel – vilket han förstås inte fick göra på arbetstid och med material från företaget. När han var klar gick han en mörk kväll från arbetet för att sälja betslet till en bonde. På vägen hörde han röster. Eftersom han inte fick arbeta för sig själv gömde han sig, men såg ändå sex huvudlösa män som bar ett lik.¹³ De huvudlösa männen var spöken. Tror man på spöken kan man tolka ett möte en mörk kväll som att man möter spöken. Det ingår i tolkningsrastret. Dessutom är det möjligt att den muntliga traderingen medförde att man skarvade lite.

Berättelserna om de dödsdömda på Galgbacken och smedens möte med de huvudlösa männen tecknades liksom många andra liknande berättelser ned och sändes till ett folklivsarkiv. Som blankett i ett arkiv blev den fundamentet till ett kulturarv. Men det räckte inte med detta. Berättelsen behövde tolkas, laddas med innehåll och sättas in i ett större sammanhang (kontextualiseras). Det innebar att den sågs som uttryck för magiskt tänkande och vad detta innebär. Slutligen skulle tidens forskningsfråga avgöra om och hur berättelsen skulle lyftas fram, kontextualiseras, tolkas och laddas med innehåll. Därför blev forskningens resultat om folktron ena vägen till skapande av ett kulturarv. Den andra vägen till att bli ett kulturarv är kortare och tar inte direkt omvägen via forskningen. I stället förmedlas – liksom tidigare – berättelse i muntlig tratering från generation till generation. På så sätt har förmodligen berättelser om häxors väg till Blåkulla överlevt. De tillhör ett allmänt kunskapsstoff. För att upphöjas till kulturarv behöver dock den senare formen av muntlig tratering sättas in i ett sammanhang som medför att den ses som en del av forna tiders folktro.

Den urbana folktrons kulturarvsprocess

Folktron i städerna har delvis tagit andra uttryck än på landsbygden. Det får följder för hur kulturarvsprocessen utformades. Här fungerade inte mönstret med ett tolkningsraster baserat på magiskt tänkande; nedteckning av berättelser och insändning till folklivsarkiv utifrån tidens föreställningar om hur berättelserna skulle se ut; tolkning, laddning och kontextualisering; och publicerad forskning. Innan jag går

¹² Sägenkartan. Institutet för språk och folkminnen; Björn Horgby, ”Den magiska världen” i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folketro och sägner då och nu* (Linköping 2023c) s. 31.

¹³ Sägenkartan. Institutet för språk och folkminnen; Horgby (2023c) s. 28.

vidare ska jag bara nämna att jag har studerat den folkliga kulturen från och med mitten av 1800-talet i Norrköping. Utifrån detta generaliserar jag resultaten.

Näval, under andra världskriget uppmärksammades bristen på insamlade stadstraditioner. Därför började folklivsarkiven samla in folkminnen från städerna och arbetarminnen. Nu var insamlarna inte lika intresserade av magiskt tänkande som tidigare. Det bidrar till att den folkloristiska och etnologiska forskningen sällan har berört stadstraditioner som magiskt tänkande. Jag menar att städernas folktro har undervärderats som magiskt kulturarv och att även folktron i städerna präglades av magiskt tänkande fram till den tidiga industrialiseringen. Dessutom tog den urbana folktron delvis egna uttryck.¹⁴

En skillnad mellan den lantliga magin och städernas magi är att den förstnämnda i huvudsak byggde på berättelser om vad personer sett eller hört – med magiska varelser i centrum – samt berättelser om hur man skulle undvika ondska, liksom magiska ritualer för att påverka framtiden och bota sjuka. I Norrköping var de magiska traditionerna delvis av annan karaktär än på landsbygden. De handlade inte enbart om det ovanstående, utan också om hur folkliga grupper handlade utifrån sitt kollektiva tänkande; i sina magiska ritualer och sociala gemenskaper; och i sin strävan efter att återupprätta den kulturella jämvikten i samhället.¹⁵

I de återkommande stora festerna – skördefester, bröllop, begravningar och andra gästbud, som både hölls på landsbygden och i städerna – ingick ett gävo-utbyte, där givare och mottagare förenades. Den som höll festen gav deltagarna en gåva. Genom att ge och ta emot gåvor visade man att man tillhörde gemenskapen. Gåvan skapade därmed sociala band mellan givare och mottagare – det vill säga band samman släkt, vänner, grannskap och arbets- och yrkeskamrater i en magisk samhörighet, som inte fick brytas.¹⁶ Magiska ritualer kringgärdade festerna och angav vilka som borde delta; hur de skulle delta; hur de skulle handla vid festen; samt vad som kunde hända om ritualerna inte följdes. Ett exempel var att man inte fick ”gå ut med julen”. Därför måste besökare undfågnas något – exempelvis en sup eller en pepparkaka. Något illavarslande kunde hända om den magiska samhörigheten bröts, om en person som borde ha fått delta i festligheten hade utesluts.¹⁷

¹⁴ Björn Horgby, ”Gästbud, charivari och upplopp - magiska stadstraditioner” i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folketro och sägner då och nu* (Linköping 2023d); se även Bo G Nilsson, *Folkhemmets arbetarminnen: En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar* (Stockholm 1996). Bristen på insamlat material om arbetarkulturen i Norrköping medförde att Christer Dominder och jag tog initiativ till en insamling av arbetarminnen åren 1986–89, som sedan efterföljdes av en minnesinsamling vid Holmens bruk åren 1990–91. Sammanlagt intervjuades ungefär etthundrafemtio äldre textil-, pappers-, metall- och hamnarbetare i Norrköping. I det materialet ingår även en del uppgifter av folktrokaraktär.

¹⁵ Horgby (2023d) s. 75 ff; Björn Horgby, *Egensinne och skötsambet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm 1993), särskilt kapitel 8.

¹⁶ Marcel Mauss, *Gåvan* (Uppsala 1977); Horgby (2023d) s. 76.

¹⁷ Björn Horgby, ”Den magiskt folkliga kalendern” i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folketro och sägner då och nu* (Linköping 2023b) s. 17.

Inom hantverket förekom särskilda magiska ritualer. Under skråtiden behövde hantverkens lärlingar göra ett gesällarbete för att bli godkänd som gesäll. Vid en ceremoni präglad av ritualer invigdes lärlingen i hantverkets mysterier och gesällskapets broderskap. Invigningen markerade den nyvunna sociala ställningen i yrket och i samhället. När gesällen blev medlem i hantverkets gemenskap innebar det ett utvidgat ansvar, inte bara för sig själv, utan också för hela hantverkets heder. Därför behövdes magiska ritualer som bekräftade tillhörigheten och att hedersbanden inte fick brytas, i så fall kunde onda makter drabba inte bara individen utan den kollektiva gemenskapen. Senare i livet kunde gesällen bekräfta och förstärka sin samhörighet med skråets gemenskap med hjälp av särskilda hälsningar; gemensamma klädeskoder, och regler för umgänget med likar på krogen. I den sociala samvaron både inom skrået och i samhället spelade dryckesceremonierna en särskilt stor roll. År 1846 upplöstes skråsystemet. Också senare behövde lärlingen göra gesällprov och genomgå invigningsriter för att accepteras som gesäll. Och gesällernas gemenskap förstärktes på krogen av alkoholkulturen – där utbringandet av skålar till varandra spelade stor roll.¹⁸

I det tidigindustriella samhället omgavs supen av magiskt tänkande – inte bara för hantverksarbetare, utan också i andra sociala sammanhang, där man med supen som symbol stärkte sociala band och handlade enligt gåvoekonomins oskrivna lagar. När bönderna kom till staden för att sälja sina varor på marknaden befastes försäljningen och köpet av mer påkostade varor med en sup. Så var det ofta också när hantverkaren sålde sina varor till en kund och när ett avtal skrevs under. Försäljningen blev en magisk symbolhandling, där män av heder visade att de var hederliga. Supen var en manlig företeelse, när kvinnor sålde och köpte varor avslutades inte försäljningen med en sup.¹⁹

I den för- och tidigindustriella kulturen betonades den sociala och kulturell jämvikt mellan människor. När jämvikten rubbades allt för mycket behövde samhället och individerna ”renas” för att ”det goda förhållandet” skulle återupprättas. Föreställningen om orenhet var i det här sammanhanget uttryck för magiskt tänkande. Jämviktstänkandet rörde flera områden. Ett var föreställningen om det rättvisa priset, som låg till grund för den mycket negativa inställningen till ocker och girighet. Ocker sågs som försök att manipulera det rättvisa priset och ansågs vara ohederligt. När priserna steg utöver det acceptabla hände det ofta under 1700- och 1800-talen att folkliga grupper protesterade genom att göra upplopp.

Ett annat område rörde föreställningen om hur ett äktenskap borde se ut. Om äktenskapet betraktades som ”onaturligt” behövdes renande

¹⁸ Horgby (2023d) s. 76–77; Åke Abrahamsson berörde invigningsritualernas magiska karaktär närmare i *Ljus och frihet till näringsfång: Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869* (Stockholm 1990); jfr även Lars Edgren, *Lärling, gesäll, mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987); och William H Sewell, *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848* (Cambridge 1980) som går att tolka i samma riktning. Om hantverksarbetarnas alkoholkultur, se till exempel Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren* (Stockholm 1986) s. 153–62.

¹⁹ Horgby (2023d) s. 77.

balansrubbingar för att återställa den goda ordningen. Det kunde bland annat leda till charivariaktioner. Charivarin var en sorts socialt skådespel med magiska förtecken som förekom i många västerländska för- och tidigindustriella samhällen. När en alltför gammal brud eller brudgum gifte sig med en ung person rubbades jämvikten. Det skedde också när en homosexuell relation blev mer eller mindre offentlig, när ena parten i ett äktenskap var otrogen, eller när mannen misshandlade sin hustru. I dessa fall kunde de inblandade utsättas för charivari. Den var en offentlig skamstämpling där en grupp människor på ett gycklande sätt larmade, gjorde upptåg eller tog till våld för att återupprätta jämvikten och rena samhället. Gycklet fungerade som en magisk besvärjelse, som ett försök att driva ut och avtvå sig det orena och onda och återetablera ”den goda ordningen”. Larmgycklet kallas också katzenjammermusik. Associationerna till katter som jamar på natten var nog inte tillfälliga.²⁰

Den här typen av reaktioner är i allmänhet svåra att upptäcka i folkklivsuppteckningarna. De förekommer i annat källmaterial, som i rättegångsmaterial och i minnesberättelser. För att kunna säga något om magisk jämvikt och försöken att ”rena” samhället, behöver man göra en historisk analys och dra slutsatsen av källmaterialet att det handlar om att återskapa magisk jämvikt. Kulturarvet är i det här fallet inte ett empiriskt fenomen, utan förutsätter en teoretiskt knuten kulturanalys. Därför ser kulturarvsprocessen lite annorlunda ut än i det vanliga folktromaterialet. Den här typen av magiska kulturarv kan dessutom vara svåra att bestämma analytiskt – inte minst för att forskningen inte är helt enig om tolkningarna.

Som jag nämnt förekom i städerna återkommande upplopp i samband med matbrist, höjda priser eller mot de styrandes vanskötsel.²¹ Var dessa aktioner magiska eller präglades de av rationellt handlande? Den brittiske socialhistorikern E P Thompson hävdade att matupploppen hade rötter i den moraliska ekonomin. De berodde, enligt Thompson, på att de upproriska använde upploppen som medel för att återställa ”den goda ordningen” som rubbats av matbrist eller prisökningar. Han betonade alltså jämviktstänkandet, men menade inte att det präglades av magiskt tänkande. I stället hävdade han att upploppen i stort sett var rationella när de upproriska vände sig mot handlare som höjt priset eller köpt upp spannmål för att sälja med vinst.²² Thompsons tes om den moraliska ekonomin är idag accepterad av den moderna historieforskningen. Däremot är det inte givet att upploppen var så rationellt utförda som Thompson menade.

I många upplopp förekom fönsterkrossningar. Historikern Åke Abrahamsson tolkade de återkommande stenkastningarna och fönsterkrossningen under 1700- och 1800-talets upplopp som utslag av magiska reningsprocesser. Vid denna tid var fönsterkrossningen symboliska angrepp på husets och husägarens ögon. Deltagarna försökte alltså inte bara skrämmas, utan hade ett vidare syfte när de sökte återställa ”den goda ordningen”. Över upploppen skimrade en magisk värld, som

²⁰ Horgby (2023d) s. 77.

²¹ För en svensk översikt se Rolf Karlbom, *Hungerupplopp och strejker 1797–1867* (Lund 1967).

²² E P Thompson, *Herremaket och folklig kultur: socialhistoriska uppsatser* (Stockholm 1983).

behövde återetableras. Det bör tilläggas att fönsterkrossningen inte hade magisk karaktär i andra sammanhang eller under andra tider, då den inte utgjorde en del av försöken att återetablera ”den goda ordningen”.

För Thompsons perspektiv talar upploppens karaktär. I samband med 1867 års brödupplopp i Norrköping gick folkmassan först till borgmästaren för att denne i god patriarkalisk ordning skulle ställa allt till rätta. När han hävdade att han inte kunde göra något vände sig den upprörda folkmassan mot handlarna, ”syndabockarna”, som var skyldiga till att matpriserna stigit utöver det tolererbara. Då hotade man och skrämde dem samt krossade en del fönsterrutor och släckte på vägen gaslyktorna. Så såg för övrigt många upplopp ut.²³

Vad som talar för Abrahamssons tolkning är att verkligheten även i städerna fram till den senare delen av 1800-talet uppfattades vara magisk. Eftersom så var fallet betraktades överträdelser mot vardagens levnadsvillkor som hot mot identitet och föreställningsvärld. Därför var det nödvändigt att återställa ”den goda ordningen” och ”rena” samhället – annars hade de onda krafterna vunnit. Efter 1870-talet höll delar av den magiska världen på att försvinna. 1867 års matupplopp var det sista som innehöll inslag av fönsterkrossningar och släckning av gaslyktor.²⁴ Jaha, så kan även upplopp bli en del av kulturarvet.

För att sammanfatta hur den urbana kulturarvsprocessen kunde se ut byggde även detta mönster på föreställningar och kulturella praktiker. De återfanns i en lång rad källmaterial, men behövde en vetenskaplig tolkning och publicering för att bli kulturarv.

Problematisering av tidsskikten ”nu” och ”då”

I diskussionen om kulturarv berörs sällan relationen mellan ”nu” och ”då”. För att problematisera relationen och sätta in kulturarvet i ett förändringsperspektiv ska jag avslutningsvis ta upp ”avförtrollningsprocessen”, det vill säga när det magiska tänkandet slutade vara ett allmänt folkligt tänkande och i stället blev en kulturell ”underström” i samhället, som omfattades av en mindre grupp, men även tillhörde ett kunskapsstoff som många kände till. Ungefär samtidigt som detta skedde började folktron bli ett kulturarv – värt att bevara – vilket medförde att den genomgick kulturarvsprocesser.

Den magiska världen började ”avförtrollas” under den senare delen av 1800-talet – först i städerna och så småningom också på landsbygden. Det visar kvalitativa uppgifter om när sedvänjor och föreställningar började försvinna. I viss mån har det därefter skett en ”nyförtrollning”, som innebär att magiskt tänkande tar nya uttryck.²⁵

²³ Björn Horgby, *Surbullestan* (Stockholm 1989), s. 82 ff; Thompson (1983); Abrahamsson (1990); även Karl bom (1967).

²⁴ Horgby (2023d) s. 78.

²⁵ Björn Horgbys texter i Blomsten et al. (red.); Lilieblad (2023)

Kulturarvsprocesserna inleddes faktiskt lite tidigare. Folketro – särskilt i form av folksagor – började samlas in och tecknas ned lite mer systematiskt från och med slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet, när intellektuella grupper i Västeuropa i nationalistisk och nationsbyggande anda började intressera sig för den folkliga kulturen. De tyska bröderna Grimm tillhörde insamlarna. Bröderna levde i en nationalromantisk tid under det tidiga 1800-talet då starka krafter sökte skapa ett enat Tyskland av många små riken. De letade efter en tysk "folksjäl", som förenade och präglade det tyska folket.²⁶ På motsvarande sätt samlade den så kallade Ydredrotten Leonhard Fredrik Rääf (1786–1872) in muntligt berättande i sin hembygd. Han publicerade berättelserna i sex volymer. Den djupt konservativa Rääf sökte också efter folksjälen, som behövde bevaras i sin autentiska form innan den förstördes av det tidiga industrisamhällets skadeverkningar.²⁷ Mer omfattande insamlingar startade som jag nämner ovan i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet, men även denna var en reaktion mot samhällsförändringarna.

Sociologen Max Weber menar att det västerländska samhället i samband med industrialiseringsprocesserna genomgick en rationaliseringsprocess, som påverkade tänkande och handlande. Avförtrollningsprocessen bör ses utifrån det perspektivet. När det industrikapitalistiska samhället växte fram behövde samhället ställas om. Till exempel utvecklades de nya folkrorelserna som svar på de förändrade maktordningarna och ett folkligt behov av att organisera sitt tänkande och handlande, utbilda sig och använda sin kollektiva styrka till att sträva efter demokratisk makt. Likaså förändrades statsapparaten – med folkskola, social omsorg och polisiär kontroll.

En del av rationaliseringsprocessen var att tidsuppfattningen successivt förändrades från att i huvudsak vara cirkulär till att bli mer linjär. Den ena tiden var linjär, kunde mätas med klocka och passade det nya industrisamhällets behov. Den cirkulära tiden följde jordbrukets rytm med födsel, död och pånyttfödelse. Det vetenskapliga tänkandets framväxt rationaliserade också tänkandet. Till exempel ersattes den magiska läkekonsten successivt av den moderna sjukvården.

Stadens magiska traditioner försvagades. I och med den växande kontrollen av alkoholförbrukningen avförtrollades supandet. Det var inte längre lika viktigt att befästa avtal med en sup eller för den delen förstärka den sociala gemenskapen på så sätt. Folkrorelsernas gemenskap baserades inte på supande – tvärtom. I den magiska världen behövdes jämviktstänkandet för att återställa den "goda ordningen", vilket även var uttryck för en mer cirkulär tidsuppfattning. När industrisamhällets kapitalistiska ekonomi slog igenom kunde inte längre de tidigare moraliska gränsdragningarna upprätthållas. Då gick det inte att tala om ett rättvist pris; då var det fullt legitimt att göra vinst, och då såg den folkliga oron i form av upplopp och liknande annorlunda ut än tidigare.²⁸

²⁶ Burke (1983) s. 17–37, 313–18. Se även Horgby & Lindström (2002) s. 312–13.

²⁷ Tore Wretö, *Ydrekungen: En bok om Leonhard Fredrik Rääf* (Hedemora 1990).

²⁸ Björn Horgby, "Stigar till avförtrollning" i Caroline Morgansdotter Blomsten, Emelie Domini & Björn Lilieblad (red.), *Det förtrollade Östergötland: Folketro och sägner då och nu* (Linköping 2023e); Max Weber, *Kapitalismens uppkomst* (Stockholm 1986).

Det moderna samhällets upplevda avigsidor bidrog till framhävandet av ett folkligt kulturarv och därmed en kulturarvsprocess. Med folktrons berättelser som karta var det möjligt att se en förgången social samhällelig ordning baserad på ”fasta värden”. Det gällde inte minst genusordningen. Flertalet berättelser har sina rötter i 1800-talets samhälle och har meddelats av män. Därför är det ingen tillfällighet att skogs- och sjörån var fälska kvinnor som lockade lättleda män med sin sexualitet. Även i övrigt går det i flertalet berättelser att se ett ganska tydligt manligt, lantligt perspektiv på tillvaron. När de traderas vidare förmedlar de en förgången tids föreställningsvärld – i en tid då det moderna industrisamhället uppfattas som något hotande och instängande.²⁹

Folktron i kulturarvets backspegel

Här har jag argumenterat för att det för- och tidigindustriella samhällets magiska folktro är ett kulturarv och jag har diskuterat hur olika kulturarvsprocesser ser ut. I viss utsträckning har folktron bevarats i det kollektiva minnet. Därutöver går den att återfinna i folklivsarkivens och forskningens insamlingar, där den har blivit källmaterial till folkloristisk, etnologisk och historisk forskning, varefter den blivit ett kulturarv. Den är ibland sammanknuten med bevarandet av ”bondekulturen”, till exempel i berättelser om bruket av materiellt kulturarv. I kulturarvsdiskursen betonas det genuina och ursprungliga, det vill säga i det här fallet uttryck för föreställningar om en ”äkt” folklig kultur. Det sentida intresset för folktron tyder på exotisering av det förflutna, vilket är ett vanligt perspektiv knutet till kulturarvsdiskursen. Det går dock att se det förflutna på ett ambivalent sätt, eftersom det för- och tidigindustriella samhället knappast var något att återvända till. Folkliga grupper levde fattigt och osäkert med hög dödlighet.³⁰ Därför kan den här typen av kulturarv knappast användas för att legitimera, förhålliga eller lägga tillräkta det förflutna. I materialet klingar dock röster från ett konservativt patriarkaliskt och främlingsfientligt förflutet.

Som kultur i bruk användes det muntliga berättandet till att underhålla, men också till att varna för faror och för att förstå omvärlden. När denna och förutsättningarna för att förstå den förändrades, påverkades förutsättningarna för folktron.³¹ Samtidigt fanns en konservativt, nostalgisk längtan tillbaka till naturen och till bondekulturen, som bidrog till att folktron blev en del av det moderna samhällets kulturarv. Mötet mellan då och nu har medverkat till att kulturarvet var och har förblivit ambivalent. Vi talar lite föraktfullt om ”skrock” samtidigt som berättelserna om den förflutna magin förtrollar och fantasy som spel, litteratur och film blomstrar.

²⁹ Horgby (2023c).

³⁰ Se till exempel Jan Sundin, *Den ojämlika döden: Landsbygden i Östergötland 1750–1860* (Linköping 2023.)

³¹ Björn Horgbys texter i Blomsten et al. (red.).

Slottet som arbetsplats

Claes Westling

Gustav Vasa avled i september 1560. I hans testamente fick sonen Magnus, ”hertig av Östergötland”, ett hertigdöme som omfattade följande: Dalsland, ett område vid norra Vättern i Västergötland och Närke, delar av Östergötland samt norra Småland. Hans residensstad blev Vadstena där Gustav Vasas försvarsanläggning hade börjat omdanas till ett palats för Magnus räkning redan 1554, då han var 12 år gammal. Från sommaren 1563 började tecken visa sig på att Magnus var sjuk. Hans tillstånd verkar ha växlat, men försämrades med tiden. Hertigdömet bestod men förvaltades av andra. Mot slutet av sitt liv vistades hertig Magnus mest på gården Kungsbro i Vreta klosters socken, där han avled 1595.

Figur 1. Hertig Magnus gravmonument i Vadstena klosterkyrka, utfört av Hans Fleming cirka 1599. I bakgrunden hans begravningshjälm. Foto: författaren.

Det skrivs mycket om kungligheter i historien. Inte minst ett år som 2023, ett märkesår för flera kungliga jubileer. Tar man ett kungligt slott som exempel finns

det åtskilligt skrivet om de furstliga personerna knutna dit genom tiderna, men allra mest om själva byggnadsverket. Däremot vet vi sällan så mycket om folket som arbetade på slottet och verksamheterna där. Beträffande slottet i Vadstena har Eyvind Unnerbäck i sina böcker om byggnadsverket till viss del behandlat hantverkarna där, men för övrigt har få intresserat sig för ämnet.

Syfte och forskningsläge

Den här artikelns ambition är att bidra till kännedomen om de arbetande människor som bar upp livet vid en sådan anläggning som slottet i Vadstena. Hur många var de? Vilka var de? Hur stor del av stadens befolkning arbetade på slottet? Undersökningen är inte ekonomisk-historisk utan gäller antalet anställda vid slottsanläggningen, deras funktioner och hela slottsanläggningens betydelse för staden och dess invånare. Tidsperioden för undersökningen är åren 1560–1561, men i vissa fall har senare material kunnat ge ytterligare information.

Några exempel på arbeten som har behandlat närliggande frågor för tidsperioden är Birgitta Lager-Kromnows ”Att vara Stockholmare på 1560-talet” (1992). Alla stadsmonografier över vasatida städer kommer in på frågan om befolkningens storlek och sammansättning, men mer eller mindre alltid på en övergripande nivå. Genom att Vadstena var centrum för ett hertigdöme finns också få jämförbara städer. En är Nyköping, men Christer Öhmans studie *Nyköping och hertigdömet* (1973) kan egentligen inte användas i det syftet då inte heller den ägnar sig så ingående kring frågor om slottsfolkets sammansättning, storlek och betydelse. Sven Liljas *Kalmar under Gustav Vasa och hans söner* (1982) liksom Jan Samuelsons artikel *Folk på Kronoberg: personal och besökande under senare delen av 1500-talet* (1999) är fina exempel på mera ingående studier i sammanhanget.

När det gäller beräkningar av hela eller delar av befolkningen i Sverige under 1500-talet, eller under för-statistisk tid över huvud taget, finns åtskillig forskning. Till exempel innehåller Martin Anderssons problematisering av tolkningen av Älvsborgs lösen 1571, *Ärnda siffror och Nya källor* från 2021, en fin forskningsöversikt och beskrivning av de problem som finns.

Källmaterialet

Källmaterial finns, men endast i en begränsad omfattning. Det gör det möjligt att skaffa sig viss information om vilka människorna var, deras antal och yrken men medger enbart en begränsad inblick i deras liv och livsvillkor under den här tiden.

Vadstena stad brändes av danska armén under Rantzaus fälttåg 1567. Allt talar för att stora delar av stadens arkiv förstördes då. Förutom ett mindre antal privilegiebrev finns endast den äldsta kända protokollsboken från stadens rådhusrätt bevarad från tiden före hertig Magnus död. Denna äldsta så kallade tänkebok omfattar åren 1577–1610 och täcker alltså den tidsmässigt senare halvan av

Magnus hertigdöme, men människor som arbetade på slottet under 1560-talet återfinns i tänkeboken. Den upptäcktes av magistratssekreterare Hässler i stadens Rådhusstorn cirka 1885.¹ Den har transkriberats, tryckts och försetts med ett omfattande register av lektor Georg J. V. Ericsson. Boken är en värdefull källa till historien då den speglar det lokala vardagslivet i berättande text med inslag av detaljer. Tänkeböckerna kan därför tillföra information utöver de ofta kortfattade uppgifter om namn, yrke och skatt eller lön som det kamerala materialet består i. Hertig Magnus räntekammare under *Furstendömenas räntekammare 1559–1619* hos Riksarkivet, Stockholm liksom *Handlingar och räkenskaper i kammararkivet t o m 1630* med området Varuhus och handling 1538–1621 används här, liksom *Städers acta 1500t–1800t* i Riksarkivets ämnessamling Ortshistoria. I Kammarkollegiets ämnessamlingar finns *Städers akter* med handlingar från perioden. Även de handlingar som skickades in från hela landet till Kammaren i Stockholm, de så kallade *Landskapshandlingarna*, är ett mycket användbart material från perioden cirka 1530–1630. I en längd från år 1561 redovisas hertig Magnus folk.² Det finns även en ovanlig förteckning i landskapshandlingarna som upptar de hushåll som har betalat skatt och tomtören i Vadstena år 1560. Där beskrivs till och med gatunamnen och tomternas invånare.³ Den ligger till grund för en jämförelse med räkenskaperna från slottet.

1561 års lönelista

Birgitta Lager-Kromnow anger i sin artikel om hertig Magnus i Svenskt Biografiskt Lexikon att han år 1561 hade 90 personer knutna till sitt hov och att det på Vadstena slott samma år arbetade cirka 200 personer, hantverkare, båtsmän, slotts-
liggare, fatbursfolk med flera.⁴ Av allt att döma är det från 1561 års redovisning av årslönen för ”Slott och Gårder” i Vadstena, som Birgitta Lager-Kromnow har hämtat sina siffror.⁵ År 1561 avlönades, enligt denna lista, en skrivare och två underskrivare samt en utridare (beriden vakt). Skrivaren hade en av de högsta lönerna i listan, 100 mark, en lön som är jämförbar med de bäst betalda fogdarna i landet vid den här tiden.⁶ Därefter räknas hantverkare med flera (”Embetzmenn”) upp. Först tre snickare och tre snickardrängar, varav Aren Snickare hade hela 250 mark, men de andra betalades mellan fyra och 26 mark. Aren Snickare var slottets

¹ Werner Pursche, *Vadstenaarkivalier i landsarkivet i Vadstena*. (Vadstena 1976).

² Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1561: 12 (1561), s. 28ff, bildid: A0048631_00045. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1560: 20 (1560), s. 120ff, bildid: A0048620_00123. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

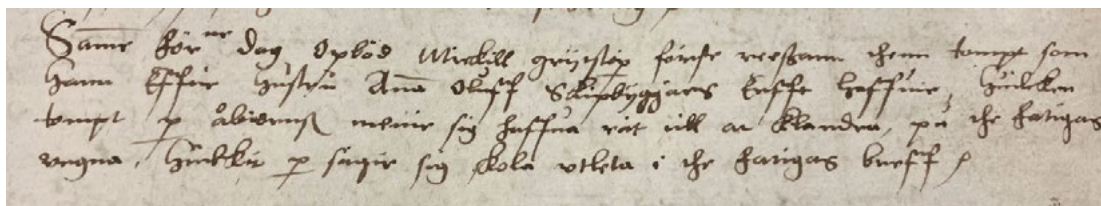
⁴ Birgitta Lager-Kromnow, ”Hertig Magnus”, *Svenskt biografiskt lexikon* (1984).

⁵ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

⁶ Pehr Hedenqvist, *Fogden och hans män. Fogdar, skrivare och fogdetjänare i lokalsambället under 1500-talet*. (Stockholms 2004) Tab. 4. Helårsinkomst 1549/50–1569 i mark för fogdar i Strängnäs och Västerås stift.

byggmästare Arendt van Roye (de Roy) som var verksam vid slottsbygget fram till sin död 1590.⁷ Vid rådstugan 1582 klagade han på att en hustru Gertrud i staden hade kallat honom en horkarl och anklagat honom för att ha utövat sexuell utpressning mot henne. Gertrud dömdes till böter.⁸

Smederna var åtta till antalet och delades in i klensmeder, grovsmeder, en "Lådesmed" och arklismedsdrängar, det vill säga de som hörde till slottets artilleri. Christoffer Wulff var högst avlönad av smederna med en årslön på 50 mark. De övriga ersattes med mellan 6 och 36 mark. Fyra skeppsbyggare var också anställda, två med namnet Olof. En av dem kan vara identisk med den då döde Olof skeppsbyggare vars änka Anna nämndes 1580.⁹ Skeppsbyggande försiggick alltså av allt att döma i Vadstena.

Figur 2, Olof skeppsbyggares änka Anna. Olof tillhörde hertig Magnus personal. Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 8 april 1580. Foto: författaren.

Därefter följer i listan två kockar och en kockdräng samt sågare utspridda inom hertigdömet. En sågare fanns i Forsvik och en i Granvik vid nuvarande Karlsborg, en i Mjölby medan de övriga tre verkar ha jobbat lokalt då deras hemvist inte anges. Stenhuggarna var hela åtta till antalet, varav tre stenhuggardrängar. Peter stenhuggare var överlägset högst betald, 150 mark, de övriga högst 22 mark. Peter var den i sammanhanget välkände bild- och stenhuggaren Peter (Pierre) la Roche eller de la Roche, eventuellt fransman¹⁰, som från 1555 var ledare för stenhuggarna vid slottsbygget i Vadstena. Sedan följer sex murmästare, en målare och två målardrängar i förteckningen. Av dessa var murmästaren Hans tysk högst betald, 70 mark.

I Landskapshandlingarna får man också upplysningar om grovarbetarna vid slottsbygget under den här tiden. För att bygga åt murmästarna år 1560 kallades 247 knektar in från hela landskapet, men även män som bodde ännu längre bort. Till exempel Bengt Grå från Aska härad i närområdet eller Olof från Fåglahult i Södra Vedbo (i nuvarande Jönköpings län). Sammantaget måste den här gruppen

⁷ A. Hahr, "Arent de Roy", *Svenskt biografiskt lexikon* (1945); Eyvind Unnerbäck, *Vadstena slott: från befästning till renässanspalats 1563–1620* (Stockholm 1996) s. 221ff.

⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 23 april 1582. Riksarkivet i Vadstena.

⁹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 8 april 1580. Riksarkivet i Vadstena.

¹⁰ G. Axel-Nilsson. & A. Hahr, "Peter (Pierre, Pietro della Rocca) De la Roche", i *Svenskt biografiskt lexikon* (1945); Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571), Riksarkivet i Stockholm; Unnerbäck (1996) s. 231. I 1565 års räkenskap i räntekammaren kallas han "Petter Brabander" = från Brabant?

ha haft en stor påverkan på staden. Det stora flertalet av dem kunde knappast ha tagit sig från hemmet till slottsbygget på morgonen, utan bör ha hyst in sig hos stadsbor eller i slottsanläggningen. Samtliga verkar ha gjort 12 dagar var, alltså totalt 2 964 dagsverken hos murmästaren år 1560, sammantaget ett betydande antal personer som vistades i staden. Deras lön var ett öre eller 1/8 mark per dag. Några andra grovarbetare som gjorde omfattande dagsverken 1560 var Jon Månsson, 103 dagar och Bengt Arvidsson, 125 dagar. Därefter följer åtta män som hade gjort färre dagar med ett öre i betalning per dag. Fjorton män hade också gjort dagsverken på "Vede Flotenn" för ½ öre per dag och en Joen Träben fick lön som "Tåte Slagare" (tåt = snöre eller rep) får att han hade slagit bast.¹¹

En av murmästarna i listan 1561 hette Måns Brand eller Brånd. Denne är troligen identisk med murmästaren med detta namn som fortfarande var i tjänst 1604 och en återkommande person vid rätten under de här åren. En sannolik släkting till honom, kanske bror eller son, var murmästaren Lasse Brand eller Brånd som tillsammans med Måns och en Lasse Olsson från Eksjö hade miss-handlat Sven Murmästare i Vadstena julhelgen 1603.¹² År 1608 sålde murmästaren i Vadstena Lasse Brånd med dotter Elin, arvinge efter Håkan Bältare, del i gård nr 6 i Slottskvarteret (nuvarande adress Sjögatan 5). Två år senare, 1610, sålde borgaren i Vadstena Hans Dyk, också arvinge efter Håkan Bältare, den andra delen i gården. Håkan Bältare hade blivit halshuggen för dråp i Uppland före den 9 januari 1607.¹³

En rustmästare och en rustmästardräng, det vill säga ansvariga för vapenkammaren, sex bryggare och fyra mjölnare fanns också i årslönelistan 1561, liksom två bårdsklärare (kirurger) och två portnärer ("portenerer") eller dörrvakter. Vidare nämns skinnare, skomakare, bösskyttar, jägare, väktare, timmermän och kolare. Sedan följer en sammanhållen uppräkningslista med diverse yrken, en blandning av hovpersonal och hantverkare: en Joen redesven, en funktion som kunde innebära olika uppgifter, troligen hörde han till köket i det här fallet. Likaså fanns en brödsven, en källaresven och en "kornman" som var ansvarig för spannmålen och Filip Vallmästare tjänade 100 mark som ansvarig för arbeten med fästningsvallarna. Vidare listas tunnbindare, tegelslagare, slaktare, glas-mästare, kalkbrännare, en kvarnbyggare, en kärrbyggare och en dräng. Sedan följer på listan 18 båtsmän med en skeppare, 24 slottsliiggare, det vill säga vaktmanskapet och 15 fiskare.

¹¹ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar 1561:12, bildid: A0048631_00005, Digitala forskarsalen hos Riksarkivet. Opaginerat, men allra först i volymen.

¹² Unnerbäck (1996) s. 254; Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 10 januari 1604. Riksarkivet i Vadstena.

¹³ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv G Ia:1, s. 54f; A I:1, 9 januari 1607. Riksarkivet i Vadstena.

Figur 3. Fiskare vid Vadstena slott, gravyr från 1706, suecia.kb.se.

De uppräknade verksamma byggnadshantverkarna vittnar om att det pågick stora byggnadsarbeten just år 1561. Men liksom i många städer har stora byggnadsprojekt pågått i Vadstena under långa tider i historien och satt sin prägel på staden: 1200-talets kungapalats, klostret/krigsmanshuset från 1300-talet och framåt, slottet och hospitalet från 1500-talet med mera. De här statliga anläggningarna har också fordrat återkommande förändringar och underhåll. I augusti 1641 anställde exempelvis staten en egen murmästare i Vadstena, Frans Reimer. Hans ansvar var krigsmanshuset, slottet samt andra kronans byggnader i staden.¹⁴ Än idag har Statens fastighetsverk ett betydande fastighetsinnehav i staden.

Inslaget av långväga arbetskraft är märkbar i listan från 1561. Antalet personer från andra trakter och länder var över huvud taget stort i städerna under den här tiden. Två av bryggarna hette till exempel Hindrick tysk och Hindrick finne. Bland fatabursfolket hittar man "Embetz Quinfolck" som var sex bakerskor, varav två med tillnamnet "finska", Maritt och Lusse, samt tre "portis kånor" som bl.a. hade hand om torkbastun som var en viktig anläggning för att torka säd.¹⁵ Ansvar för dessa kvinnor verkar hustru Brita ha haft år 1561. Hon hade en ersättning på 30 mark medan de övriga sex kvinnorna tjänade två till sex mark. I listan följer sedan en Ingerd "stuffue kåna", Karin "sylte kåna", Ingebor vid tegelladan och Jertru vid kalkugnen, pigor med olika ansvar. 15 drängar ("Lego drenger") och fyra drängar vid "ugnenn", sannolikt kalkugnen där man brände kalk till kalkbruk, följer. Sist i räkenskapen listas nio "Wackte och Porthknecter", skillnaden mellan dem och slottsliiggarna ovan var troligen att de förra hade ett mindre ansvar då de hade sju mark var i lön. Slottsliiggarna hade 16 mark i lön, förutom vaktmästaren Olof som hade 20 mark som primus inter pares.

¹⁴ Av 1643 års räkenskaper framgår att arbetena med Krigsmanshusets istandsättande fortgick. Nästan ettusen dagsverken utfördes under året under ledning av murmästaren Frans och timmermästaren Claes. Vid tegelbruket slogs under tegelbrännaren mäster Staffans ledning drygt 30 000 tegelstenar under året och man rensade också över 20 000 gamla tegelstenar. Claes Westling, *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660* (Linköping 2002) s. 55ff.

¹⁵ Se SAOB, "Pörte".

Den ovanstående beskrivna lönelistan har som rubrik *Årslön på Vadstena slott*.¹⁶ Där redovisas 209 anställda, hantverkare och hovfolk. Uppenbarligen utgör de folket på själva slottsanläggningen, hantverkare och arbetare vid slottsbygget, fiskare, kökspersonal och liknande.

Terminsutbetalningarna

Handlingarna är inte alltid lättöverskådliga. Till dessa 209 namn får man nämligen också lägga ett stort antal personer som fick betalt antingen en gång eller två gånger per år, vid Valborg och Mikaeli.¹⁷ Totalt fick 139 personer lön vår och höst år 1561. Det förekommer att någon finns på alla tre listorna, men det är ovanligt. Totalt gällde terminsutbetalningarna 49 personer på våren och 90 på hösten 1561, varav många återkom vid båda tillfällena. Men de allra flesta som fick betalt vår och höst förekommer alltså inte i årslönelistan. Det här innebär att fler än 300 personer arbetade på Vadstena slott år 1561. Över ett år växlade antalet anställda också helt klart, efter säsong och behov.

Terminsräkenskapernas rubriker är *Hovfolk* respektive *Hertig Magnus hovjänare, slott, gårdar och häradsfogdars tjänare*. Terminsräkenskaperna gäller alltså i större utsträckning en snävare krets som var knutna till hertigens person och familj. Ett stort antal drabanter och hingstridare ingår här. Drabanterna var 17 på hösten och 13 på våren. Hingstridarna var 23 och fick betalt på hösten. De var furstens livvakt och red framför hans ekipage. De hade betydligt högre lön än drabanterna. Den högst avlönade drabanten Wulf v. Torgh tjänade 28 mark men Claes Hansson, hingstridarnas anförare, 60 mark. De flesta av dem hade svenskklingande namn, men man hittar även namn som vittnar om utrikes bakgrund. Förutom Wulf v. Torgh finns Halffwax vand Iserlo, Frans Visze, Frans Margond (?) eller Lambrecht vand Mijnst som exempel.

Ytterligare ett främmande namn bar köksmästaren Valentin van Liber. Till honom betalades det ut 100 mark både vår och höst, alltså 200 mark under året. Herrekockarna Jost Claesson eller Polack och Jakob Larsson fick 44 respektive 42 mark och hade tre drängar till sin hjälp medan svennekocken Anders Larsson fick 32 mark. Jost Kock, rimligen samme som ovanstående, omnämns långt senare, till exempel i rådhusrätten den 21 april 1583 då man behandlade hans hustrus ölstuga eller 28 oktober 1597 då han betalade tomtöre.¹⁸ Räkenskaperna vittnar även om exempel på kockarnas råvaror, vad man åt vid slottet och hovet. Från år 1559 finns en bevarad förteckning över skatt till hertig Magnus furstendöme i form av 54 oxar, en tjur, sex stutar, 25 kor, en kviga, sju får, en häst, åtta svin, fläsk och honung.

¹⁶ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

¹⁷ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm. Från Philippi Jacobi dag (1 maj) Valborgsmässoafton löpte det gamla räkenskapsåret och Mikaeli, den 29 september, var slutet på arbetsåret, då man som arbetare kunde få en frivecka och byta tjänst.

¹⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1. Riksarkivet i Vadstena.

Många sorters salt fisk förekom också, såsom lax, gädda, laxöring, ål, röding, sik, siklöja, abborre och mört, lake och asp, liksom torkad fisk såsom ål, gädda, brax(en), sik, id, abborre, mört och röding samt färsk fjällfisk och färsk gädda.¹⁹

Ett antal ”småsvenner” finns också vid terminsutbetalningarna 1561. De hade ofta adlig bakgrund och några av dem var Nils Östensson, Erik Knutsson, Arvid Ribbing och Dittloff van Stöckenn. Hertigens kaplan herr Jesper²⁰ fick utbetalt 30 mark vid två tillfällen under året, liksom bårdskäraren Hans van Lippe, men denne fick även årslön om 40 mark. Gissningsvis gäller den förra lönen dennes arbete med hertigen och hans närmaste och den senare lönen övrigt arbete vid slottet. Vi kan utgå ifrån att barberaren/bårdskäraren Hans van Lippe och den bårdskärare som i många andra sammanhang kallas mäster Hans, Hans Bårdskärare eller Johannes Medicus är samma person. Han avled 1576 och gravstenen ligger i Vadstena klosterkyrka.²¹ Han var i tjänst redan hos Gustav Vasa och 1545 erhöll han av kungen ett öppet brev på en gård i Vadstena där kungen skrev att:

...wij aff vår Synnerlige gunst och nåde, hafwe vndt och giffwitt som wij och nu medh thetta vårt öpne breff vnne och giffwe thenne vår troo Vndersåthe och borgere i Wastena Hans bardeskärere, till ewerdelige ägor en trästuffwe medh en förstuffwe och ett gamult Stegerhws, liggiendis vthi för:de Wastene på Långegatunn....²²

Hans hustru hette Anna Andersdotter²³ och var dotter till borgarparet Margit och Anders Hansson i Vadstena.²⁴ Hustru Margit skänkte 1572 en del av tomt och stenhus vid Storgatan i Vadstena till sin dotter och mågen för de välgärningar de

¹⁹ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

²⁰ Högst sannolikt Jesperus Marci, kyrkoherde i Vadstena från 1569. Avsatt av Johan III p.g.a. motsättningar med klosterfolket i Vadstena. Enligt herdaminnet ska nunnorna ha stoppat in vax i öronen under hans predikningar för att slippa höra de lutherska utläggningarna. Blev senare kyrkoherde i Ullervad och superintendent (”biskop”) i Mariestad, i hertig Karls hertigdöme. Johan Alfred Westerlund, Johan Axel Setterdahl, Erik Meurling, *Linköpings stifts herdaminne* 1–5 (1915–1943).

²¹ Robert Bennett, *Vadstena klosterkyrka. 3. Gravminnen*. (Stockholm 1985), s 101f. Bennett har tolkat initialernas ordning på stenen fel. Det bör inte stå ”H A och B A” utan ”H B och A A”, då hustrun hette Anna Andersdotter.

²² *Konung Gustav den förstes registratur 1–29*. Handlingar rörande Sveriges historia, 1861–1916, band 17, 1 september 1545. Gården kallas idag Elsa Peterssons gård och där ligger ännu idag samma medeltida hus som dessa personer bebodde.

²³ Hon sålde 3 januari 1579 en del av en kålgårdstomt i hörnet av Knivsmeds- och Nygatorna till stadsskrivaren Kristoffer Hansson och 14 december 1584 en tomt vid Rännevalen till Jöns Persson. 15 oktober 1593 hade hon köpt Smålandsgården (nr 114 vid Skänningegatan), 24 januari 1597 sålde hon halva denna Smålandsgård till kyrkoherde Clement Laurentii Gevalensis och 10 maj 1598 del i en kryddgårdstomt till borgmästare Mårten Ulfsson. I augusti 1599 krävde herr Ingolf i Rök hustru Anna på en skuld som hennes avlidne son Per Hansson hade till honom. Den 12 januari 1605 var hon död och den 14 oktober samma år begärde arvingarna arv efter hustru Anna och mäster Hans. Se *Vadstena stads äldsta tänkeböcker (”Domboken”) 1577–1610*. Georg J.V. Ericsson 1952.

²⁴ Möjligen gravsten 271 hos Bennett (1985).

hade visat henne.²⁵ En son till dem, Hans Bårdskärare den yngre, avled i Vadstena 1604. Dennes första hustru avled 1594 och hans andra hustru Margareta Larsdotter var änka efter rådmannen Håkan Svensson, död 1592. Två döttrar till Hans Bårdskärare den yngre var gifta med borgmästarna Lars Uddsson och Bertil Henriksson i Vadstena.²⁶ Exemplet visar hur en främmande anställd vid slottet och hans familj kom att bli en del av den lokala stadsbefolkningen för generationer framåt. Namnet van Lippe kan betyda att han kan ha haft sitt ursprung i furstendömet Lippe, i nuvarande Nordrhein-Westfalen. En annan långväga hantverkare vars ättlingar sedan har funnits i trakten i århundraden, är den tidigare nämnde stenhuggarmästaren Peter (Pierre) de la Roche.²⁷

Figur 4. Gården som beboddes av Hans Bårdskärare. Huset är stadens bäst bevarade bostadshus från 1400-talet. Foto: författaren.

I terminsutbetalningarna hade tre skräddarsvenner, en skomakare och en skomakardräng ersättningar på mellan sju och sexton mark. En ”Senнге dreng”

²⁵ Örnbergska samlingen, Släkter på H - K, SE/VALA/02109/12/12, bildid: V0000026_00077. Jämför även listan från 1560, Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, SE/RA/5121/5121.04/1560: 20, bildid: A0048620_00129. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

²⁶ Claes Westling, ”En stad i Sverige 1521–1660” i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm 2000).

²⁷ Dötrarna Elisabet och Karin gifte sig med guldsmeden och rådmannen Henrik Hansson respektive rådmannen Lille Jöns Larsson i Vadstena. Också en son till Peter de la Roche, stenhuggaren Antonius Persson var verksam på Vadstena slott och var gift med en dotter till rådmannen i Vadstena Olof Siggeßon. Han hade t. ex. en dotter som var gift med rådmannen i Vadstena Herman Persson. Se Westling (2000); Bennett (1985), s 162 och Viktor Örnberg, *Svensk släktkalender och svenska ättartal 1–14*. Stockholm 1885–1904. (1905–1908), del 14.

fanns och likaså en paulunmästare²⁸, tio mark, och en sadeldräng 15 mark. En bastuansvarig fanns även ("Badstugukarr") med en lön på tolv mark. Allra sist i listan upptas två viltskyttar, en jägare, en fågelfångare och en "Garndreng", det vill säga en man som biträdde med nät vid jakt. Alla dessa bör ha hört till hertigens mera privata sfär.

Naturalön

Hovfolket kunde också få ut lön i tyger, kläder eller skor. I en längd från år 1561 redovisas hertig Magnus folk och vad de har erhållit i form av dubbelskor (skor med dubbla sulor), handskar, fårskinn eller tyg, blaggarn, lärft eller vadmal. Längden som har rubriken *Hertig Magni medföljande folk* omfattar drygt 200 personer.²⁹ En räkenskapsrubrik från 1565 talar om vinterklädning till hertig Magnus hovtjänare.³⁰ Drabanterna kläddes 1567 främst i köjel/kögel, ett slags linnetyg och småsvennerna kvitterade ut "sårduk", det vill säga sarduk, grovt tyg av ull och lin, brunt eller svart engelskt (kläde) och "ryssedvälk" et cetera.³¹ En av dem var Johanni Kopp, son till Gustav Vasas livläkare och apotekare Johan Copp (död cirka 1564), och bror till Polycarpus Copp, Johan III:s köksmästare och sedermera landsflyktig. Modern till några av Johan Copps barn ska ha varit en kvinna med namnet Bonika och en fru Bonicha fick vid Valborgsmäss 1563 betalt för några skjortor hon hade gjort för hertig Magnus behov.³² I listan 1567 hittar man även hertigens frilla Valborg som mottagare av gråskinn (ekorrskinn) till deras gemensamma barn (Virginia och Lucretia). Även Valborgs piga Sigrid Persdotter hade fått rysslärft. Kamreraren Nils Jonsson fick bland annat sju alnar svart engelskt (kläde) detta år 1567.³³

Just skrivarna är en kategori som enbart avlönades vid höstutbetalningen. Den nämnde Nils Jonsson är antagligen identisk med kansliskrivaren Nils Jonsson som 1561 tillsammans med sin kollega Johannes Berenn, fick hela 300 mark var, medan en tredje kansliskrivare Lasse Andersson erhöll 40 mark. Kammarskrivarna var fyra till antalet med olika löner mellan 67 och 200 mark. Skillnaden mellan de här skrivarna och de tre som upptas i årslönelistan är ju lönen, men deras olika ansvarsområden är inte kända. Genom att den här yrkeskategorin arbetade för ett större område börjar man dock närma sig utkanterna av Vadstena slott och frågan om betydelsen av slottsanläggningen för staden. Om man enbart ser till de gårdar i hertigdömet som redovisas i denna källa, de som låg under

²⁸ Paulun sannolikt i betydelsen "tält".

²⁹ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1561:12, s. 28ff, bildid: A0048631_00045. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³⁰ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr. 107. Riksarkivet i Stockholm.

³¹ Se SAOB.

³² O.T. Hult, "Johan Copp", i: *Svenskt biografiskt lexikon* (1929); Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.

³³ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr 107. Riksarkivet i Stockholm.

Vadstena slott, var dessa visserligen en del av försörjningsbasen för slottet och hovet. Men personerna som arbetade med dessa gårdar bör rimligtvis ha varit lantbor. Vid Starby kungsgårds ladugård i S:t Pers socken arbetade år 1561 24 personer med årslön. Vid Kedevads ladugård i Strå socken arbetade 20 personer, vid Alvastra kungsgård arbetade 44 personer och vid Hovgården (Hovs kungsgård) fanns 33 anställda, totalt alltså 121 personer.

1560 års mantals- och tomtöreslängd

Men håller vi oss till staden som studieobjekt ser man alltså att ett stort antal människor där försörjdes av slottsanläggningen. Hur många av de slottsanställda bodde då i staden vid hertig Magnus första år som hertig cirka 1560? En relativt ovanlig mantals- och tomtöreslängd från just det året redovisar 237 hushåll i staden, fördelade på 190 gårdar.³⁴ Det finns ingen separat redovisning av slottsfolket i längden och det är källkritiskt besvärligt att identifiera samma personer i denna källa och i lönelistorna från slottet. Till exempel vet vi inte om *Nils vid Starby led* i mantals- och tomtöresförteckningen var densamme som någon av de Nils som finns i slottets lönelistor, till exempel Nils kolare eller Nils bryggare. Eller om någon av de tre Per skomakare i staden i 1560 års längd är identisk med Per skomakare, avlönad på slottet 1561.

Men många av slottsfolket med stadigvarande arbete måste naturligtvis ha bott i staden, vissa var bevisligen gårdsägare. Filip vallmästare och Nils skrivare på Skänningegatan är två exempel. Per stenhuggare på Slottsgatan bör vara identisk med den ovannämnde stenhuggaren Peter de la Roche. Exempel på andra i tomtöreslängden som känns igen från slottsräkenskaperna är Ambjörn skeppsbyggare, Nils murmästare och Bengt timmerman på Hovslagaregatan eller Tideke skrivare på Stora gatan. Flera exempel finns i domboken. Slottsfogden Peder Abjörnsson (Åbjörnsson), som uppräknas i slottets lönelista för år 1569 samt i Älvsborgs lösen 1571³⁵, ägde en gård på Spetalsgatan. Sommaren 1593 talas det om att det hade regnat blod uti salig Peder Åbjörnssons hustru Gertruds gård.³⁶

³⁴ Landskapshandlingar, Östergötlands handlingar, 1560: 20 (1560), s. 120ff, bildid: A0048620_00123. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet. Se Göran Söderström, "Vadstena år 1560", i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm 2000) s. 320ff.

³⁵ Hertig Magnus räntekammare, volym 1–2 (1559–1571). Riksarkivet i Stockholm.; Älvsborgs lösen, bildid: B0001005_00055ff. Digitala forskarsalen hos Riksarkivet.

³⁶ Bennett (1985); Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 15 augusti 1593. På gravstenen kallas han ädel och välbördig och vapnet på stenen innehåller en varg eller björn? med en stjärna och en lilja Peder Abjörnsson verkar inte vara behandlad av forskningen. Han förde av allt att döma samma vapen som senare nyttjades av ätten Ulfsköld, introducerad på Riddarhuset 1660. Peder Abjörnsson verkar dock ha varit sonson till en Karin som var dotter till Abjörn Gisasson, härads-hövding i Västbo härad som förde en sparre över blad i vapnet och som ägde jord i Ås socken, Västbo härad m. fl. gårdar. Stig Östenson, "Den lågfrälse Vallerstadsätten (1400-talets senare del-1600-talets början) och släkten Liljewalchs äldre led", i *Släkt och hävd* 2 (1971); Jan Raneke, *Svenska*

Även slottsskrivaren Johan Arvidsson³⁷ i lönelistan från 1569 ägde en tomt på Motalagatan som han köpte av en Jakob Tomasson 1592. Jakob hade gjort Per stenhuggare (Peter de la Roche) till sin fullmäktige vid försäljningen.³⁸ En Maritt stuvekona förekommer också i lönelistan från 1569 och är troligen identisk med den Maried stugukvinna som förekommer i domboken som Anders Nilssons hustru 1579, då de båda var inblandade i ett större slagsmål där hennes man möjligen blev ihjälslagen.³⁹ Hon drev en ölsal i staden våren 1582 där ett allvarligt bråk utbröt. Det var ett antal inblandade, även knektar från slottet varav två blev huggna under bråket.⁴⁰ Likaså förekommer en Bengt Redesven från slottets lönelista 1569 sannolikt i domboken. År 1579 byggde han hus på Anders Hansson Bältares tomt och 1597 omnämns denne Bengts änka.⁴¹

Andra vid slottet måste ha hyrt boende i stadsgårdarna, antingen i en hel stadsgård, eller i ett hus som tillhörde en gård. Flera hushåll kunde bo inom en gård, ibland i olika bostadshus, vilket beskrivs i 1560 års tomtöreslängd. När det gäller de ensamstående och tillfälliga anställda på slottet får vi tänka oss enklare boendeförhållanden. Många kunde tränga ihop sig i samma rum. I domboken från 1641 berättas att en slottsknekt kommit in till hustru Ingeborg i staden en sommarmorgon för att köpa brännvin. I samma rum låg Anders svarvare påklädd i Ingeborgs säng framtill, Ingeborg låg påklädd vänd in mot väggen. Där sov även Olof smed på bänken och två skolpiltar om 15 år och tre pigor låg på golvet vid skorstenen.⁴² Tillfälliga arbetare eller besökare kunde även bo i de så kallade nattstugor som många gånger hörde till stadens gårdar. En nattstuga var ett rum i en separat byggnad, ofta ovanpå en källare eller ett förråd. Vissa anställda vid slottet bodde troligen inom anläggningen, i synnerhet de som tjänade hertigen och hans närmaste måste ha funnits till hands. Även om det saknas belägg för detta så kan andra i sin tur mycket väl ha bott vid slottsanläggningen i enklare provisoriska bostäder uppförda för ändamålet, inte minst det fluktuerande antalet byggarbetare vid den växande slottsanläggningen.

medeltidsvapen I-III. (Bodafors 1982–1985), s. 801 och tillägg. Troligen var Peder Abjörnsson densamme med detta namn som var fogde i Gästrikland 1563. Johan Axel Almquist, *Frälsegodsen i Sverige under storbetstiden, med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning. Del 4. Småland. Bd 1–3*. (Stockholm 1931–1976), 4:1, s. 119 och 4:2, s. 988ff.

³⁷ Johan Arvidsson härstammade från gården Flatvik i Östra Fågelvik, Värmland. Han var morbror till Johan Eriksson, adlad Appelgren och Johan Arvidssons dotter Elisabet var gift med prosten i Risinge i Östergötland, Claudius Botvidi. Släkthistoriskt forum nr 3/1985, s. 13 samt Karl K:son Leijonhufvud, ”Svenska släkter. I. Botvid Borgmästares släkt (Risinge)”, i *Personhistorisk tidskrift* 2 (1906) s. 65.

³⁸ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 10 juli 1592. Riksarkivet i Vadstena.

³⁹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 25 april och 1 juni 1579, se även 30 maj 1580. Riksarkivet i Vadstena.

⁴⁰ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 27 april 1582. Riksarkivet i Vadstena.

⁴¹ Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:1, 7 december 1579, 30 maj 1580, 28 oktober 1597. Riksarkivet i Vadstena.

⁴² Vadstena rådhusrätt och magistrats arkiv A I:4, 19 juni 1641. Riksarkivet i Vadstena.

Stadens storlek och slottsanläggningens betydelse

Enligt Stads- och kommunhistoriska institutet beräknas Vadstena vid tiden för Älvsborgs lösen 1571 ha haft drygt 1 000 invånare. Till befolkningstalet var staden då en av de största i Sverige. Stockholm hade en uppskattad befolkning på drygt 9 000 personer och Uppsala 1 700. Därefter följde Kalmar, Nyköping, Göteborg och Vadstena, samtliga med mellan 1 000 och 1 500 invånare.⁴³ Men hur många bodde i Vadstena runt år 1560? Och hur många försörjdes genom slottsanläggningen?

Storleken på ett genomsnittligt hushåll i historien är en mycket omdiskuterad fråga och svaret måste alltid bli en uppskattning. Här tas utgångspunkten i siffran 4,2 personer, i anslutning till Lilja 2000.⁴⁴ Om vi utgår ifrån de 237 hushållen i mantals- och tomtöreslängden från 1560 så blir resultatet 995 personer (237 x 4,2) boende inom stadens gårdar. Minst 300 personer var alltså vid samma tid avlönade vid slottsanläggningen i Vadstena och en stor andel av dem måste återfinnas bland de 237 hushållen i staden, allt från hela familjer till en enstaka dotter i ett hushåll. Sven Lilja beskriver betydelsen av slottsbesättningen i vissa slottsstäder och menar att den kunde utgöra 30–40 procent av stadshushållen.⁴⁵ Dessa hittar man med stor sannolikhet i den årslönelista från 1561 som redovisades ovan, men jämförelsen mellan den och tomtöreslängden från 1560 visar att de stadigboende bör ha varit fler än de 237 hushållen i staden. Dessa var antagligen bosatta vid den framväxande slottsanläggningen. Ett bra exempel är män med det sällan använda namnet Sigfrid. Den ende Sigfrid bland de 237 hushållen är Sigfrid båtsman. Denne är alltså bosatt i staden och troligen identisk med den båtsman som kallas Sigfrid skeppare i hertig Magnus tjänst. Därutöver finns två Sigfrid hos hertigen: Sigfrid bryggardräng och Sigfrid tunnbindare. Ingen av dessa finns noterad bland de 237 hushållen 1560 och bör därför vara bosatta i anslutning till slottsanläggningen.

Därmed ökar siffran från de 995, men med hur mycket är omöjligt att säkert säga. Man kan dessutom utgå från att stadsbefolkningen ökade med de anställda vid slottet som vistades i staden till och från. Bara de tidigare nämnda tillfälliga dagsverkarna gjorde närmare 3 000 dagsverken åt murmästaren under år 1560. Av allt att döma är det de som kom och gick i staden som dominerar i terminsutbetalningarna från år 1561. Till de redan nämnda får man lägga en andel

⁴³ Stads- och kommunhistoriska institutet, ortshistoria.se.

⁴⁴ Det här är alltså ett medeltal för samtliga hushåll. För resonemang kring metoder vid beräkningar av äldre befolkningstal, se t.ex. Christer Öhman, "Nyköping och hertigdömet 1568–1622" i Stellan Dahlgren (red.), *Nyköpings stads historia I*. (Nyköping 1973) s. 168ff; Sven Lilja, "Kalmar under Gustav Vasa och hans söner", i: *Kalmar stads historia II*. red. Ingrid Hammarström (1982) s. 279ff; Sven Lilja, *Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Stockholm 1996); Sven Lilja, *Tjuvethäl och stolta städer: Urbaniseringens kronologi och geografi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*. (Stockholm 2000) s. 464 samt Westling (2002) samt hos dessa anförd litteratur.

⁴⁵ Lilja (2000) s. 272f.

husarna och fattiga, de som inte redovisats. Birgitta Lager-Kromnow räknar andelen till minst 20 procent år 1582 för Stockholms del.⁴⁶

Det här betyder att det i Vadstena åren 1560–1561 uppskattningsvis bodde omkring 1 000 personer i stadens hushåll samt ett okänt antal oredovisade personer, möjligen så många som 200 stycken. Därutöver måste det ha funnits stadigboende slottsanställda, inte så få till antalet, vid själva slottsanläggningen. En rimlig skattning av den fasta befolkningsstorleken vid den här tiden är därför mellan 1 000 och 1 500 personer, sannolikt i den övre halvan av spannet. Av dessa hörde en betydande del till Vadstena slott under Magnus tidiga hertigdöme. Läger man därtill de slottsanknutna som vistades i staden till och från, inklusive de tillfälliga dagsverkarna, ökar den delen ytterligare.

Även de borgerliga hushållen i staden, handelsmän och hantverkare, som inte arbetade på slottet hade givetvis en betydelsefull inkomst genom slottet och hovet. Man får en skymt av denna handel i Hertig Magnus räkenskap för varuhus och handling, exempelvis år 1575 då hovet inhandlade mängder med tyger från vadstenaborgarna Lyder Tome och Håkan Svensson: sammet, siden, kläde, lärft och svart ”Görlisk” (kläde från Görlitz) med mera.⁴⁷ Vittnesmål om tidens dynamiska utrikeshandel finns i källorna. År 1561 fraktade Karl Holgersson, borgare från Söderköping, handelsvaror för flera vadstenaborgares räkning till Amsterdam. Och av Stockholms tänkebok för år 1574 framgår att handelsmännen och borgmästarna Udd Jönsson och Märten Ulfsson i Vadstena hade varit i Lübeck i affärer år 1562. Borgmästaren Mickel Perssons handel med Henrik Meijer och Hans Dett i samma stad samt med Greger Cammerman i Danzig framkom år 1579. Och året efter gav borgmästaren Märten Ulfsson fullmakt till Lasse Uddsson och Lille Sven Persson att kräva betalning av Frans Soltow i Lübeck för levererade tyger och kohudar. Denna handel hade bedrivits via Söderköping och Narva.⁴⁸

Man kan sammantaget konstatera att en anläggning som Vadstena slott hade en stor ekonomisk betydelse för lokalsamhället, men även för regionen. Som arbetsgivare för dem som arbetade vid slottsbygget och hovet samt som kunder hos handelsmän och hantverkare var den furstliga sfären en stark ekonomisk faktor på platsen. Och exemplet kan ligga till grund för jämförelser med förhållanden på många håll i landet.

⁴⁶ Lager-Kromnow (1992) s. 72ff.

⁴⁷ Varuhus och handling. Hertig Magnus varuhus 1562–1578, nr 107. Riksarkivet i Stockholm.

⁴⁸ Westling (2000) s. 277ff.

Places, pathways and performances: the urban routines of a clergyman in eighteenth-century England

Jon Stobart

In the spring of 1796, the Reverend Thomas Woodforde (1740–1803) visited Norwich with his niece, Nancy. After leaving his small carriage at an inn on St Giles Street at 7.30am, they walked the short distance to the house of a friend, Mr Corbould, where they breakfasted. Woodforde then went to St Giles Gate to watch the entry into the city of one of the candidates for the County's two seats in Parliament and followed the election procession as it moved to the Market Place and thence to the Shire Hall. The elected candidates were then chaired around Castle Hill and the Market Place. "After the whole was over", Woodforde noted, "I walked about the City and paid some Bills &c.", including those of his wine merchant, ironmonger, lawyer and bookseller. He then returned to his friend's house at around 3.00pm for dinner and spent the rest of the afternoon with the Corboulds and his niece before leaving for home at 6.00pm.¹

This account of a day in the city highlights many of the themes that I wish to explore in this chapter: how an individual moved around the city whilst pursuing a range of ordinary and sometimes extra-ordinary activities; which places were central to their experience (and which were marginal); how their chosen routes served to draw together particular locations, and how these actions and experiences relate to the broader construction of the city as a real and imagined space.

Streets and specific prominent buildings loom large in Woodforde's account of his day in Norwich, then a city of about 30,000 people. They also dominate how (historical) geographers frequently imagine and model urban space, forming

¹ John Beresford (ed.), *The Diary of a Country Parson: The Reverend James Woodforde*, vol. 4 (Oxford 1968) p. 282–283.

the vertices and nodes on a spatial system that can be engineered to structure the cityscape.² Such perspectives afford a key role to planners, architects and the socio-political elites who between them created what Henri Lefebvre referred to as ‘representations of space’.³ These codified representations often drew on a grand plan that incorporated the city as a whole, but they also involved the detailed engineering of streets and buildings.⁴ In the eighteenth-century town, this often involved the construction of key civic and leisure infrastructure, and the improvement – through paving, cleaning and lighting – of the streets connecting them together: part of an urban renaissance first noted by Peter Borsay and traced by others in a range of European countries.⁵

Movement can be mapped onto the urban space in a variety of ways. Space syntax analyses spatial layout and human activity, drawing on measures of accessibility to provide a picture of ‘the spaces *practised* by people’ in their collective movements through the city.⁶ Whilst the techniques deployed are rather different, space syntax shares a common goal with Torsten Hägerstrand’s time-geography: an understanding of how the quotidian paths traced by people in their everyday lives related to spatial and social structures. Hägerstrand pictorialised movement using diagrams showing paths, nodes and bundles in space-time – a device subsequently adopted by Alan Pred to map what he termed the ‘choreography of existence’.⁷ Crucially, his approach was more empirical, tracing the lifeworlds of individuals as they negotiated and shaped the modern city and using similar pictorial techniques to map these onto urban space.⁸ This focus on individuals, lifeworlds and movement also lies at the heart of the ‘Freedom of the Streets’ project

² For a useful discussion and critique, see Fran Tonkiss, *Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Towns* (Cambridge 2005).

³ Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford 1991). For further discussion, see Jon Stobart, Andrew Hann & Victoria Morgan, *Spaces of Consumption: Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680–1830* (London 2007) p. 21–22.

⁴ See, for example, Christophe Loir & Thomas Schlessler, “Sidewalks and alignment of the streets: the gap between large-scale planning and the building scale in the 18th and 19th centuries”, in Alida Clemente, Dag Lindström & Jon Stobart (eds.), *Micro-Geographies of the Western City, c.1750–1900* (New York & London 2021) p. 87–104.

⁵ Peter Borsay, *The English Urban Renaissance: Culture and Society in the Provincial Town, 1660–1770* (Oxford 1989); Joonas Korhonen, ‘Urban social space and the development of public dance hall culture in Vienna, 1780–1814,’ *Urban History* 40:4 (2013) p. 606–624; Dag Lindström, “Leisure culture, entrepreneurs and urban space: Swedish towns in a European perspective, eighteenth–nineteenth centuries”, in Peter Borsay & Jan Hein Furnée (eds.), *Leisure Cultures in Urban Europe c. 1700–1870. A transnational perspective* (Manchester 2016) p. 140–160.

⁶ Sam Griffiths & Katrina Navickas, “The micro-geography of political meeting places in Manchester and Sheffield c.1780–1850”, in Alida Clemente, Dag Lindström & Jon Stobart (eds.), *Micro-Geographies of the Western City, c.1750–1900* (New York & London 2021) p. 184.

⁷ Torsten Hägerstrand, “What about people in regional science?”, *Papers and Proceedings of the Regional Science Association*, 24 (1970) p. 7–21; Alan Pred, “The choreography of existence: comments on Hägerstrand’s time-geography and its usefulness”, *Economic Geography*, 53:2 (1977) p. 207–221. See also Alan Pred, *Lost Words and Lost Worlds. Modernity and the Language of Everyday Life in Late Nineteenth-Century Stockholm* (Cambridge 1990).

⁸ For recent studies adopting a similar approach, see Gudrun Andersson & Jon Stobart (eds.), *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (New York & London 2022).

which seeks to explore the manifold ways in which early modern people engaged with, experienced and shaped the street.⁹

Such approaches align with Lefebvre's argument that urban space could be (re)constructed and transformed through 'spatial practices': the activities and routines of people's everyday lives. For Lefebvre – and arguably for Pred as well – the impact of these routinised activities was subconscious and performative in nature. Yet even everyday actions can be read as more conscious performances. Borsay certainly saw the dramaturgical potential of eighteenth-century towns, arguing for the importance of ritual and ceremony in shaping urban space – something we can see in Woodforde's account of the election procession in Norwich, which was performed on the city's streets and at its key political and commercial spaces.¹⁰ As Michel de Certeau argues, the city is created by people's movement through and appropriation of space: "their intertwined paths give their shape to spaces. They weave places together".¹¹ In other words, people's pathways are just as important as their destinations in shaping their experience of the city and creating the city itself.¹²

This chapter draws on these three broad approaches: mapping destinations, tracing pathways through the city, and exploring the practices and performances that this involved. It examines how each offers insights into James Woodforde's experience of Norwich and how this throws light on the ways in which (individual) action shaped urban spaces. Clearly one man cannot represent everyone, but Woodforde was exceptional only in the detail with which he recorded his daily routines. He was unmarried and, from 1780, his niece lived with him at Weston; but such arrangements were by no means unusual and in most respects his life was similar to that of many other country parsons in Georgian England and, indeed, many others in a broad and expanding middling sort.¹³

His diaries tell us about his daily life: his aches and pains, visits to and from friends, his parish duties, where he went and what he bought, what he ate and drank, and so on. They encompass the whole period of his occupancy of the living of Weston Longeville – a parish about ten miles from Norwich – from his arrival in 1776 to his death in 1803. My analysis focuses on the years shortly after he moved to Weston (1777–1781), when he was getting to know Norwich and establishing relationships with retailers and professionals in the city; the following three years (1782–1784), when he was firmly established in his parish and familiar with the city and many of its service-providers; and the years 1793–96, by which time Woodforde was in his 50s yet remained active and mobile. The detailed

⁹ <https://www.freedomofthestreets.org/> (accessed 1 May 2024).

¹⁰ Peter Borsay, "All the town's a stage: urban ritual and ceremony, 1660–1800", in Peter Clark (ed.), *The Transformation of English Provincial Towns, 1600–1800* (London 1989) p. 228–258.

¹¹ Michel De Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Los Angeles 1984) p. 97.

¹² See <https://www.freedomofthestreets.org/> (accessed 1 May 2024).

¹³ For more on clergy lifestyles in eighteenth-century England, see Jon Stobart, *Life in the Georgian Parsonage: Morals, Material Goods and the English Clergy* (London, forthcoming, 2024).

nature of his diaries makes it possible to trace the geography and nature of his engagement with the city in much greater depth.

My essay is structured around the different approaches outlined above. I begin by mapping the places that Woodforde visited in Norwich in these three periods to identify the nodes that structured his engagement with the city. Building on this, I recreate a sample of his journeys through the city, sketching out the routes which linked together the places he visited and assessing the ways in which these reveal key pathways. Thirdly, I consider how Woodforde's movement through the city might be read as performances of self before finally considering the ways in which these journeys served to create the city as a lived space. Combined, these different micro-historical approaches provide new insights into how individuals experienced and created their own version of the city.

Destinations: the geography of engagement with the city

Perhaps the simplest way of seeing how Woodforde related to the city is to map the distribution of all the places with which he engaged. Weighting this by the number of times he visited each location gives us a picture of which places were most important.¹⁴ He quickly established the King's Head as his base when visiting Norwich. This was a coaching inn, conveniently situated on the Market Place and with stabling for his horse and gig. He dined there on day trips, slept there if he chose to stay overnight, and used it as a place to meet friends and tradesmen. It thus formed both a commercial and social space.

In his early years at Weston, he visited relatively few locations when in Norwich. Most of his shopping took place in or close to the Market Place, and his engagement in sociability and the public sphere centred on the theatre and friend's houses around St Stephen's church and on Surrey Street, most notably that of Mr Francis (figure 1). The cathedral was central to his religious/professional activities, although these took up remarkably little of his time in Norwich. Woodforde was, in essence, a parish priest not an ambitious churchman; he dutifully attended the periodic Bishop's Visitations, but otherwise had few dealings with the diocesan hierarchy. What is most striking about his use of the city in the late 1770s is that most trips into Norwich involved going to only two or three places. On 7 December 1778, for instance, he drove into Norwich and put up his horses at the Kings Head. The only other place he went was the Angel Inn, where he put his nephew onto the London coach. The following day he dined at

¹⁴ A broadly similar approach can be found in Robert Shoemaker, "Gendered spaces: patterns of mobility and perceptions of London's geography, 1660–1750", in J.F. Merritt (ed.), *Imagining Early Modern London: Perceptions and Portrayals of the City from Stow to Strype* (Cambridge 2001) p. 251–275. However, the level of detail in Woodforde's diaries is much greater than is available in the court records used by Shoemaker.

Mr Priest's house and went with his friend to the Castle Hill.¹⁵ The result was that most locations were visited just once or twice in a five-year period.

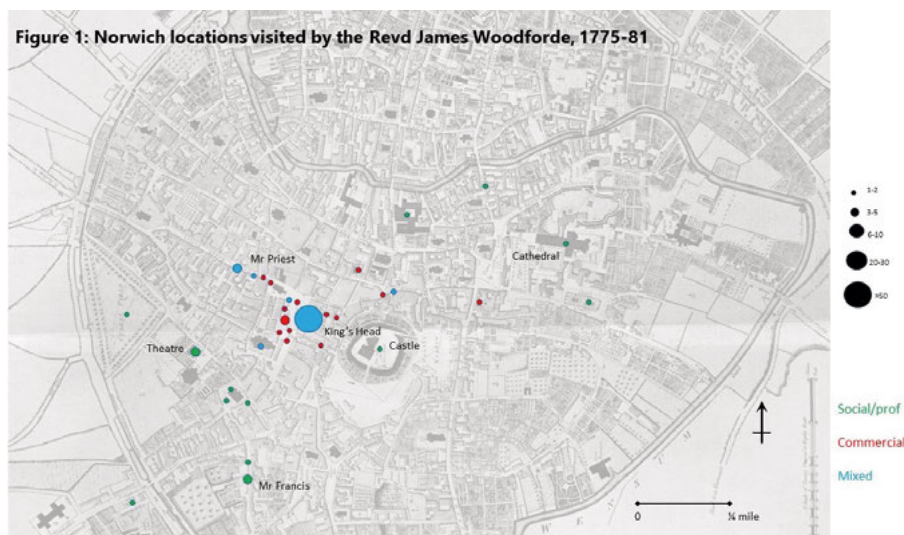

Figure 1. Norwich locations visited by the Revd James Woodforde, 1775-81. Map the author.

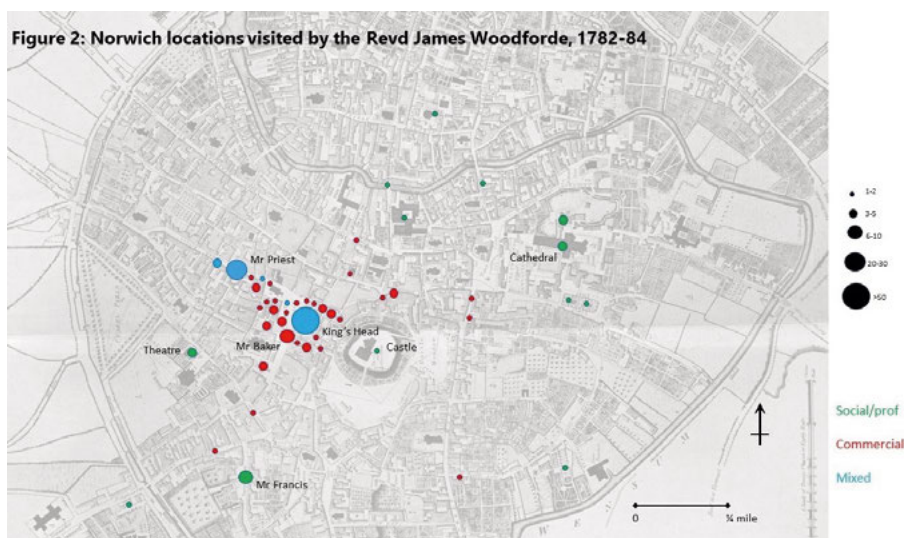

Figure 2. Norwich locations visited by the Revd James Woodforde, 1782-84. Map the author.

This changed as Woodforde became more familiar with the city: the geography of his engagement spread, but also intensified (figure 2). The King's Head remained his base, used on almost every visit, and the Market Place strengthened its position as the key locus for his shopping. There were still plenty of shops that he patronised only occasionally, including John Oxley, a hatter on the Market

¹⁵ Beresford (1968), vol. 1, p. 239–240.

Place, and Miss Brown, a milliner on Rampant Horse Street (most likely for Nancy's needs rather than his own). Others, however, emerged as key points of supply and were visited each time he went to Norwich: Mr Mileham, his barber; Henry Baker, his butcher, and especially Mr Priest, his wine merchant.

There is, of course, a gender dimension to some of these engagements: a barber was most definitely a male need and the fact that his wine merchant was also a close friend with whom he often dined or took tea would appear to blur the boundaries between commercial and social bonds in a way that was far more likely for men than women.¹⁶ However, the extended Priest family also included neighbours in Weston Longeville, making his friendship with and patronage of the Norwich Priests more nuanced. Such private sociability also took Woodforde to Mr Francis's house with greater frequency than before, and he visited a range of public venues, including the theatre and two pleasure gardens at the edge of the city. His visits to the cathedral and close also grew in number, although church business remained a minor feature of his engagement with the city.

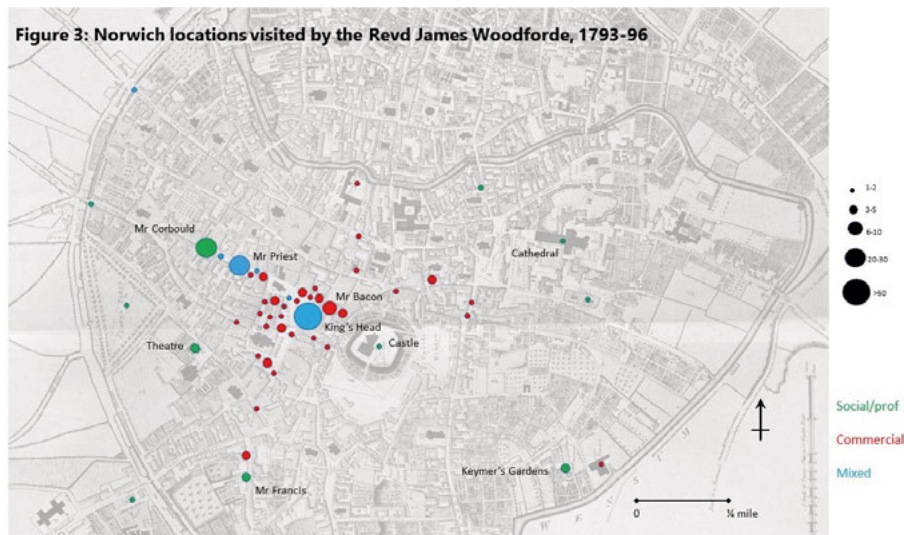

Figure 3. Norwich locations visited by the Revd James Woodforde, 1793-96. Map the author.

Into the 1790s, Woodforde's shopping was still centred on the Market Place, but Cockey Lane at its northern edge had emerged as a key location (figure 3). It contained the shops of his upholsterer, bookseller, brazier and tea merchant, each of whom he visited at least annually – often to settle his accounts. His visits to Mr Priest on St Giles Street remained important both for business and pleasure, but he went less often to the Francis household, perhaps because Mr

¹⁶ For more discussion of relationships between gentlemen and their suppliers, see Amanda Vickery, *Behind Closed Doors: At Home with the Georgians* (New Haven & London, 2009) p. 119–126. On retailer-customer relations more generally, see Nancy Cox, *The Complete Tradesman: a Study of Retailing, 1550–1820* (Aldershot 2000) p. 116–145

Francis had died and Mrs Francis was more Nancy's friend than his own, another indication that gender relations were significant in his socio-spatial world. Instead, we see the Corbould's house on Broad Street emerging as a key location and shifting the geography of Woodforde's sociability to a new part of the city.¹⁷ Also of note is the emergence of Keymer's Gardens as an important venue for public sociability which he visited for a public breakfast and concert, and to watch boating on the river.¹⁸

Overall, three things stand out about Woodforde's engagement with Norwich. First, although some places loom large in his experience of the city, Woodforde visited most of them – be they shops, pleasure gardens or civic buildings – only once or twice in a five-year period. This suggests rather superficial engagement, but their cumulative effect and spatial clustering created very clear patterns of engagement with the city – much as Gudrun Andersson finds with Anders Adolph Kihlberg's engagement with his home town of Arboga in Sweden.¹⁹ Second, the geography of these visits showed remarkable consistency from the mid-1770s to mid 1790s: the Market Place and surrounding streets were central to his shopping practices whilst sociability was centred on the houses of two or three friends. Naturally, this spatial lock-in reflected the retail geography of the city, but it is striking that patterns remained stable even when the favoured supplier changed. Third, this spatial clustering of everyday engagement meant that much of the city lay beyond Woodforde's experience: the manufacturing districts north of the river, but also peripheral areas to the west, south and east. These districts contained a variety of shops, but not generally of a type that would attract polite consumers such as Woodforde. Norwich was thus familiar, yet much of it was uninteresting, unvisited and probably unknown.

Walking: pathways through the city

The places that Woodforde visited form nodes that were linked by the itinerary followed on particular days. Focusing on this movement allows us to see an individual's engagement with the city as a series of pathways through time and space: Pred's 'choreography of existence'.²⁰ Yet tracing these pathways is by no means straightforward. Woodforde's diaries are generally clear about the sequence of places visited, but only occasionally are they explicit about the route taken or even the spatial relationship between them. A rare example

¹⁷ Mr Corbould senior had been a hatter, but was styled gentleman by the 1790s. His son was a clergyman who lived in a parish close to Woodforde's Weston living.

¹⁸ Beresford (1968), vol. 4, p. 128, 194.

¹⁹ Gudrun Andersson, "Around and about: the daily routines of a councilman in early nineteenth-century Sweden" in Gudrun Andersson & Jon Stobart (eds.), *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (New York & London 2022) p. 169–189.

²⁰ For a similar approach, see Hannah Greig and Amanda Vickery "The political day in London, c.1697–1834", *Past and Present*, 252: 1 (August 2021) p. 101–137.

is the visit he made on 15 June 1796 (figure 4). He wrote in his diary that "I got out of my Cart just before we entered the City, and walked down to Trowse Mills to speak to Mr. Blome" (his corn merchant). He then walked into Norwich along King Street as far as Tombland before turning west towards the Market Place.²¹ His journey into Norwich was thus unusual, in that it took place on foot; but from then his movements provide important clues about how he behaved on other trips.

Figure 4. Shopping and paying shop accounts in Norwich, 15 June 1796. Map the author.

Places are mentioned in the order in which they were visited and generally form a logical sequence: he moved down Cockey Lane, passing from Mrs Brewster (who supplied his tea – number 3 on figure 4) to Edmund Manning (brazier – number 4) "in the same street but nearer the Market ... From thence to Oxley's, Hatter, in the Market Place" (number 5) and thus on to "my Mercers, Smith, almost next Door to Oxley's" (number 6).²² From this, it appears that Woodforde organised the places he needed to visit into sequence and took the shortest route between them. This was a common-sense approach, built on familiarity with the geography of the city and a clear mental plan about where he intended to go in the day. That said, Woodforde was not always a rational 'economic man' and sometimes made unexpected detours or doubled back on himself, as when he moved from Mr Priest's (number 8) to Mr Corboun's (number 7/10) and back again in the afternoon of his 15 July trip (figure 4).

²¹ Beresford (1968) vol. 4, p. 286–287.

²² Beresford (1968) vol. 4, p. 287.

Each of Woodforde's visits to Norwich had its own choreography, structured by the activities planned for the day. Here, I explore six circuits in detail, selected to represent different purposes and spatial sequencing, and to demonstrate the increasing complexity of his use of city space. None are taken from the first period because his visits then either involved just two or three places or the descriptions of the sequence of calls made is too vague to allow precise mapping. The most straightforward comprised simple circuits and often involved Woodforde paying his accounts with shopkeepers. On 6 December 1782, for instance, he began at his lawyer's house on Rampant Horse Street before making his way to Mr Priest's on St Giles Street (number 2 on figure 5).²³ From there he looped north to his coal merchant (number 3) and back along Cockey Lane to the Kings Head where he dined. In the afternoon, he walked across the Market Place to his mercer (number 7) and then north to his tailor in Tombland, before returning to pay bills at his upholsterer and ironmonger (nos. 10 and 11). This was clearly a journey he had planned in advance: the two loops centring on the Kings Head and mid-day refreshment.

Figure 5. Paying shop accounts in Norwich, 6 Dec 1782. Map the author.

To an extent, the same was true of a trip made the following June (figure 6), although this time he was acquiring goods rather than settling accounts. The day began with Woodforde making a social visit to Mr Francis and then returning to the Market Place to visit a number of shops. Despite doubling back on himself, this formed a fairly efficient use of time; but he then walked almost half a mile to pay a mid-morning visit to Quantrell's Gardens (number 6) for a glass of gin

²³ Beresford (1968) vol. 2, p. 47.

and water before returning to his saddler and upholsterer, both situated in lanes east of the Market Place. His diary offers no explanation for the detour to the pleasure gardens, which took him well out of his way and may have been a choice he made in the moment rather than a planned part of his morning.²⁴

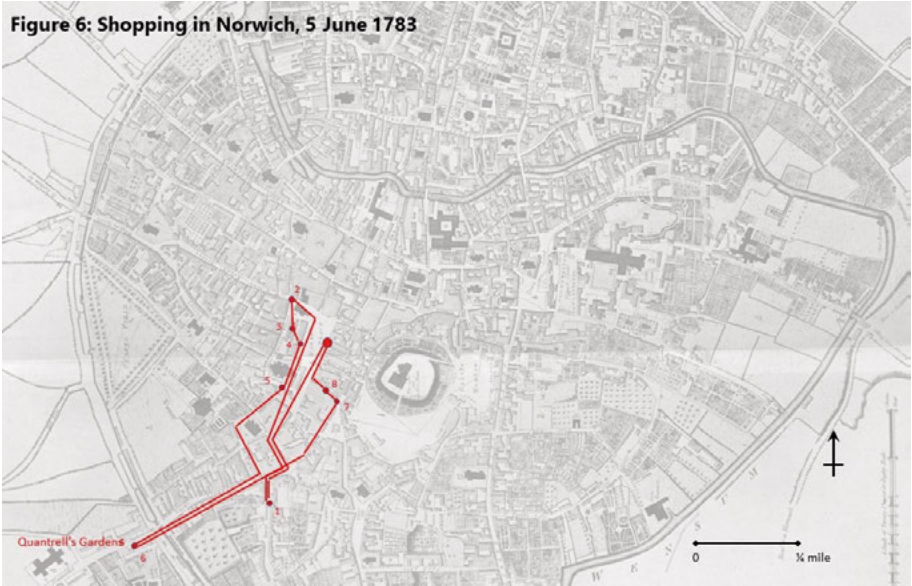

Figure 6. Shopping in Norwich, 5 June 1783. Map the author.

Figure 7. Paying shop accounts and socialising in Norwich, 18-19 January 1785. Map the author.

²⁴ Beresford (1968) vol. 2, p.76–77.

Two-day visits to Norwich inevitably made Woodforde's perambulations more complex, with routes sometimes overlapping or being retraced. On 18 January 1785, he began the day at Kerrison's Bank, where he obtained a draft for £30, and then walked north to the Post Office (number 2) to post the draft to a colleague in Oxford (figure 7). He visited two nearby shops before heading back to the Market Place, where he called into two more shops. Moving on to his upholsterer (number 7) and Nancy's mantua maker (number 8), he ended his day at the theatre with his friends. The following morning, he visited Mr Priest, then walked south to his lawyer's house before returning to the Market Place and his linen draper (number 14). He spent the afternoon with his friend, Mr Francis, and in the evening went to the Rampant Horse to view an exhibition (number 16) before returning to the Kings Head.²⁵

Figure 8. Paying shop accounts in Norwich, 2-3 April 1793. Map the author.

²⁵ Beresford, *Diary of a Country Parson*, vol. 2, p. 169–170.

Figure 9: Shopping and paying shop accounts in Norwich, 13 May 1795

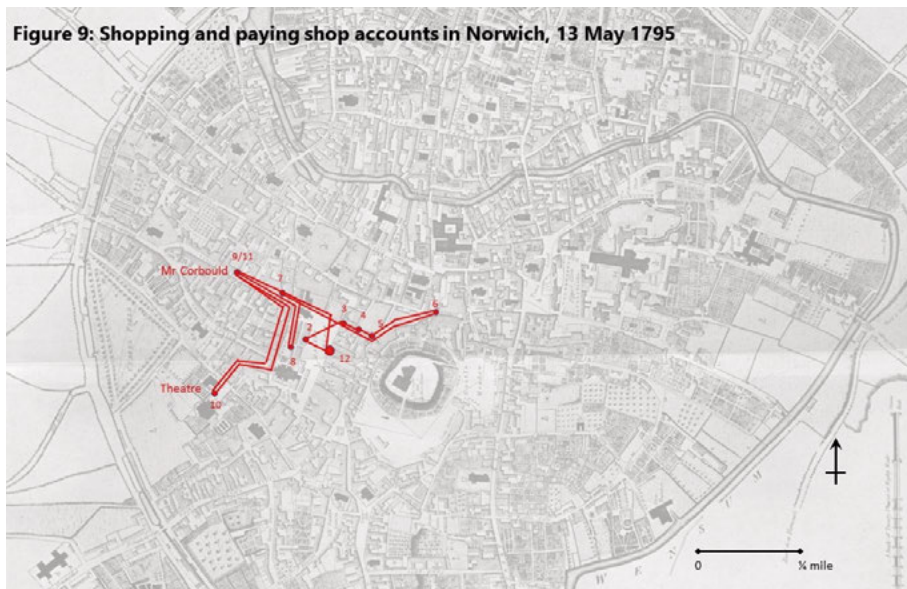

Figure 9. Shopping and paying shop accounts in Norwich, 13 May 1795. Map the author.

A similar process of retracing steps characterised many of Woodforde's later journeys through Norwich. He began the morning of 2 April 1793 by calling at his ironmonger on Haymarket, then walked south to his lawyer's house before heading north to Cockey Lane and the Market Place (figure 8 – number 3–5). All this activity preceded breakfast, which he took with Nancy and Mrs Francis on Surrey Street (number 6), just a few doors down from his lawyer. After attending an auction of household goods on the same street, he headed back to the Market Place and the Kings Head. An evening trip then took him to the theatre and back, again in the company of Nancy and their friends.²⁶

A couple of years later, on 13 May 1795, he noted in his diary that "From breakfast till dinner time walked about Norwich, shopping and paying Bills, &c.": a process which again involved retracing steps (figure 9).²⁷ He started in the Market Place, walked north along Cockey Lane and on to London Lane (number 6), but then doubled back along the same streets and on into St Giles Street before returning to the Market Place and then retracing his steps to Mr Corbould's house for dinner (number 9). In the evening, they went to the theatre, returned briefly to Corbould's and then went back to sleep at the Kings Head. In all, he probably walked along St Giles at least five times. With their detours and doubling back, these movements through the city feel less planned than other trips. Rational routes and decisions were made secondary to friendship and politeness, and to engagements that involved both him and Nancy: his decision to walk back

²⁶ Beresford (1968) vol. 4, p. 18–19.

²⁷ Beresford (1968) vol. 4, p. 196.

to Mr Corbould's from the theatre 'with the ladies' was a courtesy which he probably extended without a thought.

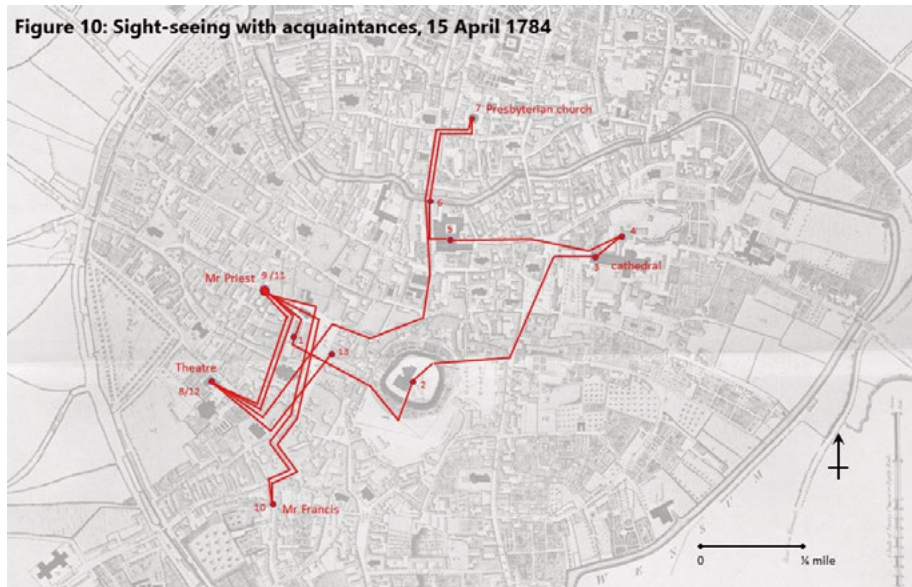

Figure 10. Sight-seeing with acquaintances, 15 April 1784. Map the author.

The possibility for meandering and re-treading the same route is brought out most clearly in the polite male sociability in which he engaged on 15 April 1784 (figure 10). Starting from Mr Priest's house on St Giles Street, where he had spent the night – no doubt rooms were very hard to come by as it was election time for the county MPs – Woodforde walked to the Sawn Inn on Upper Market Street and collected a group of "New College Gentlemen".²⁸ He then took them on a lengthy sight-seeing tour taking in the castle, cathedral, St Andrew's Hall, Presbyterian church and theatre before returning to Mr Priest's house (number 9). In the afternoon, he made a series of return journeys: dining with Mr Francis (number 10) and returning to for tea with Priest before visiting the theatre (for the second time that day) and eventually returning to the Kings Head (number 12). There is a sharp contrast between the long meandering loop of his morning walk and the intense there-and-back journeys as he socialised with two sets of male and female friends in the afternoon and evening. This underlines the way that movement through the city might vary with the purpose of the journey.

²⁸ Beresford (1968) vol. 2, p. 131.

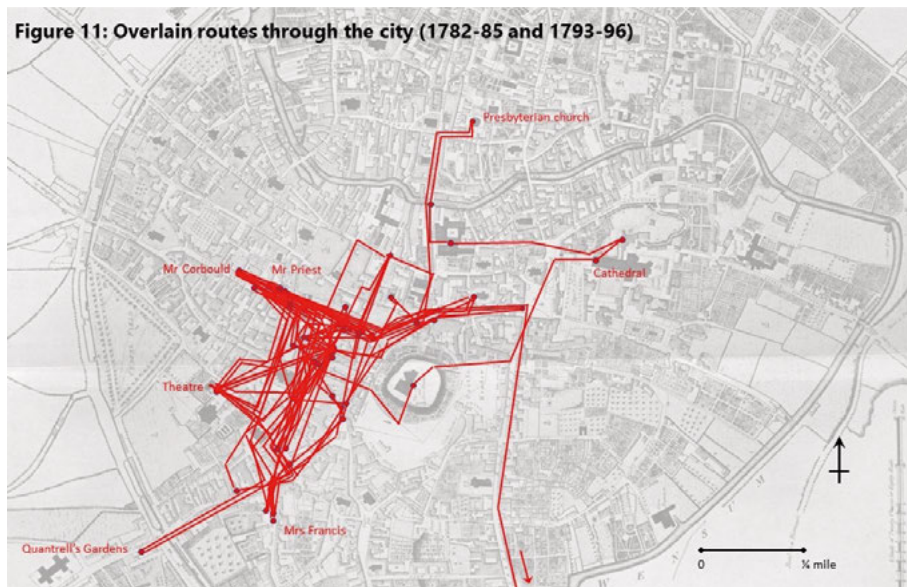

Figure 11. Overlain routes through the city (1782-85 and 1793-96). Map the author.

Overlaying all of these journeys – in the manner deployed by Pred – produces a dense web of routes and nodes (figure 11).²⁹ The cathedral, presbyterian church and Quantrell's Gardens form outliers in a spatial network centred on the Market Place. Given that shops accounted for a large proportion of the places visited by Woodforde, this focus is unsurprising; but what also emerges is the importance of the theatre and his friends' houses (Mr Priest and later Mr Corbould on St Giles, and Mrs and Mrs Francis on Surrey Street) in framing his movement through the city. These created the bundles of journeys emphasised by Hägerstrand and Pred.³⁰ There were intense pathways of movement across the Market Place and south to Haymarket and Surrey Street, and especially along St Giles Street and Cockey Lane to the north of the Market Place. These reflected and shaped Woodforde's experience of the city. They linked key destinations, including friends' houses on St Giles and Surrey Street and favoured shops on Cockey Lane and on the Market Place; but they also privileged these much-frequented streets as places to which Woodforde might look for other suppliers, encouraging spatial lock-in.

²⁹ This forms the aggregation of journeys made by Woodforde on 6 December 1782, 5 June 1783, 15 April 1784, 18–19 January 1785, 2–3 April 1793, 14–15 May 1794, and 13 May 1795.

³⁰ Hägerstrand (1970); Pred (1977).

Doing: practices and performances

We should be wary of seeing these pathways as being followed automatically and unthinkingly: Woodforde clearly thought ahead and planned out the best sequence in which to visit shops. This process would have been informed by the physical layout of buildings and streets, but also by his familiarity with the infrastructure of the city. In this sense, routes were performative and iterative. The bundles of journeys noted earlier were thus both a reflection and influence on the routes that Woodforde followed: he might choose the same route each time because it was the shortest, but also because it was familiar.³¹ Walking the streets of the city was also a performance, especially when combined with the social and economic activities enacted at each stop along the way: paying bills, choosing shop goods, taking tea, watching plays, and so on.

Each of these activities involved playing a role – as customer, shopper, friend or polite citizen – which was performed on ‘stages’ comprising shops, parlours and theatres. But the streets were also stages on which everyday routines as well as performances of polite promenading were acted out.³² Such performances are central to John Gay’s *Trivia, or The Art of Walking the Streets of London* (1716), which not only told readers about the various dangers that might befall them – from wig thieves to falling masonry – but also gave guidance about what they should wear (including strong shoes and a good coat) and how they should walk the streets (for example, when to cede the wall).³³

Gay’s poem was not intended as a practical guide but, like all good satire, it was bedded firmly in real social experience. Woodforde certainly appears to have been wary of going “where winding alleys lead the doubtful way”, as Gay put it, and his repeated use of certain streets indicates similar caution about “long perplexing lanes untrod before”.³⁴ Where he departed from Gay’s advice was in visiting (rather than warily avoiding) numerous shops as part of his perambulations. These were part of a series of social, professional and commercial performances that characterised his visits to Norwich.

The first of these involved visits to the theatre, pleasure gardens and, above all, friends’ houses where politeness was enacted at each of these locations in the form of mixed-gender social rituals such as dining, drinking tea and playing cards. Woodforde was particularly assiduous in noting who was present at these events, what was eaten for dinner, who played cards, and how much he had won or lost.

³¹ This kind of repeated behaviour is central to arguments for the performative construction of identity. See, for example, Mimi Hellman, M. “Private space: performing the home”, in S. Sloboda (ed.), *Interiors in the Age of Enlightenment: a Cultural History* (London 2024) p. 102–126.

³² For further discussion of the street as a stage for performance, see Jon Stobart, Andrew Hann & Victoria Morgan, *Spaces of Consumption: Leisure and Shopping in the English Town, c.1680–1830* (London 2007) p. 86–110.

³³ John Gay, *Trivia, or The Art of Walking the Streets of London* (London 1716), 3, p. 16–17. See also Clare Brant and Susan Whyman (eds.), *Walking the Streets of Eighteenth-Century London: John Gay's Trivia* (1716) (Oxford 2009).

³⁴ Gay (1716).

For example, on 8 January 1783, he visited Mr Priest where they dined on "a boiled Pike, a Turkey roasted, Tarts, &c. &c.". After visiting the theatre, they returned and "had for Supper some cold Turkey, Ham, &c.". A decade later, in June 1794, he called on the Corboulds after attending the bishop's visitation: "I drank Tea with them in the Evening and played one Pool at Quadrille. I won 0.1.0. Nancy also won one Shilling".³⁵ As well as these events, Woodforde's movement between them can be as (social) performance. This is most apparent in his sight-seeing trip with the group of gentlemen from New College, undertaken on 15 April 1784.³⁶ His diary simply lists the places visited, but the walk would have been accompanied by conversation. This was a central element of polite interaction and it is unthinkable that the group would have walked in silence.³⁷ Most likely, they would have talked about the recent election in Norwich and the things they saw as they trod the city streets.

Professional performance, such as attending the cathedral for the bishop's visitation, required appropriate clothing. Woodforde invariably dressed in his gown and wig, although he noted how expectations shifted over time, writing of the 1792 visitation that 'the Bishop was in purple Coat and a short Cassock. Some of the Clergy in their Gowns but most without'.³⁸ Such events were highly theatrical and carefully choreographed, both in the cathedral and at the dinner that followed; but the performance also involved walking with fellow clergymen as they went from their inns to the cathedral and later to an inn to dine in company with the bishop.³⁹ The distances were short, but the spatial congregating of clergymen both underscored their individual and collective status and gave additional meaning to the spaces they occupied. The streets they walked along and the room they dined in became, for a while at least, clerical in character.

Commercial performances took many forms. As noted earlier, Woodforde's perambulation on 6 December 1782 (figure 5) involved paying his accounts with a range of retailers, each of them visited in turn. We are left to imagine the transactions in the shops themselves, but the whole outing appears very business-like, with little scope for polite interaction or sociability. In contrast, his trip on 5 June 1783 was more about choosing and buying things. Despite being completed by 1.00 pm, it feels more leisurely and socially engaged. He started by tasting and ordering port wine at Mr Priest's, then chose some soles, crabs and lobsters which he sent home to Weston with his servant as they were for dinner that day. He then moved on to buy scissors and pins from his haberdasher; ordered a large lock for his back door from his ironmonger and a pillion for Nancy from his

³⁵ Beresford (1968) vol. 2, p. 55; vol. 4, p. 119. On polite card playing, see: Janet Mullin, "We had carding': hospitable card play and polite domestic sociability among the middling sort in eighteenth-century England", *Journal of Social History*, 42:4 (2009) p. 989–1008.

³⁶ Beresford (1968) vol. 2, p. 131.

³⁷ On politeness and conversation, see Lawrence E. Klein, "Politeness and the interpretation of the British eighteenth century", *Historical Journal*, 45 (2002) p. 869–898.

³⁸ Beresford (1968) vol.3, p. 366.

³⁹ Beresford (1968) vol. 2, p. 136–137.

saddler, and ended the morning at his upholsterer where he "bespoke a Bolster Tick and some Paper to paper one of my Garretts".⁴⁰ Each of these transactions involved looking and choosing, and thus playing the part of the knowledgeable consumer. His familiarity with the shopkeepers no doubt imbued each transaction with a social aspect, and his lengthy detour to the pleasure gardens for a glass of gin and water suggests that this was a pleasurable and sociable as much as a commercial trip, despite being undertaken alone.

Woodforde generally shopped alone, often recording – as he did on 8 January 1783 – that he "went by myself about the City, a shopping".⁴¹ Yet, in buying things for other people, especially Nancy, these trips were vicariously shared. And he thought of her needs and wants as well as his own, for example when he "walked out with Nancy to Miss Brownes to see the Fashions", which surely interested her more than him. On another occasion, when shopping alone, he bought her "a very handsome Sash &c.", for which he paid 18 shillings.⁴² In an imagined sense at least, she was travelling with him as he walked the streets and visited shops, making these a shared and less obviously gendered experience.

On several occasions, Nancy physically accompanied her uncle. On 24 May 1793, for instance, they travelled together into Norwich and began their day with a visit to the Priests before walking to Oxley, the hatter, where they both chose and bought new hats. Nancy then went to Francis Barth, her stay and habit maker, whilst Woodforde visited a bookseller, china shop, upholsterer and haberdasher to buy a series of small items; his mercer where he "bespoke a Coat, Waistcoat and Breeches", and his tailor to order a livery suit for his servant. They met up for dinner in the Woolpacket inn after which Nancy returned to Barth to try on a new habit. At 5.00pm, he called for her and they walked back together to St Bennet's Gate at the edge of the city.⁴³ Through the day, their paths diverged and came together in a series of social and commercial performances that involved walking and riding as well as shopping and dining.

These different types of performance frequently overlapped and combined, as when he encountered some fellow clergymen at his haberdashers on 20 November 1783. The day had started badly, Woodforde having been kept awake all night by the unruly behaviour of "a very noisy Club (called the Thumb Club) being directly under me and making a very great Noise all the Night long" – an incident that highlights the porous boundaries of politeness, which allowed conviviality to spill into rowdiness.⁴⁴ Nonetheless, he ventured forth, first to a china shop and then to Baker, his haberdasher. It was there that he met, "by chance, one Mr. Campbell a Clergyman in these Parts, and has the Living of Weavingham,

⁴⁰ Beresford (1968) vol. 2, p. 76–77.

⁴¹ Beresford (1968) vol. 2, p. 54.

⁴² Beresford (1968) vol. 4, p. 108.

⁴³ Beresford (1968) vol. 4, p. 30–31.

⁴⁴ Beresford (1968) vol. 2, p. 105. For more on the limits of politeness, see Kate Davison, "Occasional politeness and gentlemen's laughter in eighteenth-century England", *Historical Journal*, 57:4 (2014) p. 921–945.

an old Acquaintance of mine of Oriel College and afterwards of Worster Coll: He asked me kindly to come and see him, I did the same to him, and we exchanged our Addresses. With him was a Mr Parr a Clergyman and who lives at Norwich and was formerly of Magdelen Coll: Oxon".⁴⁵

This chance encounter in a shop again shows how commercial and social circles might intersect, sometimes entirely by coincidence. Just as telling is the way that Woodforde situated these men in space and time by careful noting both their present position and background. However, he then moved on to describe in lively detail his afternoon and evening at Mr Priest's which included many of his male and female friends in Norwich drinking tea, sharing supper and enjoying a domestic concert and dancing – presumably without any rowdiness.⁴⁶

Outcomes: producing the city

The overlap between social, professional and commercial spheres both reflected and helped to construct Woodforde's multi-layered identity as polite, sociable, religious, acquisitive, business-like and male. He did not shift identities as he moved from inn to shop to parlour and so on; rather, what we see is different aspects of his character (public and private, professional and gendered) coming to the fore.⁴⁷ All these aspects of self – and the various practices, performances and pathways with which they were associated – were important in shaping his relationship with the city. They also served to shape the city itself. This brings us back to Lefebvre's notion of lived space, produced through the everyday actions of ordinary people, and more particularly to de Certeau's assertion that the city is made through the movements that these everyday actions involved. Following this reasoning, the destinations to which Woodforde walked were key to moulding his interaction with the city, but it was footsteps along the city's streets that gave "shape to spaces".⁴⁸ They wove places together and constructed the city as a lived experience.

Returning to his shopping expedition of 5 June 1783 (figure 6), a range of retail premises were stitched together through Woodforde's patronage and visits. A wine merchant's parlour, a stall on the fish market, a millinery shop, and the workshops of an ironmonger, a saddler and an upholsterer were linked in space

⁴⁵ Beresford (1968) vol. 2, p. 105–106.

⁴⁶ When Campbell subsequently turned up unannounced at his house in Weston at 10.00pm on 4 August 1784, Woodforde was not impressed: "I remember him at Oriel Coll: but not so intimate as to expect that he would have taken such freedom especially as he never made me a Visit before" (Beresford (1968) vol. 2, p. 145–146). He clearly felt that Campbell had overstepped the bounds of politeness and hospitality.

⁴⁷ For fuller discussion of character, identity and consumption, see Colin Campbell, "Understanding traditional and modern patterns of consumption in eighteenth-century England: a character-action approach", in John Brewer & Roy Porter (eds.), *Consumption and the World of Goods* (London 1993) p. 40–57.

⁴⁸ De Certeau (1984) p. 97.

and time as he passed from one to the next. This process is made explicit in the way he precisely traced his movements on 15 June 1796: moving down Cockey Lane, from one shop to the next, then walking a few yards to visit neighbouring shops on the Market Place.⁴⁹ These shops were connected by pavements that were well maintained and illuminated by street lights, physical improvements that characterised the English urban renaissance and which were crucial in easing and channelling movement – as Borsay and others have argued.⁵⁰ Pedestrians were further guided by directories and shop signs, which John Gay described as “faithful Land-marks to the walking Train”.⁵¹ However, it was the movement of the individual shopper that brought together shops, both mentally and experientially. This was just as important as paved walkways, elegant shopfronts and glazed windows in creating shopping streets.

Woodforde’s footsteps tied together the places he visited. Sometimes, these links were loose and potentially fragile; but the routes he trod on a regular basis strengthened ties and brought places closer together. The Market Place and surrounding streets thus formed a tight nexus of familiar places and pathways. By contrast, those parts of the city that he did not visit were effectively detached and occupied a separate and unknown space: an urb incognita. Here, Woodforde’s experience on the ground was repeated on the pages of his diary and, in all probability, in the map of the city that he held in his head and which guided his footsteps.⁵²

These footsteps, and the paths they traced, were sometimes shared with others. When he took a sight-seeing tour with the group of Oxford gentlemen in April 1784, their route carried them along streets that Woodforde did not otherwise visit (figure 10). In some ways, this made the city anew – or at least expanded his version of the city – by adding new spaces and pathways onto those already familiar. However, the lack of repeated journeys along the same routes suggests that they remained marginal for Woodforde. A single visit was not enough to bring places like the Presbyterian church into ‘his’ city; nor was it sufficient to weave together such places, as de Certeau argues. In contrast, the paths that he trod in company with friends and family were already familiar routes; walking them with others served to strengthen the thread and thus wove them more closely together. To illustrate, on 15 August 1794, he went with Nancy from Mr Corbould’s on St Giles Street to visit Mrs Francis on Surrey Street. Most likely, they walked along Upper Market Street, through Haymarket and along Rampant Horse Street – a familiar route for Woodforde, but one that was reinforced by sharing it with his niece.

⁴⁹ Beresford (1968) vol. 2, p. 76–77; vol. 4, p. 286–287.

⁵⁰ Borsay (1989) p. 60–79. See also Stobart, Hann and Morgan, *Spaces of Consumption*, p. 87–92; Cle Lesger, *Shopping Spaces and the Urban Landscape in Early Modern Amsterdam, 1550–1850* (Amsterdam 2020), p. 113–19, 182–207; Loir & Schlessler (2021).

⁵¹ Gay (1716) p. 17. On the use of directories, see Penelope Corfield, “Giving directions to the town: the early town directories”, *Urban History Yearbook* (1984) p. 22–34.

⁵² For discussion of this process, see P. Gould & R. White, *Mental Maps* (New York 1993).

It is important to remember that footsteps were not simply an abstract way of imagining how an individual moved through the city. Gay makes clear that walking through the city was a visceral experience, warning his readers of cold and rain, mud or worse underfoot, the jostle of crowds, and above all the physical effort involved. He was optimistic about all this, writing "Has not wise Nature strung the Legs and Feet / With firmest Nerves, design'd to walk the Street?"⁵³ Nonetheless, Woodforde sometimes complained about the effects of all his walking, noting on 18 January 1785 that he was "quite lame this Evening walking so much on the Stones".⁵⁴ Yet the physical effort involved in walking the streets surely served to strengthen the links between places: it made the connections real and experienced, both at the time and in hindsight. In walking the streets, Woodforde could take in the sights, sounds and smells that surrounded him (much as Gay described in his *Trivia*); his aching feet would remind him of the paths he had trodden through the day. Footsteps, then, are much more than simply a convenient metaphor; their visceral nature made the city in a very real sense.

Conclusions

This essay has explored several different approaches to understanding the ways in which an individual experienced, related to and helped to shape the city. Each approach offers different and complementary insights. Mapping key destinations provides a spatial matrix that reflects and frames action. Tracing the routes along which an individual moved between these key locations in the course of their daily life (Pred's "choreography of existence") reveals both the many pathways followed and the bundling of movement along key routes. Reconstructing practices and performances both at destinations and on the street shows how movement served to integrate the city – weaving together places into a single experiential unit.

How we think about individual or group engagement with the city often depends on the story we wish to tell: whether it focuses on destinations or pathways, perceptions or experiences, performances or practices. Andersson, for example, is interested in uncovering the everyday life of a particular individual and exploring what this tells us about early modern mentalities, so her focus is on where Kihlberg went (destinations) and what he did (experiences and practices). In contrast, Bob Shoemaker was more concerned with how urban space was used and viewed; accordingly, he focused on the pathways and perceptions of women in London.⁵⁵

But the approach taken is also conditioned by the sources we select. Personal diaries like those of Kihlberg or Woodforde allow us to track individuals as they

⁵³ Gay (1716) p. 42.

⁵⁴ Beresford (1968) vol. 2, p. 170.

⁵⁵ Andersson (2022); Shoemaker (2001).

move through space; court records provide glimpses of individuals that can be combined to discover rhythms and patterns of mobility, and illustrations situate people in relation to each other and their spatial environment, albeit frozen in a moment of (imagined) time.⁵⁶ The models and theories with which I started, and which have framed my analysis, draw out both of these issues. The time geographies modelled by Hägerstrand and Pred are essentially empirical. By aggregating myriad everyday spatial activities, they provide a way of assessing and modelling how an individual's movements mapped onto the city. Applying the ideas of Lefebvre and especially de Certeau is more conceptual and challenging, especially in terms of finding and deploying empirical material that illustrates and tests the notion of lived space.

Woodforde's diaries proved capable of meeting this challenge. His experience of Norwich was shaped by his status, profession and gender, although these combined in different ways according to the activity and company. It involved destinations, pathways and performances; joining with other people in shared practices, and engaging a range of senses: the sight of crowds on the street during elections, the taste of port wine, and the aching of feet as they trod the streets and wove together his version of the city. This reflects the complexity of the city itself: the web of streets, lanes and alleyways that had grown over the centuries offered numerous routes between places, and Norwich's commercial and cultural vibrancy at this time afforded myriad opportunities for shopping and (public) sociability. Any individual (including Woodforde) would therefore need to make sense of this complexity, not least by cultivating particular friendships, finding favoured suppliers, and discovering the best routes to take when moving between them. We have seen how these pathways can be viewed as a pragmatic response – the result of iterative behaviour that reinforced established practices – but also that they comprised social and commercial performances such as shopping and promenading with friends. Both performatively and as performance, the pathways trodden by Woodforde helped to shape the city as a mental construct and a lived experience. He thus created his own version of the city, in his mind, on the pages of his diary, and on the ground.

⁵⁶ Bob Pierik, "From microhistory to patterns of urban mobility: the rhythm of gendered mobility in eighteenth-century Amsterdam", in Gudrun Andersson & Jon Stobart (eds.), *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century* (New York & London, 2022) p. 105–124; Gamze Saygi & Marie Yasunga, "The digital urban experience of a lost city: using mixed methods to depict the historical street life of Edo/Tokyo", *Magazén*, 2 (2021) p. 193–224.

En månad vid hovet. Social interaktion och social ordning i det gustavianska Stockholm

Mikael Alm

Pehr Hilleströms målning *Publik taffel på Stockholms slott nyårsdagen 1779* visar vad som för de flesta nog är den mest omedelbara bilden av kungliga hov och kunglig hovhållning (figur 1). Här framträder det ceremoniella skådespelet med dess aktörer och statister, alla med sina tilldelade roller, omgivna av majestätiska inredningar, skimrande hovdräkter och praktfulla föremål. Platsen är kungens stora matsal. Vid bordets långsida sitter Gustav III själv med drottningen; vid vänster kortsida sitter de båda hertigarna, vid den högra sitter hertiginnan och prinsessan. Bordet omges av hovets uppvaktning och andra inbjudna. Bakom majestäterna står kungens kammarherrar och kammarjunkare. Till vänster står ambassadörerna – igenkända på sina utländska ordensband – och övriga uppvaktande. Endast damer av hög rang fick sitta. Riksrådinnorna och drottningens statsfruar sätter på sina taburetter till höger, ambassadriserna på sina till vänster. Hovmarskalcken som myndigt dirigerar serveringen framför bordet, liksom hovmästaren som till höger instruerar tre bordpager, förskäraren som sätter tallriken framför prinsessan, och en fjärde bordpage som närmar sig bordet med ett fat till vänster, illustrerar de invecklade turer som utmärkte hovceremonier som denna.¹

Dessa ceremoniella skådespel var en central komponent i Europas fursteabsolutistiska maktarrangemang; genom dem iscensattes idén om kungen som makdens centrum.² De var också en central komponent i Gustav III:s makthävdelse

¹ Drh 499 (Nationalmuseum, Stockholm). Bo Vahlne, "Gustav III:s taffel 1772–1792", i Magnus Olausson (red), *Katarina den stora & Gustav III* (Stockholm 1998) s. 593–598.

² Se exempelvis: Peter Burke, "State-Making and Image-Making from Renaissance to Baroque: Scandinavia in a European Context", *Scandinavian Journal of History*, 22 (1997) s. 1–5; Tim C. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789* (Oxford 2002) kapitel 1 & 2.

efter statskuppen 1772, där hovceremonielet och antalet hovfunktioner expanderades för att öka den kungliga lyskraften.³

Figur 1. Pehr Hilleström, Publik taffel på Stockholms slott nyårsdagen 1779 (NMDrh 499), olja på duk, 74 x 117,5 cm. Foto: Nationalmuseum. Nationalmuseum, Stockholm.

Men hovet var så mycket mer än den scen för kunglig pompa och ståt som Hilleströms målning framställer. Hovet var rikets första och största hushåll; det var en omfattande apparat som inbegrep ett brett spektrum av tidens samhälle. Till den månghövdade och genomgående adliga uppvaktningen kom den ännu större och icke-adliga betjäningen som inte syns i Hilleströms målning, men som skurat golven, dukat borden, lagat maten, putsat silvret, klätt kungligheterna, kört vagnarna med de inbjudna gästerna, och så vidare. Vid hovet samlades samhällets allra högsta och dess många lägre skikt: från grevliga hovmarskalkar och statsfruar, via tjänstemän som läkare och präster, vidare till bagare och kammarmamseller, ner till de allra enklaste stalldrängar och städerskor.

Det är denna bredare förståelse av hovet, med dess breda palett av människor i vardagen bortom pompan och stäten, som står i centrum för denna studie. Hovet ses som ett socialt mikrokosmos, där tidens sociala ordning dagligen reproducades och upprätthölls, men också utmanades och överskreds. I fokus står ett föga utnyttjat källmaterial från en tämligen ouppmärksam rättsinstans, nämligen de båda borgrätternas arkiv. Utifrån rättens protokoll syftar detta bidrag till att

³ Mikael Alm & Bo Vahlne, *Överkammarherrens journal 1778–1826: Ett gustavianskt tidsdokument* (Stockholm 2010) xii–xiii; Fabian Persson, *Survival and Revival in Sweden's Court and Monarchy, 1718–1930* (London 2020) s. 173–174; Björn Asker, *Hovet: Historien om ett kungligt maskineri* (Lund 2022) s. 213–215.

närmare studera just denna hovets vardag och interaktionen mellan de människor som trädde inför borgrätternas skrank i det gustavianska Stockholm.⁴

Hovet

Den bredare förståelsen av hovet som studieobjekt har tre huvudsakliga delar. Den första delen avser hovet som institution (och, för historikern, arkivbildare). Hovet är ett exempel på tidigmoderna samhällens utpräglat korporativa natur. Alla som uppbar lön från hovstaten utgjorde en korporation: från stalldrängen hela vägen upp till riksmarskalken, hovets högste ämbetsman och chef, underordnad endast kungen. Såsom korporation var hovstaten en av tidens många särskilda jurisdiktioner, med sina egna domstolar, i vissa fall även särskilda lagar och regler. Andra mer bekanta jurisdiktioner är universiteten, kyrkan, armén och flottan. Vid dessa domstolar rannsakades de kvinnor och män som ingick i korporationen av överordnade personer inom densamma. Vid universitetskonsistoriet rannsakades akademidrängar, studentkokerskor och studenter av professorer, vid kyrkokonsistoriet rannsakades kyrkoherdar och amanuenser av biskopar och högre prästerskap, vid krigsrätten rannsakades meniga soldater av högre befäl, och så vidare.

Hovets domstol var de båda borgrätterna: Övre Borgrätten där adliga hovpersoner rannsakades, och Nedre Borgrätten där ofrälse hovpersoner rannsakades. I Övre Borgrätten presiderade riksmarskalken, vanligen företrädd av hovmarskalken, med kammarherrar som assessorer. I Nedre Borgrätten presiderade en kammarherre med hovjunkare eller motsvarande som assessorer. Övre Borgrätten var därtill den högre instans dit domar i Nedre Borgrätten kunde överklagas.⁵ Medan flera särskilda jurisdiktioner – inte minst universitetets – har behandlats utförligt inom social- och rättshistorisk forskning har hovet och borgrätterna ägnats förvånansvärt litet uppmärksamhet.⁶

Den andra breddande delen avser hovets sociala sammansättning. Hovet samlade som sagt mer än adliga hovmän och hovdamer. Hovstaten skall med fördel förstås som ett tvärsnitt av tidens samhällsordning. Hovet var strikt hierarkiskt, med skarpa gränser för över- och underordning. Å ena sidan, i hierarkins topp, stod de kungligas *uppvaktning* med idel adliga hovherrar, hovmästarinnor, hovfröknar, pager, med mera. Å andra sidan, i hierarkins botten, fanns *betjäningen*, med dels de som tjänade vid hovets olika delar och verksamheter såsom köken,

⁴ Detta är en första studie i projektet *A Year at Court: People, Places, and Social Order in Eighteenth-Century Sweden*. Tack till Gudrun Andersson, Jonas Lindström, Christopher Pihl, Johan Sjöberg och Henrik Ågren för kommentarer på texten.

⁵ Asker (2022) s. 145–148.

⁶ Se exempelvis Lars Geschwind, *Stökiga studenter: Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet* (Uppsala 2001); Johan Sjöberg, *Makt och vanmakt i fadersväldet: Studentpolitik i Uppsala 1780–1850* (Uppsala 2002); Carl Gustaf Spangenberg, ”*Omnia academiae membra*”: Vilka omfattades av den akademiska jurisdiktionen vid Uppsala universitet?”, i Per Andersson et al. (eds.), *Liber Amicorum Ditlev Tamm: Law, History and Culture* (Copenhagen 2011).

serveringen, de kungliga våningarna, stallet och husgerådskammaren, dels de många tjänstemän som likaledes betjänade de kungliga och hovets övriga personal och verksamheter.⁷

Denna grundläggande hierarki gör sig påmind i källmaterialet; det var den som strukturerade borgrätterna i en Övre rätt för adel och en Nedre för ofrälse. Men hovet ger därutöver inblickar i den mer komplexa sociala verkligheten bortom uppdelningen av människor i adel-ofrälse. Forskningen har betonat en mer relativ och dynamisk förståelse av tidigmoderna samhällen. De skall ses som fundamentalt ojämlika och genomhierarkiska samhällen, med en intrikat väv med flera genomkorsande och samexisterande hierarkier och föreställningar om olikhet, där en individs eller gruppens tillhörighet och ställning kunde variera beroende på sammanhanget.⁸ Vid hovet återfinns flera av dessa parallella ordningar: den mellan hög och låg i termer av social värdighet, den mellan rik och fattig i termer av ekonomisk förmögenhet och egendom, den mellan befallande och lydande i termer av administrativ myndighet, liksom – alltid närvarande och skillnadsgörande inom andra ordningar – den mellan män och kvinnor.⁹

Den tredje breddande delen, slutligen, avser hovet som ett urbant fenomen. Här tillkommer en dimension av hovet som social arena som inte var unik för hovet som jurisdiktion, men som ofta förbises i studier av hov.¹⁰ Kungar och därmed deras hov hade som regel sina säten i huvudstäder, i anslutning till statsförvaltning och övriga maktinstitutioner.¹¹ Hoven var sålunda del av en urban kontext, där hovets människor dagligen interagerade med stadens människor. En stadens bagare och en hovets bagare må ha tillhört olika jurisdiktioner – rådstugurätten respektive borgrätten – men de kan mycket väl ha bött grannar med varandra, lånat pengar av samma änka och tagit sin dagliga sup i samma källare.¹² Lika litet som i något annat fall av interaktion mellan sociala storheter var den mellan hov och stad konfliktfri. ”La marriage de la cour et de la ville”, skriver historikern Olivier Caporossi ifråga om motsvarande förhållanden i 1600-

⁷ Asker (2022) s. 31–43.

⁸ Mikael Alm, *Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference* (New York 2022) s. 17–22. Se även Riitta Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (Amsterdam 2017) s. 13–15; Henrik Ågren, ”Status, Estate, or Profession? Social stratification via titles in 1730s Sweden”, *Scandinavian Journal of History*, 42 (2017) s. 167–168.

⁹ Se Alm (2022) s. 18–22. Om genus och klass som ”two separate systems of social hierarchy”, se Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England* (New York 1988) s. 3.

¹⁰ Varken Persson (2020) eller Asker (2022) berör hovets relation till staden. I europeisk forskning har de ceremoniella aspekterna av interaktionen, snarare än de vardagliga, uppmärksamats. Se ex. Wim Blockmans & Esther Donckers, ”Self-Representation of Court and City in Flanders and Brabant in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries”, i Wim Blockmans & Antheun Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, (Turnhout 1999) s. 81–111; Andrew Brown & Graeme Small, *Court and Civic Society in the Burgundian Low Countries c. 1420–1530* (Manchester 2007) s. 21–35; Ian W. Archer, ”City and Court Connected: The Material Dimensions of Royal Ceremonial, ca. 1480–1625”, *Huntington Library Quarterly* 71:1 (2008) s. 157–179.

¹¹ Se exempelvis Erin Griffey, ”Introduction”, in Erin Griffey (ed.), *Early Modern Court Culture*, (Abingdon & New York 2022) s. 3–4.

¹² Archer (2008) s. 158–159.

talets Madrid, ”se fait dans la bruit, les cris et le sang”; föreningen mellan hovet och staden slöts med buller, skrik och blod.¹³

Hovets interaktion med staden och dess sociala kategorier märks i källmaterialet. Ordningen var den, att om en part i ett ärende tillhörde hovstaten så skulle ärendet föredras vid borgrätterna, oavsett vilken jurisdiktion den andra parten lydde under.¹⁴ Ärenden mellan hovfolk förekom givetvis, men vanligare var ärenden mellan hovfolk och stadsfolk. Protokollens kärande och svarande ger syn för sägen: en stadens juvelerare mot en hovets buntmakare, en stadens traktör mot en hovets ceremonimästare, en stadens snickare mot en hovets kammarvaktmästare, en stadens kryddkrämare mot en hovets falckenär, en stadens droghandlare mot en hovets apotekare, och så vidare.¹⁵

Sådan är alltså den bredare förståelse som här anläggs på hovet. Med utgångspunkt i den tar sig denna studie an borgrätternas protokoll för att kartlägga och studera interaktionen mellan de valda kategorierna klass (med höga och låga), genus (med män och kvinnor), och hemvist (med hov och stad) år 1780.

Februari 1780

År 1780 har valts då ingenting särskilt hände vid hovet detta år. Ingen riksdag samlades, inga kungliga barn föddes eller döptes, det firades inga kungliga bröllop, det hölls inga kungliga begravningar, det förekom inga andra statsceremonier eller större tillställningar. Det var helt enkelt ett vanligt år vid hovet. Denna första och sonderande studie fokuserar på februari 1780 – en helt vanlig månad vid hovet. Den inleds med en överblick, där ärenden och interaktioner vid borgrätterna under månaden betraktas från ett fågelperspektiv.

Borgrätterna hade denna månad fyra sessioner vardera.

Tabell 1: Sessioner och ärenden vid Nedre och Övre Borgrätten, februari månad 1780

	Sessioner (datum)	Unika ärenden	Förhandlingar
Nedre Borgrätten	4/2, 11/2, 18/2, 25/2	21	40
Övre Borgrätten	3/2, 10/2, 17/2, 24/2	11	19

Källa: 4/2, 11/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten, AI:26. Slottsarkivet i Stockholm; 3/2, 10/2, 17/2, 24/2 1780, Övre Borgrätten, AI:21. Slottsarkivet i Stockholm.

¹³ Olivier Caporossi, ”La police à Madrid: Conflits de jurisdiction dans une société de cour”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1 (2003) s. 29.

¹⁴ Den andra parten dömdes vid sin jurisdiktion. Hovkonditorn Aubert dömdes sälunda för hor med pigan Mathsdotter vid Nedre Borgrätten, medan pigan hänvisades till ”Stadens högtärade Östra Kämners Rätt” för ”afdomande”. 4/2 1780, Nedre Borgrätten, AI:26. Slottsarkivet i Stockholm.

¹⁵ Exemplen är från 4/2, 18/2 1780, Nedre Borgrätten; 10/2 1780, Övre Borgrätten, AI:21. Slottsarkivet i Stockholm.

Sammanlagt förekom 32 unika ärenden vid borgrätterna, vilka behandlades vid totalt 59 förhandlingar (Tabell 1). Såväl antalet unika ärenden som antalet förhandlingar var betydligt högre, kring det dubbla, vid Nedre jämfört med Övre Borgrätten. Därtill kommer att av de 11 ärenden som förekom vid Övre Borgrätten var nio (en förkrossande majoritet) överklaganden; tre av dessa var överklaganden från Nedre Borgrätten, fem var överklaganden från Riksmarskalksämbetet, ett avsåg ett utslag från en ännu oklar instans (sannolikt endera av de nämnda).¹⁶

De 32 ärendena fördelade sig på sju ärendetyper: Arvsvist, Fordran, Förmyndarskap, Sedlighet, Tjänsterelaterat, Äktenskapstvist samt Registrering av handlingar (såsom testamenten, bouppteckningar och avvitringsbevis).

Tabell 2: Ärendetyper vid Nedre och Övre Borgrätten, februari månad 1780

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Nedre Borgrätten	2	7	2	2	3	2	3
Övre Borgrätten	1	10	–	–	–	–	–
Totalt	3	17	2	2	3	2	3

Anm.: I: Arvsvist, II: Fordran, III: Förmyndarskap, IV: Sedlighet, V: Tjänsterelaterat, VI: Äktenskapstvist, VII: Registrering

Källa: 4/2, 11/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten, AI:26. Slottsarkivet i Stockholm; 3/2, 10/2, 17/2, 24/2 1780, Övre Borgrätten, AI:21. Slottsarkivet i Stockholm.

Ärendena visar en tydlig tyngdpunkt: fordringsmål dominerar stort vid båda borgrätterna (Tabell 2). Detta speglar allmänna mönster i tiden: ekonomiska tvister dominerade överlag vid 1700-talets domstolar.¹⁷ Det föreligger skillnader mellan borgrätterna. Ärendebredden är påtagligt större vid Nedre Borgrätten; där förekom samtliga sju ärendetyper, medan endast arvsvister och fordringsmål förekom vid Övre Borgrätten (i vart fall, skall tilläggas, i de ärenden som föredrogs i februari 1780). Fordringsmålens särskilt starka dominans vid Övre Borgrätten (tio fall av elva) kan spegla dess ställning som högre instans, där parternas benägenhet att överklaga domar torde ha varit större.

Flera ärenden gick in i varandra, vilket återspeglar komplexitet i interaktionerna. Ett ärende, med en kärande eller svarande, kunde ge upphov till ett annat

¹⁶ 3/2, 10/2, 24/2 1780, Övre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. De nio ärendena var kammarvaktmästaren Lagerqvist *vs* skomakaren Lundin; lakejen Lind *vs* änkan Hell; hustrun Geting *vs* hustrun Österberg; generallöjtnanten Mörner *vs* översten Ulfklou; hovjägaren Schief *vs* bryggaren Bröms sterbhus; materialisten Kindt *vs* hovapotekaren Sahlberg; hovintendenten Rehn *vs* arkiatern Wertmüller; överhovstallmästaren De la Gardie *vs* kryddkrämaren Winberg; överkammarherren De la Gardie *vs* notarien Lange.

¹⁷ Se exempelvis Maria Ågren, "Att lösa ekonomiska tvister – domstolarnas främsta sysselsättning på 1700-talet?", *Historisk tidskrift*, 108 (1988) s. 497–498. Ågren studerar landsbygdens agrara samhälle. Se även Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Uppsala 1998) s. 70–71, 294.

ärende, med en annan kärande eller svarande. Så såg Nedre Borgrätten anledning att vid upprepade tillfällen begära in räkning från hovmålaren Philip Clausen för förmyndarskapet för den avlidne hovträdgårdsmästaren Dittloff Thörlls dotter. Den 11 februari trädde hovköksmästaren August Weschau inför rätten med begäran om att själv bli entledigad från samma förmyndarskap, ”så i anseende till dess tilltagande ålder och sjuklighet” som att det var hans ”medförmyndare” Clausen som ”om händer haft den omyndiges arfsmedel, och therfore är answarig”. Det brände tydligt i marken kring hovmålaren, och köksmästaren valde att stiga åt sidan.¹⁸

Ett ärende av en typ kunde därtill knoppa av sig till ett ärende av en annan typ. Den 4 februari kallades exempelvis hovmästaren och konditorn vid änkedrottningens hov, Anton Aubert, till Nedre Borgrätten i ett sedlighetsmål. Han anklagades för att ha begått hor och gjort pigan Louisa Fredrica Mathsdotter med barn. Pigan var hemmahörande i Tvetas socken i Södermanland och var på besök hos en släkting, hustru Greta Christina Sefwring, på Normalm. Konditorn dömdes sedermera till böter, men redan den 11 februari, alltså vid rättens nästföljande session, infann sig hans hustru, Ulrica Kierman, för att begära skilsmässa. Hon hade, förklarade hon till protokollet, alltid hyst ”vänskap” till sin make, men ”minnet” av hans otrohet med pigan ”kunde lägga grund i framtiden för osämja”.¹⁹ Sedlighetsärendet hade knoppat av sig till en äktenskapstvist.

Vänds blicken från ärendetypen till aktörer, kan förhållandena mellan de tre kategorierna – klass, genus och hemvist – likaledes åskådliggöras kvantitativt. Kategorierna används här i förenklad form (i strid med ovan anförda behov av problematisering) för att skapa överblick. Som interaktion i termer av klass räknas ärenden där adlig och ofrälse person stod som kärande och/eller svarande; som interaktion i termer av genus räknas ärenden där man och kvinna stod som kärande och/eller svarande, och som interaktion i termer av hemvist räknas ärenden där personer från staden och hovet stod som kärande och/eller svarande. Ett och samma ärende kan (och låter sig som regel) kodas som flera kategorier: ett ärende med en greve från hovet och en bagarhustru från staden ger alltså utslag för alla tre.²⁰

¹⁸ 4/2, 11/2 (cit), 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Hovmålarens upprepade underlåtenhet att infinna sig på rättens kallelser är sannolikt ett exempel på det ”förhållandets praktik” som var vanlig i tiden. Se Dag Lindström, ”Förhållandets praktik: En politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige”, *Historisk tidskrift*, 125 (2005) s. 5–24.

¹⁹ 4/2, 11/2 (cit), 18/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Skilsmässa beviljades.

²⁰ Tre av ärendena, alla från Nedre Borgrätten, har kategoriserats utifrån mer indirekta interaktioner än inför rätten närvarande parter: dels ärendet med hovmålaren Clausens förmyndarskap, vilket har kategoriserats som genus på basis av interaktion mellan hovmålaren och dottern, dels hovköksmästaren Weschaus påföljande begäran att bli entledigad från förmyndarskapet, vilket på samma grund har kategoriserats som genus, dels hovskafferibokhållaren Cronwalls begäran om avvitringsbevis från sin förra hustru, vilket även det har kategoriserats som genus på basis av interaktionen mellan make och maka. 4/2, 11/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Därtill finns fyra ärenden som inte ger träff i denna studies kategorier: dels hovauditörens registrering av att de föreskrivna ¼ procent av hovbrodören Leus kvarlätenskap hade tillfallit kronan, dels ford-ringsärendet mellan kanslisten Egertin och kocken Edling, båda ofrälse män vid hovet, dels

Tabell 3: Interaktioner vid Nedre och Övre Borgrätten, februari månad 1780

	Klass	Genus	Hemvist
Nedre Borgrätten	4	10	10
Övre Borgrätten	4	1	7
Totalt	8	11	17

Källa: 4/2, 11/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten, AI:26. Slottsarkivet i Stockholm; 3/2, 10/2, 17/2, 24/2 1780, Övre Borgrätten, AI:21. Slottsarkivet i Stockholm.

Interaktionerna ger syn för sagen ifråga om hovet som del av en urban kontext (Tabell 3). Mer än hälften (17 st.) av februari månads 32 ärenden avsåg interaktioner mellan hovets och stadens människor. Genus och interaktionen mellan kvinnor och män är näst störst. Klass och interaktionen mellan hög och låg följer nära därpå. Här finns skillnader mellan de båda borggrätterna. Det är i Nedre Borgrätten som de genuskodade ärendena återfinns: dess tio ärenden står mot Övre Borgrättens enda ett. I Övre Borgrätten dominerar istället hemvist med interaktionen mellan hov och stad, följt av klass med interaktionen mellan adel och ofrälse. Först därefter följer interaktionen mellan kvinnor och män.

Korrelationerna mellan ärendetyper och interaktioner kan kommenteras. Vissa är självklara, såsom att sedlighetsmål och äktenskapstvister sammanfaller med interaktioner mellan kvinnor och män. Andra korrelationer fördjupar förståelsen av redan påvisade mönster. Sex av sju fordringsärenden vid Nedre Borgrätten och sju av tio vid Övre Borgrätten – 14 av februari månads 17 fordringsärenden – inbegrep interaktion mellan hov och stad. Detta bekräftar hovet som del av en urban kontext. Interaktionen mellan hovet och staden var i hög grad av ekonomisk art. Hovets människor interagerade med stadens människor kring detsamma som stadens människor interagerade med varandra, nämligen kring det som staden, genom sina hantverk och sin handel, erbjöd i termer av varor och tjänster – från snickeri och smide via kryddor och husrum till mat och dryck.²¹

Avslutningsvis kan bilden fördjupas om blicken vänds mot parterna: de kārande och de svarande.²² De mönster som kan skönjas erbjuder inga

fordringsärendet mellan de två adliga hovmännen Mörner och Ulflou, dels fordringsärendet mellan de ofrälse hovmännen Rehn och Wertmüller. 4/2, 11/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm; 3/2, 17/2 1780 Övre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

²¹ Se My Hellsing, "Shopping som socialt kitt vid det svenska hovet från sent 1700-tal till tidigt 1800-tal", i My Hellsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm: Sociala praktiker på gatunivå, 1700–1850* (Stockholm 2023). Hellsing kartlägger det gustavianska hovets – primärt hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlottas – "shoppingpraktiker" (s. 70), där just dessa ekonomiska transaktioner mellan ett konsumerande hov och saluförande stad återfinns. Hellsings fokus är emellertid på den sociala distinktion som konsumtionen syftade till inom hovet.

²² Det följande baseras på 4/2, 11/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm; 3/2, 10/2, 17/2, 24/2 1780, Övre Borgrätten, Slottsarkivet i Stockholm. AI:21. Parterna har endast räknats en gång (inte varje inställelse i ärendet): var de kārande vid ärendets första inställelse under februari månad en skomakare och hans hustru så registreras två kāranden; var de svarande

övertäckningar. Ifråga om klass var borggrätternas människor utpräglat ofrälse: 22 av de kändande mot de adliga 4, 34 av de svarande mot de adliga 3. Ifråga om genus dominerades borggrätterna av män: 52 män mot 11 kvinnor. Antalet käranden var för båda könen högre än antalet svaranden – 30 mot 22 för män respektive 7 mot 4 för kvinnor. I relativa tal är emellertid skillnaden större bland kvinnor, med knappt två tredjedelar käranden, jämfört med männens strax över hälften käranden. Ifråga om hemvist, slutligen, bekräftas hovet som del av en urban kontext med den nära interaktionen mellan hovets och stadens människor. Förhållandet som sådant är tämligen jämt, men staden dominerade bland de kändande (15 mot 10) medan hovet dominerade bland de svarande (24 mot 12).

Mönster framträder. Det var vid Nedre Borggrätten som det mesta hände, såväl i termer av antal ärenden som antal ärendetyper och blandade interaktioner. Fordringsmål dominerade vid såväl Övre som Nedre Borggrätten och ett betydande antal av dessa ekonomiska mellanhavanden stod mellan hovets och stadens människor, där ofrälse personer, flertalet män, dominerade bland såväl kändande som svarande.

Från denna kvantitativa överblick övergår studien nu till att se närmare på tre specifika ärenden för att visa vad de – som exempel ur borggrätternas material – berättar om interaktioner vid hovet, den helt vanliga månaden februari, det helt vanliga året 1780.

Hovbetjänarna och kungens silvertallrik

Den 4 februari 1780 kallades tre hovbetjänare – taffeltäckaren Nils Hellström, silverknekten Johan Wessman och silverkammarbetjänten Elias Engström – till Nedre Borggrätten för att höra dess utslag. Ärendet rörde en silvertallrik som förkommit vid kungens taffel på Stora Ordensdagen den 28 april föregående år. Det var en tung tallrik: 56 ½ lod, det vill säga drygt 7,5 hg. Guldsmeden Anders Staffel hade på rättens uppdrag värderat den till 29 riksdaler 39 skilling och 4 runstycken specie. De tre hovbetjänarna dömdes att med lika delar ersätta tallriken, alltså

sex hovbetjänare så registreras sex svaranden, och så vidare. I de fall då käranden är ”actor” har ingen kändande räknats. Actor var som regel hovauditören, borggrätternas åklagare, som vid rätten företrädde hovet som organisation, inte sig själv. Asker (2022) s. 147. Detta är fallet i tre ärenden, samtliga vid Nedre Borggrätten, samtliga kategoriserade som tjänsterelaterade ärenden: dels två ärenden där hovauditören kallar hovbetjänare angående förkommet silver, dels ett ärende där densamme kallar hovpredikanten Johan Gabriel Billing angående en nedlåtande påskrift som han gjort på den av överhovpredikanten upprättade ”Prediko-touren” (schemat för hovpredikanternas predikningar i hovkapellet). 4/2, 11/2 1780, Nedre Borggrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Detsamma har gjorts i ärendet med hovmålarens Clausens förmyndarräkning, där det närmast är Nedre Borggrätten, som inkräver räkningen, som är kändande, samt ärendet med hovköksmästaren August Weschhaus begäran att befrias från samma förmyndarskap. 4/2, 11/2 1780, Nedre Borggrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

nästan 10 riksdaler vardera.²³ Detta var höga belopp. Enligt 1778 års hovordning tjänade en taffeltäckare på stat 100 riksdaler per år, en silverknekt 90 riksdaler och en silverkammarbetjänt 50 riksdaler.²⁴ De tre hovbetjänarna dömdes sålunda till att böta mellan en tiondel och en femtedel av sina årslöner.

Den saknade silvertallriken hade noterats vid avdukningen samma kväll. Hovmarskalken, som ansvarade för allt som rörde de kungliga tafflarna, underrättades följande morgon och den 7 maj 1779 inleddes rannsakingen i Nedre Borgrätten med att silverknekten Wessman kallades till förhör. Cirkarna vidgades raskt. Den 21 maj återkallades Wessman, nu tillsammans med nämnda taffeltäckaren Hellström och silverkammarbetjänten Engström, vilka jämte Wessman haft ansvar för silvertallriken vid taffeln. Ytterligare två betjänter, vaktmästaren Herjander och fyrbytaren Gahn, kallades på de svarandes begäran för att vittna om förloppen kring tallriken den där kvällen. Det hade, enligt Hellström, Engström och Wessman, varit stor trängsel kring taffeln. Vaktmästaren och fyrbytaren, som ”till wackt [...] blifwit satte” i Livdrabantsalen dit all disk fördes för tvätt (istället för, som brukligt, till Stånddrabantsalen) för att öka säkerheten kring det kungliga silvret, bekräftade på rättens fråga trängseln. Det hade varit ”så stor samling af folk att Betjeningen med all möda kunde komma fram och tillbaka” till och från den kungliga taffeln. Häri vilade betjänernas fåfänga försvar. På grund av den trängsel som rådde kring matsalen nämnda afton var det ”eij möjeligt” för silverkammarbetjeningen att ”answara för hwad som då bortkommit”. Taffeltäckaren Hellströms bästa gissning var att ”tallriken nödwändigt måst bortkomma i Konungens egen MatSahl eller i LifDrabante Sahlen”.²⁵

Det är ett utpräglat hovärende med interaktion mellan hög och låg. Här återfinns hovets grundläggande hierarki. Å ena sidan står den adliga uppvakningen som avbildas på Hilleströms målning. Å andra sidan, osynliga hos Hilleström, står den underordnade betjeningen som tjänade kring de adliga vid det kungliga bordet: taffeltäckaren med ansvar för dukningen och serveringen, biträdd av silverknekten, som med sin underordnade silverkammarbetjänt ansvarade för hanteringen av det kungliga silvret, med dess tallrikar, soppskålar, bestick, saltkar, terriner, med mera.

Men bortom en skenbar enkelhet finns komplexitet. De tre betjänarna var dubbelt underordnade: de var underordnade i termer av klass bland personer av högre börd och social värdighet än dem, och de var underordnade i termer av rang, underställda personer som hade mer myndighet än dem och som befallde över dem. Vägen från hovmarskalken via hovmästaren, förskäraren och bordspagerna ner till betjeningen (och fortsatt inom denna) beskrev en kedja av fallande myndighet, där betjänarna befann sig längst ner. Kedjan fortsatte från hovmarskalken upp till riksmarskalken och i förlängningen till kungen själv, hovets upphöjde husbonde, under vilken de alla lydde. I denna dubbla underordning var

²³ 4/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

²⁴ Se 1778 års Hovordning, i Alm & Vahlne (2010) s. 402 (Bilaga 2).

²⁵ 7/5, 21/5 1779, Nedre Borgrätten, AI:25. Slottsarkivet i Stockholm.

betjäningen ett slags hovets menighet under en i värdighet upphöjd och i myndighet befallande överhet.

Rättens fortsatta rannsakingar öppnar för hovets vidare sociala cirklar. De tre betjänarna kallade som nämnts ytterligare betjänter till sitt försvar: vaktmästaren Herjander och fyrbytaren Grahn. Den förre höll allmän tillsyn i slottet, den senare såg till att det brann i de eldstäder där det skulle brinna. Den där aftonen kallades de alltså båda från sina egentliga sysslor för att hålla extra vakt vid det kungliga silvret. Betjäningens cirklar vidgas ytterligare när blicken lyfts från denna kväll. Det var vare sig första eller sista gången som de tre betjänarna förekom i rättens protokoll. Ärendet direkt före Nedre Borgrättens meddelande av dom den 4 februari avsåg ett utslag i ett annat ärende ”angående åtskilligt tid efter annan förkommit Kongl: Håfwet tillhörigt Silfwer”. Här återfinns de tre, tillsammans med tre andra betjänter: taffeltäckaren Hjort samt silverknektarna Mosett och Goldtberg. Den 31 mars dyker de tre upp igen, i ett ärende rörande ”tid efter annan förkomna linnepersedlar”, nu i sällskap av ytterligare hovbetjänter: dels de redan bekanta Hjort, Mosett och Goldtberg, dels skaffaren Wiberghsson, taffeltäckaren Bomans änka Hedvig Christina Lilja, samt – och bestämt längre ner i de lägres hierarki – kapelldrängen Lars Hjerner och fatburspigan Greta Linquist. Alla hade de, liksom i fallet med silvertallriken, haft ”ansvar” för det förkomna linnet, och de anklagades nu för att ha svikit detta ansvar (anklagelser om stöld förblev även här implicita).²⁶

Bortom betjäningen – hovets menighet – ger protokollen inblickar i hovet som en plats för än vidare social interaktion. Hovet var en av det gustavianska Stockholms sociala tummelplatser.²⁷ I de tre hovbetjänarnas tal om ”trängsel” och myckenheten av ”folk” kring matsalen på Stora Ordensdagen anas de vidare cirkelarna och den avsevärt mer stökiga och – framförallt – socialt mer komplexa verkligheten bortom Hilleströms tillrättalagda scen. Det är inte bara betjäningen som har utelämnats i målningen. Det har även de åskådare som tillställningar som denna attraherade, och som de tre betjänarna återopade i sitt försvar. Dessa åskådare utgjorde en majoritet av de närvarande i matsalen. De stod vid väggen på den sida av bordet där Hilleström har placerat betraktaren (vi blir så att säga en av åskådarna).²⁸ Det var många som hade intresse av att synas bland och ses av kungligheterna och hovets parnass, eller som önskade sola sig i glansen, eller som bara sökte en stunds underhållning. Bland dem fanns ytterligare hovfolk, stadsfolk, tillresta besökare i huvudstaden, utrikes som inrikes, och så vidare. Protokollen ger vid handen att det inte rörde sig om uteslutande förnämt folk. När rätten följde upp betjänarnas vittnesmål med frågan ”hwad folk thet warit” som skapat sådan trängsel, blev svaret ”att thärwid ända [ner] till Sjömän och Pojkar

²⁶ 4/2, 31/3 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

²⁷ Så räknar Christopher Landstedt Stockholms slott (hovets hemvist) som en av huvudstadens nyckelplatser för publika festligheter och arrangemang, jämte Stora Bollhusteatern, Kungsträdgården, Operahuset och Börshuset. Christopher Landstedt, *Fester, platser och visuell kultur i Stockholm under den gustavianska perioden* (Stockholm 2023) s. 52–53.

²⁸ Vahlne (1998) s. 594.

[...] trängdt sig fram”.²⁹ Här kan betjänarna förvisso haft anledning att överdriva för att peka ut potentiella tjuvar kring silvret, men deras vittnesmål ger en fingerisning om den sociala bredden bland dem som vid tillställningar som denna trängdes kring – och interagerade i – de kungliga gemaken (rätten såg ingen anledning att ifrågasätta vittnesmålet).

Skomakarparet och silvertvätterskans testamente

När silvertvätterskan Maria Lona Sjöholm, sannolikt någon gång under år 1779, avled så efterlämnade hon ett testamente som blev föremål för tvisteärenden vid Nedre Borgrätten. Med sina totalt sex förhandlingar i två separata mål var detta det mest intensiva ärendet vid borgrätterna under februari månad 1780. Enligt testamentet tillföll silvertvätterskans kvarlåtenskap odelat hennes syster, jungfru Anna Sjöholm. Den 17 december 1779 stämde skomakaren Jacob Kunther och hans hustru Catharina jungfru Anna och hennes bror, tobaksarbetaren Olof Sjöholm (som förestod sterbhuset), inför Borgrätten. De yrkade att de, i enlighet med silvertvätterskans i livet givna löfte, som ersättning för utförda tjänster, hade rätt till en del av kvarlåtenskapen, närmare bestämt ”Ett hundrade Tjugo Nio Riksdaler Sexton Schillingar Specie”.³⁰

Ärendet ger flera inblickar i tidens sociala interaktioner. Det har kodats som interaktion mellan hov och stad och mellan män och kvinnor. Ifråga om interaktionen mellan hov och stad illustrerar det just hur svagt ett ärendes koppling till hovet kunde vara, och hur mycket av stadens liv och vardag som återfinns i borgrätternas material. Ärendet var djupt rotat i staden och interaktionen mellan stadens människor. Det kärande skomakarparet Kunther hörde till staden, den svarande jungfrun liksom hennes bror tobaksarbetaren hörde till staden. De kallade vittnena stärker bilden: skomakarparet kallade ”Strumpwäfvare Enkan Lyrman”, ”Ullkammarhustrun” (som inte nämns vid namn) samt ”Mätaren Hans Wikström” och ”hans hustru Catharina Wikström”.³¹ De hörde alla till staden och deras vittnesmål avsåg genomgående händelser som hade utspelats i stadens rum (undantaget var änkan Lyrmans vittnesmål, som inbegrep ett tillfälle när hon ”besökt” silvertvätterskan ute hos hovet under dess sommarejour på Drottningholm).³² Ärendets enda koppling till hovet, det som gjorde att det var till Borgrätten som skomakarparet fick ta sin klagan, och att det var dit som stadens alla inblandade fick bege sig, var att den avlidna silvertvätterskan, vars testamente de

²⁹ 21/5 1779, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

³⁰ 17/12 1779, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Det andra ärendet kring testamentet kom samma dag, då även brodern, tobaksarbetaren, väckte talan mot jungfru Anna. Redan vid Borgrättens nästa session, den 11 februari, drog brodern tillbaka sin talan med förklaringen att ”hans tancka aldrig varit eller är att klandra händes [silvertvätterskans] till sin efterlevande Syster gjorde Testamente”, utan att hans ombud ”thärutinnan handladt emot hans willja och wettskap”. 4/2, 11/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

³¹ 4/2, 18/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

³² 18/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm.

önskade bestrida eller hävda, i livstiden haft tjänst vid det kungliga sockerbageriet och därmed hörde till hovstaten.³³

Men framförallt ger ärendet inblickar i tidens genusordning, i förlängningen dess hushållsordning och hur tidigmoderna hushåll agerade, och förväntades agera, inför rätten. Husbondens starka ställning i hushållet är omskriven. Det var enligt den normativa ordningen husbonden som representerade hushållet utåt, däribland inför rätten. Att den vardagliga verkligheten var mer komplex än vad idealet föreskrev är likaledes omskrivet.³⁴ Det är om denna mer komplexa interaktion mellan män och kvinnor som ärendet berättar.

Skomakare Jacob och hans hustru Catharina agerade som ett äkta par – som skomakarhushållets husbonde och husmor – inför Nedre Borggården. Just hur jämbördiga de egentligen ansåg sig vara kan givetvis inte utläsas i källorna, men de framträdde tillsammans. Den 17 december 1779 var det, enligt protokollet, ”Skomakaren Jacob Kunther och dess hustru Catharina Kunther” som framträdde för att instämma tobaksarbetaren och jungfrun; vid de efterföljande förhandlingarna var det ”Skomakare Jacob Kunther och dess hustru Catharina Kunther” som anfördes som käranden, och det var skomakaren och hans hustru som förklarade, förmenade och agerade i de protokollförda förhandlingarna. Vid sessionen den 18 februari invände jungfru Sjöholms ombud, vice auditören Daniel Rundborg, att skomakarparets ombud, kanslisten Abraham Agertin, inte var på plats i rätten. Han begärde därför att ”saken måtte uppskjutas intill dess sådant sker”. Skomakarparet – återigen ”Kunther och dess Hustru” – invände och hävdade att något ombud inte behövdes ”enär *de som hufvudmän* woro tillstädes och dess biträde icke begärdes”. Saken resolverades av rätten till skomakarparets fördel.³⁵

Men, och fortsatt intressant ifråga om tidens genusordning, den normativa ordningen var synnerligen närvarande vid rätten. Det fanns en tydlig gräns för vad ett ordningsäskande ideal accepterade av en bråkig verklighet. Vid sessionen den 11 februari infann sig nämligen hustru Catharina för ovanlighetens skull ensam, ”å egne och sin makes vägnar”. Rätten frågade om hon ”var försedd med sin mans Fullmagt, att thenna sak å hans vägnar utföra”. Hustrun svarade att hon ”icke ansedt någon sådan Fullmagt wara af nöden” och anhöll om att få höra de vittnen som hon och hennes make kallat.³⁶

³³ Silvertvätterskans tjänst vid kungliga sockerbageriet framgår av protokollet. 17/12 1779, Nedre Borggården. Slottsarkivet i Stockholm.

³⁴ Se exempelvis Gudrun Andersson Lennström, ”Makt och myndighet: Kring 1686 års lagkommission och kvinnans vardagsmakt”, i Gudrun Andersson Lennström & Marie Lennersand, *Sprickor i muren: Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet* (Uppsala 1994) s. 3–9.

³⁵ 17/12 1779, Nedre Borggården; 4/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borggården. Slottsarkivet i Stockholm. Min kursivering.

³⁶ 11/2 1780, Nedre Borggården. Slottsarkivet i Stockholm. Skomakarhustruns agerande var inte unikt; det förekom i tidigmodern tid att hustrur uppträdde vid rätten utan att fysiskt företrädas av sina makar (och att det accepterades av rätten). Se exempelvis Christopher Pihl & Maria Ågren, ”Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien”, *Historisk tidskrift*, 134 (2014) s. 181.

Rätten svarade med vad som närmast kan beskrivas som en skolboksformulering av den normativa ordningen mellan kvinnor och män. Idealet med husbonden som hushållets företrädare spelades upp i rätten:

Men som Hustru Kunther, såsom then thär sjelf under målsman står, icke äger efter Lag rätt att sin egen än mindre sin mans talan föra; Alltså kunde Kongl: Rätten i dag wid detta mål icke någon vidare hand lägga, utan tillsades Hustru Kunt[h]er, thet bör hännens man antingen sjelf tillstädes komma, eller ock lemna hänne eller någon annan behörig Fullmagt att thenna sak utföra.³⁷

Skomakarhustrun undfick sålunda en skarp näpst av rätten. Att hon framträdde och agerade vid sin makes sida var i sin ordning, men när hon framträdde ensam, med anspråk på att själv företräda sin make och därmed hushållet, blev hon bryskt tillrättavisad.³⁸ Tilläggas skall att det var vid efterföljande session, den 18 februari, som skomakarparet infann sig tillsammans, utan ombud, och hävdade sin rätt att företräda sig själva vid rättens förhandlingar.

Avslutningsvis ger ärendet inblickar i en central aspekt av tidens sociala interaktioner, nämligen betydelsen av materialitet i desamma. När hovets människor interagerade med varandra och andra skedde det ofta genom och i anslutning till materialitet i form av deras egen och andras egendom. Detta syns i fallet med hovbetjänterna, där deras hantering av och ansvar för – möjligen, fast aldrig uttalat, stöld av – kunglig egendom i form av silvertallriken stod i centrum. En annan form av interaktion genom materialitet var att delar av hovpersonalens lön utbetalades i natura; betjäningen fick exempelvis tyg för sina föreskrivna hovdräkter och uppvaktningen serverades mat och tilldelades vax- eller stearinljus (alltefter rang) under sina tjänstgöringsperioder vid hovet.³⁹

I fallet med skomakarparet återfinns social interaktion genom materialitet i en tredje form: som betalning i ekonomiska transaktioner. Till jungfru Anna Sjöholms försvar anfördes nämligen att skomakarparet av silvertvätterskan i livstiden, såsom en ”afbetalning” av det hon var skyldig dem, fått ”en swart siden kjortell”.⁴⁰ Sidenkjorteln var inte nödvändigtvis avsedd att användas av skomakarhustrun eller någon annan i hushållet; den representerade en ekonomisk transaktion och ett fortsatt ekonomiskt värde som skomakarparet i sin tur kunde

³⁷ 11/2 1780, Nedre Borggården. Slottsarkivet i Stockholm.

³⁸ Ärendet griper in i diskussionen om det publika bortom hemmet och det privata inom hemmet som manliga respektive kvinnliga sfärer i tidigmodern tid, i förlängningen förhållandet mellan normativa ideal och vardaglig (och faktisk) praktik. Se Amanda Vickery, ”Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women’s History”, *The Historical Journal*, 36 (1993); Bob Pierik, *Urban Life on the Move: Gender and Mobility in Early Modern Amsterdam* (Amsterdam 2022) s. 23–33.

³⁹ Asker (2022) s. 71. John Styles visar att tjänstefolk i England på liknande sätt ofta fick ”clothes in addition to their cash wages as part of their hiring agreement” (för den inre betjäningen avsåg detta ofta de livréer som de av sina arbetsgivare var ålagda att bära). John Styles, *The Dress of the People: Everyday Fashion in Eighteenth-Century England* (New Haven 2007) s. 295–301.

⁴⁰ 17/12 1779, Nedre Borggården; 4/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borggården, Slottsarkivet i Stockholm. Skomakarparet bekräftade gåvan/avbetalningen men svarade att kjortelns värde var beaktat i det begärda beloppet.

omsätta, antingen genom att sälja eller pantsätta kjorteln eller genom att omsätta dess värde i en bytestransaktion.⁴¹

Hovjunkaren och källarmästarens rumshyra

Förskäraren som på Hilleströms målning är i färd med att lägga för prinsessan Sofia Albertina är med största sannolikhet Leonhard von Hauswolff. Han var vid tiden för målningens tillkomst (och för denna studie) hovjunkare och del av kungens uppvaktning. Han steg sedermera i graderna som härold, rikshärold, ceremonimästare och slutligen – år 1802 – överceremonimästare. Såsom hovjunkare återfinns han 1780 som en av Nedre Borgrättens assessorer; han tjänstgjorde vid tre av de fyra sessionerna i februari månad (vid den fjärde sessionen, den 25 februari, anmälde han frånvaro på grund av opasslighet).⁴²

Den 3 februari infann han sig själv, såsom svarande (och adelsman), vid Övre Borgrätten, kallad av källarmästaren Petter Fogelmarck. Ärendet avsåg en skuld på 66 2/3 riksdaler specie, som källarmästaren hävdade som ersättning enligt kontrakt för rum som hovjunkaren å kammarherren och överstelöjtnanten Philip von Thuns vägnar hade hyrt för tre månader under riksdagen i huvudstaden 1778–79.⁴³ Problemet var att kammarherren sedermera ”icke welat erkänna thet nu i fråga warande och omtwistade hyres Contract”. Källarmästaren vände sig därför till mellanhanden för att få skulden reglerad: såsom kammarherrens ombud (och, ehuru osagt, den som troligen undertecknat kontraktet) var, enligt källarmästaren, hovjunkaren ”sielf för Contractets upfyllande ansvarig”. Hovjunkaren infann sig för att rentvå sig och förklara att kammarherren ”nyttjat” de av honom hyrda rummen och därmed ”erkjant” kontraktet, att han själv därför var ”till alla delar skilgd från alt därutaf flytande answar”, och att ”Herr Kammarhn von Thun men ej han, wore den rätta man till hwilken han [källarmästaren] borde sig hålla”.⁴⁴

⁴¹ Så visar Renata Ago ifråga om materialitet i det tidigmoderna Rom att särskilt kvinnors konsumtion och ägande ”tended to be made up primarily of goods that were easy to convert into money” – däribland just kläder och textilier. Renata Ago, ”Gender, Material Culture and Urban Experience in Early Modern Rome”, i Deborah Simonton (ed.), *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience* (New York 2017) s. 258 (citat). För motsvarande förhållanden i England, se Styles (2007) s. 163: ”Plebeian women may have prized stylish clothes, but they were the items in their wardrobes most likely to be pawned when personal circumstances changed”.

⁴² 4/2, 11/2, 18/2, 25/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Om Hauswolff på målningen, se Vahlne (1998) s. 594.

⁴³ Vem denne Philip von Thun var är ännu oklart. Någon sådan på Riddarhuset introducerad ätt fanns inte. Det rör sig sannolikt om en utländsk adelsman (i Österrike fanns exempelvis den riksgrevliga ätten von Thun und Hohenstein). Han kan ha hört till ett främmande hov och en främmande armé (möjligen hade han en koppling till en ambassad i Stockholm), vilket skulle förklara behovet av en mellanhand för rumsbokningarna (liksom att han inte själv infann sig vid rätten).

⁴⁴ 3/2 1780, 17/2 1780, Övre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Rätten dömde till hovjunkarens fördel.

Ärendet rörde sålunda en fordran och det har kategoriserats som interaktion mellan hög och låg samt mellan hov och stad. Ifråga om interaktionen mellan hög och låg är ärendet mindre sammansatt än ärendet med hovbetjänarna och silvertallriken. Hovjunkaren hade ingen myndighet över källarmästaren i kraft av sitt ämbete; hans likafullt tydliga överordning vilade i hans högre värdighet såsom adelsman. Ifråga om interaktionen mellan hov och stad rör det sig återigen om en interaktion av ekonomisk art: en transaktion där stadens källarmästare erbjöd en tjänst – rum att hyra – som hovets hovjunkare såsom mellanhand och mot överenskommen (men nu omtvistad) ersättning tog i anspråk.

Ärendet exemplifierar ytterligare en aspekt av tidens sociala interaktion, nämligen det rumsliga och frågan *var* sociala interaktioner ägde rum. Denna aspekt återfinns i ärendena med hovbetjänarna och skomakarparet. I det förra har hovet framhållits som en av Stockholms sociala tummelplatser där människor från olika sammanhang samlades, agerade och interagerade; i det senare har den nära rumsliga samvaron mellan hovets och stadens människor framträtt i persongalleriet kring silvertvätterskan, men också i stadens människors rörelser kring hovets rumsligheter, med änkan Lyrmans besök hos silvertvätterskan ute på Drottningholm. Sedlighetsärendet med änkedrottningens konditor, Anton Aubert, och pigan Louisa Fredrica Mathsdotter ger liknande inblickar. Som nämnts bodde pigan hos sin släkting, hustru Greta Christina Sefwring, på Norrmalm. Protokollen ger mer information. Hustrun bodde närmare bestämt ”i Jacobs Bergs gränd” (dagens Jakobsbergsgatan, öster om Regeringsgatan). Det var, fortsätter protokollet, där som pigan först ”råkat” hovkonditorn, och det var ”thärstädes” som han, ”under föregifwande utaf att vara ogift, hänne [...] lägrat”. Här blir den rumsliga interaktionen mellan hov och stad synnerligen konkret: hovets konditor besökte stadens hustru där han lärde känna den i staden besökande pigan.⁴⁵

I ärendet med hovjunkaren och källarmästaren, avslutningsvis, framträder konturerna av de större rörelser i huvudstaden som händelser som en riksdagskallelse innebar. När riksdagar samlades intensifierades det urbana livet, såväl politiskt som socialt och ekonomiskt. Här är alltså ett eko av den typ av händelser och särskilda förhållanden som studien genom sitt val av år 1780 sökt undvika. Hovets och stadens vardag bröts. Tillresta riksdagsmän och de många andra som hade anledning och intresse av att infinna sig i staden rörde sig i och kring stadens mer eller mindre offentliga platser och verksamheter – från hovet och ständernas lokaler till krogar, teatrar, kaffehus, klubbar och torg.⁴⁶ Vårdshus och andra tillfälliga inackorderingar var del av denna geografi. Hos källarmästaren huserade (och interagerade) säkerligen fler riksdagsbesökare än kammarherren. Petter Fogelmarcks vårdshus hette *Stockholms Våpen* och låg vid Mosebacke på Södermalm (på den plats där *Södra Teatern* ligger idag). Detta var ett populärt tillhåll – ett, som det har formulerats,

⁴⁵ 4/2 1780, Nedre Borgrätten. Slottsarkivet i Stockholm. Gatunamnet Jakobsbergs gränd försvann med Jakobsbergsgatans dragning 1857–58. Nils-Gustaf Stahre et al., *Stockholms gatunamn* (Stockholm 2022) s. 178.

⁴⁶ Karin Sennfeldt, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2011) s. 13–14.

”förlustelseställe” – och här befann sig alltså kammarherren blott några stenkast från Kornhamnstorg och riksdagens alla rumsligheter på Stadsholmen.⁴⁷

Med sitt begränsade underlag kan denna förstudie endast ge ögonblicksbilder som dessa av människors rörelser. Med ett större underlag kommer rörelsemönster och centrala platser att framträda tydligare. Forskare som Robert Shoeman och Bob Pierik har med utgångspunkt i rättsliga material rekonstruerat sådana rörelsemönster i det urbana rummet (i London respektive Amsterdam) genom att i ofta fragmentariska vittnesmål och utsagor sammanställa och kartlägga var människor befann sig, när, med vem och varför. Studier som dessa har kunnat påvisa vardagliga rörelsemönster i det urbana rummet liksom skillnader beroende på variabler som genus och klass. Staden hade en socialt bestämd geografi och en socialt bestämd tidsrytm, där människor av olika klass och genus rörde sig på olika platser, längs olika vägar, vid olika tider. Fallen vid borgrätterna exemplifierar sådana rörelser och rumsligheter: i hovets praktfulla salar, silverkammare, fatbur eller sommarslott, i egna och andras bostäder, i hantverksbodar och på värdshus, kring stadens stråk och malmar.⁴⁸

Vid hovet

Pehr Hilleströms målning har befolkats. Den med hovdräkt och pudrad peruk upphöjde hovjunkaren och – där, vid den kungliga taffeln, nyårsdagen 1779 – tjänstgörande förskäraren Leonhard von Hauswolff, med övriga avbildade delaktig i det ceremoniella skådespel som målningen vill avbilda, har placerats in i det avsevärt större, bredare och mer komplexa sociala kosmos som vardagen vid det gustavianska hovet utgjorde. Där fanns hovbetjänarna som trängdes kring den kungliga taffeln med den där silvertallriken från den kungliga silverkammaren. Där fanns silvertvätterskan från det kungliga sockerbageriet, vars ogifta syster kom i trångmål med ett stadens skomakarpar. Där fanns källarmästaren vid vars värdshus måhända någon av de förnäma herrar, avbildade kring den kungliga taffeln eller osynliga bland de tillresta åskådare som fyllde gemaken, logerade (måhända – åter till Hauswolff – i ett av hovjunkaren ordnat och förhyrt rum).

Och där fanns en hovmålare som slarvade med förmyndarskapet för den avlidne hovträdgårdsmästarens dotter, en hovköksmästare som inte längre ville ta

⁴⁷ Svante Jansson, ”Släkterna Fogelmar(c)k”, 20, <http://www.elfbrink.se/wp-content/uploads/fogelmark.pdf> (hämtad 2023-08-07). Om Mosebacke som ett ”förlustelseställe” på 1700-talet, se Claës Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm: Anteckningar ur tryckta och otryckta källor* (Stockholm 1882) s. 106.

⁴⁸ Robert B. Shoemaker, ”Gendered Spaces: Patterns of Mobility and Perceptions of London’s Geography”, i J. F. Merrit (ed.), *Imagining Early Modern London: Perceptions and Portrayals of the City from Stow to Strype 1598–1720* (Cambridge 2001); Bob Pierik, ”From Microhistory to Patterns of Urban Mobility: The Rhythm of Gendered Mobility i Eighteenth-Century Amsterdam”, in Gudrun Andersson & Jon Stobart (eds.), *Daily Lives and Daily Routines in the Long Eighteenth Century*, (New York 2022). Se även Pierik (2022). För ytterligare exempel, se Simonton (2017), ss. del 2 (”Space, Place and Environment”), med bidrag om Storbritannien, Spanien, Finland och Italien.

ansvar, en hovkonditor som gjort en piga på besök hos en släkting på Norrmalm med barn, hans hustru som fått nog och ville skiljas, en guldsmed som kallades in för att värdera kunglig egendom, en vaktmästare och en fyrvaktare som en afton fick extra arbetsuppgifter i slottets paradvåning, en fatburspiga som hette Greta och som hovauditören approcherade angående oklarheter kring beståndet i den kungliga linnekammaren, en tobaksarbetare som blev förgrymmad på sitt ombud, en missnöjd hovpredikant som skrev förgripliga ord på överhovpredikantens predikoschema, en falckenär som tvistade med en kryddkrämare, en ullkammarhustru som inte protokollfördes vid namn, en strumpvävaränka som en dag begav sig till Drottningholm, en kammarherre av ännu oklar nationalitet som rörde sig mellan Katarinaberget på Södermalm och Stadsholmen, och många, många andra. Allt detta under en enda månad vid hovet.

Hovets vida cirklar och sociala interaktioner – mellan hög och låg, män och kvinnor, hov och stad, allt om vartannat – finns där, i de båda borgrätternas arkiv.

Del III.

Rätts- och institutionshistoria

Förvisningspraktiker i Arboga och Stockholm under senmedeltiden¹

Marko Lamberg

Mänskliga samhällen och gemenskaper brukar ha normer som definierar vilka som har rätt att räknas bland deras medlemmar eller vilka som åtminstone får vistas inom deras gränser. Under vissa betingelser kan medlemskapet och närvarorätten förloras eller nekas. Förvisningar är uppenbarligen ett universellt socio-kulturellt fenomen som har långa rötter och en i grunden enhetlig och enkel uttrycksform: de förvisade förväntas hålla sig borta.²

När historiker har behandlat förvisningar har fokus ofta legat på kopplingen mellan brott och straff. Bland andra Dag Lindström, Gabriel Bjarne Larsson och Edda Frankot har undersökt förvisningarnas roll som ett straffredskap i senmedeltida urban rättskipning. Medan de moderna förvisningarna oftast gäller rätten att vistas i en viss stat, kan de typiska förmoderna förvisningarna karakteriseras som kommunala eller högst regionala: den förvisade drevs inte nödvändigtvis till utlandet, utan det räckte för en lokal överhet att han eller hon inte återvände till det lokalsamhälle han eller hon hade tvingats lämna.³ Kriminal- och rättshistoriskt inriktade studier har också haft socialhistoriska dimensioner: Annika Sandén, Jason P. Coy, Riitta Laitinen, Martin Andersson och många andra har

¹ Språkgranskare Martin Persson.

² Se t.ex. William Garth Snider, "Banishment: The History of Its Use and a Proposal for Its Abolition under the First Amendment," *New England Journal on Criminal & Civil Confinement* 24:2 (1998) s. 455–509; Saleem Badat, *The Forgotten People: Political Banishment under Apartheid* (Leiden 2012); Daniel A. Washburn, *Banishment in the Later Roman Empire* (New York 2013) s. 284–476; Gwenda Morgan & Peter Rushton (red.), *Banishment in the Early Atlantic World: Convicts, Rebels and Slaves* (London 2013).

³ Dag Lindström, "Crime and Control in the Capital: Stockholm 1475–1625", i Eva Österberg & Dag Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988) s. 67–140; Gabriela Bjarne Larsson, "Sydens pris: Utstötta och förvisade under senmedeltid", i Sofia Holmlund & Annika Sandén (red.), *Usla, elända och arma: Sambällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013) s. 26–47; Edda Frankot, *Banishment in the Late Medieval Eastern Netherlands: Exile and Redemption in Kampen* (Bern 2022).

undersökt vad det var för individer och grupper som drabbades av förvisningsdomen i tidigmoderna kontexter. Även om det rörde sig om vitt skilda kategorier var fattigdom och låg social status samt normstridigt beteende kännetecknande för de flesta utvisade. Förvisningsdomen kunde helt enkelt bero på att den dömd inte hade råd med det alternativa straffet, alltså betala böter. Förvisningar fungerade samtidigt som kollektiv rensning från element som bildligt talat kunde hota den allmänna ordningen och smitta eller smutsa ned hela samhället.⁴ Förvisningar har också behandlats inom forskning om olika slags minoriteter. Till exempel fördomar och motstånd mot avvikande etnisk bakgrund eller anorlunda religiös uppfattning har kunnat leda till att inte bara enstaka individer utan större människogrupper har berövats närvarorätten. I Europa har i synnerhet romer och judar blivit utsatta för massdeporteringar eller vistelseförbud, även gällande hela länder.⁵

En viktig iakttagelse i många studier har berört förvisningarnas sociala och könade dimensioner under den förmoderna tiden: lågstatusindivider drabbades av förvisningarna oftare än elitpersoner och på sina håll och på vissa tider var medlemmar av ettdera könet överrepresenterade bland de förvisade. Fattiga, tiggare, kringvandrare, prostituerade, pigor och drängar förvisades oftare än medlemmar av de besuttna skikten. Därtill verkar kvinnor ha förvisats oftare än män i det svenska riket. Sakläget kunde vara det motsatta i andra delar av Europa, t.ex. i Tyskland och Nederländerna, men också där kunde kvinnor vara överrepresenterade bland dem som förvisades för vissa brottskategorier såsom sexuella förseelser.⁶

Frågeställning, metod och källor

Även om förvisningar redan har behandlats i forskningslitteraturen, även rörande det medeltida Sverige, saknas en holistisk och kvantitativ analys av hur förvisningar genomfördes på det lokala planet och hur förvisningsdomarna förhöll sig till lagstiftningen. Följaktligen är det temat för den här artikeln. Undersökningen baseras dels på senmedeltida lagar och andra normativa skrifter, dels på texter som kastar ljus över hur normer efterlevdes och hur rätt skipades i praktiken. Analysen inleds med en genomgång av vad senmedeltida svensk lagstiftning säger om förvisningar. Därefter fokuseras intresset på lokal praxis.

⁴ Annika Sandén, *Stadsgemenskapens resurser och villkor: Samhällssyn och välfärdsstrategier i Linköping 1600–1620* (Linköping 2005); Jason Philip Coy, *Strangers and Misfits: Banishment, Social Control, and Authority in Early Modern Germany* (Leiden 2008); Riitta Laitinen, *Order, Materiality, and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (Amsterdam 2017); Martin Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs Lösen 1613–1618* (Malmö 2018).

⁵ Jean-Pierre Liégeois, *Roma in Europe* (Strasbourg 2007); Rowan Dorin, *No Return: Jews, Christian Usurers, and the Spread of Mass Expulsion in Medieval Europe* (Princeton 2023).

⁶ Coy (2008) s. 29; Bjarne Larsson (2013) s. 31–36; Andersson (2018) s. 220–221, Frankot (2022) s. 66–67; Maija Ojala-Fulwood, Marko Lamberg & Ann-Catrin Östman, ”Sukupuolittuneet tuomiot?: Naiset karkotusten kohteina 1600-luvun Ruotsissa,” (Summary: Gendered Verdicts? Women as Targets for Banishments in Seventeenth-Century Sweden), *Sukupuolentutkimus/Genusforskning* 34:3 (2021) s. 6–19.

Detta sker genom att granska rättsprotokoll som fördes i två senmedeltida svenska städer, nämligen Arboga och Stockholm. Dessa källor ingick i den omfattande brottshistoriska analys av Dag Lindström och Eva Österberg år 1988.⁷ Mitt bidrag kompletterar deras resultat genom en jämförelse mellan norm och praxis samt genom en kvantitativ analys av de förvisades könsstruktur och sociala bakgrunder.⁸

Att i detta syfte fokusera på Stockholm och Arboga har praktiska orsaker. Det finns bara några få svenska städer från vilka vi har i behåll medeltida rättsprotokoll, eller tänkeböcker, såsom de kallades under medeltiden. Termen *tänkebok* var inlånad från medellågtyskan och betydde ungefär ”minnesbok”. Rörande tiden före 1520-talet finns det bevarade protokoll från fyra svenska städer: Arboga, Jönköping, Kalmar och Stockholm.⁹ Från de övriga delarna av det medeltida svenska riket har några blad bevarats ur Raumo tänkeböcker samt ett möjligt fragment ur Åbo tänkeböcker, båda från tidigt 1500-tal.¹⁰ Från Malmö finns i behåll en protokollserie från och med 1503 samt en något äldre volym som innehåller ett flertal dokument från 1400-talet.¹¹ Malmö hörde dock till det danska riket under merparten av medeltiden och efterföljde dansk rättspraxis.

Protokollen från Arboga och Stockholm är de innehållsmässigt fylligaste bland det tillgängliga källmaterialet och följaktligen utgör de ett lämpligt par för jämförelser. Båda serierna är dock förknippade med vissa källkritiska problem, av vilka det största gäller variationen i bokföringspraxis. Notisernas mängd och karaktär förändrades med tiden och vi kan inte veta exakt hur pass troget protokollen återger de ärenden som behandlades under rådets sessioner och det som yttrades då. Noggrannheten i protokollföringen verkar ha varierat avsevärt.¹² Lindström och Österberg har påmint om att bokförda brottmål sannolikt aldrig helt motsvarar den faktiska lokala brottsstrukturen. Vi måste räkna med existensen av mörkertal, dvs. brott som aldrig uppdagades eller som åtminstone inte ledde till någon rättsprocess.¹³ Mörkertal uppstår dessutom av att det finns luckor

⁷ Eva Österberg & Dag Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988).

⁸ Den här artikeln har skrivits inom ramen för projektet *Vågor av förvisning: reglering och praktiker i norra Europa ca 1450–1900* (Åbo Akademi, finansär: Finlands Akademi).

⁹ Lars Svensson, ”Tänkebok”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNLM) 19 (Malmö 1975) s. 195–199.

¹⁰ Aina Lähteenoja, ”Rauman tuomiokirjojen katkelmia vuosilta 1504, 1569, 1598 ja 1599”, *Historiallinen Arkisto* 52 (1947) s. 47–108; *Diplomatarium Fennicum*, no. 5598, åtkomst 19 oktober, 2023, <https://df.narc.fi/document/5598>.

¹¹ Erik Kroman (red.), *Malmö rådstueprotokoll (stadsbok) 1503–1548* (Köpenhamn 1965); Ingvar Andersson, Leif Ljungberg & John Kroon (red.), *Registrum ville Malmöge: Malmö stads medeltida minnesbok* (Malmö 1937).

¹² Sven Ljung, *Arboga stads historia intill år 1551* (Arboga 1949) s. 222–226; Lindström (1988) s. 69 not 3, 124; Marko Lamberg, *Dannemännen i stadens råd: Rådmanskeretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden* (Stockholm 2001) s. 198; Theresia Pettersson, *Stockholms stads tänkeböcker: Funktionell texthistoria 1476–1626* (Stockholm 2017) s. 33.

¹³ Lindström (1988) s. 71–72; Eva Österberg, ”Crime and Punishment in the Provincial Towns of Sweden: Swedish Criminality in a Comparative European Perspective” i Eva Österberg & Dag

i de bevarade tänkebokssviten: några års protokoll är fragmentariska eller saknas helt. Trots dessa reservationer utgör tänkeböckerna en bra källa till insyn i den senmedeltida urbana rättskulturen.

Den nationella ramen

Sedan mitten av 1300-talet skulle rättsskipningen i det svenska riket följa i huvudsak två viktiga lagar: landslagen och stadslagen. Den förstnämnda skulle gälla på landsbygden, medan stadslagen skulle vara rättesnöret i rikets alla städer. Gamla rättssedvänjor kunde dock fortfarande efterföljas på det lokala planet, och de befästes ibland i de privilegier som maktbarnarna beviljade till lokalsamhällena. Genom privilegier kunde den skrivna lagen även kompletteras och modifieras. Därtill såg lagens bokstav konkret lite annorlunda ut på olika orter, delvis därför att lagtexterna kunde mångfaldigas endast genom manuell avskrivning och då kunde det uppstå små tolknings- eller skrivfel. Men det är tänkbart att skillnaderna ibland också avspeglade lokala rättsseder.¹⁴ Den judiciella variationen utökades av att både landslagen och stadslagen saknade egna kyrkobalkar, varför de olika landskapen fortsatte att använda de annars obsoleta landskapslagarnas kyrkobalkar. Med tiden blev Upplandslagens kyrkobalk den oftast använda i religiösa ärenden.¹⁵ De andliga institutionerna efterföljde också den katolska kyrkans kanoniska rätt, som var en internationell normkodex.¹⁶

Den här rättsliga brokigheten och den icke-skriftliga sedvanerättens roll i det svenska senmedeltida rättssystemet är något som man bör hålla i minnet när man granskar ett visst fenomenets förekomst i stadslagen. Förvisning omnämns ofta i lagen, eftersom den kunde tilldömas som straff för åtskilliga brott. Men då rörde det sig om ett alternativ i sådana fall där den dömda inte förmådde betala det lagstadgade bötesbeloppet.

Att studien fokuserar på städer förklaras av att redan de senmedeltida svenska lagtexterna ger vid handen att förvisning var någonting som först och främst hörde ihop med den urbana rättsskipningen. Den svenska landslagen, utarbetad cirka 1350 och bearbetad 1442, skulle gälla för landsbygden. Den omnämner inte alls förvisning bland de möjliga straffen. Under vissa betingelser kunde vuxna män eller kvinnor som hade gjort sig skyldiga till grova brott förklaras som *biltoga*, vilket innebar att de förlorade sin egendom och stängdes

Lindström (red.), *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988) s. 38–39; Bjarne Larsson (2013) s. 43.

¹⁴ Exempel på sådant presenteras t.ex. i Åke Holmbäck & Elias Wessén (red.), *Magnus Erikssons landslag i nysvensk tolkning (MEL)* (Stockholm 1962) s. 66 (Förklaringar till Ärvdabalken); Åke Holmbäck & Elias Wessén (red.), *Magnus Erikssons Stadslag i nysvensk tolkning (MESÅ)* (Stockholm 1966) s. 230 (Förklaringar till Edsöresbalken).

¹⁵ MEL, XXVIII–XXIX.

¹⁶ Jarl Gallén, ”Kanonisk rätt”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNM)* 8 (Malmö 1963) s. 222–229.

utanför samhället och de kunde även dödas ostraffat inom det svenska riket.¹⁷ Trots att landslagen på ett ställe stipulerade att kvinnor och barn inte kunde förkunnas som biltoga, stadgade en annan passus att ett likartat straff, fredlöshet, skulle drabba en kvinna om hon hade dräpt en man och inte förmådde betala böterna.¹⁸ Idén om biltoghet var ett arv från äldre svensk rättspraxis, där den biltoge också omtalades med termen *utlægher* i olika varianter. Biltoghet som straff verkar dock inte ha varit särskilt gammalt, utan det hade sannolikt kommit till i samband med den växande kungamakten. Landskapslagarna hade haft bestämmelser om fredlöshet som hade gällt i respektive landskap.¹⁹ Fredlöshet, biltoghet eller ”utläggning” kunde alltså innebära att den dömda individen måste lämna hemmet och hemtrakten, men detta var dock inte helt identiskt med förvisning, eftersom den förvisade inte förlorade rättsskyddet i hemlandet och omvänt blev den biltoge inte formellt förvisad utan han eller hon flydde på eget initiativ eller åtminstone förväntades göra så.

I lagstiftningen rörande städer däremot omtalas förvisning oftare, såsom framgår av Tabell 1.

Tabell 1. Lagrum som omnämner förvisning i kung Magnus Erikssons stadslag.

<i>lagrum</i>	<i>brott</i>	<i>ev. alternativt straff</i>	<i>ev. kombinerat med skamstraff</i>	<i>straff vid återkomst</i>
Konungsbalken XII	smädelse mot överheten	böter	skampålen	förlust av tungan
Konungsbalken XVI–XVII	förfalskning av mått och vikter eller ogrundad anklagelse om dylikt	böter	skampålen	
Giftermålsbalken III	samlag med ogift kvinna	förlust av näsan		
Giftermålsbalken V	rån av en annan mans fästmö			
Giftermålsbalken X	horsbrott	böter eller döden	procession	
Byggningsbalken XV	förfalskning av ägarmärken	böter	skampålen	

¹⁷ MEL, XVIII, XXXVIII, s. 60 (Ärvidabalken VII), s. 194–195 (Edsöresbalken XXV–XXXII), s. 198–199 (Edsöresbalken XL–XLIII), s. 202, 204–205, 207, 210–211 (Förklaringar till Edsöresbalken); *Corpus Iuris Sueo-gotorum Antiqui: Samling Af Sveriges Gamla Lagar* 12: *Konung Christoffers Landslag (KrL)*, (red.), C. J. Schlyter (Lund 1869) s. 84 (Ärvidabalken VIII), s. 281–289 (Edsöresbalken XXI, XXIV, XXVII–XXXIV); Andersson (2018) s. 222–223; Ragnar Hemmer, ”Fredlöshet, Sverige o. Finland”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNM)* 4 (Malmö 1959) s. 596–601; Gabriela Bjarne Larsson, *Stadslagstiftning i senmedeltidens Sverige* (Lund 1994) s. 23, 108–114, 120; Christine Ekholst, *A Punishment for Each Criminal: Gender and Crime in Swedish Medieval Law* (Leiden 2014) s. 111, 117, 146.

¹⁸ MEL, s. 195 (Edsöresbalken XXXII), s. 229 (Dråpamålsbalken med vilja XXXII); KrL, s. 291 (Edsöresbalken XXXVI) s. 329 (Dråpamålsbalken med vilja XXVIII).

¹⁹ MEL, s. 207; Bjarne Larsson (1994) s. 23; Ekholst (2014) s. 111.

Byggningsbalken XXI	vägran att ta städsel			skampålen och förnyad förvisning
Skeppsmålabalken XII	försök att frakta gods i smyg	böter	skampålen	
Rådstugubalken XXX	ärekränkning	böter	skampålen	förlust av huvudet
Rådstugubalken XXXI	okvädinsord	böter	skampålen	skampålen och förvisning
Rådstugubalken XXXI	förnyade smädelser		skampålen	förlust av tungan
Edsöresbalken XXIII	mindre rån på stadens torg	böter	skampålen	
Högmålsbalken XI	ogrundad anklagelse om förgöring	böter	skampålen	förlust av huvudet
Tjuvabalken III	tjuvnad		a) skampålen och förlust av båda öronen b) hudstrykning och förlust av ena örat c) hudstrykning	döden
Dobblarebalken	åkt tredje gången fast för dubbel			
Dobblarebalken	dubbel med en omyndig eller medellös individ		skampålen	förlust av den ena handen

Källa: *MES*.

Edsöresbalkens bestämmelse att ett mindre rån som hade försiggått på stadens torg skulle bestraffas med skampåle och förvisning, om den skyldige inte förmodade böta, återfinns inte i lagboken från Stockholm, men däremot i de flesta övriga bevarade lagböcker, bland annat i den från Arboga.²⁰

Enligt stadslagen kunde förvisning användas ofta som ett alternativ till böter, men i vissa fall kunde brottet sonas endast *både* med böter *och* med förvisning. På detta sätt skulle en mindre bemedlad människa bestraffas om hon var ovillig att ta sig städsel.²¹ Också ogifta individers föräktenskapliga sexuella aktivitet kunde leda till ett straff där den dömda måste både böta och lämna staden – men enligt lagen var det bara mannen som skulle undergå det här straffet, eftersom lagstiftaren betraktade honom som förförare eller bortrövare.²²

När det däremot var fråga om hor, alltså äktenskapsbrott, användes förvisning och böter igen som alternativ till varandra. Bägge parterna, alltså även kvinnan, skulle dömas till dryga böter. Om de inte hade råd att betala skulle de förvisas,

²⁰ *MES*, s. 230 (Förklaringar till Edsöresbalken).

²¹ *MES*, s. 95–96 (Byggningsbalken XXI).

²² *MES*, s. 39–40 (Giftermålsbalken III, V).

men förvisningen skulle föregås av en förnedrande procession: en snara skulle läggas omkring mannens penis och kvinnan skulle leda honom längs stadens gator. Hon skulle samtidigt bära stadens stenar, alltså ett straffredskap som bestod av två tunga stenar ovanpå bröstet och ryggen. Det bevarade stockholmska exemplaret väger sammanlagt 26 kilo. Om någondera parten lyckades betala bötesbeloppet, skulle han eller hon slippa straffet, men den andra som inte förmådde göra så skulle genomgå förnedringen och förvisas.²³

Vissa lagrum varnade om förlust av någon kroppsdel eller hotade med dödsstraff om den förvisade återvände. Det är känt att den förmoderna kulturen tillmätte heder och ära stort värde.²⁴ Följaktligen kunde framförandet av grova smädelser leda till förlusten av tungan eller huvudet om den förvisade återvände. Också vissa ogrundade anklagelser betraktades som så allvarliga att människan som spred sådana historier om andra inte längre var välkommen att stanna i staden. Förgörning, det vill säga mord som verkställdes genom gift eller trolldom, var ett högmålsbrott, så om någon anklagade en annan för ett dylikt brott men inte kunde bevisa sitt påstående, var straffet förvisning med hot om halshuggning om lögnaren djärvdes återvända.²⁵

Tjuvnad i sin tur var ett föraktat brott, eftersom stulna varor inte var lätta att ersätta i det lågteknologiska förmoderna samhället, som led av kroniska resursbrister. Beroende på stöldgodsets värde skulle tjuvnad sonas med döden, skampåle, piskning, böter eller förvisning. Förutsättningen för en dödsdom var att den stulna varan var värd minst en mark. Om värdet var lägre fick tjuven behålla livet men han eller hon tvingades lämna staden. Förvisningen skulle föregås av ett kroppsstraff som i sitt strängaste alternativ innebar förlusten av båda öronen och piskning vid skampålen. Stympningen avslöjade för omgivningen att det rörde sig om en tjuv, vilket kringskar den förvisade individens möjligheter till integration på nya orter. Det är också tänkbart att avskärandet av ena eller båda öronen innebar en infektionsrisk som kan ha haft menlig verkan på den förvisades hälsa. Om tjuven återvände till staden och detta uppdragades skulle straffet vara döden.

Men en återkomst kunde ibland vara möjlig och acceptabel. En förvisad förförare hade rätt att återvända, om den bedragne fästmannen eller hans arvinge väddjade till rådet.²⁶ Även en förvisad smädare kunde tillåtas återvända, men om han eller hon upprepade sitt brott skulle det tidigare skam- och förvisningsstraffet repeteras med hot att nästa återkomst skulle bestraffas med utskärning av tungan.²⁷

²³ *MES*, s. 43 (Giftermålsbalken X). Det stockholmska straffredskapet kan beskådas i Medeltidsmuseet i Stockholm.

²⁴ Dag Lindström, "Hushåll, heder och ära: Om arbete och vardag i den medeltida och tidigmoderna staden", i Gunnar Broberg, Ulla Wikander, & Klas Åmark (red.), *Svenske historia underifrån 2: Bryta, bygga, bo* (Stockholm 1994) s. 72–93.

²⁵ *MES*, s. 235 (Högmålsbalken XI).

²⁶ *MES*, s. 40 (Giftermålsbalken V).

²⁷ *MES*, s. 182 (Rådstugubalken XXXI).

Förvisning kunde undvikas helt i sådana fall där förmyndaren till den ”skämda” ogifta kvinnan vädjade till rådet och bad att förföraren skulle få stanna.²⁸

Enligt stadslagen skulle förvisningen nästan alltid föregås av ett skamstraff – oftast skampålen och i samband med horsmål en förnedrande procession. Lagen omtalar skampålen bara i tre fall utan att omnämna förvisning. Enligt byggningsbalken skulle kvinnan som i lön hade mjölkat en annan persons ko och blivit gripen på bar gärning stå vid skampålen, om hon inte förmådde böta. Här omnämner det ifrågavarande lagrummet inte förvisning.²⁹ På motsvarande sätt skulle mindre okvädinsord eller våldsgärningar bara straffas med skampålen, likaså stölder som riktades mot en annan persons trävaror, om tjuven inte förmådde böta. Även den som anklagade en annan för ett dylikt brott men inte kunde påvisa sin anklagelse skulle stå vid skampålen om bötesbeloppet uteblev.³⁰

Stadslagen föreskrev att lagboken skulle uppläsas för allmänheten en gång om året under midsommaren.³¹ De årliga läsningstillfällena var liksom de offentliga skamstraffen avsedda att varna åhörarna om normstridigt beteende.

Det senmedeltida stadssamhället ville alltså bli av med sådana som trotsade överheten eller sexualmoralen (och därmed hotade familjernas giftermålsstrategier) eller som skapade missämja med sitt tal eller som lade beslag på andra människors egendom eller som försökte utnyttja andra i ekonomiska syften eller som betraktades som en försörjningsbörda eller ett potentiellt riskfyllt element för samhället. Flera av ovan uppräknade lagrum har sina motsvarigheter i landslagen, men där saknas alltså förvisning helt som straff- och kontrollverktyg. Detsamma gäller skamstraffen. Livet i den senmedeltida staden ter sig alltså strängare reglerat, sannolikt därför att fler människor måste bo och leva närmare varandra än ute på landsbygden.

De lokala normerna

Det har noterats i den tidigare forskningen att stadslagen först och främst var avsedd för stockholmska förhållanden. Det är troligt att representanter för stadens borgerskap deltog i utfärdandet av lagtexten.³² Men mycket kan ha förändrats över tid, så praxis kan i åtskilliga ärenden ha förändrats mellan 1400-talet och början av 1500-talet.

Nyckelrollen i den lokala rättskipningen innehades av stadens råd. I enlighet med allmänneuropeiska förebilder styrdes de svenska städerna av ett organ som rekryterades bland stadens borgare. I Sverige kallades detta ledningsorgan för *råd* enligt lågtyskt mönster. Också kronans representant, fogden, förväntades närvara

²⁸ *MESL*, s. 39 (Giftermålsbalken III).

²⁹ *MESL*, s. 91–92 (Byggningsbalken XV).

³⁰ *MESL*, s. 182 (Rådstugubalken XXXI) s. 263 (Såramålsbalken med vilja XII) s. 282–283 (Tjuvabalken XIX).

³¹ *MESL*, s. 15 (Konungsbalken XXIII).

³² *MESL*, XLVIII–LI.

vid rådets möten. Rådet innehade den högsta makten både inom den lokala förvaltningen och inom den urbana rättskipningen. Rådets medlemmar hade veterligen inte avlagt studier i juridik, utan de flesta borgare som fungerade som borgmästare och rådmän försörjde sig genom handel och några genom hantverk. Deras juridiska expertis byggde på inlärd tradition, de privilegier och förordningar som hade erhållits från makthavarna samt förstås stadens lagbok.³³

Stadslagens bestämmelser och luckor skulle kompletteras med de beslut som rådet fattade vid sina förhandlingar. Detta berörs redan i Rådstugubalken och för Stockholms vidkommande bekräftades den här möjligheten genom det privilegiebrev som riksrådet beviljade staden år 1436: där stadgades bland annat att rådet hade rätt att efter sitt bästa samvete fylla eventuella luckor i lagboken.³⁴ Det finns också bevis på sådana kompletteringar i form av så kallade burspråk. Även den här termen är inlånad av lågtyskan och den hänvisade till regelverk som kan karakteriseras som stadsspecifika kommunala föreskrifter.³⁵ Arboga stads medeltida protokoll innehåller inga hänvisningar till burspråken, men kanske de var i bruk också där. Arboga och Stockholm påminde ju om varandra: båda var internationella handelscentra, där köpmännen dominerade och där invånarna präglades av regional, etnisk, språklig och social heterogenitet.³⁶

Burspråk lästes upp för allmänheten vid bestämda tidpunkter, i Stockholm vid pingst och vid jul. De bevarade burspråken är från åren 1459–1463, 1476, 1478 och 1481–1482.³⁷ I synnerhet bland 1459 års burspråk finns dock flera senare tillägg som inte kan dateras exakt. Därtill innehåller de stockholmska tänkeböckerna då och då rådsbeslut, av vilka några säkerligen förkunnades bland burspråken – ett beslut fattat år 1486 bär faktiskt rubriken ”burspråk”.³⁸ Trots att även burspråken och rådsbesluten är normativa till karaktären, berättar de mera trovärdigt om praxis under senmedeltiden än den äldre lagtexten. Det var ju fråga om rådets reaktioner på akuta företeelser. Här om vittnar även det faktum att burspråkens innehåll ändrades lite från år till år.

Åtskilliga burspråk och rådsbeslut hotade normbrytare med förvisning, såsom åskådliggörs i Tabell 2.

³³ Lamberg (2001) s. 54–57; Sofia Gustafsson, *Svenska städer i medeltidens Europa: En komparativ studie av stadsorganisation och politisk kultur* (Stockholm 2006) s. 54–94.

³⁴ *MESt*, s. 175–176 (Rådstugubalken XIII); Nils Herlitz (red.), *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer 1* (Stockholm 1927) s. 81–82.

³⁵ Termen kunde förutom själva stadgorna även syfta på den utbyggnad vid rådstugan från vilken de förkunnades, eller på mötet mellan borgarna och överheten; se Sven Ljung, ”Burspråk”, i Ingvar Andersson & John Granlund (red.), *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (KLNLM) 2 (Malmö 1957) s. 369–370.

³⁶ Ljung (1949) s. 157–161; Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1987) s. 50–52.

³⁷ Burspråken är utgivna i samband med de äldsta tänkeböckerna i Emil Hildebrand (red.), *Stockholms stads tänkeböcker (STb) 1474–1483 samt burspråk* (Stockholm 1917).

³⁸ Gottfrid Carlsson (red.), *STb 1483–1492* (Stockholm 1944) s. 159.

Tabell 2. Föremål för förvisningar enligt de stockholmska burspråken och rådsbesluten 1459–1515.

år	grupp
1470- eller 1480-talet, 1478, 1482, 1486, 1493	lösa kvinnor och män som inte har anställning
1459 eller tidigt 1460-tal	djäknar som ”inte har sitt bröd”
1459 eller tidigt 1460-tal, 1476, 1478, 1482	tjänstlösa pigor (och drängar 1476, 1482)
1462, 1463, 1476, 1478, 1481	lösa kvinnor som lockar till sig pigor eller som lockar andra människors tjänstehjon till krogen
1476, 1478	pigor som ”låter locka sig eller blir skämda”
1478	tunnbindare som står utanför skräet och borgerskapet
1478, 1482	berytade kvinnor, vilkas män inte är i staden
1478, 1482	lösa kvinnor som bär för dyra kläder eller smycken eller pälsverk
1479	nya kopparslagare i egna smedjor
1470- eller 1480-talet, 1482	pigor som driver gatuhandel
1515	”tattare”

Källor: Emil Hildebrand (red.), *STb 1474–1483* (Stockholm 1917) s. 148, 155, 168, 182, 229, 427–496; Gottfrid Carlsson (red.), *STb 1483–1492* (Stockholm 1944) s. 159–60; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1492–1500* (Stockholm 1930) s. 106; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1514–1520* (Stockholm 1933) s. 74.

Det stockholmska rådets officiella förvisningspolicy riktade sig alltså först och främst mot människor som inte hade en acceptabel försörjningskälla eller som kunde tänkas förorsaka problem för den allmänna ordningen eller moralen. Motiven verkar ha varit likadana som under senare tider.³⁹

Kvinnor omnämns påfallande ofta som potentiella förvisningsobjekt i det lokala rättsspråket jämfört med det nationella lagspråket, som oftast talade om manliga aktörer, även om det som sades i de flesta lagrum också kunde tillämpas på kvinnor.

Stockholms stads råd verkar ha känt större oro för okontrollerade pigor än för drängar i samma position. Kanske antalet anställningslösa kvinnor var större än antalet män utan husbondeförhållande. Men oron för kvinnor verkar också ha anknutit till sexuella farhågor, så kvinnor som trotsade den officiella sexualmoralen eller betraktades som hot mot den fick packa sig i väg – eller så var åtminstone meningen.

I Stockholm tillämpades också den praxisen att rådet med oregelbundna mellanrum tillsatte patruller som hade i uppgift att gå runt i staden och ”mjölka” ogifta kvinnor och beryktade änkor för att på det sättet uppdaga utomäktenskapliga graviditeter. År 1476 och 1478 påmindes allmänheten om att pigor som lät ”skämma sig” skulle lämna staden.⁴⁰ Detta påbud förekommer inte bland de tidigare bevarade burspråken. Synen på kvinnors utomäktenskapliga sexualitet verkar ha blivit strängare med tiden, för den 9 mars 1478 bestämde rådet att ”skämda” pigor härefter skulle tvingas gå i en förnedrande procession ledd av

³⁹ Sandén (2005) s. 102–103, 125; Andersson (2018) s. 218.

⁴⁰ *STb 1474–1483*, s. 463, 475.

stadstjänarna tre gånger runtomkring i staden och att bödeln skulle gå före och blåsa i horn.⁴¹ Bara några veckor tidigare hade rådet tillsatt patruller för att jaga ogifta mödrar, så beslutet om processionen kan ses som en reaktion på de avslöjanden som rannsakarna hade lyckats åstadkomma.⁴²

Det är inte helt klart om de "lösa kvinnor" som omtalas vid sidan av "lösa män" är helt identiska med de "lösa kvinnor" som förbjöds från att locka pigor och drängar på villovägar. Den förstnämnda gruppen verkar åtminstone delvis ha överlappat med de anställningslösa potentiella tjänstehjonerna. Några gånger hände att rådet ville driva ut "lösa kvinnor" och tjänstlösa drängar ur staden till landsbygden för att hjälpa bönder med skördandet. Sådana beslut fattades åtminstone i augusti 1478, i juni 1486 och i juli 1493. I vilken mån sådana beslut kunde genomföras förblir ovisst. Att det kunde förekomma motstånd och arbetsvägran framgår av det faktum att dessa beslut kunde vara förknippade med hotelser om böter – också för sådana som dolde arbetsskygga individer i sina hem. De som återvände oförlovandes hotades med käkpålen. År 1486, en dryg månad efter det att tvångsförvisningen hade förkunnats, måste rådet låta stadstjänarna gå runt i staden och leta efter tjänstlösa för att samla dem på rådstugan och beledsaga dem till landsbygden.⁴³ Redan i april samma år hade rådet försökt bli av med den arbetsföra delen av tiggarna: alla "allmosemän och allmosekvinnor" beviljades ett "själabad", dvs. de fick bada bastu för stadens räkning, något som betraktades som en barmhärtighetsgärning, men därefter skulle de arbetsdugliga skickas ut ur staden.⁴⁴

Det är troligt att begreppet "lösa kvinnor" ibland åsyftade prostituerade eller åtminstone kvinnor som betraktades som sexuellt promiskuösa. Så kan tolkas förbuden mot "lösa kvinnor" från att locka andra människors tjänstehjon till sig eller till krogen.⁴⁵ "Lösa kvinnor" förbjöds också från att bära dyra eller fina kläder, pälsverk eller smycken.⁴⁶ Det var en allmän praxis i det senmedeltida samhället att klädseln skulle avspejla sin bärarens samhälleliga position. Det utarbetades klädesrestriktioner som först och främst var ståndsspecifika, men när det gällde kvinnor, skulle klädseln också markera om det rörde sig om en ärbär eller en "fallen" person.⁴⁷ Promiskuöst leverne ledde alltså inte alltid automatiskt till förvisning.

Bestämmelsen mot pigor som inte ville ta städsel utan som hellre ägnade sig åt olovlig gatuhandel förekommer egentligen redan bland tilläggen till 1459 års burspråk, men förbudet mot gatuhandel omnämner inte förvisning. Punkten har senare blivit överstruken och ersatt med en hotelse om förvisning om pigor

⁴¹ *STb 1474–1483*, s. 148.

⁴² *STb 1474–1483*, s. 144.

⁴³ *STb 1474–1483*, s. 182; *STb 1483–1492*, s. 159–160; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1492–1500* (Stockholm 1930) s. 106.

⁴⁴ *STb 1483–1492*, s. 136.

⁴⁵ *STb 1474–1483*, s. 446, 453, 462, 474, 482, 492.

⁴⁶ *STb 1474–1483*, s. 489.

⁴⁷ Lamberg (2001) s. 132–133; Eva Andersson, *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge* (Göteborg 2006) s. 244–245.

vägrade städsla sig.⁴⁸ Att gatuhandeln berörs så sällan torde tyda på att den här aktiviteten inte var särskilt utbredd eller att den inte uppfattades som ett lika stort problem som att ett stort antal arbetsföra människor skulle ha vistats i staden utan anställningsförhållanden med borgerskapet. Detsamma torde förklara varför ”den brödlösa djäknen” bara förekommer en enda gång bland burspråken⁴⁹ – antagligen hade det omkring år 1460 uppstått ett akut behov att förbjuda djäknar, alltså stadsskolans elever, från att tigga för sitt uppehälle. Det är sannolikt att förbudet först och främst riktade sig mot ynglingar och gossar som hade blivit skickade från andra orter. Akuta behov verkar också förklara varför rådet under somliga år fann sig nödgat att försöka kontrollera att antalet i staden verksamma tunnbindare och kopparslagare inte skulle växa för mycket.⁵⁰

”Tattare”, som romer kallades under medeltiden, var den enda etniska grupp som i sin helhet blev föremål för ett förvisningsbeslut i Stockholm. Ordern som utverkades år 1515 gällde hela gruppen och inte bara enstaka individer. Beslutet motiverades av att romerna var listiga och hade gjort sig skyldiga till stölder.⁵¹ Romerna var då ett nykommet element i det senmedeltida svenska samhället. Den första gruppen romer – ett sextiotial vuxna med småbarn – hade kommit till Stockholm bara tre år tidigare. De hade tolkats som utlänningar från ”Lilla Egypten”. Då hade nykomlingarna välkomnats av stadens råd som hade gett dem pengar och härbärgerat merparten i en gillesstuga och ledaren och hans hustru hos en borgare.⁵² Det är inte känt att Arboga stads råd skulle ha fattat beslut mot någon grups närvaro.

Åtminstone år 1463 och 1476 och ånyo 1478 och 1481 och 1482 preciserades i Stockholm att den som hade förvisats från staden inte hade rätt att vistas på Norr- eller Södermalm heller.⁵³ Tydligt hade några utvisade gjort så. År 1476 tillkännagavs för borgarna att de skulle få böta om de härbärgerade tjänstelöst folk.⁵⁴ Att sådana hotelser behövdes påminner om strukturer som forskarna har uppdagat om tidigmoderna städer: det fanns även individer och befolkningsskikt som inte delade överhetens bryska syn på mindre bemedlade medmänniskor, utan försökte beskydda dem.⁵⁵

⁴⁸ *STb 1474–1483*, s. 433.

⁴⁹ *STb 1483–1492*, s. 430.

⁵⁰ *STb 1474–1483*, s. 155, 168, 229.

⁵¹ Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1514–1520* (Stockholm 1933) s. 74, 80.

⁵² *STb 1514–1520*, s. 272–273; Karl-Olov Anstberg, ”Zigenare”, i Ingvar Svanberg & Harald Runblom (red.), *Det mångkulturella Sverige: En handbok om etniska grupper och minoriteter* (Stockholm 1990) s. 484–90.

⁵³ *STb 1474–1483*, s. 453, 462, 475, 482, 492.

⁵⁴ *STb 1474–1483*, s. 466.

⁵⁵ T.ex. Laitinen (2017) s. 96–106.

Den lokala praxisen

De domar som rådet fällde i individuella rättsmål utgör de säkraste beläggen på hur förvisningar användes och genomfördes i praktiken. Arboga stads tänkeböcker är tillgängliga från en längre tidsperiod än Stockholms, men de omtalar förvisningar mycket sällan, i genomsnitt bara 0,2 per år. Stockholms stads tänkeböcker omtalar däremot förvisningar mer än tiofaldigt så ofta: det stockholmska rådet verkar ha fällt i genomsnitt cirka 2,7 förvisningsdomar per år (Tabell 3 och 4). Den årliga variationen var dock stor, och det bör hållas i minnet att somliga års tänkeböcker är fragmentariska eller saknas helt. Det som är gemensamt för den rekonstruerbara förvisningsstatistiken i båda städerna är att förvisningarna eller åtminstone de nedtecknade förvisningsdomarna minskade i antal mot slutet av den undersökta perioden: i Arboga redan från och med 1490-talet, samtidigt som den här domkategorin försvann helt och i Stockholm från och med 1500-talets början. Men rörande just det första decenniet av 1500-talet finns det stora luckor i de stockholmska protokollen.

Tabell 3. Förvisningsdomar i Arboga stads tänkeböcker 1451–1520.

1451–1459	0
1460–1469	5
1470–1479	6
1480–1489	4
1490–1499	0
1500–1509	0
1510–1520	0
totalt	15

Källor: Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *Arboga stads tänkebok (ATb) 1451–1472*, (Uppsala 1935–1937); Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *ATb 1473–1492* (Uppsala 1938–1939); Erik Noreen & Torsten Wennström (red.), *ATb 1493–1533* (Uppsala 1939–1940).

Tabell 4. Förvisningsdomar i Stockholms stads tänkeböcker 1474–1520.

1474–1479	19
1480–1489	48
1490–1499	40
1500–1509	5
1510–1520	17
totalt	129

Källor: *STb 1474–1483*; *STb 1483–1492*, *STb 1492–1500*; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1504–1514* (Stockholm 1931); *STb 1514–1520*.

I båda städerna var totalantalet förvisningar något större än totalantalet förvisade människor, eftersom några som förvisades återvände och förvisades igen – till

det här ska vi återkomma lite senare. Angående kollektiva förvisningar av människor utan acceptabel försörjningskälla, ”fallna” kvinnor och romer från Stockholm kan vi inte veta hur många som drevs bort vid sådana tillfällen. Tänkeböckernas beskrivningar av domar fokuserar på fall där högst ett par människor har varit anklagade.

I och för sig är det förväntat att antalet registrerade förvisningar var större i Stockholm, eftersom Stockholm var en större stad än Arboga: Stockholm hade uppskattningsvis drygt 5 000 invånare i mitten av 1400-talet, medan den motsvarande siffran för Arboga sannolikt var under 1 000.⁵⁶

Men det är inte säkert att stadssamhällets mindre storlek är den enda eller ens den viktigaste förklaringen till förvisningsstraffets ringa tillämpande i Arboga. Kanske vi här står inför okända mörkertal. Saken kan kontrasteras med det sjunkande antalet förvisningsnotiser i de stockholmska tänkeböckerna. Också i Stockholm kan allt fler domar ha fällt utan att alla nedtecknades i tänkeböckerna. Detta kan ha varit resultatet av den omorganisering som rådet genomförde i juni 1490: kämnärerna, alltså de två i regel yngsta rådmännen, gavs då fullmakt att skipa rätt i mål som berörde ”pigor, skinnare, slag, pustar och så vidare”.⁵⁷ Dessa ärenden kunde alltså behandlas utanför rådets sessioner, och följaktligen fanns det inte längre samma behov av att nedteckna smärre mål i tänkeböcker.

De olika stadsskrivarna som ansvarade för tänkeböckernas innehåll verkar dessutom ha skött sitt värv med varierande flit. För de stockholmska stadsböckernas vidkommande har det kunnat noteras att stadsskrivarna blev mindre noggranna mot slutet av sina tjänsteperioder.⁵⁸ I Arboga verkar också andra än bara stadsskrivare ha deltagit i protokollförandet: tiotals händer har fört notiser, bland dem säkerligen också rådmän. Under de cirka fem första åren tänkeböckerna täcker in verkar förvaltarna ha letat efter strukturer enligt vilka notiser skulle nedtecknas. Därefter fick protokollförandet tämligen fasta former, men i början av 1500-talet försämrades noggrannheten igen.⁵⁹ Kanske förvisningar betraktades som så banala angelägenheter att de till slut helt utelämnades från Arbogaprotokollen.

⁵⁶ Per Gunnar Sidén, ”Mälarstädernas befolkningsutveckling 1200–1611”, D-uppsats i historia (Stockholm 2002) s. 45. Åtkomst 19 oktober 2023, https://www.historia.su.se/polopoly_fs/1.27754.13209398421/SidenD.pdf.

⁵⁷ *STb 1483–1492*, s. 445.

⁵⁸ Lamberg (2001) s. 198, 202–203.

⁵⁹ Ljung (1949) s. 222–226.

Tabell 5. Orsaker till förvisningsdomar samt de förvisades könsfördelning i Arboga 1451–1520.

<i>brottskategori</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
stöld	8	1	9
olovlig sexualitet	5	0	5
oviss orsak	1	0	1
totalt	14	1	15

Källor: Se Tabell 3.

Tabell 6. Orsaker till förvisningsdomar samt de förvisades könsfördelning i Stockholm 1474–1520.

<i>brottskategori</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
stöld	38	18	56
förtal och lögn	13	5	18
olovlig sexualitet	11	3	14
dråp	0	4	5
ensamstående hustru	3	0	3
barnamord	2	0	2
vårdslöshet med elden	2	0	2
tredska eller oreglerigt beteende	0	2	2
brände sitt nyfödda döda barn	1	0	1
spetälska	1	0	1
barnarövande	1	0	1
löskvinna	1	0	1
husbondens/sambons brott	1	0	1
rån	0	1	1
äktenskapliga problem	0	1	1
oviss orsak	14	6	20
totalt	88	40	129

Källor: Se Tabell 4.

Många av de brottskategorier som enligt stadslagen kunde leda till förvisningar förekommer inte som orsaker bakom de förvisningsdomar som rådet fällde i Arboga och Stockholm (Tabell 5 och 6). Detta gäller i synnerhet för fiffel med ekonomiska ärenden trots att till exempel förfalskningar ibland uppdagades. Inte heller tvingades någon doblare flytta från staden, även om män som inte kunde avhålla sig från kort- och tärningsspel kunde hotas med förvisning.⁶⁰ Som framgår av tabellerna 5 och 6 gällde de skäl som ledde till förvisningsdomar i Arboga och Stockholm oftast stölder och olovlig sexualitet. I Stockholm var visserligen orsakerna brotigare, och de verbala angreppen på andras heder och ära var den näst allmänaste orsaken till förvisningarna, medan den här brottskategorin inte verkar ha betraktats som lika allvarlig i Arboga. Även protokollen från Arboga omnämner i åtskilliga sammanhang grova smädelser som utslängts mot andra, men det därvarande rådet nöjde sig då med att döma ut böter eller försökte åstadkomma en förlikning mellan parterna.⁶¹ Kanske detta var lättare och ändamålsenligare i ett mindre samhälle.

⁶⁰ *STb 1474–1482*, s. 376–377.

⁶¹ T.ex. *ATb 1451–1472*, s. 391–396; *ATb 1473–1492*, s. 337–338.

I samtliga ovan nämnda kategorier utgjorde kvinnorna majoriteten av de förvisade. Den rekonstruerbara statistiken bekräftar alltså samma struktur som ibland dykt upp i forskningen: även i senmedeltidens Arboga och Stockholm löpte kvinnor en klart större risk att bli förvisade. Angående de som dömdes för tjuvnad förklaras obalansen i könsfördelningen av att manliga tjuvar oftast fick sona sitt brott med livet. För de sexuella eskapadernas vidkommande slapp de manliga parterna ofta undan med böter, medan den kvinnliga parten vanligtvis tvingades lämna staden. Förvisningar kunde alltså användas som strafflindringar för kvinnliga tjuvar som hade stulit för mer än för en marks värde och som enligt lagen skulle begravas levande⁶², men förvisningar användes också som straff för kvinnor som hade inlåtit sig i för- och utomäktenskapliga förhållanden. I båda städerna behandlades ogifta kvinnor i detta avseende hårdare än stadslagen föreskrev. De stockholmska burspråken återspeglar den strängare linjen tydligt.

I båda städerna förvisade rådet ibland kvinnor vilkas män antingen var borta eller döda; om detta stadgades åtminstone i de stockholmska burspråken.⁶³ Den äkta mannen betraktades alltså som en nödvändig garanti för att en ”oregerlig” kvinna skulle kunna hållas i tyglar. Även män kunde dock förvisas för brott mot sexualmoralen, och ibland förvisades hela det olovliga paret.⁶⁴ Men detta var sällsynt. Mannen som hade begått hor eller lönskaläge kunde komma undan hela processen om han redan var borta från staden eller om kvinnan inte kunde eller ville identifiera honom. Män som klassades som hedervärda kunde avvärja anklagelserna med edgärdsmän – alltså andra ansedda män som bekräftade deras goda rykte och oklanderliga beteende. På så sätt kunde en borgmästare och en rådmän i Stockholm förvisa som lögnerskor en piga och en prostituerad som hade djärvts utpeka dessa hederliga män som sina sexpartner.⁶⁵

Förvisningen fungerade som strafflindring, när den ersatte ett kropps- eller dödsstraff. Rådet fällde förvisningsdomar inte alltid automatiskt, utan lokalsamhället hade möjlighet att påverka domarna. I somliga notiser från båda städerna kan man nämligen läsa hur målsäganden eller borgare eller borgerskor eller till och med riksföreståndaren har vädjat till rådet och yrkat på en lindrigare dom, alltså förvisning.⁶⁶ Rättskipningen erbjöd andra inblandade och till och med utomstående möjligheter till att uppträda som goda kristna och barmhärtiga medmänniskor. Brottsslingar, vilkas dödsdom eller kroppsstraff byttes ut mot förvisning, hade således en viktig samhällelig funktion: tack vare dem kunde andra förstärka sin självbild och sitt personliga anseende.

Även män kunde skonas från dödsstraff och ibland också kroppsstraff genom förvisningar. En norrman som hade stulit silke från en kyrka i Stockholm undvek

⁶² T.ex. *STb 1483–1492*, s. 588.

⁶³ T.ex. *ATb 1451–1472*, s. 268; *ATb 1473–1492*, s. 215; *STb 1483–1492*, s. 600; Joh. Ax. Almquist (red.), *STb 1504–1514*, (Stockholm 1931) s. 320.

⁶⁴ *STb 1474–1483*, s. 324, 373, 392; *STb 1483–1492*, s. 78; *STb 1492–1500*, s. 164.

⁶⁵ *STb 1483–1492*, s. 430–431.

⁶⁶ T.ex. *ATb 1473–1492*, s. 245–246; *STb 1474–1483*, s. 330; *STb 1483–1492*, s. 317; *STb 1504–1514*, s. 259–260.

hängning tack vare sin unga ålder och sitt välskapta ansikte – i stället piskades han vid skampålen och förvisades.⁶⁷ De stockholmska tänkeböckerna visar att män som begått dråp eller andra våldsgärningar kunde dömas till pilgrimsfärd.⁶⁸ Bland dem var en borgarson som hade utövat våld mot sina egna föräldrar – han dömdes till vallfärd och förutsattes hålla sig borta från riket i tio år eller så skulle han mista livet.⁶⁹ En dräng som hade ingått förhållande med en borgarhustru och som uppenbarligen inte kunde betala bötesbeloppet erbjöd sig att vallfärda ända till Santiago de Compostela för att rädda sitt liv. Den bedragna äkta mannen godtog detta.⁷⁰ Förvisningen kunde alltså få karaktären av religiös botgöring, åtminstone nominellt, och pilgrimsfärder kunde således fungera som temporära förvisningar. En tidsbunden tvångsfrånvaro ålades även en bagardräng som beordrades lämna Stockholm för minst ett år tills han fått ”ett annat vett och sinne”.⁷¹

Förvisningar utdelades alltså i fler mål än lagen föreskrev – och även i sådana mål som inte omnämndes ens i burspråken. I åtskilliga fall verkar förvisningsdomen ha grundat sig på det enkla faktum att rådet och sannolikt också merparten av omgivningen inte ville ha vissa individer i staden. Då var det inte viktigt vad som stod i de skriftliga normerna – huvudsaken var att bli av med de icke önskade. Följaktligen kunde även våldsmän och barnamörderskor förvisas, likaså kvinnor som förorsakat bränder i den trångbodda staden. I ett fall verkar kvinnan, en *deja*, har ansetts vara på något sätt delaktig i sin husbondes eller sin livskamrats tjuveri och därför måste hon lämna staden – *deja* kunde förutom hushållerska också vara sambo i den medeltida verkligheten.⁷²

Också många andra skäl kunde leda till en förvisningsdom. Ibland kan vi bara göra gissningar om orsaken bakom förvisningen. Notisen om hur en borgarhustru förbjöds ha sin systerdotter, en nunna, i staden säger till exempel ingenting om varför hennes närvaro inte tolererades.⁷³ Kanske hon hade rymt från ett kloster, till exempel från Sankta Klara kloster på Norrmalm, och redan det kunde göra hennes ställning tveklaktig i Stockholm.

Två kvinnor i Arboga blev veterligen förvisade minst två gånger. Den ena av dem fick lämna staden tvenne gånger för sexuella överträdelser och den andra förvisades först för hor och senare, när hon hade återvänt, för tjuvnad.⁷⁴ Åtminstone två förvisade män smög sig tillbaka till Stockholm, och detsamma gjorde sex eller kanske till och med åtta kvinnor. Ett par kvinnor verkar ha blivit

⁶⁷ *STb 1504–1514*, s. 38, 40–41.

⁶⁸ *STb 1474–1483*, s. 309; *STb 1483–1492*, s. 148–149; *STb 1492–1504*, s. 299; Christian Krötzel, *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im Skandinavischen Mittelalter (12.–15. Jahrhundert)* (Helsingfors 1994) s. 129, 131, 156, 167, 184.

⁶⁹ *STb 1483–1492*, s. 222, 225.

⁷⁰ *STb 1483–1492*, s. 522–523.

⁷¹ *STb 1492–1504*, s. 267.

⁷² *STb 1504–1514*, s. 361; *Svenska Akademiens Ordbok*, ”Deja”. Åtkomst 19 oktober 2023, https://www.saob.se/artikel/?unik=D_0419-0121.sFe0&pz=3.

⁷³ *STb 1474–1483*, s. 145.

⁷⁴ *STb 1473–1492*, s. 81, 92, 215, 245–246.

förvisade till och med tre gånger.⁷⁵ Att några återvände trots bryska hotelser berättar hur svårt det kunde vara för en förvisad individ att starta ett nytt liv utanför hemorten. Alla hade kanske inte ens någon plats att rikta sina steg till. Men det var inte heller lätt att fortsätta levernet i staden. Utestängda kvinnor hade kanske inga andra försörjningsmöjligheter än olaga handel, tjuveri och prostitution och alla dessa kunde leda dem tillbaka inför rätten. Ertappade olovliga återvändare behandlades relativt mildt av överheten: rådet fällde aldrig dödsdomar över dem utan nöjde sig med att förnya hotelserna.

De förvisades bakgrund

Det är svårt att uppskatta den etniska bakgrundens betydelse för förvisningsdomarna. Notiserna och namnformerna ger inte alltid säkra bevis på namnbärarens modersmål eller födelseort. Den ende mannen som förvisades från Arboga enligt tänkeböckerna hette Hans Est och bland de nio kvinnorna som fick samma dom där var en som hette Elin Finska.⁷⁶ Ingen som fördrovs från Arboga hade ett tydligt tyskt namn. Den icke-svenska härstamningen verkar alltså inte ha spelat någon stor roll i Arboga, när rådet fällde förvisningsdomar.

Statistiken rörande Stockholm visas i Tabell 7. Den anger antalet förvisade, ej förvisningsdomar som ju var lite högre, alltså 129 stycken. På grund av identifieringsproblemen är det omöjligt att säga exakt hur många kvinnor som förvisades allt som allt enligt tänkeböckerna.

I Stockholm drabbade förvisningarna alltså ofta inflyttare från rikets östra delar, och detta torde hänga samman med att en stor del av borgerskapets drängar och pigor verkar ha rekryterats därifrån.⁷⁷ Nästan alla de som kom från Åland, Finland eller Karelen och som fick förvisningsdom hade faktiskt tjänstgjort i borgarhushållen. Uppenbarligen var det svårt för några att motstå de frestelser som den materiella kulturen kunde utgöra i ett internationellt handelscentrum – den finländska, karelska och ingriska folkdiktningen har ju skildrat Stockholm som ett säte för materiellt överflöd.⁷⁸ Men de flesta notiser ger inga uppgifter om de dömdas födelseorter och det kan inte heller alltid göras antaganden utifrån personnamnen. Därför kan man inte påstå att inflyttarna från Finland skulle ha dominerat bland de fördrivna. Tänkeboksnotiserna berättar ju aldrig när det var fråga om infödda stockholmare. Romer i Stockholm är veterligen den enda grupp som blev föremål för ett kollektivt förvisningsbeslut.

⁷⁵ *STb 1474–1483*, s. 126, 327, 329, 357; *STb 1483–1492*, s. 78, 165, 409; *STb 1492–1500*, s. 317, 454; *STb 1504–1514*, s. 320, 344.

⁷⁶ *ATb 1473–1492*, s. 10, 221.

⁷⁷ Dahlbäck (1987) s. 52.

⁷⁸ Marko Lamberg, ”Tukholma-kuva esimodernin ajan suullisessa perinteessä Suomessa, Karjalassa ja Inkerinmaalla” (Summary: The Image of Stockholm in Pre-Modern Oral Tradition in Finland, Karelia and Ingria), *Elore* 28:1 (2021) s. 31–62. Åtkomst 19 oktober 2023, <https://doi.org/10.30666/elore.100593>.

Tabell 7. De från Stockholm förvisade människornas geografiska bakgrund 1474–1520.

<i>geografiskt ursprung</i>	<i>kvinnor</i>	<i>män</i>	<i>totalt</i>
Uppland	2	0	2
Södermanland	1	3	4
Västergötland	0	1	1
Norrbottnen	1	0	1
Gotland	1	0	1
Åland	1	0	1
Finland	12	8	20
Karelen	2	0	2
Estland	1	0	1
Tyskspråkiga områden	0	6	6
Danmark	1	0	1
Norge	0	1	1
ovissa	57–59	21	78–80
totalt	77–79	40	117–119

Källa: Tabell 4.

Tänkeböckerna kastar också ljus över de förvisades samhälleliga status. Ovan har ju framkommit att förvisningen ofta drabbade individer med låg social status: pigor, drängar och människor utan anställning. För Arbogas del kan ingen förvisad identifieras som dräng eller piga, även om en hade dejtiteln. Den ovan nämnda Hans Est var förmodligen en gäst, med vilken avsågs en köpman eller en köpsven på besök från en annan stad. En av de förvisade Arbogakvinnorna kan ha varit en borgarhustru, medan de övriga var borgardöttrar eller bondhustrur, av vilka somliga verkar ha rymt från sin man.

Notiserna om de som drevs från Stockholm avslöjar vissa kopplingar till borgerskapet, såsom framgår av följande uppställning:

borgare	3
borgarhustrur	4
borgardöttrar	4
borgarsöner	1

Också borgare och deras familjemedlemmar kunde alltså förvisas, men sådant hände bara sällan, och när rådet fann sådant nödvändigt riktades åtgärden uteslutande mot medlemmar av det lägre borgerskapet. I ett rättsfall från Stockholm tvingades en borgare lämna staden därför att han inte lyckades förlika sig med sin hustru – med det framgår inte vad han hade gjort.⁷⁹ Säkerligen något ovanligt graverande, eftersom domen är unik i det undersökta materialet.

När en rådmanshustrus äktenskapsbrott avslöjades, dryftades målet på rådstugan bakom lyckta dörrar och den skyldiga kvinnan, då en omgift änka, förbjöds endast från att bära sin högröda mantel trots att hon egentligen borde ha mist rätten till alla dyrbara kläder och smycken och kanske även blivit bestraffad med böter eller till och med stadens stenar och förvisning. Ett par år senare

⁷⁹ *STb 1483–1492*, s. 520, 561.

gavs hon tillstånd att använda sin mantel igen vid sitt eventuella tredje bröllop.⁸⁰ En Stockholmsborgmästare befanns skyldig till förfalskningar av skuldebrev och han hade även låtit förfalska ett sigill, men för honom tillämpades inte stadslagens bestämmelser. Istället tvingades han pensionera sig och fick bosätta sig på Helgeandsholmen, invid den där liggande inrättningen för äldre och sjuka.⁸¹ Den lokala praxisen möjliggjorde alltså ståndsspecifik flexibilitet i hur brottslingar behandlades.

Centrala resultat

Fastän stadslagen innehöll ett flertal lagrum, där förvisning omtalas, var den lokala förvisningspraxisen strängare än vad som stipulerades i den skrivna lagen, i synnerhet när det gällde brott mot sexualmoralen och de icke anställda individernas närvaro i staden. Kvinnor försågs med större aktörskap och större straffansvarighet i rättspraxisen än vad som föreskrevs i lagtexten från 1300-talet. På det lokala planet, åtminstone i Stockholm, gällde bestämmelser som hotade med förvisning i högre grad kvinnor än män. Både i Arboga och i Stockholm var kvinnor överrepresenterade bland de förvisade. Kvinnors sexuella beteende övervakades hårdare och män kunde slippa straff med pengar eller edsgårdsmän. Men också stölder och verbala angrepp var viktiga orsaker till förvisningsdomar – smädelser verkar dock inte ha betraktats som lika allvarliga i Arboga.

Förvisningsdomar riktades främst mot individer av lägre klasser: män och kvinnor som hade brutit mot officiella normer eller som drev ekonomisk verksamhet utan att ha skaffat sig borgarrättigheter. Arbetslösheten var ett brott i sig, om individen i fråga var ovillig att anställa sig hos någon och arbeta för honom eller henne. De stockholmska burspråken visar tydligt att rådet och sannolikt merparten av borgerskapet inte ville att stora skaror av sysslösa människor skulle hopa sig i staden. Detta kunde ha överbelastat borgarnas förmåga att försörja fattiga, och dessutom kunde sådana okontrollerade element betraktas som ett hot mot samhällets stabilitet och trygghet.

Även medlemmar av borgerskapet bröt mot lagar och följaktligen drevs ibland även enstaka borgare och andra medlemmar av borgarfamiljer bort – men då var det fråga om de lägre skikten inom borgerskapet. Etniciteten påverkade förvisningsbeslutet tydligast när Stockholms råd beslöt driva bort romerna, men benämningen ”tattare” kan också ha dolt andra kringresande som hade anslutit sig till romernas sällskap. Inflyttare från rikets östra delar förekommer relativt ofta bland de förvisade från Stockholm, men de verkar inte ha bildat någon tydlig majoritet bland de förvisade. Bilden av den geografiska bakgrundens och språkbakgrundens eventuella betydelse förblir diffus därför att bakgrundsdetaljerna för de flesta förvisade inte kan klarläggas.

⁸⁰ *STb 1483–1492*, s. 207; *STb 1492–1500*, s. 235.

⁸¹ *STb 1504–1514*, s. 129–133.

Förvisningar kunde också användas som strafflindringar och detta erbjöd människor i omgivningen möjligheten att vädja för brottslingen och sålunda framstå som godhjärtade kristna. Genom att få en dödsdom utbytt mot en förvisning kunde domarna och såväl den eventuella målsäganden som övriga individer i lokalsamhället befrämja sina möjligheter till själens salighet i hinsidesvärlden.

Både de normativa källorna och rättspraxisen visar att förvisningarna nästan alltid var avsedda att vara permanenta ortsförvisningar: det var oftast inte meningen att driva någon ut ur riket, utan det räckte att den förvisade höll sig borta från staden. Men en återkomst var oftast ovälkommen och just därför innehöll lagen hotelser om lemlästningar och dödsstraff för dem som djärvdes trotsa domen. Även tidsbundna förvisningar förekom, åtminstone i teorin. Tidsbundenheten karakteriserade i synnerhet sådana förvisningar som var avsedda att genomföras i form av pilgrimsfärder. Den till tvångsvallfärd utskickade kunde avkrävas upp till tio års frånvaro. Då var det alltid fråga om manliga botgörare som hade begått dråp eller andra allvarliga våldshandlingar eller, som i ett fall, hade haft ett olovligt kärleksförhållande med en annan mans hustru. De förvisade fick tillfälle att göra bot när de besökte en vallfartskyrka och under deras frånvaro hann minnet av det inträffade falla i glömska eller åtminstone blekna. Målen för tvångsvallfarten låg inte alltid nödvändigtvis utanför Sverige, men det fälldes också enstaka domar som påminde om temporära landsförvisningar.

Även kvinnor kunde bli föremål för mer eller mindre konkreta tidsbundna förvisningar: normstridiga hustrur hade lov att komma tillbaka när deras män återvände från sina resor och likaså tilläts förlupna hustrur eller ”fallna” ogifta kvinnor återvända, om detta skedde i deras äkta mäns sällskap. Rättskipningen byggde (också) på den här punkten tydligt på de patriarkala idealen om äktenskapets pacificerande funktion och mäns ledarposition.

Verkligheten var dock inte alltid helt mörk för de förvisade. Även om bortdrivna individer hotades med hårda straff om de återvände till staden, verkar rådet inte ha verkställt sina hotelser när det behandlade ertappade olovliga återvändare. Det var enklast och enligt tidens måttstock mer mänskligt att kasta ut dem en gång till.

Blåmärken och blodsår: Kroppen som vittne i senmedeltidens rättspraxis¹

Christine Ekholst

I augusti 1476 stod två män inför rätta i Stockholms rådstuga. De blev båda dömda och bötfällda för vad vi idag skulle kalla misshandel. Rådstugans domböcker är mycket kortfattade och noterade i regel bara namnet på förövaren, brottet och straffet. Rådets skrivare nedtecknade i detta fall att Paul dömdes till en bot på tolv mark och Magnis till 24 marks bot, i båda fallen för att ha slagit en annan.² Brottet specificerades alltså enbart som att ”ha slagit någon” men som synes dömdes de till olika saköre utan att det förklarades varför.

I det sena 1400-talets Stockholm kunde straffet för att ha slagit någon variera från sex mark till den enorma summan 160 mark. I de fall då brottslingen dömdes till så höga böter var våldsbrottet kategoriserat som ett fridsbrott eller, snarare, edsöresbrott som det kallas i lagen. Majoriteten av misshandelsfall ledde till sakören på under 40 mark.³ Precis som idag kan vi anta att straffet återspeglade hur allvarlig misshandeln bedömdes vara, det vill säga hur svårt skadat offret hade blivit. Som i fallet ovan, saknas ofta upplysningar om hur påföljden bestämts. Hur bedömdes då misshandel? Vilka kriterier var viktiga i bedömningen av straffet? Denna artikel syftar till att belysa hur misshandel beskrevs, bedömdes och straffades i senmedeltida stadsrätt.

¹ Tack till Christian Hohenthal som tog sig tid att läsa och kommentera artikeln.

² Johan Axel Almquist, Hans Hildebrand & Emil Hildebrand (red.), *Stockholms stadsböcker från äldre tid Ser. 2:1 Stockholms Stads Tänkeböcker 1474–1483 samt Burspråk* (Stockholm 1917) s. 65. För enkelhetens skull kommer jag använda termen böter eller bot, från fornsvenskans bot, även om denna summa också innebar ersättning till offret, vilket diskuteras nedan. Denna användning återspeglar hur lagstiftarna såg på termen bot. Jag har genomgående avstått från att modernisera personnamn och behållit den stavning som används i tänkeböckerna.

³ Som anges nedan så baseras denna studie på alla fall av misshandel i Stockholms stads tänkeböcker under åren 1474–1483.

Våld som historiskt fenomen har varit en omdebatterad forskningsfråga, det kan ses som något essentiellt mänskligt, något affektbestämt eller som kulturellt och historiskt betingat.⁴ Karin Hassan Janson beskriver våld som en form av kommunikation i det förmoderna samhället.⁵ Också Hannah Skoda tillskriver det medeltida våldet en kommunikativ funktion med en egen ”grammatik” baserad på lokalsamhällets delade referensramar vilka gav våldet mening.⁶ Hon skriver att våldet på medeltida gator var en ”integral part of social relations, with a deeply rooted rationale (though rarely consciously articulated), to manipulate self-image, and one’s place within the community.”⁷

I de svenska medeltidslagarna (ca. 1250–1442) framstår våld som en förväntad reaktion vid konflikter. Det kunde riktas mot en person men också mot hans egendom, inklusive djur och, i de äldre lagtexterna, slavar.⁸ Lagstiftarna använde inte ordet misshandel utan kallade fysiskt våld för sårsmål; detta ord syftade både på ett rättsligt fall som gällde sår och själva såret. Dessa delar av de svenska medeltidslagarna liknar de äldre germanska tarifferna som består av listor på skador som följs av det straff, i regel böter, som dessa ledde till. De tidigmedeltida germanska lagarna kunde vara mycket detaljerade; en lagtext stipulerade exempelvis olika bötesbelopp för en skada på övre respektive nedre ögonlocket.⁹ De svenska lagarna saknar denna detaljnivå, men de innehåller också listor över skador på olika kroppsdelar och de sakören som skulle betalas för att ha åsamkat dessa. Bestämmelserna innehåller olika bötesbelopp för att skada eller hugga av händer, fötter, fingrar eller tår, med flera.

Straffet för att skada en annan kallades sårabot. Om misshandeln hade lett till en permanent skada, en funktionsnedsättning, skulle en ”lytesbot” betalas utöver såraboten. Lytesbot skulle också betalas om förövaren hade förvällat offret ett märkbart ärr. Lagarna preciserar att ärrret måste vara synligt över tingsplatsen eller från andra sidan gatan, för att en lytesbot skulle betalas ut.¹⁰ Överlag fokuserade lagstiftarna på det som var synligt och mätbart; fysiska skador sågs och räknades som tydliga separata enheter.¹¹

Lagar och rättslig praxis är naturligtvis två skilda saker. Olika former av våldsbrott förekommer flitigt i de senmedeltida domsprotokollen och som Dag

⁴ För en diskussion om den svenska forskningsdebatten om våld, se: Dag Lindström, ”Oärliga mästare och kivande makar: Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden”, i *Historisk Tidskrift* 114:4 (1994) s. 513–554; Karin Hassan Jansson, ”Våld som aggression eller kommunikation? Hemfridsbrott 1550–1650”, *Historisk tidskrift* 126:3 (2006) s. 429–433.

⁵ Jansson (2006).

⁶ Hannah Skoda, *Medieval Violence: Physical Brutality in Northern France, 1270–1330* (Oxford 2013) s. 18–49.

⁷ Skoda (2013) s. 57.

⁸ Christine Ekholst, *A Punishment for Each Criminal: Gender and Crime in Swedish Medieval Law* (Leiden 2014) s. 76–107. Mitt språkbruk reflekterar medeltidslagarna som nästan genomgående använder ”han.”

⁹ Lisi Oliver, *The Body Legal in Barbarian Law* (Toronto 2011) s. 99–101, 159–62.

¹⁰ Christine Ekholst, ”The Value of a Thumb: Injuries and Disability in Swedish Medieval Law”, *Mirator* 20:2 (2021) s. 38–53.

¹¹ Ragnar Hemmer kallar dessa effektenheter. Hemmer, *Studier rörande straffutmätningen i medeltida svensk rätt* (Helsingfors 1928) s. 209.

Lindström visat var misshandel den vanligast förekommande brottskategorin under 1470- och 80-talen i Stockholm.¹² Eva Österberg konstaterar att våldsanvändning inte ledde till stigmatisering av förövaren. Hon menar tvärtom att det kan ha varit ”a matter of honour for a man to assert his views with bodily force.”¹³ Mycket forskning har betonat ärans stora betydelse i det förmoderna samhället. Att försvara sin heder och ära framstår som ett vanligt motiv bakom våldshandlingar.¹⁴ Men som Karin Hassan Jansson skriver: ”kopplingen mellan manlighet, ära och våld var mer komplicerad än vad man tidigare menat.”¹⁵ Det vill säga det var inte så enkelt som att en våldsam man alltid uppskattades av lokalsamhället.

Flera forskare har visat att domstolarna ofta tillämpade mildare straff än vad lagen krävde.¹⁶ Eva Österberg har betonat att rätten fluktuerade mellan att straffa vissa brott väldigt hårt, med syfte att avskräcka, medan andra domslut snarare syftade till att nå en förlikning mellan parterna.¹⁷ Äldre forskning betonade ofta att den medeltida rätten hade ett utpräglat konsekvenstänkande, där gärningsmannens intention spelade liten roll. Detta bör nyanseras. De svenska medeltidslagarna tog hänsyn både till konsekvenserna av ett brott och till intentionen bakom handlingen. Vikten av uppsåt och intention betonades dessutom starkare över tid.¹⁸ Motivet bakom våldshandlingarna i tänkeböckerna förblir tyvärr ofta okänt. I några fall kan vi se att en person döms för okvädingsord och att mottagaren av dessa döms för misshandel. Likaså hittar vi många fall där två (eller flera) parter i ett slagsmål döms för misshandel. Vi kan med stor sannolikhet förutsätta att rätten ansåg att våldet oftast var avsiktligt eftersom det annars benämndes som våda.¹⁹

Jag vill med denna artikel fokusera på hur bedömningen av misshandel gick till i rådstugan, något som inte har belysts i detalj tidigare. Jag kommer att visa att Stockholms rådstuga genomförde systematiska utvärderingar av skador. Genom att tillämpa ett konkret och mätbart system för att bedöma misshandel skapades ett närapå automatiserat sätt att värdera fysiska skador och bötfälla brottslingar. Detta system byggde på stadslagens bestämmelser, men rådstugan utvecklade också en egen terminologi som ibland frångick lagen. Rådstugans rättsliga

¹² Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Uppsala 1988) s. 88.

¹³ Österberg & Lindström (1988) s. 55.

¹⁴ Forskningen är omfattande, för studier av Stockholms tänkeböcker, se Ekholst, ”Vardagsbråk och storpolitik: Konflikter och våld i 1520-talets Stockholm”, i Claes Gejrot *et al.* (red.), *Sverige 1523* (Stockholm 2023) s. 315–320; Maria Kaspersson, *Dödligt våld i Stockholm på 1500-, 1700- och 1900-talen* (Stockholm 2000) s. 70.

¹⁵ Jansson (2006) s. 449.

¹⁶ Niklas Ericsson, *Rätt eller fel? Moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid* (Stockholm 2003) s. 199; Eva Österberg, *Folk förr: Historiska essäer* (Stockholm 1995) s. 140–43, 153; Österberg & Lindström (1988) s. 63–64.

¹⁷ Österberg (1995) s. 143. Jag har också betonat detta i Christine Ekholst (2023) s. 324.

¹⁸ Ekholst (2014) s. 42–44; Ericsson (2003) s. 68.

¹⁹ Ett möjligt undantag är Jenis Björnsson som dömdes till 36 mark för att han red omkull två gamla kvinnor som fick tre blånader. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 198.

terminologi var i huvudsak konsekvent, men denna förändrades också i någon mån över tid. I en del fall ser vi också varierande och oklara beteckningar för till synes samma brott. Lagstiftningens fokus och rättspraxis skiljs ibland åt. Lagstiftarna gav mycket utrymme åt avhuggna kroppsdelar samt permanenta funktionsnedsättningar, men denna typ av skador förekommer mycket sällan i rådstugans domar.

I likhet med andra forskare betonar jag rådstugan som en arena för konfliktlösning. Detta gällde dock i regel enbart mindre allvarliga brott som ledde till böter såsom misshandelsmålen. I samband med detta vill jag presentera en hypotes kring hur böterna betalades som kan ge oss nya möjligheter att utforska tänkeböckerna och bidra till hur de kan användas i brottshistorisk forskning.

Lag och rätt i senmedeltidens Stockholm

De svenska medeltidslagarna kan delas in i tre kategorier: landskapslagar, landslagar och stadslagar. Det är de sistnämnda som är av intresse här. Den äldsta bevarade stadslagen är från slutet av 1200-talet och kallas Bjärköarätten. Den ersattes någon gång efter 1350 av Magnus Erikssons stadslag. Denna är i sin tur en blandning av bestämmelser från den äldre Bjärköarätten och från Magnus Erikssons landslag. Ungefär en tredjedel av stadslagens bestämmelser överensstämmer med landslagen.²⁰ Både Bjärköarätten och stadslagen var avsedda att användas i alla svenska städer, men båda visar att de främst kompilerades för Stockholm, rikets största och viktigaste stad.²¹

Det finns väldigt få källor från rättspraxis bevarade för medeltiden. Vissa medeltidsbrev beskriver straff för allvarliga brott, men dessa tenderar att involvera frälset och avspeglar därför inte rättstänkandet i stort. De äldsta domsprotokoll vi har bevarade är från 1400-talet och från städer. Arbogas stadsböcker finns bevarade från 1450-talet, medan Stockholms äldsta stadsböcker är från 1474. Stadsböckerna kallas för tänkeböcker vilket kommer från medellågtyskans *denke-bók* vilket i sin tur kommer från *Andenken*, minne.²² Stockholms tänkeböcker är skrivna på yngre fornsvenska och innehåller mycket varierande notiser: egendomsärenden, stadsadministration, skatteärenden, etc. De ger en bild av stadens styrelse och invånarnas aktiviteter i relation till de styrande. Staden styrdes av ett råd som leddes av borgmästarna, men det var kungens representant, fogden på Stockholms slott, som fungerade som ordförande.²³

I tänkeböckerna finner vi rådstugurättens domar instuckna bland de andra notiserna. Informationen under 1400-talet är lakonisk, ibland på gränsen till det absurda, som i ett fall som i sin helhet lyder: ”Borg Busse böter 36 mark för tre

²⁰ Österberg & Lindström (1988) s. 25.

²¹ Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1988) s. 55.

²² Theresia Pettersson, *Stockholms stads tänkeböcker: Funktionell texthistoria 1476–1626* (Stockholm 2017) s. 41. Dahlbäck (1988) s. 61.

²³ Dahlbäck (1988) s. 58.

sår som han slog Gertrud. *Tenetur* tio mark. Är död.”²⁴ Skrivaren hade lagt till de två sista orden vid ett senare tillfälle. Theresia Pettersson, som har studerat språkbudet i tänkeböckerna, skriver att de antagligen baserades på anteckningar förda av skrivaren under mötena, men de böcker vi har bevarade är renskrivna och redigerade efteråt. Språket i tänkeböckerna och därmed den rättsliga terminologin berodde på vilken skrivare som förde anteckningar och sedan renskrev dessa. Under perioden 1472–1487 hette stadsskrivaren Ingevald och han har skrivit alla notiser som studeras här.²⁵

Det svenska ordet tänkebok kommer som sagt från tyskans ord för minne och det belyser böckernas syfte: De innehöll det som behövde bevaras i minne. I misshandelsmål har skrivaren noterat den person som blev dömd, brottet, den bot som brottslingen var skyldig och ofta, men långt ifrån alltid, brottsoffrets namn. I tillägg, i slutet av varje dom som ledde till böter, har skrivaren tillagt det latinska ordet *tenetur* vilket i sin tur följs av ytterligare en summa, denna summa är i några fall densamma som boten men i en överväldigande majoritet av fallen betydligt lägre.²⁶

Skrivaren nedtecknade notiserna på fornsvenska, men han använde även ord och fraser på latin (och mer sällan medellågtyska). *Tenetur* betyder ”hålles till” eller ”är skyldig.” Begreppet används ibland i tänkeböckerna om den summa en person var skyldig en annan.²⁷ Den exakta betydelsen av *tenetur* i tänkeböckerna är oklar och omdiskuterad. Den kanske mest intuitiva förklaringen, att det är den summa som återstår att betala av boten, är den minst troliga. *Tenetur*summan är mycket lägre än saköret och det skulle alltså ha inneburit att personen på plats redan hade betalat en högre summa. Andra förklaringar till betydelsen är att det var det verkliga saköret som skulle betalas och då alltså efter straffsänkningar satta i system. Göran Dahlbäck föreslår att det kan förklara varför *tenetur*beloppen är olika för olika personer fast de dömts för samma sorts brott. Det skulle alltså vara en form av dagsbötersystem som anpassade boten efter förövarens betalningsförmåga. Min undersökning av förövarnas sociala ställning i förhållande till *tenetur*beloppet styrker dock inte denna tolkning.²⁸ Ytterligare ett alternativ är att det var stadens och kungens andel av böterna.²⁹

Det förblir okänt hur och när saköret faktiskt betalades. Således vet vi alltså inte hur mycket av bötessumman som den dömde i själva verket betalade. Enligt stadslagen skulle böter i allmänhet treskiftas eller tuskiftas. Vanligtvis gick en

²⁴ ”Borg Busse zaker xxxvj (36) marck fore iij (3) saar han slog Gertvde. *Tenetur* x (10) marck. Är dödh.” *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 339.

²⁵ Pettersson (2017) s. 56–61.

²⁶ 1474–1488 utgör *tenetur*beloppet ca 20% av saköresbeloppet. Christine Ekholst, ”Straffsänkningar i senmedeltidens Stockholm: En studie i bötesstraffet vid Stockholms rådstugurätt 1474–1488”, (opublicerad C-uppsats, Stockholms universitet, 1999) s. 12.

²⁷ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 247.

²⁸ Dahlbäck (1988) s. 183; Ekholst (1999) s. 18.

²⁹ Emil Hildebrand, ”Anmärkningar och tillägg”, i Johan Axel Almquist, Hans Hildebrand & Emil Hildebrand (red.) *Stockholms stadsböcker från äldre tid Ser. 2:1 Stockholms Stads Tänkeböcker 1474–1483 samt Burspråk* (Stockholm 1917) s. 497.

tredjedel till målsägaren, en till staden och en till kungen. När myndigheterna var målsägare tudelades böterna och gick i lika delar till stad och kung. Detta gällde till exempel de många fall som rörde ordningsförseelser. Böter för misshandel skulle treskiftas, och, som nämnts, i tillägg till målsägarboten skulle det även utgå ekonomisk kompensation om offret hade fått en funktionsnedsättning eller ett permanent arr. Denna bot gick i sin helhet till målsägaren.³⁰

Generellt sett måste det ha varit mycket svårt för vanliga människor – hantverkare eller deras tjänare – att på plats betala böterna för misshandel. Detta gäller även de lägre böterna om sex mark. 1460 tjänade en smed fem mark om året; en ko kostade 4 mark.³¹ Den mycket vanliga bötesnivån, 24 mark, måste ha varit i stort sett omöjlig att betala direkt på plats. Som jag kommer att beskriva nedan finns det i tänkeböckerna indikationer på att den summa som finns angiven efter *tenetur* är den del av saköret som skulle betalas till myndigheterna, och denna summa inbegrep både stadens och kungens del. Det innebar att målsägarens del betalades separat. Vad den dömde slutligen betalade kan inte med säkerhet avgöras eftersom det fanns möjlighet för de två parterna att förhandla om hur och när målsägarboten skulle betalas. Artikeln kan alltså påvisa hur rätten dömde och resonerade, medan det förblir okänt vad förövaren slutgiltigt fick betala.

Artikeln baseras på en analys av Stockholms tänkeböcker under åren 1474–1483. Under dessa tio år noterade skrivaren 370 fall av misshandel som ledde till en dom och då straffutmätningen alltså kan bedömas.³² Först behöver vi dock se hur misshandel skulle dömas enligt stadslagen.

Blåmärken, blodviten och sår i den medeltida stadslagen

”A wound can indict, convict, acquit; wounds are legal entities, inflicted in the course of justice and injustice.” skriver Larissa Tracy och Kelly DeVries.³³ I de svenska medeltidslagarna fungerade skador och sår just som bevis och vittnesmål på vad som inträffat.³⁴ Den äldre stadslagen, Bjärköarätten, beskriver en rad olika sår och skador som följs av de bötessummor som skulle betalas då någon åsamkat dessa. Lagen har dessutom olika straff beroende på om misshandeln ägde rum på förmiddagen eller eftermiddagen, samt var det skedde (våld i badstugan bestraffades till exempel hårdare).³⁵ Som nämnts så bygger Magnus Erikssons

³⁰ Ekholst (2021).

³¹ Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1984) s. 18, 50.

³² Antalet fall och fördelning mellan olika brott varierar kraftigt mellan olika år. Österberg & Lindström (1988) s. 45, 92.

³³ Larissa Tracy & Kelly DeVries, “Introduction: Penetrating Medieval Wounds”, i Larissa Tracy & Kelly DeVries (red.), *Wounds and Wound Repair in Medieval Culture* (Leiden 2015) s. 2.

³⁴ För en mycket detaljerad genomgång av olika sår i medeltidslagarna, se Hemmer (1928) s. 90–158.

³⁵ Bjärköarätten, 12 och 12 §1–3. Hans Samuel Collin & Carl Johan Schlyter, *Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui*. Volym 6 (Lund 1844).

stadslag både på den äldre stadslagen och på landslagen. Den yngre stadslagen i likhet med landslagen innehåller mer abstrakt och mindre specifik lagstiftning än Bjärköarätten men även den listar kroppsdelar och deras pris.

Den allvarligaste formen av sårsmål var ett fullsår (*fullsår*) och enligt stadslagen kunde detta ske när en person hade blivit huggen eller stucken i bröstet eller i armen, i lårben eller skenben så att benet bröts eller benskärvor fick tas ut från såret. Skadan skulle vara så allvarlig att armen eller benet behövde spjälkas. Ett fullsår kunde också innebära en skada i kindbenet eller huvudet. Bötesbeloppet för att orsaka ett fullsår var 20 mark som skulle tredelas mellan målsägare, stad och kung. Om skadan inte var ansedd som ett fullsår, kallades det ett köttssår eller att någon hade slagit en annan blå och blodig. Detta ledde till en tolvmarksbot. Samma saköre gällde för att slå någon en "full skena," ett sår då inga benbitar togs ut.³⁶ Ordet skena är ett rättsligt begrepp som är något oklart, men sannolikt markerade det en skada där huden hade brustit men såret inte gick hela vägen ned till benet.³⁷ Av lagtexterna framstår det som att det för lagstiftarna var uppenbart huruvida en skada var ett fullsår eller en skena, eller en annan mildare form av sår.

I stadslagens hierarki av sår var den minst allvarliga formen av misshandel att slå en "pust" eller dra någons hår. En pust tolkas i regel som en örfil eller slag med handen. För dessa förseelser skulle förövaren bötfällas till sex mark. Samma saköre gällde för att dra sitt svärd.³⁸ Vi ser alltså tre nivåer beroende på hur allvarlig skadan var: ett fullsår ledde till 20 marks bot, en skena (eller köttssår) till tolv mark och en örfil, hårdragning eller att hota någon med ett svärd till sex mark. Alla dessa böter fördubblades om våldsbrottet skedde under fridstider; dessa varade från pingst till Jungfru Marias födelsedag (8 september) och mellan julafton och St. Knutsdag (som då inträffade den 7 januari).³⁹

Stadslagen innehåller också listor med olika former av stympningar och förlust av kroppsdelar. Om någon orsakade ett fullsår som ledde till att näsa, öra, öga, en hand eller en fot helt högs av skulle 20 mark betalas direkt till målsägaren och 20 till stad och kung. Om någon hade huggit av två av dessa kroppsdelar eller en mans penis eller tunga skulle det bötas med 80 mark vilket var en mycket hög bot. Hade förövaren inte råd med denna summa skulle det betalas med "lem för lem."⁴⁰ För andra våldsgärningar som ledde till en permanent skada fick förövaren som nämnts betala en lytesbot. Denna summa var ofta lägre än själva

³⁶ Hädanefter används förkortningen MEST för Magnus Erikssons stadslag, detta följs av namnet på balken, flockens nummer (paragrafen) samt eventuella underflockar. MEST, Sårsmål med vilja 7, 9.

³⁷ För olika tolkningar av särterminologin i medeltidslagarna, se Christine Ekholst, *För varje brottsling ett straff: Föreställning om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm 2009) s. 136–142.

³⁸ MEST, Sårsmål med vilja 12.

³⁹ MEST, Sårsmål med vilja 1 §1. Julfriden är längre i stadslagen än vad som tillämpades i Stockholm på 1400-talet. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 427, 435.

⁴⁰ MEST, Sårsmål med vilja 3 & 3 §2, 4, 5, 6.

såraboten, men eftersom den i sin helhet gick till offret kunde det bli ett högre belopp än såraboten.⁴¹

Precis som den äldre stadslagen, preciserade Magnus Erikssons stadslag att våldsgärningar mot en kvinna med ”ill vilja och arg hand” skulle straffas som om de hade gjorts mot en man. Stadslagen preciserar att om en kvinnas båda bröst hade huggits av skulle det bötas som om en mans penis eller tunga hade blivit stympade. Detta gällde dock enbart om båda brösten hade huggits av med ett slag, om förövaren hade fällt ett andra hugg då hade han brutit edsöret. Magnus Erikssons landslag tillämpade biltoghet (fredlöshet) som straff för edsöresbrott. Stadslagen stipulerade istället extremt höga böter för edsöresbrott, 160 mark. Om förövaren inte kunde betala denna summa skulle han istället avrättas.⁴²

Hur skulle då åtal för misshandel gå till? Sårabalken inleds med att förklara att om man ”vill binda någon till sår” skall han tillkännage detta för vänner, fränder och rådmän och visa dem vem som hade gjort skadan.⁴³ I andra flockar framgår att det krävdes två mäns vittne för att binda någon till sår. Om den anklagade istället fick chans att värja sig skulle han intyga sin oskuld genom att gå ed tillsammans med fem andra, så kallad sexmannaed.⁴⁴ Dessa personer vittnade inte om vad som hade skett; istället intygade de att den anklagade var ärlig och att hans ed därmed var sanningsenlig.⁴⁵ Vi får väldigt lite information om hur skadorna i praktiken skulle bedömas. I en flock står det att *godbe man sea* huruvida det var ett kötsår eller ett fullsår.⁴⁶ Adjektivet *godbe* betyder god, men ska i denna kontext snarare förstås som hederlig eller väl ansedd.⁴⁷ I ett annat sammanhang fastställs att om offret blivit så skadat att vederbörande inte kan komma till rådstugan, skall fogden, borgmästaren och rådmännen utse fyra män som skall ”se och pröva” hans sår.⁴⁸

För att sammanfatta: Stadslagen innehåller listor med saköresbelopp för olika mer eller mindre precisa skador på olika kroppsdelar. Den föreskrev också separat ekonomisk kompensation för skador som ledde till funktionsnedsättningar.⁴⁹ Misshandel skulle bestraffas genom böter på tre nivåer. Ett fullsår ledde till 20 marks bot, ett kötsår tolv mark och en örfil sex mark. I alla dessa fall har det i

⁴¹ Till exempel om gärningsmannen hade huggit av en tumme, fick han en bot på tolv mark för sårålet. Denna summa delades i tre, och en tredjedel gick till offret, de andra två tredjedelarna till stad och kung. Till detta kom en lytesbot på nio mark som i sin helhet gick till offret (alltså fyra mark plus nio). Lytesboten varierade dock stort. MEST, Sårämål med vilja 4, 6.

⁴² MEST, Sårämål med vilja 20.

⁴³ MEST, Sårämål med vilja 1.

⁴⁴ MEST, Sårämål med vilja 3, 4, 5. I tänkeböckerna förekommer en rad misshandelsmål då en man lovar att gå ed eller fullföljer en ed för att hävda sin oskuld. I rådstugan utfördes oftast eden tillsammans med fem andra män enligt lagen, men ibland enbart med två andra, tremannaed.

⁴⁵ Österberg & Lindström (1988) s. 31.

⁴⁶ MEST, Sårämål med vilja 9.

⁴⁷ Carl Johan Schlyter (red.), *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Samling af Sveriges gamla lagar, Vol. 13 Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar* (Lund 1877) uppslagsord ”goþer.”

⁴⁸ MEST, Sårämål med vilja 10.

⁴⁹ Lyte omnämns i sju av de 21 flockarna i Sårämål med vilja.

stadslagen genomförts en straffskärpning jämfört med den äldre Bjärköarätten; ofta är bötesbeloppen dubbelt så höga.

Våldsförövare och offer i det medeltida Stockholm

I det följande skall vi fokusera på hur misshandel hanterades i rättslig praxis. Först kommer jag att ge en generell skildring av vilka förövare och offer vi möter i materialet, sedan studeras hur själva skadorna utvärderades och då särskilt om läkarkunniga deltog i bedömningen. Efter detta beskriver jag det system som användes vid bötessättning.

Denna studie baserar sig på en genomgång av tänkeböckerna under perioden 1474–1483. Under denna period finns 411 fall som berör misshandel i någon form och 370 av målen har en dom för misshandel.⁵⁰ Som nämnts ovan innehåller dessa notiser inte vidare mycket information: vanligtvis namnet på den dömda, brottet och sedan vad personen dömdes till. Stadens skrivare Ingevald använde två standardformuleringar i misshandelsfall. Antingen, ”Ketill skraddare saker [böter] tolv mark för att han högg Magnis Graabo. *Tenetur* tre mark.” Den andra typ av formulering vi möter är istället ”Samma dag räckte Mikel Laurenssohn handen för sex mark eftersom han hårdrog Simon skeppare. *Tenetur* två mark.”⁵¹ Fornsvenskan saknar stavningsregler och detta gällde även personnamn. Personnamnen påvisar mycket liten variation; det förekommer till exempel 53 Olaff i alla dessa fall. Några av dessa Olaff kan vara samma person eftersom skrivaren inte tillämpade ett konsekvent system för att åtskilja personer med samma namn. En person kan kallas Olaff Andersson på ett ställe och Olaff bältare på ett annat. Detta gör att det är mycket svårt att avgöra hur ofta samma person blev dömd för misshandel och svårt att följa hur personkonflikter utvecklades.

I de allra flesta av de 370 fallen använder skrivaren någon av de kortfattade standardformuleringarna ovan. Både män och kvinnor framträder som målsägare och åtalade, men enbart 7 procent av de som dömdes för misshandel var kvinnor. Bland dessa finner vi fruar, döttrar och pigor; de omnämns alltså i relation till en man.⁵² Till skillnad från männen har inga kvinnor egna yrken tillagda till sina personnamn. Vi har också några kvinnor med binamn såsom Katarina papegoja eller Kristin i bästa måtta.⁵³ I likhet med dessa finns det även några andra kvinnor som inte omnämns i förhållande till en man. Deras sociala ställning är svår att

⁵⁰ Totalt nämner 414 notiser misshandel, tre av dessa har dömts som edsöresbrott, ett som rån och därmed som högmålsbrott. 26 andra fall innehåller antingen vittnesmål om misshandel, löfte om värfemålsedgång eller utförd edgång.

⁵¹ Jag har inte studerat dråp; straffet för dråp var halshuggning. I vissa fall betalade dråparen istället det som kallas mansbot.

⁵² *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 26, 65, 78, 82, 111, 154, 194, 222, 308, 340, 367, 370, 410, 414.

⁵³ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 78, 282. Det har tolkats som att de är sexarbetare. Dahlbäck (1988) s. 99. Men papegoja kan också syfta på att Katarina var pratglad. Eva Brylla, ”Kapitel 16. Binamn”, i Staffan Nyström (red.), *Namn och namnforskning: Ett levande läromedel om ortnamn, personnamn och andra namn*. Version 2 (Uppsala 2021) s. 190.

bedöma, men vissa av dem kan ha varit änkor.⁵⁴ En änka hade rätt att fortsätta driva sin avlidne makes verksamhet, tills hon gifte om sig. En del kvinnor som döms nämns aldrig vid namn, vi får enbart reda på att de är en mans dotter eller fru.⁵⁵ I några av dessa fall verkar dock kvinnan ha varit närvarande i rådstugan eftersom det står att hon ”räckte handen” för boten. Det finns några undantag: Cort åkare döms exempelvis till tolv mark för att hans hustru slog en annan kvinna. Det finns tre fall då det explicit står att en man döms för en våldshandling som hans hustru har begått.⁵⁶ Men det kan inte uteslutas att kvinnorna representerades av sina makar eller fäder också i andra fall.

Skrivaren hänvisade till majoriteten av manliga förövare och offer genom deras förnamn och antingen patronymikon eller yrke. Om mannen var någons tjänare lade skrivaren i regel till den mannens namn också, till exempel Mattis, Olaff Bomans dräng. I flera fall nedtecknade skrivaren enbart vem drängen tjänade, på samma sätt som många kvinnor enbart benämndes som någons hustru.⁵⁷ Det indikerar att rådstugan ofta såg stadens invånare som en del av ett hushåll snarare än som individer, och detta hushåll representerades av hushållsföreståndaren. De inblandade i misshandelsfall var inte marginaliserade personer utan förövarna kom från olika sociala grupper. I materialet återfinner vi exempelvis rådmän, skrivare, munkar, hantverkare, köpmän och drängar.⁵⁸ Den högsta eliten, frälset, förekommer mycket sällan antingen som offer för eller förövare av våldsbrott.

Att inspektera skador

Det var enligt lagen konsekvenserna som stod i fokus då misshandelsfall skulle bedömas och straffet utmätas. Men hur gick detta till? Vilka var det som utvärderade och inspekterade offrets kropp? I europeiska städer användes redan sedan 1000-talet medicinska experter som vittnen vid rättegångar och praktiken blev allt vanligare under 1200-talet.⁵⁹ Detta verkar inte ha varit etablerad praxis i Stockholms rådstuga. I bara två notiser förekommer stadens bårdskärare (barberare) i rätten.

Bårdskärarna var ansvariga för basal sjukvård i staden. De fungerade dels som barberare, men bandagerade också sår, behandlade brutna ben, utförde åderlätning och amputerade kroppsdelar. Bårdskärarna hade ett eget skrå och titulerades

⁵⁴ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 3, 14, 65, 181, 222, 308.

⁵⁵ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 194, 222, 257, 387.

⁵⁶ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 116. Cort blev till synes helt benådad av borgmästaren och kungens fogde ”för Guds skull.” Andra exempel: *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 196, 298

⁵⁷ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 65, 130, 170, 207, 232, 352, 280, 233, 361, 405, 412,

⁵⁸ Österberg & Lindström (1988) s. 137.

⁵⁹ Carmel Ferragud, ”Expert Examination of Wounds in the Criminal Court of Justice in Cocentaina (Kingdom of Valencia) during the Late Middle Ages”, i Wendy Turner & Sara M. Butler (red.), *Medicine and the Law in the Middle Ages* (Leiden 2014) s. 110–112; Katherine D. Watson, *Forensic Medicine in Western Society: A History* (New York 2011) s. 32–40.

mästare. I Stockholm fanns i regel tre till fem bårdskärare och en av dem var den officiella stadsfältskären. Detta innebar att han skulle infinna sig vid slagsmål och misshandel för att hjälpa de sårade. Från 1480-talet omnämner tänkeböckerna också läkare men det är inte klart om detta syftar på utbildade läkare eller helt enkelt är en annan term för bårdskärare.⁶⁰ Det bör med andra ord ha funnits personer med kompetens att utvärdera sår och skador.

Själva inspektionen av skador borde vara av väsentlig betydelse för rätten som lade sådan vikt vid sår och skador. Trots detta är det, i de flesta fall, outtalat vem som utrett vilka skador offret hade fått. Det finns bara fem fall då det överhuvudtaget noterats vem som utvärderat offrens kropp eller hälsa. I ett av dessa fall vittnade sex män att en man vid namn Jens Lumini, varken var slagen eller huggen, utan hans kropp var helt svart. Det är oklart vad detta betyder, men vi får kanske anta att Jens var död och att hans kropp hade omfattande likfläckar. Vittnena tycks ha varit en grupp av vanliga män, tre av dem har yrkestitlar: två skräddare och en murarmästare.⁶¹ I ett annat fall vittnade Nic. Mangsson att en person som kallas Curitasonen hade åtta sårsmål. Detta vittnesmål följs dock inte av en dom. I ytterligare ett fall kallades Laurens Perman att "låta se" Henrik Serkensoo för att vittna om denne var blå och blodig. Laurens gick ed på att Henrik varken var blå eller blodig.⁶²

Bårdskärarna nämns i en notis från den 8 november 1481 då alla bårdskärare beordrades att inspektera Henrik Mulle och flera andra i staden, för att kontrollera om de hade spetälska. Några dagar senare kom tre bårdskärare, tre "mästare," och vittnade om att Henrik hade spetälska.⁶³ Bara i ett enda fall bar bårdskärarna vittnesmål om skador som inträffat i ett misshandelsfall. Mäster Berend vittnade att Olaff Rytter hade brutit ett revben när Andres Jonsson knuffade honom och han då föll på en stubbe utanför Skymblepenings dörr.⁶⁴ Olaff Rytter var borgare i Uppsala och möjligen kallades bårdskäraren in av detta skäl. Olaff Rytter hade kanske varken vänner, släktingar eller grannar i Stockholm, som kunde fungera som vittnen. Det är också tänkbart att mäster Berend kallades in då det var en inre skada som skulle utvärderas och inte en yttre synlig.

⁶⁰ Dahlbäck (1988) s. 148–153.

⁶¹ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 148.

⁶² *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 278, 413.

⁶³ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 385, 386.

⁶⁴ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 306.

Sår och blåmärken – straffmätning satt i system

Tänkeböckernas notiser är så kortfattade att de flesta fall enbart består av en eller två meningar. Ett exempel är: ”Erik åkare saker 24 mark, eftersom han bad sina drängar slå Joan åkare, de gjorde honom två sårsmål och sex mark för ett blåmärke. *Tenetur* en mark.”⁶⁵ Med undantag av att Erik beordrade andra att utföra misshandeln, är fallet typiskt. Citatet fångar några centrala komponenter i rådstugans straffutmätning. Det sågs inte som *ett* fall av misshandel utan varje skada betraktades som en separat enhet som ledde till en specifik saköressumma och därefter adderades de olika summorna till den slutgiltiga boten. I denna kortfattade brottsbeskrivning refererade skrivaren både till handlingen (bad dem slå) och till de fysiska markörerna som bar vittne om det som inträffat (sårmålen; ett blåmärke).⁶⁶

Vanliga beskrivningar av misshandel är att slå någon, att hugga någon, att knuffa någon, att hårdra någon och att dra kniv. Vi finner några andra uttryck, till exempel att slåss, men detta används oftast i en specifik situation då de inblandade hade brutit gillefriden genom att slåss i gillestugan. Det var då fridsbrottet som stod i fokus och det ledde till en bot på 40 mark.⁶⁷ Vi hittar också några andra varianter av våldsutövning, till exempel två fall då förövaren hade bitit en annan man. Men det allra vanligaste uttrycket är att slå någon, utan vidare specificering. Straffutmätningen för detta varierade från böter på sex mark upp till 48 mark.⁶⁸ En hel del fall är som det inledande exemplet med Paul och Magnus; det förblir oklart vad som lett till en högre eller lägre bot även om vi kan anta att det är offrets skador som låg till grund för straffet. I många andra fall kan vi dock se hur rätten utvärderade misshandel. Vi kan spåra ett någorlunda konsekvent system som var i linje med lagens anda, även om rätten inte alltid följde de specifika bestämmelserna. Detta system följdes med stor sannolikhet också i de övriga fall som till synes enbart beskriver förövarens handlingar (att slå, hugga eller bita någon).

Som redan noterats är detta ett tänkesätt där konsekvenserna av våldet stod i centrum. Detta kan vi exempelvis se i fallet med Erik åkare, som fick böta 24 mark för två sår och sex mark för ett blåmärke. I detta system ledde ett blåmärke till en bot på sex mark, i vissa fall tolv mark, ett sår straffades med tolv mark medan ett sår i huvudet gav en bot på 20 mark. Det finns självklart undantag från dessa regler men det är en underliggande generell princip. Ett annat representativt

⁶⁵ ”Erik aakare zaker xxiiij (24) marck, ty han badh sina drenge slaa Joan aakere, som the och gjorde honom tw saare maal, och vj (6) marck fore en blanath. *Tenetur* i (1) marck.” *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 194.

⁶⁶ För en studie av terminologin för våldsgärningar i de två landslagarna, se: Karin Hassan Jansson, ”Våldsgärning, illgärning, ogärning. Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen”, i Eva Österberg & Marie Cronberg Lindstedt (red.), *Väld: Representation och verklighet* (Lund 2006) s. 145–165.

⁶⁷ Det finns flera exempel på detta. Se till exempel: *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 26, 181. Den 27 november, 1482 var det tydligen ett större slagsmål i en av gillestugorna. Fem män dömdes för misshandel samt för att ha brutit gillefriden. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 391.

⁶⁸ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 130, 252.

exempel är: ”Hanis Dene saker 18 mark för att han slog Olaff Swensson tre blåmärken och tolv mark [för ett] blodsår. *Tenetur* fem mark.”⁶⁹ Det första beloppet, 18 mark, är helt enkelt summan av sex mark per blåmärke, precis som Erik åkares bot på 24 mark är summan av tolv mark per sår.

Detta system var så accepterat och välbekant att skrivaren ofta tog det för givet och därmed uteslöt information som vi kan anse väsentlig. I flera fall har skrivaren till exempel inte noterat det totala bötesbeloppet: ”Jacob Benctsson saker för fem sårsmål, ty han slog sin måg Mattis Jensson. *Tenetur* åtta mark.”⁷⁰ Det måste ha varit självklart för rätten vad summan blev. Ett annat exempel som tydliggör hur straffutmätningen fungerade rör en viss Peder skraddare och Andres skrivare. I tänkeboken beskrivs deras fall på följande sätt: ”Samma dag, räckte Peder skraddare handen för tolv mark för varje sår han gjorde Andres skrivare och 20 mark för ett huvudsår, och [han skall gå] sexmannaed för det som han inte bekände: han och hans dräng har fem sår. *Tenetur* fem mark.”⁷¹ Andres skrivare dömdes samma dag för de fem sår han i sin tur hade tillfogat Peder och hans dräng. Fallet tydliggör den metod som användes då straff skulle utmätas för misshandel.

Naturligtvis var detta system varken helt konsekvent genomfört eller statistiskt. Det finns som sagt en hel del undantag; dessutom förändras det över tid. Att orsaka ett blåmärke skulle bötas med sex mark. Då och då straffades detta emellertid med tolv mark utan att det motiveras varför. Runt 1480 blir detta regeln, och ett blåmärke bötfälldes med tolv mark.⁷² Det verkar med andra ord som att ett blåmärke och ett sår efter denna tidpunkt bedömdes vara lika allvarliga.

Straffutmätningen följer som sagt lagens anda med sitt fokus på skador som avgränsade, mätbara enheter. Om vi jämför andra aspekter av stadslagen med den rättsliga praktiken, finner vi en svagare koppling mellan vad lagstiftarna ansåg viktigt och vilka fall som behandlades i rådstugans domstol. Stadslagen innehåller många bestämmelser som fastställer när en lytesbot skulle betalas ut.⁷³ Men under de tio år som studerats här förekom bara två fall då skrivaren noterat att ett offer för våld hade fått någon form av permanent skada. I ett av dessa hade Mattis

⁶⁹ ”Hanis Dene zaker xvij (18) marck fore thet han slog Olaff Swensson iij (3) blande och swa xij (12) marck blodh saar. *Tenetur* x (10) marck.” *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 222.

⁷⁰ ”Jacob Benctsson zaker fore v (5) saaremaal, ty han slog sin maag Mattis Jensson. *Tenetur* viij (8) marck.” *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 154, se även: s. 387, 389.

⁷¹ ”Eodem die rechte Peder skreddare handenä [for] xij (12) marck fore hwart saar, som han gjorde Andres scriffuare, och xx (20) marck for eth hoffwd saar ok vj (6) manna lagh for thet, som han ecke bekenis: han ok hans dreng haffua v (5) saar. *Tenetur* v (5) marck.” *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 381.

⁷² Det finns tre fall före 1480 när ett blåmärke bötfälldes med tolv mark. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 118, 198 (två fall samma sida). Det finns vidare ett fall från 1482 där ett blåmärke straffades med en sexmarksbot. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 364. Totalt finns det 39 fall som nämner blåmärken, straffutmätningen i fyra av dessa är oklar, fyra följer som nämnts i teckenmönstret, medan 31 fall följer det mönster jag beskrivit.

⁷³ Ekholst (2021).

kopparsmed slagit sin dräng *ofärdogh*. Adjektivet betyder vanför.⁷⁴ Det omnämns dock inte att han betalat ut en lytesbot.⁷⁵ Enligt stadslagen hade en husbonde rätt att slå sin tjänare till goda gärningar och dygd, men om han orsakade sår, blodvite eller slog tjänaren blå eller blodig kunde han åtalas, vilket alltså hände i detta fall.⁷⁶ I tänkeböckerna misshandlar drängar hantverkare, och hantverkare misshandlar drängar, både sina egna och andras. Straffutmätningen påverkas inte av förövarens eller offrets sociala ställning, vilket ytterligare förstärker bilden att rätten enbart såg till skadorna som orsakats av våldet.

Ett annat fall som nämner funktionsnedsättningar är mer detaljerat. Det är också det enda som nämner betalning av en läkares lön. Swen Nielsson, en skräddardräng, dömdes till en bot på 20 mark för ett huvudsår ur vilket benbitar togs ut och 24 mark för två sår och i tillägg till detta sex mark för lytet. Det står uttryckligen att dessa sex mark skulle gå direkt till offret. Det måste ha varit mycket svårt för drängen Swen att betala den totala summan. I detta fall finner vi att tre hantverkare, Botvid grytgjutare, Laurens guldsmed och Joan skräddare, ”räckte handen och lovade för” saköret samt för läkares lön.⁷⁷ Det var inte ovanligt att andra män ”lovade för” någons böter som det kallades på fornsvenska, ibland användes den latinska beteckningen *fideussit* istället.⁷⁸ Exakt vilket ansvar detta medförde är inte klart, men vi får anta att löftesmännen fungerade som garant för att böterna skulle betalas.

Vi kan också notera vad som saknas i tänkeböckernas domar. Till att börja med återfinns inget omnämnande av smärta eller lidande. I dagens Brottsbalk definieras misshandel som att orsaka en annan människa kroppsskada, sjukdom eller smärta. Misshandeln anses som grov om förövaren tillfogat svår kroppsskada eller allvarlig sjukdom. Synnerligen grov är misshandeln om kroppsskadan är bestående eller orsakat synnerligt lidande.⁷⁹ Denna aspekt skiljer det moderna rättstänkandet från medeltidens; smärta och lidande är frånvarande i både lagstiftning och domsprotokoll. Även om skadornas allvar påverkade straffutmätningen och i sin tur var kopplad till offrets lidande, är det inte en faktor som togs med i bedömningen.

En aspekt där rättspraktiken inte avspeglar lagstiftningen är avhugg av kroppsdelar. Att precisera de bötessummor som skulle betalas för olika avhuggna kroppsdelar var uppenbarligen viktigt för lagstiftarna. Detta ser vi däremot inte alls i rättspraxis, eftersom det helt saknas fall som omnämner avhugg av

⁷⁴ Knut Fredrik Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (Lund 1884–1973), ”ofärdhogher.”

⁷⁵ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 46.

⁷⁶ MESt, Sårsmål med vilja 17. Andra fall där hantverkare bötfälls för att ha slagit sina egna drängar: *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 195, 372. Ett intressant fall från 1476 beskriver hur Hanis kopparsmed bötfälldes för att ha slagit sin dräng Peder. Skrivaren har senare tillagt att kopparsmeden dog kort därpå, dräpt av sin dräng. Peder blir benådad och hans böter reducerade på grund av hans fattigdom och för att han försvarade sig själv. *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 53.

⁷⁷ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 85.

⁷⁸ Se till exempel: *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 87, 88, 264, 336. Exempel på det svenska uttrycket ”lovade för”: *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 247, 312, 325, 363.

⁷⁹ Brottsbalken, 3 kap, 5§, 6§. <<https://lagen.nu/1962:700#K3P5S1>>

kroppBLEMAR. Här ser vi alltså en klar diskrepans mellan vad lagstiftarna ansåg var viktigt att utreda och vad som faktiskt inträffade under vardagsbråk och slagsmål i staden. Forskare har tolkat tarifferna som sedvanerätt eftersom de är kasuistiska, det vill säga lagrummen presenteras som specifika fall till skillnad från generella rättsregler.⁸⁰ Detta är sannolikt korrekt, men det påminner oss om att sedvanerätt inte nödvändigtvis baseras på vad som faktiskt hade hänt och som därför behövde regleras, utan på vad lagstiftarna trodde kunde hända. Patrick Wormald kallade denna typ av lagstiftning för ”besatt” i och med att nedtecknarna försökte finna alla möjliga situationer som kunde uppstå och behövde regleras.⁸¹ Detta är på många sätt sant, men i sin besatthet är den också fantasirik och skildrar vad som var möjligt, inte bara vad som var troligt.

Bestraffning och förlikning

Stockholms rådstugurätt kände till lagens bestämmelser och följde dem till en viss punkt. Den använde sig av lagens hierarkier av olika sår och skador och bötfällde förövarna för dessa. I vissa fall har de gjort analogiska tolkningar av lagen. Där stadslagen skriver att man skall bötfällas till sex mark om man drar ett svärd, så använde rådstugan detta för att straffa de som drog kniv. Rådstugan använde lagens definitioner för att hårdra någon, knuffa någon och örfila någon. Före cirka 1480 sågs ett blåmärke som lika allvarligt som att örfila någon men efter detta som ett sår. Rådstugan avviker däremot från stadslagens begreppsapparat för sår. I stadslagen var ett fullsår en mycket allvarlig skada som tydligt separerades från andra sår, men detta återspeglar inte hur termen fullsår används i domstolen. Stockholms rådstugurätt använder begreppen sår, blodsår och fullsår om likvärdiga skador. Undantaget från detta är sår i huvudet som bestraffades hårdare i enlighet med stadslagens bestämmelser.

Rådstugan baserade sin straffutmätning på skadorna som förövaren hade orsakat. I tänkeboken beskrivs sår och blåmärken som klart avskilda och mätbara enheter som alla hade en prislapp. I rättens fokus på skadorna som separata enheter kan vi se lagens anda: Både lag och rättspraxis presenterar kroppen som ett vittne till en händelse, där skador bokstavligen kunde mätas och räknas. Hur denna bedömning gick till – hur de avgjorde att en man hade just tre sår och två blåmärken – framgår inte av tänkeböckerna. Bårdskärarna framträder inte uttalat som vittnen; förutom i ett fall lyser de med sin frånvaro i misshandelsärenden. Gärningsmannens motiv påverkade till synes inte straffutmätningen, och det

⁸⁰ Oliver (2011) s. 13. Thomas Lindkvist, ”Law and the Making of the State in Medieval Sweden: Kingship and Communities”, i Antonio Padoa-Schioppa (red.), *Legislation and Justice* (Oxford 1997) s. 212; Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia: Jordbruket under feodalismen 1000–1700* (Stockholm 1999) s. 23–24.

⁸¹ Patrick Wormald, “*Lex Scripta and Verbum Regis*: Legislation and Germanic Kingship from Euric to Cnut”, i *Legal Culture in the Early Medieval West: Law as Text, Image, and Experience* (London 1999) s. 12.

gjorde inte heller offrets lidande. Istället tillämpade rådstugan ett nästintill automatiserat, effektivt system för att avgöra misshandelsfall.

Flera historiker har konstaterat att den medeltida domstolens mål ofta var att förlika stadens invånare och att rådstugan var en plats för medling och försoning. Detta gällde dock framförallt för mildare former av brott; rådstugan tvekade inte att döma folk till döden för stöld eller dråp. Som Dag Lindström och Eva Österberg skriver var straffutmätningen en blandning av realistisk mildhet och grymhet: Antingen återintegrerades brottslingen i samhället eller förvisades helt.⁸² Våld var på en och samma gång en vardagshändelse men också uttryck för en konflikt som behövde lösas för att bevara friden i staden. Genom att bestraffa den skyldige med böter fick offret kompensation och de två parterna kunde försonas. Dessutom ville naturligtvis staden och kungen ha sin del av böterna. I linje med detta vill jag framföra en hypotes om hur bötessystemet i 1400-talets Stockholm kan ha fungerat i praktiken. Enligt min tolkning är den summa som anges som saköre det maximala belopp som förövaren kunde krävas på. Summan efter *tenetur* gick till kung och stad, och de lämnade det sedan öppet för de två parterna att förlikas om målsägarboten. Eftersom bötesbeloppen i de flesta fall svårigen eller omöjligen kunde betalas på plats och eftersom detta dessutom var ett samhälle vars invånare inte använde mynt särskilt ofta, måste betalningen ha gått till på annat sätt. Sannolikt skedde betalningen över tid, med delbetalningar, men också i form av arbete eller tjänster. Stadslagen öppnar för denna möjlighet. Lagen stipulerar att om den dömde inte kunde betala boten så skulle han gå till arbete först för målsägaren och sen för kung och stad.⁸³ En möjlighet är att förlikningen mellan de två parterna om hur betalningen skulle gå till, och även den slutliga summan, skedde utanför domstolen. Rådstugan blandades bara in igen om konflikten inte kunde lösas.⁸⁴

Ett fall vittnar om detta förfarande. Vi har redan mött Olaff Rytter, borgaren från Uppsala. Han bröt ett revben när Andres Jonsson knuffade honom. Andres var inte vem som helst: Han var en av borgmästarna i Stockholm. Han dömdes till en bot på 36 mark för att ha skadat Olaff och efter detta står *tenetur* fem mark. Skrivaren har vid ett senare tillfälle strukit över *tenetur*-summan och lagt till anteckningen att den andra borgmästaren, rådet och kungens fogde benådade honom. Det är kanske inte förvånande att Andres slapp betala den sistnämnda summan om den gick till stad och fogde.⁸⁵

I detta fall är det tydligt att *tenetur*-beloppet inte är hela boten. En senare notis tydliggör att Andres fortfarande förväntades betala Olaff Rytters del av boten. Vi vet detta enbart på grund av att Andres tydligen var ovillig att göra rätt för sig.

⁸² Österberg & Lindström (1988) s. 156–158. Se också: Österberg (1995) s. 119–120; Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna* (Stockholm 1996) s. 24.

⁸³ MESt, Rådstugubalken VIII.

⁸⁴ Dock fick man inte betala böter i hemlighet till målsägaren utan att fallet togs upp inför rätta. MESt, Rådstugubalken X.

⁸⁵ Det finns många fall där stadskrivaren noterat att den dömde benådats från *tenetur*-beloppet vilket ofta då har blivit överstruket.

Rådet påminde honom åtta månader efter domen att han skulle betala målsägarboten. Två dagar senare gjorde Andres till slut det; Olaff Rytter kom inför rätten och berättade att Andres hade betalat honom 16 mark, en summa som han var nöjd med.⁸⁶ Vad skulle då Andres enligt lagen betala? Misshandelsböter skulle treskiftas och då borde varje tredjedel alltså vara tolv marker. Summan som Olaff fick var, med andra ord, högre än en tredjedel, medan det angivna *tenetur*-beloppet var betydligt lägre än de två-tredjedelar som stad och kung skulle erhålla. Som nämnts var *tenetur*-summan i regel mycket lägre än bötesbeloppet: 20 procent av det angivna saköret.⁸⁷ Min föreslagna tolkning av detta system är att kungens fogde och rådet relativt konsekvent sänkte sin del av böterna, med syfte att förbättra möjligheten för förövaren att göra rätt för sig och därmed för de två parterna att förlikas. I några fall innebar det alltså att målsägaren erhöll en högre summa än vad som borde ha utgått. Hur dessa förhandlingar gick till och vilka summor som sedan bytte händer påverkades med stor sannolikhet av kontexten: de inblandades sociala ställning framförallt. Den högre målsägarboten i detta fall kan då förklaras utifrån de två parternas höga sociala ställning och förmögenhet.

I senmedeltida Stockholm ledde våldsanvändande i regel inte till skam eller stigma för förövaren. Detta blir också tydliggjort av fallet ovan: Andres var en av borgmästarna och hans brott hade ingen inverkan på hans delaktighet i rådet och stadens styrelse. Fysiskt våld kunde användas av alla, oavsett social ställning och kön. Kvinnor brukade våld i betydligt lägre grad än män (om vi går efter tänkeböckerna), men när de gjorde detta behandlades de precis som män. Deras handlingar beskrevs på samma sätt och bestraffades enligt samma system med fokus på konsekvenserna. Det som var viktigt för rådet var att konflikterna inte eskalerade och störde friden som tillät stadens näringsliv att fungera.

⁸⁶ *Stockholms tänkeböcker 1474–1483*, s. 306, 342.

⁸⁷ Ekholst (1999) s. 12.

”Upgången till Policen och dess arbetsrum är uti en trång och mörk gränd; med mörka trånga och branta trappor” – upplevelser av Stockholms första polishus kring sekelskiftet 1800

Tobias Osvald

Det första polishuset i Stockholm, vilket brukades under åren 1776–1792 och 1797–1818, är ett föga belyst fenomen. Dels i så måtto att Poliskammarens lokaler hitintills endast behandlats översiktligt av forskningen, dels i bokstavlig bemärkelse då lokalerna var i beryktat dåligt skick och hade bristfällig belysning. En undersökning av det första polishuset och dess roll i polisverksamheten ger en fördjupad förståelse av ordning i det tidigmoderna Stockholm.

I skrivelser mellan ämbetsmän finns omfattande redogörelser för hur byggnadens läge i en trång och solfattig gränd bara förvärrades av att lokalerna var mörka, stinkande och kalla. Dylka klagoskrifter, uppkomna i en väldigt specifik kontext, bör behandlas varsamt men utgör samtidigt en viktig pusselbit för att utveckla förståelsen kring en specifik byggnad och myndighetsplats faktiska förhållanden. Utöver klagoskrifterna förekommer lokalerna ibland även i det rättsliga materialet som uppstod genom den ordinarie verksamheten. I dessa källor går att se vilka människor som rörde sig där, hur bråk kunde uppstå i och med processerna i polisdomstolen, hur varor ibland smugglades in till arresteranter och hur eventuellt stöldgods kunde undan gömmas. Bortom skrivelser och det rättsliga materialet finns även handlingar relaterade till renoveringar som ger ytterligare insikt i upplevelsen av byggnaden för de stockholmare som rörde sig i lokalerna, frivilligt eller ofrivilligt. Här tar jag stor inspiration från Dag Lindströms senare forskning som fokuserat på just återskapandet av rumsliga praktiker i specifika byggnader med stöd i olika sorters material. Eftersom det i föreliggande fall inte handlar om någon bostad eller verkstad kommer ett särskilt slags förhållande mellan hus och människor att belysas.

Kontext och ingång

I denna text avser jag utforska och utveckla hur lokalerna som utgjorde Stockholms första polishus påverkade och påverkades av polisverksamheten. Som jag redogjort för i min avhandling finns det goda skäl för att kalla den Kungliga Poliskammaren för Sveriges första polis. Detta är fallet utifrån organisationens syfte och beskrivning, utifrån vad som idag skulle kännas igen som en polisorganisation med det övergripande ansvaret för ordningens upprätthållande och utifrån att det var precis i detta skede som polisbegreppet kom att börja anta den betydelse som det har idag.¹ Poliskammarens första lokaler går därmed med rätta att kalla för inte bara Stockholms utan också Sveriges första polishus.

Den Kungliga Poliskammaren kom under sin existens att inhysas på en mängd olika platser. Av intresse här är som sagt de tidigaste lokalerna. Utöver den symboliska betydelsen har det sin förklaring dels i att det är den lokal som Poliskammaren innehade längst och dels i att källorna härom är mest utförliga. Dessa första lokaler låg i direkt anslutning till överståthållarbostället. Placeringen var logisk eftersom kammaren organisatoriskt var direkt underordnad Överståthållarämbetet. Överståthållaren huserade i egenskap av konungens ställföreträdare i Stockholm i det Tessinska palatset, den ståtliga barockbyggnad mitt emot slottet som idag utgör landshövdingeresidens för Stockholms län. Poliskammarens lokaler låg i en flygelbyggnad på fem våningar plus källare och krypvind i hörnet av vad som idag är Trädgårdsgatan och Skeppar Olofs gränd. I en kort kungörelse som kom bara några dagar innan Poliskammaren öppnades framhävdes adressen och överståthållaren poängterade att verksamheten skulle vara öppen och tillgänglig för stadens befolkning: ”en och hwar icke obetagit, at på hwad tid af dagen, som hälst, hos Öfwer-Ståthållare-Embetet uti Politie-rummen angifwa alt thet, som i mer eller mindre mohn är skridande emot god ordning och Police”.² Platsen kallades under perioden *polisgränd* i folkmun.³ Dessa lokaler brukades av Poliskammaren under åren 1776–1792 och 1797–1818.⁴

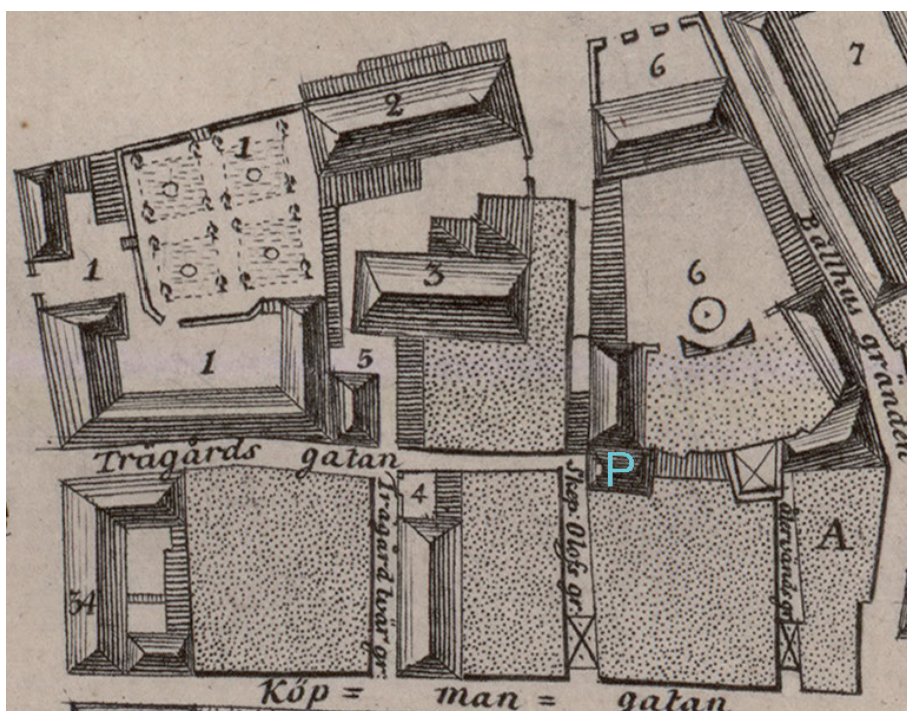
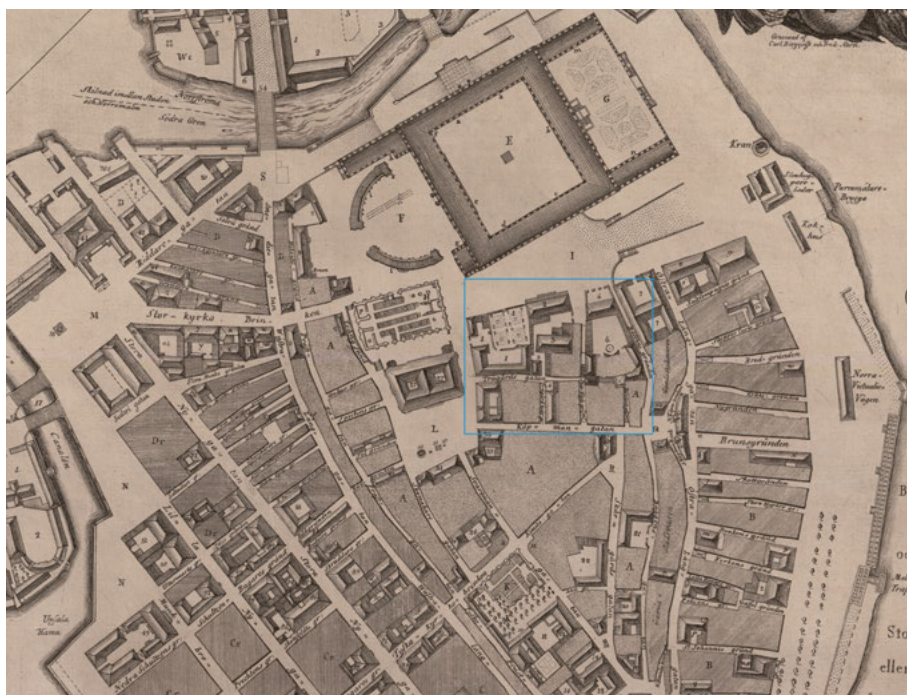
I figur 1 och 2 visas detaljer från Jonas Brolins kända karta över stadsön. Figur 1 visar polishusområdets placering på stadsön i relation till Kungliga slottet, Slottsbacken, Storkyrkan och staden i övrigt. På figur 2, som visar området i närbild, är överståthållarbostället angivet med nummer 6 och Poliskammarens flygel har märkts upp av mig med bokstaven P.

¹ Tobias Osvald, *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (Uppsala 2022) s. 55–56, 60–65; Josefine Berndt, *Polisfrågan i svensk politik: Reform och institutionell förändring 1875–1965* (Stockholm 2023) s. 35–38, 346.

² Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse, Angående then nya Politie-Inrättningen här i Staden, som med then 22 i thenne April månad kommer at taga sin början, Gifwen Stochkolm then 17 April 1776, Årstrycket, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).

³ Claës Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm: Anteckningar ur tryckta och otryckta källor* (Stockholm 1882) s. 578–579.

⁴ Åren 1792–1795 bedrevs verksamheten i Indebetouska huset, längre upp på slottsbacken, 1795–1797 i Sparreska palatset på Riddarholmen och 1818–1852 i det Sundsvallska huset på Helgeandsholmen. För mer information om dessa övriga lokaler, se Nils Staf, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850* (Stockholm 1950) s. 60–61, 225–226, 343–344; Osvald (2022) s. 67–69.

Figur 1 & 2. Detalj från Grundritning över Stockholms stad nr. 1 tillika med en del av förstäderna Norr- och Södermalm, 1771, Jonas Brolin (1731–1804). Källa: Brolin 1771 Karta över Gamla Stan, Stockholmskartor, Stockholms stadsarkiv.

Mats Berglund har i sin avhandling om upplopp och gatubräk i Stockholm visat på betydelsen av att olika vaktorgan hade sina högkvarter och häkten på ett antal centrala platser i staden. Polishuset på den norra delen av stadsön passar tydligt in i denna bild, centralt placerad och i direkt anslutning till statsmaktens främsta representanter.⁵ Byggnaden var arbetsplats för mellan sextio och sjuttio polisbetjänter, därutöver tillkom Poliskammarens ledning och administrativa personal.⁶

Den generella betydelsen av att kontrollera och organisera specifika platser har i svensk kontext belysts särskilt i antologin *Politiska rum*. Mats Hallenberg och Magnus Linnarsson har i dess introduktion pekat på platsskapande som ett viktigt uttryck för maktanspråk.⁷ Joakim Scherp visar i sitt kapitel i antologin de avgörande praktiska fördelarna för bondeståndet med att samlas i en egen lokal under 1600-talet.⁸ Poliskammarens väsensskilda karaktär gör direkta jämförelser med bondeståndet långsökta, men den övergripande poängen pekar på att verksamheter i det tidigmoderna Stockholm kunde stärkas av goda lokalförutsättningar. Magnus Linnarssons eget kapitel i antologin är än mer relevant. Däri belyses särskilt betydelsen av ändamålsenliga lokaler för ämbetsutövning som något vilket skapade arenor för statsmakt och undersåtar att mötas.⁹ Det bör dock noteras att Linnarssons undersökning ägnas åt större statliga förvaltningsorgan och kollegier under 1600-talet då dessa var under uppbyggnad.¹⁰ Poliskammaren kan förvisso betraktas som statlig, men som organisation sedd var den väsentligt enklare till sin karaktär. Vissa intressanta jämförelser går att utföra trots denna skillnad.

En fråga är vad inrättandet av ett polishus i praktiken innebar för verksamheten. Vad upplevde polisbetjänterna, för att inte säga civilbefolkningen, när de trädde in i polishuset? I denna fundering dras inspiration av Daniel Jütte som på kreativa vis sökt förståelse för upplevelsen av att passera genom en stadsport under tidigmodern tid. Jütte utforskar såväl den symboliska betydelsen av att inträda genom porten som vad det innebar i form av vardaglig praktik.¹¹ Att det var en komplex social praktik framgår tydligt och den enskilde var tydligt utlämnad till portvakternas nyckel.¹² Även Riitta Laitinen har på ett tankeväckande vis poängterat betydelsen av att fånga upplevelsen av fysisk rörelse genom den

⁵ Mats Berglund, *Massans röst: Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848* (Stockholm 2009) s. 76–79.

⁶ Osvald (2022) s. 64.

⁷ Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson, "Introduktion", i Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), *Politiska rum: Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund 2014) s. 9, 15–16.

⁸ Joakim Scherp, "Vi vill ha en lokal! Kampen om riksdagens mötesordning 1617–1634", i Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), *Politiska rum: Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund 2014) s. 201–202, 208, 211–212.

⁹ Magnus Linnarsson, "'Ett wist bequämligitt rum': Byråkratin som platsskapare i 1600-talets Sverige", i Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), *Politiska rum: Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund 2014) s. 215–218.

¹⁰ Linnarsson (2014) s. 219–220.

¹¹ Daniel Jütte, "Entering a city: On a lost early modern practice", *Urban History* 41:2 (2014) s. 204, 215.

¹² Jütte (2014) s. 220–221.

tidigmoderna staden.¹³ På vilket sätt de som trädde in i polishuset upplevde saken kan vara minst lika avslöjande som komplexa rörelser genom stadsrummet.

Metod och material

Föreliggande undersökning av Poliskammarens lokaler blir härmed ett tydligt exempel på den *mikrogeografiska metod* som Dag Lindström tillsammans med medredaktörerna Alida Clemente och Jon Stobart fört fram i en antologi på temat städers små geografier. Mikrogeografisk metod framhäver såväl det abstrakta som det materiella i det studerade rummet och söker i den småskaliga vardagen sociala processer och förhållanden som inte är synliga i större skala.¹⁴ I denna text kommer det till uttryck genom att studien undersöker den specifika byggnadens betydelse för polisverksamheten och de som omfattades av denna verksamhet.

Här tar jag också inspiration av det byggnadsspecifika och källpluralistiska angreppssätt som varit återkommande i Dag Lindströms forskning, särskilt i hans samarbete med Göran Tagesson. Materiella omständigheter och rumslig konkretion utgör där ett oundgängligt sätt att förstå såväl bostäder som arbetsplatser.¹⁵ Central för denna metod är vad de benämner ett *biografiskt perspektiv*, vilket ”strävar efter en integrerad analys av husens och hushållens föränderlighet, att identifiera både variationer och mönster i hus, hushåll och boendekonstellationer, samt att fånga dynamiken mellan hus och människor”.¹⁶ Relationen mellan hem och hushåll blir utifrån detta metodpaket något dynamiskt föränderligt, i kontrast till en ofta dominerande statisk syn på förindustriella städer.¹⁷ Föreliggande undersökning utökar detta perspektiv till att också omfatta offentliga byggnader.

Det bör observeras att Lindströms och Tagessons gemensamma forskning ofta har kombinationen av historiska och arkeologiska observationer som en central komponent. Föreliggande analys kommer i kontrast med detta av praktiska skäl endast att genomföras utifrån bevarade texter. Det kan dock nämnas att byggnaden står kvar och polishuset vore förtjänt av byggnadsarkeologiska studier. Men när de resurser som krävs för något dylikt inte står till buds, som här och ofta annars, måste det textuella materialet vara tillräckligt för stunden. Katrína Navickas har argumenterat väl för att svårigheterna med att genomföra rumsliga analyser av tidigmoderna platser baserade på källor i textform förvisso är stora, men att historiker icke desto mindre kan och måste våga angripa specifika platser och försöka

¹³ Riitta Laitinen, *Order, Materiality and Urban Space in the Early Modern Kingdom of Sweden* (Amsterdam 2017) s. 49–50.

¹⁴ Alida Clemente, Dag Lindström & Jon Stobart, ”Introduction”, i Alida Clemente, Dag Lindström & Jon Stobart (red.), *Micro-geographies of the Western City, c.1750–1900* (London & New York 2020) s. 1–7.

¹⁵ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”On spatializing history: The household as spatial unit in Early Modern Swedish towns”, *METÁ* (2015) s. 47–58.

¹⁶ Dag Lindström & Göran Tagesson, ”Hus och hushåll i den tidigmoderna staden: Ett metodpaket”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 85 (2023) s. 36.

¹⁷ Lindström & Tagesson (2023) s. 30–31.

förstå de rumsliga förhållanden som uppstod där.¹⁸ Oavsett om det är enda sättet att nå fram till en historisk plats för att den inte längre existerar eller för att tillgängliga resurser sätter begränsningar ingjuter detta resonemang hopp. För den som accepterar resonemanget blir det i kontrasterna mellan olika slags källor möjligt att genomföra annars omöjliga mikrogeografiska analyser.

I föreliggande text handlar källmaterialet om handlingar relaterade till Tessinska palatsets renovering cirka 1773–1775 och efterföljande underhåll, skrivelser avseende Poliskammarens lokaler och nedslag i rättsligt material producerade inom ramen för polisens verksamhet från 1776 fram till 1835. Det kan noteras att förordningar och kungörelser endast nämns i förbifarten, vilket är en stor skillnad med Linnarssons undersökning av andra ämbetslokaler där förordningar utgör det huvudsakliga materialet. Som nämnt studerar Linnarsson större statliga organ som i huvudsak etablerades under 1600-talet. I deras förordningar finner Linnarsson detaljerade instruktioner om hur organisationernas lokaler skulle te sig, exempelvis om hur många rum som skulle finnas och hur dessa skulle disponeras, särskilt med fokus på representation.¹⁹ Detaljrikedomen kan kontrasteras med förordningen som inrättade Poliskammaren och angav dess arbetsformer, endast i en passus i samband med att beslutsmandat upptecknas omnämns ”the rum, som i Öfwer-Ståthållare-huset för Politie ärenderne särskildt nu äro inrättade”.²⁰ Frånvaron av närmare detaljreglering är dock i linje med ett av Linnarssons resultat, nämligen att explicita beskrivningar av lokaler försvann under 1600-talets gång allteftersom byråkratin blev mer etablerad och fick en självklar ställning i landet.²¹ Såväl Poliskammarens annorlunda karaktär som förändrade normer kring förordningar förefaller därmed bidra till att det är ett annat slags källmaterial som krävs för att ge insikt om lokalerna. Sådant finns det gott om här.

Tessinska palatset förvärvades av Stockholms stad 1773 med sikte på att det skulle bli överståthållarboställe.²² En omfattande renovering företogs och bland arkitekternas papper finns bevarat sådant som dagsverkslängder, verifikationer och diverse anteckningar som rör löpande underhåll av fastigheten och möblering av lokalerna.²³ I Bemedlingskommissionens arkiv finns, förutom handlingar relaterade till själva införskaffandet, även ett utförligt protokoll från en

¹⁸ Katrina Navickas, ”Thirdspace? Historians and the spatial turn, with a case study of political graffiti in late eighteenth- and early nineteenth-century England”, i Sam Griffiths & Alexander von Lünen (red.), *Spatial cultures: Towards a new social morphology of cities past and present* (London 2016) s. 74–75.

¹⁹ Linnarsson (2014) s. 220–228.

²⁰ Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning, Angående Policens förbättrande här i Residence-Staden, Gifven Stockholms Slott then 13 Februarii 1776, Årstrycket, Uppsala universitetsbibliotek, 10 §.

²¹ Linnarsson (2014) s. 229–232.

²² W. Legran (pseudonym för Fredrik Ulrik Wrangel), *Tessinska palatset: Ett bidrag till öfverståthållarehusets i Stockholm historia* (Stockholm 1912) s. 23–24.

²³ Volym 1, 1774–1808, II Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebostället, 0176C Börs-, bro- och hamnbyggnadskommitté, Arkitekternas papper, Stockholms stadsarkiv.

genomgång av de nyrenoverade lokalerna den 4 januari 1776.²⁴ Härutöver finns i Stockholms stadsarkivs gamla ritningssamling en planritning med tillhörande planbeskrivning som stadsarkivet spekulerat härrör från cirka 1775.²⁵ Genom dessa källor går det att i viss mån följa renoverings- och underhållsprocessen för att därigenom komma lokalerna väldigt nära. Detta material kan sammantaget jämföras med delar av det som Ulrik Langen använder för att belysa förödelsen av en misstänkt bordell som genomfördes av uppretade folkmassor i Köpenhamn i januari 1772 i samband Struenseeaffärens upplösning. Förstörelsen av föremål och byggnad är inte direkt jämförbara med en omfattande renovering, men visar på sätt att nå fram till byggnaders historiska materiella verklighet.²⁶

När det var dags för Poliskammaren att 1776 ta sina lokaler i besittning föll det på överståthållare Carl Sparre att se till att de blev möblerade. I skrivelser mellan honom och hovintendenten Carl Fredrik Adelcrantz och riksmarskalken Hans Henrik von Liewen ges viss insyn i de ursprungliga prioriteringarna för lokalerna.²⁷ En senare skrivelse från överståthållare Carl Mörner som överlämnades till Kungl. Maj:t år 1813, långt in på Poliskammarens andra vistelseperiod i samma lokaler, ger en fördjupad och mörkare bild av tillvaron där.²⁸

Slutligen finns Poliskammarens eget arkiv. I diarieböcker infördes löpande varje ärende som kammaren hanterade. Notiserna består av klargörande sammanfattningar som beskriver kärnan i varje ärende och vilka parter som var inblandade.²⁹ Genom dylikt material, egentligen inte alls framställt med polishuset självt i åtanke, går det således att bilda sig en uppfattning om hur flödet av människor kunde se ut. Detta perspektiv ger tillsammans med övriga källor en mer heltäckande bild av Poliskammarens faktiska framväxt. Stegvis går det att se hur polishuset fick sin struktur, sina inventarier och till sist fylldes med kött och blod.

Införskaffande och underhåll

Som redan nämnt tog Stockholms stad över Tessinska palatset 1773. I stadsarkivets gamla ritningssamling finns en odaterad och osignerad ritning vid namn ”Facade af Öfver Ståthållare Bostället mot Slottsbacken”. Vid Stockholms stadsarkiv har man spekulerat att ritningen med tillhörande material har skapats i

²⁴ Volym 1, 1773–1863, F 5 Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebostället, 0165 Bemedlingskommissionen, Stockholms stadsarkiv.

²⁵ GS 16:1 (planförklaring), GS 16:2–3 (planritningar), 0085 Gamla Ritningssamlingen, Stockholms stadsarkiv.

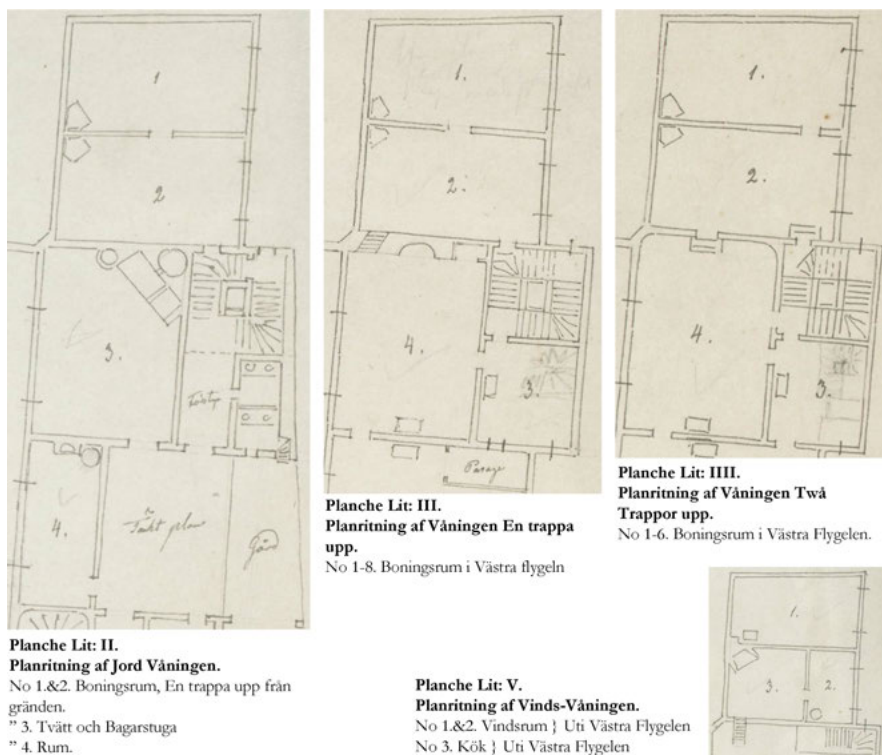
²⁶ Ulrik Langen, ”Representing a disreputable home”, i Alida Clemente, Dag Lindström & Jon Stobart (red.), *Micro-geographies of the Western City, c.1750–1900* (London & New York 2020) s. 79–81.

²⁷ Volym 89, 1776, B1A Registratur, huvudserien 1667–1878, 0018 Överståthållarämbetets äldre kansli, SSA; Volym 13, 1773–1781, 3 Riksmarskalken, I Kungliga hovet, 1135 Allmänna verks, ämbetsmäns, direktions m fl skrivelser till Kungl. Maj:t 1600t–1840, Riksarkivet i Stockholm.

²⁸ Volym 125, 1813, 13 Skrivelser från överståthållaren i Stockholm, 1134 Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t 1600t–1840, Riksarkivet i Stockholm.

²⁹ C 1a1 Diarium, 01 Äldre Poliskammaren, ÖÅ 0021 Överståthållarämbetets för polisärenden 1, Stockholms stadsarkiv. För en mer omfattande beskrivning av arkivet, se Osvald (2022) s. 33–37.

samband med att överståthållaren efter renoveringen flyttade in i Tessinska palatset 1775. Utöver fasadritningen finns planförklaringar samt planritningar, utförda av en annan hand än fasadritningen, som uppenbart hänger samman.³⁰ Det är mycket möjligt att dessa dokument är uppförda efter renoveringen och korrekt bör tillskrivas 1775, men det är omöjligt att veta säkert. Intrycket av att dateringen någorlunda stämmer stärks dock genom att undersöka ritningarna i relation till besiktningssmaterial från året därpå. Eftersom det inte finns några andra planritningar från sent 1700- och tidigt 1800-tal är en dylik ingående jämförelse nödvändig. För denna undersökning är jämförelsen enda sättet att säkerställa användbarheten av en oundgänglig källa för det eftersträvade mikogeografiska angreppssättet. Planritningarna för oss nämligen närmare den specifika platsen och ger en djupare förståelse av de rörelser i rummet som annars endast finns skriftligt re presenterade. På vilket sätt de olika källorna hänger ihop blir bara tydligt genom att i detalj gå in på själva planritningarna och -förklaringarna.

Figur 3. Detaljer och citat från GS 16:1 (planförklaring), GS 16:2-3 (planritningar), 0085 Gamla Ritningssamlingen, SSA.

Det som presenteras ovan i figur 3 är just de delar från planritningarna och tillhörande planförklaringar som berör den del av Tessinska palatset som Poliskammaren huserade i. Mer specifikt består den markerade byggnaden P på kartan

³⁰ Ritning över Tessinska palatset, Överståthållarehuset, Stockholmskällan, Stockholms stad, <<https://stockholmskallan.stockholm.se/post/33006>> (20/12 2023).

ovan (figur 2) av rummen som på "Jord Våningen", "En trappa upp" och "Två Trappor upp" numrerats med 1 och 2, samt på "Vinds-Våningen" numrerats med 1, 2 och 3. Härutöver fanns en ej bevarad planritning, vilken tack vare att planförklaringen är komplett kan utläsas ha visat två boningsrum med ingång direkt från gränden, samt tre välvda källarvalv. Källarvalven och samtliga rum på ritningarna ovan nåddes genom det kvadratiske trapphuset till höger i ritningarna. På så vis går det hos planritningarna att identifiera samtliga våningar som finns i huset än idag. Som framgår av de citerade planförklaringarna ovan skiljs inte flygelns rum ut från mängden boningsrum i övrigt. Det faktum att flygelns rum vid planritningarnas tillkomst ännu inte hade tilldelats någon myndighetsrelaterad funktion stärker föreställningen om att detta material är från 1773–1775 och upprättades inför eller precis efter renoveringen. Att flygelns rum tilldelades funktioner för Poliskammaren omgående efter renoveringen går nämligen att konstatera med hänvisning till nästa källa.

Den 4 januari 1776 genomförde Stockholms Bemedlingskommission en inspektion av fastigheten tillsammans med överståthållaren Carl Sparre. Protokollet från denna "syn och besiktning" av palatset är noggrant och detaljrikt.³¹ Besiktningsprotokollet använder en helt annan numrering än nyssnämnda ritningar men om det fanns några egna planritningar till protokollet har dessa inte bevarats. Trots olika numreringar går det med viss ansträngning att kombinera besiktningsprotokollets beskrivningar med det de tidigare planritningarna visar. Jämförelsen försvåras av att Poliskammarens flygel till höjden skiljer sig en halvvåning från det angränsande palatset i övrigt. Höjdskillnaden i sig är inget problem, men i föreliggande fall väljer dessa två källor att tillskriva flygelns delar olika våningar i relation till palatset i övrigt, vilket kan försvåra tolkningarna. Källarvåningen är trots detta oproblematiske. Besiktningsprotokollet anger att det fanns två källare under det så kallade lilla huset med gluggar mot gränden, vilket motsvaras väl av planförklaringen till den ej bevarade planritningen som ska ha visat källarvalv.

När det kommer till det som besiktningsprotokollet kallar för *Första Våningen* är det tydligt att det är planritningens "Jord Våningen" som beskrivs, förutom när det kommer till just polishuset här i fokus. Där presenterar protokollet nämligen två vaktrum för polisbetjäningen med särskild ingång från gränden och fönster med galler, vilket svarar väl mot den frånvarande planritningen och förhållandet på markplan idag.

Besiktningsprotokollet anger att på *Andra Våningen*, tillika nummer 1 och 2 av planritningens "Jord Våningen", fanns Poliskammarens förmak med enkla brädgolv och vävbeklädda väggar, vilket ledde in till ett sessionsrum med ornerade lister och en målad dessus-de-porte omgiven av en förgylld ram.

Ytterligare en trappa upp anger besiktningsprotokollet *Tredje Våningen*, tillika nummer 1 och 2 av planritningens "Våningen En trappa upp", som

³¹ Volym 1, 1773–1863, F 5 Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebo-stället, 0165 Bemedlingskommissionen, Stockholms stadsarkiv.

Poliskammarens kansli och arkiv, enklare inredda med målade väggar samt med ett väggfast skåp i flera avdelningar.

Här förefaller det som att besiktningsprotokollet hoppar över en våning. Det är oklart vad detta beror på, men nästa våning som beskrivs är vinden. Eventuellt har hoppet att göra med att flygelns halvvåningar hamnade ur fas med våningsordningen för palatset i övrigt, varvid den som skrev besiktningsprotokollet gjorde en miss. Om så är fallet förefaller det sannolikt att det är stadsfiskalerna, i egenskap av stadens åklagare och polisbetjänernas överordnade, och deras kontor på två rum som hör hemma på denna saknade våning. I besiktningsprotokollet omnämns stadsfiskalernas kontor som liggandes på *Första Våningen*, men sett till ordningen av genomgången kommer det sist på våningen och osannolikt långt från polisverksamheten i övrigt, vilket kan vara en indikation på en eventuell miss. Att fiskalskontoret låg i polisflygeln på en våning mellan kansli och arkiv respektive vindsvåningen, tillika nummer 1 och 2 av planritningens "Våningen Twå Trappor upp", framstår som ett tänkbart scenario och stärks av ytterligare källor som behandlas nedan.

Vindsvåningen beskrivs i besiktningsprotokollet ha bestått i ett boningsrum för polisvaktmästaren med två små fönster, ett därvid avdelat kök med en hörnspis och ytterligare ett kontorsrum som skiljts från boningen i övrigt. Slutligen nämns också att det från köket fanns en stege till en lucka i taket med en låg krypvind över rummen. Beskrivningen stämmer väl överens med planritningens nummer 1, 2 och 3 på "Vinds-Våningen".

Genom denna närgående läsning av två olika källor som sannolikt producerats nära varandra i tid har det således blivit möjligt att närma sig en bättre förståelse av polishusets beskaffenhet. Därmed inte sagt att föreliggande läsning är självklar och enkel. För egen del har det varit nyttigt att besöka byggnaden och utforska trapphuset samt våningen en trappa upp, idag huserande Tessinsällskapet, som analytiskt stöd. Om något visar det på problemet med att angripa fysiska platser endast genom skriftligt material. Kontrasterna mellan planritningarna och besiktningsprotokollets hantering av polishusets våningar går ändå endast att lösa ut med viss osäkerhet.

Det är möjligt att Bemedlingskommissionen begick misstag vid protokollförandet av rundvandringen, men likaså kan det tänkas att vem som än upprättade planritningarna förenklade förhållandet. Vid en övergripande jämförelse av planritningarna och protokollet, sett till hela Tessinska palatset, är det uppenbart att man inte nödvändigtvis alltid betraktat en identisk byggnad. Planritningarnas förklaringar beskriver ibland rum och passager som besiktningsprotokollet helt verkar saknas. I gengäld beskriver besiktningsprotokollet ibland delar av byggnaden som förefaller ha varit uppdelade i många fler rum än vad planritningen gör gällande. Därför kan det tänkas att planritningen upprättades i anslutning till renoveringen men innan den var genomförd. Oavsett är det inte något som förefaller ha påverkat polishusflygeln i större utsträckning, men diskrepanserna visar på tidigmoderna byggnaders föränderlighet.

Denna föränderlighet hos palatset ligger i linje med Lindströms och Tagessons argument om att för mycket fokus vid analyser av byggnader inte bör ligga på själva byggnadsfasen. Mycket finns att lära genom en nyfikenhet och öppenhet gällande senare förändringar och ombyggnationer. Det ”dynamiska förhållandet mellan konstruktion och bruk” bör inte tappas bort.³² Denna poäng illustreras tydligt av den omfattande renoveringen av Tessinska palatset, men också av dess löpande anpassning och underhåll. Bland arkitekternas papper finns som nämnt gott om dagsverkslängder och verifikationer som visar att arbetet inte upphörde 1775. Murare, timmermän och flera andra yrkesgrupper fortsatte dyka upp för att hålla efter och anpassa byggnaden efter verksamhetens behov.³³ Här skulle byggnadsarkeologiska metoder på lokalerna kunna stå för ett värdefullt bidrag i arbetet med att reda ut de oklarheter och diskrepanser som textmaterialet presenterar.³⁴ Trots frånvaron av arkeologiska undersökningar har det nu tack vare den ingående jämförelsen av skriftliga källor gått att bilda en grundläggande uppfattning om hur polishusets rumsfördelning strukturerades. Denna uppfattning föranleder frågan hur interiören och tillvaron därinom egentligen såg ut sedan lokalerna tagits i bruk.

Tillträde och tillvaro

En del information står att finna om de första ansatserna att få polishuset möblerat. Som redan nämnts skickade överståthållare Carl Sparre skrivelser till såväl hovintendenten Carl Fredrik Adelcrantz som riksmarskalken Hans Henrik von Liewen i början av mars respektive april 1776. Sparre äskade hos båda parter till Poliskammarens sessionsrum ett sessionsbord med läderöverdrag och blått kläde runtomkring, en blå sammetshimmel, en stor länstol, två mindre länstolar samt sex karmstolar och två klädda pulpeter. Till förmaket efterfrågade Sparre en enk-lare pulpet för vaktmästaren, två karmstolar samt bänkar längs med väggarna för polisbetjänter och parter i olika ärenden att sitta och vänta på. Slutligen var det kansliet som Sparre önskade få möblerat med en större pulpet som kunde rymma tre personer, samt därutöver fyra karmstolar och ett stort skåp för dokument-förvaring.³⁵

Sparres förfrågan ger en insyn i vad som ansågs vara prioriterat för Poliskammarens verksamhet. Något som kan noteras är blandningen av rent praktiskt möblemanng för väntande och administration och de mer representativa föremålen för sessionsrummet. Av besiktningen som Sparre genomförde bara några månader innan han skickade skrivelserna framgår att just sessionsrummet stack ut i fråga om ornament och det framstår som tydligt att möblemanget skulle leva upp

³² Lindström & Tagesson (2023) s. 33.

³³ Volym 1, 1774–1808, II Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebostället, 0176C Börs-, bro- och hamnbyggnadskommittéerade, Arkitekternas papper, Stockholms stadsarkiv.

³⁴ Lindström & Tagesson (2023) s. 36.

³⁵ Volym 89, 1776, B1A Registratur, huvudserien 1667–1878, 0018 Överståthållarämbetets äldre kansli, 4/3, 10/4, Stockholms stadsarkiv.

till denna nivå. Det kan dock noteras att tanken på en blå tronhimmel i sammet avfärdades av Kungl. Maj:t som opassande. Här fanns det således en skillnad i syn på Poliskammarens dignitet. Polisen hade uppenbarligen inte representation som en lika central uppgift som Linnarsson har funnit i sin studie av större statliga förvaltningsorgan och kollegier.³⁶

I övrigt bifölls äskandet med smärre modifieringar, dock först den 25 april 1776, vilket var tre dagar efter att Poliskammaren öppnat för allmänheten.³⁷ Korrespondensen kring polisens tillträde till lokalerna avslöjar således sådant som att sessionsrummet mycket riktigt märkte ut sig och rymde närmare tio sittande personer, för att inte nämna stående dito. I förmaket togs polisbetjänter och privatpersoner emot och tilläts sätta sig längs väggarna. Dylik inredning var åtminstone tanken, även om det kan ha dröjt en bit efter öppnandet innan Poliskammarens lokaler var fullt möblerade. Dessa ambitioner som fanns vid tillträdet går att kontrastera med vad som framkommer i senare källor som visar på en mer problematisk tillvaro i lokalerna för såväl polis som befolkning.

Med tiden ansågs Poliskammaren nämligen vara i behov av nya lokaler och verksamheten huserade på andra adresser mellan 1792 och 1797, men blev sedermera tvungen att återvända till Tessinska palatset.³⁸ Denna andra vistelse framstår med tiden som allt annat än problemfri eftersom det vid 1813 befanns vara så pass odrägligt, bland annat på grund av en verksamhet som hade att hantera fler fall med åren, att alternativt omgående behövde undersökas. En utförlig skrivelse om läget författades av dåvarande överståthållare Carl Mörner och ingavs till Kungl. Maj:t.³⁹ Samtliga citat som följer fram till och med nästa rubrik är från denna skrivelse.

Mörner betonade redan i början av sin skrivelse att det inte längre var möjligt att ta emot den mängd människor som hade ärenden hos polisen och att de anställdas förmåga att behålla hälsan och genomföra sitt arbete var hotad. För den som sökte sig till Poliskammaren beskrivs att ”uppgången till Polisen och dess arbetsrum är uti en trång och mörk gränd; med mörka trånga och branta trappor”. Lokalerna beskrivs vidare som mörka, trånga, låga, svåra att vädra, fuktiga, stinkande och väldigt kalla under vintern. Denna bild och den organisering av rummen som framkommer bör rimligen stämma hyfsat väl överens med omständigheterna från 1776 och framåt eftersom organisationen i stort hade relativt oförändrade ansvarsområden och polisbetjäntantal under denna period.⁴⁰

På bottenplan fanns två vaktrum och på vinden fyra trappor upp små kalla boningsrum för polisbetjänter. Om den där ovan liggande krypvinden anges att

³⁶ Linnarsson (2014) s. 220.

³⁷ Volym 13, 1773–1781, 3 Riksmarskalken, I Kungliga hovet, 1135 Allmänna verks, ämbetsmäns, direktions m fl skrivelser till Kungl. Maj:t 1600t–1840, 25/4, Riksarkivet i Stockholm.

³⁸ Staf (1950) s. 61, 225–226, 343. Se även not 2 ovan.

³⁹ Volym 125, 1813, 13 Skrivelser från överståthållaren i Stockholm, 1134 Kollegiers m fl, landshövdingars, hovrätters och konsistoriers skrivelser till Kungl Maj:t 1600t–1840, 12/11, Riksarkivet i Stockholm.

⁴⁰ Osvald (2022) s. 64, 70–71; Staf (1950) s. 486–487.

den vid denna tid användes som extra arkiv där handlingar som inte fick plats i övriga rum placerades, bara för att där ”af mögel och röta aldeles förderfwat”. Funktionen för dessa våningar stämmer väl överens med vad som framkommit ovan i genomgången av planritningen och besiktningsprotokollet.

Vad gäller övriga rum förefaller viss rockad ha skett. Sessionsrummet med tillhörande förmak anges vid denna tid befinna sig på våningen tre trappor upp, precis under vindsvåningen. Det som tidigare sannolikt var stadsfiskalernas kontor hade blivit centrum för kammarens verksamhet. Det är svårt att uttala sig säkert om varför sessionsrummet flyttades upp ett par våningar, men måhända hade det delvis med ljusinsläpp att göra. Sessionsrummet anges dock i Mörners skrivelse vid denna tid som aldeles för lågt och mörkt. Trots att det låg så högt upp i huset var man tvungen att bruka ljus även på sommaren om vädret var mulet. Om sessionsrummet sägs vidare att ”utdunstningen och stanken af Arresterade och osnygge personer, som efter där måste emottagas försämrå luften och göra wistandet för dem, som derstädes hafwa sine dageliga göromål, motbjudande och för hälsan äfwentyrligt”.

Vidare var det också så kallt att kakelugnen var otillräcklig för uppvärmningen vintertid, och eftersom samlingen av människor gjorde luften så dålig att man behövde ventilerå genom att öppna fönster fick tjänstemännen ofta sitta med överrockar och galoscher på. Från sessionsrummet avdelades genom en enklare plankvägg ett litet audiensrum för polismästaren att hantera hemliga ärenden. Detta audiensrum fick även tjåna till förvaring för såväl arkivhandlingar som ytterplagg. Dessa två rum nåddes genom förmaket, vilket var sparsamt inrett och ägnat åt anmålare och parter i olika mål att sitta och vänta. Förmaket var dock också ”beståndigt upfyld af elaka dunster” och låg genom några trappsteg även i direkt anslutning till två arrestantrum för brottslingar. Arrestantrummen låg därmed utanför flygeln, i vad som på planritning IIII ovan anges vara rum nummer 4. Fångar med bleck om fötterna behövde således transporteras genom det redan överfulla förmaket. Av dessa anledningar menade Mörner att förmaket var obrukbart som väntrum för finare folk och dessa fick således också trånga sig in i sessionsrummet i avvaktan på sin tur.

På våningen två trappor upp från gatan skedde fortfarande en stor del av det vardagliga operativa arbetet. Mörners skrivelse anger, i likhet med övriga källor, att denna våning tidigare huserat sekreterarens arbetsrum och Poliskammarens kansli. Vid tiden för skrivelsen hade våningen tagits i anspråk för dokumentationen över Stockholms invånare. I flyttningstider, då tjänstefolk fick byta tjänst och flytta, blev dessa expeditiönsrum så överfulla att köerna sträckte sig ned genom trapphuset och ut på gatan. Här finns således en delförklaring till att polisens övriga verksamhet i lokalerna blivit trångd.

Precis som besiktningsprotokollet förefaller skrivelsen härefter missa att beskriva en våning. Efter våningen två trappor upp anges aldrig något specifikt om ytterligare en våning en trappa upp, nästa dylika angivelse är vaktrummen på bottenplan. Det som dock presenteras är stadsfiskalernas kontor vilka, precis som i besiktningsprotokollet, anges uppta två rum på en ospecificerad våning. Givet att

skrivelsen redogör för våningarna uppifrån och nedåt, och stadsfiskalernas kontor anges precis på denna plats i turordningen, framstår det som sannolikt att fiskalskontoren vid denna tid låg en trappa upp från gatan, i vad som tidigare varit förmak och sessionsrum. Det framstår således som sannolikt att det skett ett våningsbyte mellan dessa delar av verksamheten vid återflytten. I stadsfiskalernas kontor delgavs polisbetjäningen sina dagliga order och uppdrag. På grund av den växande angränsande verksamheten hade dessa rum även fått börja tjäna som platser där resande som ankom till staden skulle anmäla sig. Kombinationen av de två väsensskilda verksamheterna i samma rum beskrivs av Mörner ”medföra otrolig olägenhet”.

Skrivelsen från 1813 avrundas med att beskriva ”dessa odugliga Embetsrum” som otillräckliga och ovärdiga huvudstaden, särskilt när utlänningar och stadens invånare av alla stånd stundvis måste besöka dem och ”böra emottagas i anständiga Rum”.

Även om överståthållare Mörner sannolikt avsiktligt målade upp läget i så mörk dager som möjligt för att få till stånd nya lokaler och utökade resurser så är det även med en försiktig läsning en pressad och stökig verksamhet som framträder. Särskilt med tanke på det antal fall som dagligen registrerades i kansliet respektive behandlades i sessionsrummet med alla inblandade parter, något som behandlas närmare nedan. Det är också tydligt att lokalernas skick faktiskt hade en skadlig inverkan på exempelvis Poliskammarens administration och medförde att arkivmaterial skadades eller gallrades bort.⁴¹ Behovet var således uppenbart och förslag på alternativ diskuterades tämligen omgående av Kungl. Maj:t med anledning av skrivelsen. Det skulle dock dröja ytterligare fem år innan alternativa lokaler fanns tillhanda och Poliskammaren kunde flytta.⁴²

Om planritningarna och besiktningsprotokollet gav insikt i polishusets struktur så visar dessa skrivelser hur lokalerna fylldes inte bara med inventarier utan också med människor som skulle utöva sitt värv. Materialets fokus ligger framför allt på Poliskammarens anställda och frivilliga besökare, men också arresteranter kan skönjas. Uppenbart är hur den mänskliga dimensionen fördjupar förståelsen av polishuset. Byggnadens biografi blir också tydligare eftersom det går att se hur delar av verksamheten förflyttades mellan våningar under olika perioder. Likaså framgår exempelvis hur en plankvägg skärmade av en del av sessionsrummet för att möjliggöra polismästarens hantering av hemliga ärenden. Hur brukares behov över tid kan påverka byggnader illustreras här. Tydligt blir också hur avgörande de skriftliga källorna och det historiskvetenskapliga perspektivet ändå är. Byggnadsarkeologiska metoder kan måhända finna spår av plankväggen, men aldrig motivet till dess uppförande. Med detta sagt söker jag mig nu än närmare polishusets människor och går till det rättsliga materialet som skapats inom ramen

⁴¹ Annie Mattsson, ”The Materiality and Practice of Documentation in the Archives of Stockholm’s Royal Police Chamber, 1776–1791”, i Annie Mattsson, Eve Rosenhaft & Helga Müllneritsch (red.), *The Materiality of Writing: Manuscript Practices in the Age of Print* (Uppsala 2019) s. 430, 433–434; Staf (1950) s. 489.

⁴² Staf (1950) s. 344.

för polisens verksamhet. Där står för allmän beskådan de fångar och personer av lägre stånd som i övrigt material endast skymtat förbi.

Arrestanter och oordning

Som redan nämnts kommer jag utifrån polisarkivets omfattande material nu att fokusera på diariet. Det återger varje ärende som hanterades av Poliskammaren, den hemliga verksamheten undantagen. Vanligtvis fördes ett ärende in i diariet samma dag som det uppkom eller morgonen därpå om polisbetjänarna arresterat någon om natten. Ärendets natur och involverade parter framgår oftast väldigt tydligt. Ärenden behandlades generellt redan inom ett dygn eller två eftersom hela poängen med Poliskammaren var en snabb och enkel hantering av huvudsakligen bötesärenden. Påföljderna i varje enskilt fall dokumenterades i en bredvidliggande kolumn. I vissa ärenden fördes även utförliga protokoll, men det gällde huvudsakligen för fall av mer komplex karaktär och vid vanliga bötesärenden förefaller det sannolikt att det som mest fördes kortfattade anteckningar. En stor andel protokoll och koncept har heller inte överlevt för eftervärlden. Diarierna är dock fullt tillräckliga för att bilda sig åtminstone en uppfattning om vilka personer som rörde sig i Poliskammarens lokaler om dagarna.

För denna del av föreliggande text har jag tittat på diarierna för de år som jag undersökte inom ramen för min avhandling och således känner väl.⁴³ Från diarierna har sökts fram ärenden där själva Poliskammarens lokaler framträder som platsen för en förseelse. Det kan noteras att det bland de 4301 fall som hanterades åren 1776–1777 inte uppträder ett enda sådant. Vad gäller år 1804 förekommer tre fall bland de 3903 som hanterades. Slutligen vad gäller de 5646 fall som behandlades under år 1835 förekommer 20 stycken. Givet att Poliskammaren sista året fanns i andra lokaler än Tessinska palatsets flygel, vilket är i fokus för denna text, lämnas fallen från 1835 därhän. Det kan dock kort noteras om 1835 att samtliga fall utom ett handlar om personer som varit berusade, våldsamma eller förolämpat polisbetjänare, nästan exklusivt i förmaket. Det tjugonde fallet handlar om en silversked som upphittas, också i förmaket, mellan några stenar.⁴⁴ Dessa och liknande fall kan vara intressanta att titta på i en undersökning som tar ett större grepp om den tidigmoderna polisens olika lokaler.

De tre fallen från 1804 är, trots att de är få till antalet, således särskilt intressanta att titta närmare på eftersom det var just i det första polishuset som överträdelserna begicks och fångade polisbetjänarnas uppmärksamhet. De är samtliga relativt enkla till sin karaktär, men står också för en intressant bredd.

⁴³ Osvald (2022) s. 37–41.

⁴⁴ Volym 1–4, 31, 62, C Ia1 Diarium, 01 Äldre Poliskammaren, ÖÄ 0021 Överståthållarämbetets för polisärenden 1, Stockholms stadsarkiv. Möjligen utgör silverskeden ett exempel på stöldgods som lyckats undångömmas av en arrestant innan personen i fråga visiterats av polisbetjäningen.

Den 23 april arresterades kvinnspersonen Anna Sophia Sahlberg. Hon var redan känd som en vanartig person och hade två år tidigare förekommit hos Poliskammaren. Under förekomsten 1804 påträffades hon med att försöka smuggla in dryckesvaror till personerna som befann sig inne i arrestantrummet. Som straff för förseelsen dömdes hon till fyra dagars fängelse vid vatten och bröd.

Den 11 juli arresterades sjömännen B. Pickander, Jacob Måsbäck, G. Sjöberg, Henric Joh. Ström och Matts Wahlman. Dessa hade på förmiddagen samlats med många fler sjömän på gatan utanför polishuset på ett sätt som upplevdes hotfullt av polisbetjäningen. Deras syfte var att avkräva Poliskammaren på information om en skeppskock vid namn Johan Lännberg som sedan några veckor var arresterad för att ha rymt från sin tjänst. Den hotfulla situationen föranledde arresteringar, merparten av sjömännen undkom medan de fem nämnda sjömännen fick varsin allvarsam varning om att hålla sig till sina fartyg. Lännberg fick i sinom tid tillbringa åtta dagar i fängelse vid vatten och bröd innan han släpptes fri.

Den 15 oktober arresterades skräddaränkan Maja Stina Hasselbarth för att ha gjort oljud i Poliskammarens förmak och på gatan utanför, samt för att ha vållat folksamling. Hennes ärende remitterades till Stadens kämnärsrätt, i väntan på vars behandling hon frisläpptes.⁴⁵

Dessa tre fall är i sig självklart inte tillräckliga för att dra några generella slutsatser. De förefaller dock bekräfta den bild som överståthållare Mörners skrivelse målade upp. Många människor förefaller ha rört sig in och ut ur Poliskammarens lokaler. Det var en aktiv miljö, vilket i sin tur kunde ge upphov till olika former av övertramp. Eftersom det offentliga förmaket låg i direkt anslutning till det rimligen mer kontrollerade arrestantrummet är Anna Sophia Sahlbergs försök att smuggla saker illustrativt för rörelserna i polishuset.

Olika sätt att föra in smuggelgoods är något som Viktor Englund har undersökt i sin avhandling och exempelvis kastande framstår som ett vanligt sätt för att få varor till fångar under 1800-talets slut. Nu är inte ett polishus centralt placerat på stadsön att jämföra med Englunds undersökning av Centralfängelset på Långholmen, vare sig gällande sannolik vistelsetid eller övervakning, men ändå förekom likartade metoder för att påverka den materiella tillvaron.⁴⁶ Englund finner i sin undersökning olika exempel på hur föremål förmedlades genom nära och fjärran relationer, genom fönster eller mellan galler, för att förhöja kvaliteten på den häktades vistelse.⁴⁷ Sahlbergs fall utgör ett exempel på samma fenomen, det faktum att vistelsen i Poliskammarens lokaler som regel var snabbt övergående förefaller inte ha utgjort något hinder för denna impuls. Snarare är det tänkbart att tillgängligheten gjorde smugglaren, så att säga. Som nämns ovan skulle polishuset per definition vara öppet för allmänheten.

⁴⁵ Volym 31, 1804, C Ia1 Diarium, 01 Äldre Poliskammaren, ÖÄ 0021 Överståthållarämbetets för polisärenden 1, 23/4, 22/6, 11/7, 15/10, Stockholms stadsarkiv.

⁴⁶ Viktor Englund, *Fångsambället som inte skulle finnas: Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920* (Uppsala 2019) s. 139–143.

⁴⁷ Englund (2019) s. 153–154, 196–199.

I Mörners skrivelse var öppenheten att betrakta som ett problem snarare än något önskvärt. Samtidigt behövde polishuset vara just öppet och tillgängligt för att erbjuda befolkningen den handräckning som var syftet med Poliskammaren. Här skiljer sig gränsen mellan polishus och gata väsentligt från många andra slags byggnader, särskilt under en period där historisk forskning på sistone alltmer med enfaset pekat på att det pågick nya slags konflikter och gränsdragningar mellan det privata hemmet och den offentliga gatan.⁴⁸ Också den direkta anslutningen mellan väntrum och arrestantrum måste ha gjort tillgängligheten för obehöriga påtaglig i jämförelse med ett regelrätt fängelse. Att personer som Sahlberg försökte ta vara på möjligheten förvånar därmed inte.

Sådant som orsakade folksamlingar utanför sågs också uppenbarligen som problematiskt. De många sjömännen och den ensamma skräddaränkan skiljer sig från varandra på tydliga vis. Det ena fallet inbegriper en tydligt definierad grupp med ett tydligt mål och egenintresse, det andra en ensam person med oklar motivation. Båda fallen visar dock på polishusets öppenhet och sårbarhet, men också att det fanns en vaksamhet och kontroll på platsen som trots allt var fylld av polisanställda. Att det handlar om så pass få fall av denna natur som går att finna under 1804 tyder på att de var förhållandevis ovanliga, även om det sannolikt finns ett mörkertal. Detta resultat kan förvisso vara ett uttryck för urvalet. Eftersom jag i min avhandling studerade vardagen valdes aktivt bort år med förekomster av upplopp, krig, kröningar, riksdagar och andra händelser av stor politisk betydelse.⁴⁹ Möjligt är att år där den politiska oredan var större skulle innebära en ökad förekomst av angrepp på myndighetsbyggnader. Exempelvis Berglund respektive Langens ovannämnda forskning visar på en risk för det. Som komplement finns här dock annat källmaterial som pekar på polishusets kontinuerliga utsatthet.

Förekomster av upprörda och kritiska grupper är inget som görs en poäng av i något av det ovan studerade källmaterialet, måhända för att det var en oundviklig självklarhet. Det kan dock noteras att det bland handlingarna om Tessinska palatsets löpande underhåll återkommer vissa aspekter som framstår som specifika för just Poliskammarens lokaler. Däri finns nämligen upprepade beskrivningar av hur lås, såväl till porten ut mot gatan som in till specifika kontor, har behövt lagas, smörjas eller bytas ut. Likaså finns verifikationer som visar att fönsterrutor återkommande behövde bytas.⁵⁰ Det rättsliga materialet och oron för folksamlingar sätter dessa verifikationer i ett tydligt sammanhang. Måhända fanns i fönsterkrossandet också ett mått av den symboliska betydelse och rituella konflikt som bland annat Daniel Jütte funnit vara ett återkommande element hos oordning i tidigmoderna städer och där myndighetsbyggnader utmärker sig som

⁴⁸ Johannes Ljungberg & Jesper Jakobsen, "The establishment of the police office in mid-eighteenth-century Altona: new opportunities for privacy in transitional times?", *Urban History* (2023) s. 2, 7–20.

⁴⁹ Osvald (2022) s. 37.

⁵⁰ Volym 1, 1774–1808, II Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebostället, 0176C Börs-, bro- och hamnbyggnadskommitté, Arkitekternas papper, Stockholms stadsarkiv.

måltavlor för folklig ilska.⁵¹ Av ovannämnda besiktningsprotokoll framkom också att vaktrummen på markplan var gallerförsedda.⁵² I syntesen av dessa olika källgrupper framgår varför galler kunde var befogat inte bara för att hålla fångar inne utan också för att skydda från angrepp utifrån.

Vid en övergripande genomgång av 1804 kan det konstateras att det i genomsnitt behandlades strax över tolv fall per arbetsdag. Genom ett slumpmässigt urval har jag här tittat närmare på den 24 februari, en fredag, för att se hur många personer som kunde röra sig i kammaren. Denna dag behandlades fjorton ärenden av vad som får sägas vara representativ karaktär: tre fall vardera av stöld, bristande leverne respektive avsaknad av tjänst; två fall av dryckenskap; ett överfall; en skattesmitning; och en som rökt tobak på ett otillåtet, brandfarligt sätt. I dessa fall förekommer fjorton olika polisbetjänter, fjorton svaranden och åtminstone fem vittnen. Totalt redogör dessa fall för trettio tre personer som besökte polishuset, och det är då endast de som med säkerhet närvarade. Härutöver är det ett antal personer som anges vara kallade men inte dök upp, samt ett antal vittnen vars närvaro inte tydliggörs. Vid en snabb jämförelse med andra datum under året kan det konstateras att det vissa dagar var väsentligt många fler personer som förekom i ärenden, vissa dagar något färre.⁵³ Vid en jämförelse med bevarade protokoll från mer högprofilerade fall framgår också att det inte sällan deltog vittnen som inte alls omnämns i diariet.

De enskilda fallen och den övergripande analysen av en slumpmässigt vald dag illustrerar vilken gynnsam grund detta slags rättsliga källor kan vara för fortsatta studier. Möjligheten till att förstå rörelse mellan rum, passager och trappor är, som Lindström och Tagesson varit inne på, ytterligare en aspekt där historikerns verktygslåda besitter särskild potential.⁵⁴ En konsekvent genomförd tillträdesanalys av polishuset under en mer politiskt laddad period där särdeles mycket källmaterial bevarats är en kittlande tanke. Vad materialet visar, redan vid en enkel genomgång, är hur inträdet i Poliskammarens lokaler var kontrollerat och kunde vara komplicerat exempelvis under vissa tider på dygnet eller året, delvis jämförbart med hur Jütte beskriver upplevelsen av att träda in i en stad.⁵⁵ Polishuset skulle dock vara öppet för stadens invånare som grundprincip för att möjliggöra upprätthållandet av ordningen i Stockholm. Denna öppenhet var inte möjlig att upprätthålla utan vissa problem, såsom exemplifierat av arresteringarna och kontrollerna av de störande folksamlingarna. Likaså stod den som väl trätt in i lokalerna under vakande ögon, med risk för att bli påkommen vid överträdelser, vilket exemplifieras av Anna Sophia Sahlberg. Sett tillsammans med det

⁵¹ Daniel Jütte, "Smashed Panes and 'Terrible Showers': Windows, Violence, and Honor in the Early Modern City", *West 86th: A Journal of Decorative Arts, Design History, and Material Culture* 22:2 (2015) s. 139–143. Se även exempelvis Berglund (2009) s. 382–384.

⁵² Volym 1, 1773–1863, F 5 Handlingar rörande Tessinska palatset, sedermera överståthållarebo-stället, 0165 Bemedlingskommissionen, SSA.

⁵³ Volym 31, 1804, C 1a1 Diarium, 01 Äldre Poliskammaren, ÖÄ 0021 Överståthållarämbetets för polisärenden 1, Stockholms stadsarkiv.

⁵⁴ Lindström & Tagesson (2023) s. 37.

⁵⁵ Jütte (2014) s. 220–221.

övriga källmaterialet framkommer således genom det rättsliga materialet ett polishus med alla dess komponenter, inklusive enskilda individer med sina egna motiv, på plats.

Slutsatser

Vad kan då sägas om upplevelsen av Stockholms första polishus och hur det påverkade samt påverkades av polisverksamheten? Olika former av material har gett varierande och komplementära bilder. Uppenbara är de skriftliga källornas begränsningar. Oavsett hur omfattande analyser som sker av renoveringsmaterial, planritningar och besiktningsprotokoll så går det inte att komma ifrån diskrepanser och oklarheter. Där krävs byggnadsarkeologiskt arbete – inte bara som ett stöd, utan också som ett sätt att väcka nya frågor att ställa till det skriftliga materialet. För att tala med Lindström och Tagesson kan tvärvetenskapliga samarbeten inte bara ge nya insikter utan också utveckla inomvetenskapliga metoder.⁵⁶ Utifrån en bredd av skriftliga källor har det dock även utan byggnadsarkeologiskt underlag blivit möjligt att säga en hel del. Trots frånvaron av detaljregleringar av lokalerna i förordningar och instruktioner har källor relaterade till byggnadens bruk och underhåll gett en fördjupad förståelse av hur byggnaden anpassades till verksamheten. Olika överståthållare försökte upprätthålla en grad av representativitet som förefaller stämma överens med det som Linnarsson funnit för större statliga förvaltningsorgan och kollegier.⁵⁷ Denna målsättning verkar som regel inte ha lyckats för denna myndighetsbyggnad av mer lokal och praktisk karaktär. Tack vare denna förståelse går det också att måla upp en bild av upplevelsen för de stockholmare som, frivilligt eller ofrivilligt, rörde sig i det första polishuset.

På markplan fanns två vaktrum, med kistbänkar och en grön kakelugn, ett antal kallrum varav ett med brunn och två avträdeshus. De grundläggande behoven var således täckta och Poliskammaren hade bemanning på plats som var möjlig att nå från gatan oavsett tid på dygnet. Vaktrummens fönster var försedda med galler som förefaller ha skyddat såväl från eventuella rymningar som från angrepp utifrån av uppretade folkmassor. Krossade fönster och skadade lås var nämligen inte alls ovanligt.

Den som rörde sig in i byggnaden, om köerna inte var för långa, möttes stegvis av det vardagliga operativa arbetet. De exakta våningarnas funktion kunde variera över tid, men alltid fanns verksamhetens hjärta på den våning som huserade förmak och sessionsrum. Den som skulle förekomma i ett polisärende möttes först av det enkelt inredda förmaket där polisbetjänter och besökare av lägre status stod upp eller satt på bänkar längs väggarna. Ankommandes närvaro dokumenterades av en vaktmästare vid sin pulpet. Personer som så önskade kunde härifrån

⁵⁶ Lindström & Tagesson (2023) s. 40.

⁵⁷ Linnarsson (2014) s. 220.

försöka smita in till det angränsade arrestantrummet och kommunicera eller försöka föra in varor till brottslingar, dock inte utan stor risk för att bli påkommen.

Sessionsrummet innanför förmaket hade mer påkostat möblemang och dekorationer. I vilken utsträckning denna prakt gick att ta del av är en öppen fråga, dels på grund av den bristande belysningen och dels som följd av den ofta förekommande trängseln. I sessionsrummet packades samman de som skulle pröva fall, de vars fall prövades, arbetande polistjänstemän utan egna kontor och besökare som på grund av sin högre status inte gärna kunde vänta på sin tur i förmaket. Eftersom fönstren behövde stå öppna för ventilationens skull satt där ofta frysande tjänstemän med ytterkläderna på. Bakom en enkel plankvägg, avskild från besökare men samman med arkivhandlingar och annan förvaring, hanterade polismästaren hemliga ärenden.

På en annan våning fanns stadsfiskalernas kontor där polisbetjänter konstant kom och gick för att få sina uppdrag. Åtminstone periodvis skulle också samtliga till Stockholm ankomna resande inpassera och anmäla sig här. Än värre var springet under flyttningstiderna, då kunde trapphuset och gränden fyllas av invånare som väntade på att få anmäla sina nya tjänsteplatser, något som med tiden trängde ut sekreterarens kontor och Poliskammarens kansli från deras rum på våningen två trappor upp. På översta våningen fanns slutligen små kalla rum inredda som bostad med ett tillhörande litet kök så att polisbetjänter skulle finnas tillhanda alla tider på dygnet. Ovanpå dessa fem våningar låg slutligen en trång liten kallvind där de arkivhandlingar som inte gick att undanskuffa någon annanstans placerades, och långsamt ruttnade bort.

Den som önskade träda in i Poliskammarens lokaler möttes således av en myllrande aktivitet och erbjöds såväl många hinder som möjligheter att utföra sitt värv. Polisverksamheten påverkade byggnadens organisering och påverkades av byggnadens begränsningar. Eftersom polishuset i egenskap av myndighetsbyggnad varken var en bostad eller en verkstad uppstod särskilda relationer mellan byggnaden och dess brukare, vilket är beaktansvärt för alla som önskar studera tidigmoderna städer. Poliskammarens särskilda roll innebar att den alltid skulle stå öppen för att tjäna stadens invånare och bidra till upprätthållandet av ordning. Denna öppenhet kom ibland under prövning och förefaller endast ha gått att upprätthålla genom ständig kontroll. Inträdet i polishuset framstår därmed som en distinkt rörelse i Stockholms stadsrum vid denna tid. Det utgör ett paradexempel på en historisk upplevelse som endast kan bli synlig genom ett mikrogeografiskt angreppssätt. Det var under denna tid en unik rörelse i Stockholm som endast förekom just i denna skala, just på denna plats.

Fångvård genom en fängelsetidning: En fallstudie i fångens fostran för den världsliga tillvaron under tidigt 1900-tal¹

Viktor Englund

Inledning

Under tidigt 1900-tal stod det så kallade Philadelphiasystemet (även benämnt cell-systemet eller ensamhetssystemet) på sin topp.² Detta fängelsesystem gick ut på att isolera fångarna från varandra. Att detta ansågs vara av särskilt stor betydelse måste förstås mot bakgrunden av den fruktan som fanns att de intagna skulle driva varandra ännu längre ner i det som uppfattades som ett moraliskt förfall om de fick möjlighet att umgås.³ Fångarna spenderade nästan all tid i sina celler och under de dagliga promenaderna tillämpades rigorösa rutiner för att de inte skulle få någon som helst kontakt med varandra. I denna ensamhet skulle de reformeras och förbättras med hjälp av kristna texter och samtal med fångpredikanterna.⁴

Det var i ett sådant sammanhang som en fängelsetidning vid namn *Solglimt* började ges ut till julen 1912. Innan dess hade fångarna också varit isolerade från vad som hände i omvärlden. Den tunna tidningen på 4 sidor som kom ut en gång i veckan var den enda som var tillåten för de intagna.⁵ *Solglimt* innehöll utöver

¹ Forskningen bakom denna artikel har möjliggjorts med medel från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

² Roddy Nilsson, *En välbyggd maskin en mardröm för själen: Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet* (Lund 1999) s. 249, 282–288, 437; Viktor Englund, *Fångsamhället som inte skulle finnas: Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920* (Uppsala 2019) s. 31–32.

³ Se: t.ex. Nilsson (1999) s. 315–317.

⁴ Nilsson (1999) s. 310–312, 328–330.

⁵ Viktor Englund, ”Den fostrande moralvården: Predikningar och kristendom i Fängelsetidningen *Solglimt* 1913”, i Viktor Englund, Anne Berg, Peter Bernardsson, Janne Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Johanna Ringarp & David Sjögren (red.), *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* (Uppsala 2022a) s. 173–174.

nyheter även predikningar, dikter, artiklar och moraliska berättelser. Jag har tidigare i två artiklar undersökt dels nyhetsförmedlingen och dels predikningarna i tidningen. Nyheterna var väldigt begränsade till antalet och syftade till att förmedla en bild av Sverige som ett framgångsland som man skulle vara stolt över. De underströk också vikten av ett starkt försvar.⁶ Predikningarna gick huvudsakligen ut på att fången måste söka sin räddning i kristendomens budskap, leva efter dess regler och normer och på så sätt rädda det viktigaste: själen.⁷

I den här artikeln vänder jag istället fokuset mot den fostran som inriktade sig på den världsliga tillvaron och hur fångarna skulle agera inom denna. Även här vilade många gånger idégodset på kristna budskap så det är inte där fokuset skiljer sig gentemot min tidigare undersökning utan i kopplingen till livet på jorden.

En central utgångspunkt i denna artikel är att *Solglimt* genom det innehåll som tidningen förmedlade utgjorde en form av praktisk fängvård, alltså fängvård som på något sätt utövades och inte bara stannade på det idémässiga stadiet. Utövan- det handlar här om att man förmedlade värderingar och normer till fångarna, en slags instruktioner som skulle lära dem hur de skulle agera, tycka och tänka. Fostran är ett centralt begrepp i artikeln och jag har influerats av Joakim Landahls sätt att beskriva detta begrepp då han framhåller "[a]tt fostra någon handlar om att forma individer till att bli människor som inte bryter mot normer och värden som hålls för viktiga."⁸ För att variera språkbruket använder jag ibland beskrivningar som att lära fångarna normer och värderingar eller att de intagna utsattes för en moralisk bearbetning, men med detta avser jag samma bearbetningsprocess som när jag skriver fostran. Artikelns syfte är således att studera de världsligt inriktade fostransambitionerna i tidningen *Solglimt*. Vilka värden och normer förmedlades i tidningen? Vilka handlingar försökte man motverka? På vilka sätt försökte man övertyga fångarna?

Fängelsehistorisk bakgrund och en orientering i forskningsläget

För att bättre förstå värdet av att undersöka tidningen *Solglimt* måste den sättas in i sitt fängelsehistoriska sammanhang. När fängelsestraffet började slå igenom inom den anglosaxiska världen runt sekelskiftet 1800 fanns det stora förhoppningar på att det skulle gå att reformera fångarna. Det handlade om en slags

⁶ Viktor Englund, "En glimt av utsidan: Nyhetsförmedling i svenska isoleringsfängelser" i Anders Franck (red.), *Mediehistoriska årsbok* (Stockholm 2022b).

⁷ Englund (2022a).

⁸ Joakim Landahl, *Auktoritet och ansvar: Lärares fostrans- och omsorgsarbete i historisk belysning* (Stockholm 2006) s. 8. För en översikt gällande forskning om fostran se: Viktor Englund, "Inledning: Fostran – ett mångfacetterat och genomsyrande fenomen", i Viktor Englund, Anne Berg, Peter Bernardsson, Janne Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Johanna Ringarp & David Sjögren (red.), *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* (Uppsala 2022).

moralisk fostran där kristendomen utgjorde ett centralt verktyg.⁹ Med inspiration utifrån dessa idéer kom Philadelphiasystemet att importeras till Sverige. Det satsades omfattande medel på att bygga fängelser som uppfyllde detta systems strikta isolering och resultatet var att det från och med 1840-talet till tiden runt sekelskiftet 1900 hade uppförts runt 50 nya fängelser i Sverige. I takt med denna byggnation, som måste ses som massiv för det samtida fattiga Sverige, ökade användningen av ensamhetsstraffet (ibland benämner jag det även isoleringsstraffet) och som längst i tid blev det från och med år 1893 när fångar skulle spendera 3 år i ensamhet. Om fången hade ännu längre straff kom denna senare att överföras till den så kallade gemensamheten. Den innebar bland annat att de intagna arbetade tillsammans under dagarna, nattetid var de fortfarande avskilda från varandra.¹⁰ Vid tiden för sekelskiftet hade ensamhetsstraffet fått en starkt dominerande ställning inom den svenska fångvården.¹¹ Det var mot en sådan bakgrund som kyrkohedern Arvid Salvén tog initiativet till en tidning för fångarna. Han hade erfarenheter från fängelsevärlden där han tidigare arbetat som predikant och när *Solglimt* blev ett accepterat förslag fortsatte han att påverka de intagnas liv som redaktör för tidningen och flitig skribent.¹²

Denna artikel är främst relevant för och kommunicerar huvudsakligen med två olika forskningslägen: fängelsehistoria och utbildningshistoria som fokuserar på fostran. Ordet *olika* i föregående mening kan ibland få en olycklig konsekvens i hur vi betraktar tidigare forskning. Därför är det också viktigt att synliggöra likheter och möjliggöra kommunikation och jämförelser mellan forskningslägen som i alltför stor utsträckning betraktats som just olika. Michel Foucault har gjort mycket för att underlätta detta. Han höjde blicken och poängterade att modernitetens institutioner på många sätt var fängeslika.¹³ Men om det exempelvis går att se fängelset i skolan går det också se skolan i fängelset. Fängelset är nämligen skollikt, för att parafrasera Foucault. Om vi rör oss bort från fängelser i strikt bemärkelse till liknande institutioner som riktat sig till barn och ungdomar finns det flera exempel på forskning som använder sig av och ger viktiga bidrag till såväl utbildningshistoria som fängelsehistoria.¹⁴ När det handlar om sådana institutioner som uppfostringsanstalter, räddningsinstitut och skyddshem har de belysts tämligen mångsidigt utifrån vad barn och ungdomar fick lära sig, men också

⁹ Nilsson (1999) s. 168, 306.

¹⁰ Sigfrid Wieselgren, *Sveriges fängelser och fångvård från äldre tider till våra dagar: Ett bidrag till svensk kulturhistoria*. (Stockholm 1895), s. 421–424; Yngve Levenskog, *Institutionssjälavård i Sverige 1932–1989: Med särskild hänsyn tagen till fängelsesjälavården* (Stockholm 1997) s. 20; Nilsson (1999) s. 242, 261–262, 279–280, 282–283, 441; Roddy Nilsson, *Från cellfängelse till beteendeterapi: Fängelse, kriminalpolitik och vetande 1930–1980* (Malmö: 2013) s. 104; Englund (2019) s. 30–31.

¹¹ Nilsson (1999) s. 282–283.

¹² Englund (2022a) s. 171.

¹³ Michel Foucault, *Övervakning och Straff: Fängelsets födelse* (Lund 2003) s. 229.

¹⁴ Se exempelvis: Rebecka Andersen, *I kvinnornas värld: Omsorg och tvång på uppfostringsanstalten Viebackhemmen 1905–1947* (Stockholm 2022); Ulrika Norburg, *Fängelse, skola, uppfostringsanstalt eller skyddshem?: Akerbrukskolonien Hall för pojkar år 1876–1940* (Linköping 2015); Jonas Larsson Kraus, *Att odla ett sambälle: Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst* (Uppsala 2009); René Frangeur, *Pojkar, pli och pedagogik: Vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905–1948* (Stockholm 2007).

utifrån de straffande och fostrande aspekterna av anstaltstillvaron. Hur dessa anstalter ska förstås och kategoriseras kan vara en knepig fråga, vilket inte minst blir tydligt i följande avhandlings huvudtitel: *Fängelse, skola, uppfostringsanstalt eller skyddsbem?*¹⁵ Förmodligen är det mest rimligt att se dem som hybridinstitutioner med inslag av skola, fängelse och egna unika drag.

Att en central del av skolverksamheten utgjordes av uppfostran, fostran och disciplinering har uppmärksammats åtskilliga gånger.¹⁶ Kopplingen mellan skolan och fängelset som institution blir också tydlig i att undervisning explicit kunde framhållas som en metod för att förebygga brottslighet.¹⁷ Därtill växte det också fram fängelseskolor i Sverige under 1800-talet.¹⁸ En utveckling som absolut inte var unikt för Sverige. Rosalind Crone som undersökt utbildning och lärande i engelska fängelser under 1800-talet har framhållit hur en viktig målsättning med verksamheten var moralisk reformering.¹⁹ I linje med ett sådant perspektiv är det tydligt att *Solglimt* bör ses som ett viktigt utbildningsredskap då den moraliska reformeringssträvan var så pass utmärkande för tidningen. Medvetenheten om den här typen av kopplingar mellan fängelser och utbildning gör att historien om fängelserna kan berika det utbildningshistoriska forskningsfältet och vice versa. Gränsen går heller inte mellan institutionerna fängelset och skolan utan genom att ta fasta på släktskap mellan institutioner blir det fruktbart att kommunicera med fler forskningsfält. I och med artikelns inriktning på fostran, och den styrning som det innebär, blir en stor del av forskningen om och kring olika institutioner som använt sig av Michel Foucaults teorier relevant att förhålla sig till.²⁰ Inom så väl fängelser, tvångsarbetsanstalter och sinnessjukhus som olika former av skolor har styrning genom reformering och fostran utgjort centrala delar.²¹

¹⁵ Norburg (2015).

¹⁶ Se t.ex. Henrik Edgren, *En kungsådra för nationens sambörighet: Läsebok för folkskolan i det sena 1800- och tidiga 1900-talets skola och samhälle* (Lund 2024); Viktor Englund, Anne Berg, Peter Bernardsson, Janne Holmén, Esbjörn Larsson, Germund Larsson, Johanna Ringarp & David Sjögren (red.), *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* (Uppsala 2022); Landahl (2006); Larsson (2014) s. 30, 54–55, 265; Madeleine Michaëlsson, *Privata bidrag till folkskolan: Järnbruken och det svenska folkskoleväsendet 1850–1930* (Uppsala 2016) s. 105–109; Madeleine Michaëlsson, ”Privata bidrag till folkskolan – en reaktionär revolt?”, i Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg och Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistoriska förändring* (Uppsala 2017) s. 46, 55; Larsson (2018).

¹⁷ Larsson (2014) s. 54–57, 60, 66.

¹⁸ Viktor Englund, ”Fängelserna och 1800-talets utbildningsrevolution”. *Vägar 2* (2023).

¹⁹ Rosalind Crone, *Illiterate Inmates: Educating Criminals in Nineteenth Century England* (Oxford 2022).

²⁰ Tre svenska avhandlingar som kan vara värt att nämna här är följande: Nilsson (1999); Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora 2003); Lars Garpenhag, *Kriminaldärar: Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930* (Uppsala 2012).

²¹ Se exempelvis: Larsson Kraus (2009); Esbjörn Larsson, *En lycklig mekanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution* (Uppsala 2014); Germund Larsson, *Förbrytelser och förvisningar: Bestraffningssystemet i de svenska läroverken 1905–1961* (Uppsala 2018); Anne Berg, ”En demokratisk revolution: De tidiga arbetarorganisationerna och förbundet av demokrater från 1840-tal till 1880-tal” i Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg och Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistoriska förändring* (Uppsala 2017) s. 61–93; Anne Berg, ”Disciplinens politiska funktion: Den tidiga arbetarrörelsens

När det gäller tidigare forskning om det som jag i en mer specifik mening undersöker i artikeln så finns det en del forskning om fängelsetidningar. Lisa Jorgensen har utifrån ett fokus på New York under 1900-talets början undersökt framförallt tidningar som fångarna själva låg bakom.²² Dessa skiljde sig avsevärt från *Solglimt* genom att fungera som en plattform för fängelsejournalism där fångarnas röster fick ett värdefullt utrymme. En tidning som *the Star of Hope* hade stor spridning både inom det amerikanska fängelsesystemet och utanför, det gjorde det möjligt för intagna att påverka hur de uppfattades. Vad fångarna skrev kontrollerades dock av fängelsesystemet genom att innehållet censurerades.²³ Jorgensen nämner också tidningar som mer liknade *Solglimt* genom att de, i alla fall huvudsakligen, representerade fängelsesystemet. Dessa är dock inte helt lätta att karaktärisera; Tidningen *the Summary* hade exempelvis en villkorligt frigiven fånge som redaktör och publicerade ibland även texter från intagna, även om majoriteten av texterna inte var sådana.²⁴

Även om forskningen skiljer sig en hel del från den här artikeln vill jag nämna att det finns svenska studier dels om tidningar som fångar skrev, dels som undersöker fängelser utifrån ett mediehistoriskt perspektiv där exempelvis institutionen studeras som en plats för utveckling och prövande av medieteknologi.²⁵ Betydligt närmare min undersökning ligger dock de två studier som jag tidigare publicerat där *Solglimt* använts som källmaterial. Det kommer att vara relevant att återkommande koppla till dessa för att förstå det material som undersöks här utifrån tidningen som helhet. Utöver dessa två publikationer så är det främst Roddy Nilssons många arbeten inom fängelsehistoria som visat sig relevanta att relatera till. Utifrån Nilssons avhandling blir det exempelvis tydligt att *Solglimt* innebar ett stärkande av tankarna man hade med det fängelsesystem som började införas i Sverige under 1840-talet där religiös fostran i isolering utgjorde grunden.²⁶ Nilsson har också framhållit att ”[d]en ensamme fångens läsning var ett centralt inslag i cellsystemets förbättringstänkande.”²⁷ *Solglimt* bygger onekligen vidare på en sådan tankegång.

sanktionssystem och medborgarskapande, ca 1845–1885”, *Historisk tidskrift* 140:1 (2020) s. 66–94; Björn Norlin (red.), *Nordic Journal of Educational History: Special Issue: Education and Violence* 5:2 (2018).

²² Lisa Jorgensen, *Criminal Diversions: Newspapers, Entertainment, Sport, and Physical Culture in New York Prisons, 1899–1920* (Montreal 2016).

²³ Jorgensen (2016) s. 21, 27–32.

²⁴ Jorgensen (2016) s. 24–25.

²⁵ se t.ex. Anne Kaun & Fredrik Stiernstedt, *Prison media: Incarceration and the infrastructures of work and technology* (Cambridge 2023); Anne Kaun & Fredrik Stiernstedt, ”Hallbladet – fängelsetidningen som ibland tog sig över muren”, Torbjörn von Krogh (red.), *Mediehistoriska årsbok* (Stockholm 2020); Fredrik Stiernstedt, ”Fängelse, arbete, medier”, i red. Göran Bolin, Peter Jakobsson & Fredrik Stiernstedt (red.), *Fritt från fältet: Om medier, generationer och värden* (Huddinge 2019).

²⁶ Nilsson (1999)

²⁷ Nilsson (1999) s. 330.

Tillvägagångssätt

Denna artikel utgör en av totalt tre som alla är baserade på innehållet i *Solglimt* under det första utgivningsåret. Som nämnts tidigare handlar de andra två dels om nyhetsförmedlingen dels om den fängvård och fostran som predikningarna i tidningen innehöll. Den här uppdelningen, som visat sig givande för att kunna ge vederbörligt utrymme åt alla de resultat och upptäckter som gjorts, kommer innebära att det strikt religiösa innehållet som utmärker predikningarna endast kommer beröras i undantagsfall i den här artikeln. Istället ligger tyngdpunkten på det mer världsligt orienterade innehållet som utmärker de moraliska berättelserna och en del andra artiklar.

Jag har undersökt den första årgångens samtliga nummer. Det rör sig om 52 stycken som gavs ut mellan jularna 1912 och 1913. En anledning till att jag valt att göra denna djupdykning är att praktiken med isolering i fängelserna kom att mildras ett par år senare och än mer så under 1920-talet.²⁸ Detta påverkade med allra största sannolikhet tidningens betydelse som redskap för fostran. En annan anledning är den oroliga samtiden med sådant som politiska motsättningar, strejker, rösträttsfråga med mera, som utgör en intressant bakgrund till försöken att styra och fostra de intagna i förhållande till livet på utsidan.

Solglimt består huvudsakligen av moraliska berättelser, artiklar, predikningar och nyheter. Om predikningarna huvudsakligen tar sikte på att lära fångarna om olika delar av *Bibeln* och utöva en andlig fostran med sikte på frälsning så är de moraliska berättelserna mer världsligt förankrade, även om de också vanligen genomsyras av kristna budskap. Det finns både verklighetsbaserade och fiktiva berättelser och många gånger är det svårt att avgöra vilket som är fallet. Normer och värderingar förmedlas genom dessa berättelser som demonstrerar vilka beteenden och tänkesätt som är önskvärda och vilka som inte är det. Berättelserna är många gånger mycket tydliga med vad som händer när man inte följer det som föreskrivs.

Jag har genomfört en tematisk analys av innehållet i de 52 tidningarna. Till en början handlade läsningen främst om att bekanta mig med innehållet och få en uppfattning om vilka inslag som fanns i tidningen när det gällde fångarnas världsliga fostran. Efter denna initiala bekantskap följde en enklare form av kodning där jag i en databas skrev ner begrepp och kortare beskrivningar gällande sådant innehåll som var av relevans utifrån de olika numren. Dessa begrepp och beskrivningar gjorde det enklare att få en överblick och kunna börja se mönster i materialet när det gäller vad som var representativt i relation till de frågor som stod i fokus. En kombination av att innehållet var relevant och återkommande blev kriteriet för vad som formerades till teman som jag sedan valt att lyfta fram och fördjupa mig i. Rent konkret kan det se ut som så att om en moralisk berättelse handlar om alkohol så antecknades detta i databasen. Sen

²⁸ Nilsson (2013) s. 105; Ann-Christine Petersson Hjelm, *Fängelset som välfärdsbygge* (Stockholm 2011) s. 132, 238.

noterades uppgifter om hur exempelvis alkoholkonsumtionens effekter skildrades, hur man försökte beröra och påverka läsaren och om det gavs en kontrasterande bild av tillvaron utan alkohol.

Den fördärvande alkoholen.

En del handlingar och beteenden blir särskilt ofta föremål för varningar och fördömanden i *Solglimt*. Bland dessa intar dryckenskapen en särställning. I kampen mot alkoholen hålls det inte igen med fördömandet och de eländiga scenarierna. Att alkoholen framställs som rena giftet både för kropp och själ är egentligen inte särskilt förvånande mot bakgrund av samtidens nykterhetsrörelse och det nykterhetsarbete som bedrevs inom den svenska fängsvården.²⁹ Nykterhetsrörelsen hade under slutet av 1800-talet vuxit betydligt och kommit att bli ”en av de stora samhällsbärande och samhällsreformerande folkrörelserna.”³⁰ 1910 beräknas att rörelsen tillsammans hade ungefär 500 000 medlemmar och därtill bedrevs det ett omfattande nykterhetsarbete inom både arbetarrörelsen och väckelserörelsen.³¹ Tidningar som gavs ut av nykterhetsrörelsen hade liknade fostrande och karaktärsdanande ambitioner som *Solglimt*. Rörelsens tidningar arbetade inte bara för nykterhet utan också sedlighet och skötsamhet där sådant som kortspel, svordomar och dans fördömdes.³² *Solglimt* var långt ifrån ensam om sin kamp mot dryckenskapen. Vid slutet av 1800-talet hade svenska fängelseceller utrustats med ett anslag som bar titeln ”Undfly krogen!”³³ Detta varnade i kraftiga ordalag fången:

Undfly krogen! Se dig omkring och märk, huru många där ha tillintetgjort sina bästa platser, förslöat sitt förstånd, förfelat sin timliga och eviga bestämmelse samt åsamkat sig sjukdomar och plågor, hvilka förr eller senare fört honom till grafven och inför Guds domstol.³⁴

Fängelsepredikanterna lade också i sina årsberättelser stor skuld vid alkoholens inverkan på brottsligheten och ett osedligt leverne.³⁵ Roddy Nilsson som undersökt dessa har framhållit att ”[o]mkring 1880 började fängspredikanternas

²⁹ Gällande nykterhetsrörelsen se t.ex. Samuel Edquist, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (Uppsala 2001).

³⁰ Henrik Edgren, ”’Fosterlandets pulsar’ och införandet av Läsebok för folkskolan”, i *Nationen så in i Norden: Festskrift till Torkel Jansson* (red.), Henrik Edgren med stöd av Lars M Andersson, Urban Claesson & Bo G. Hall (Skellefteå 2013) s. 212; Edgren (2024) s. 193.

³¹ Johan A Lundin & Fredrik Nilsson, *Spritsmuggling på Östersjön: En kulturhistorisk studie av nätverk i tillblivelse* (Göteborg & Stockholm 2015) s. 13.

³² Edquist (2001) s. 222–241.

³³ Anslaget kan läsas i: Conrad Thunström, ”Varning för bandhunden eller Hvar skall anslaget stå?” *Föreläsningssamlingen: Tidskrift för nykterhetsupplysning* (1900) s. 229–231. Anslaget har också uppmärksammat i Nilsson (1999) s. 339.

³⁴ Thunström (1900) s. 230.

³⁵ Nilsson (1999) s. 338–340.

berättelser allt oftare upptas av hänvisningar till dryckenskapen och supandet som orsak till brottsligheten.”³⁶ I *Solglimt* fortsatte arbetet med att försöka lära fångarna hur skadlig dryckenskapen var. Man använde sig av lite olika metoder för att övertyga fången. De moraliska berättelserna innehöll ett känslomässigt och målade språk som skulle övertyga läsaren om det lidande och fördärv som supandet skapade. Något som är särskilt återkommande i sådana berättelser är användandet av karaktärer som modern, fadern, hustrun och barnen för att beröra fången och skapa en känsla av skuld och ånger.³⁷ Jag har tidigare i min forskning om *Solglimt* lyft fram att sådana karaktärer också användes i predikningarna och då särskilt karaktären modern.³⁸

I en berättelse, som gör anspråk på att vara sann, får vi följa smeden Forsberg. Han framställs på ett fördelaktigt sätt som en ”väl villig, hjälpsam och duglig man”, men han hade ett stort problem och det var hans oförmåga att hantera alkohol. Den här lasten blev destruktiv för såväl honom själv som hans familj. Forsbergs hustrus lidanden skildras på ett ingående sätt: ”den fårade pannan, de magra kinderna, det sorgbundna uttrycket i hennes anlete, äfven då hon ler, tala om sömnlösa nätter, stunder af fasa och förskräckelse, tårar och tärande sorg, förtviflade bönerop, ångest och kval[...]”.³⁹ För de fångar som kunde göra kopplingen till personliga erfarenheter kunde det säkert vara smärtsamt att läsa den här typen av skildringar. För smeden Forsberg kom det dock att gå bra. Han slutade dricka och *Bibeln* blev hans ledstjärna. Familjelivet blev därmed lyckligt: ”Sorgens moln på hustruns panna blef såsom bortblåst, barnen glada och muntra och den äldste sonen blef en duktig hjälpare i sin faders yrke. Forsberg själf var ständigt nöjd och glad.”⁴⁰ Kontrasteringen mellan hur Forsbergs liv såg ut när han drack och när han inte gjorde det och börjat leva efter *Bibeln* är väldigt stark. Detta sätt att använda sig av dramatiska kontraster utmärker så väl predikningar som moraliska berättelser rent generellt i *Solglimt*.⁴¹ Att inte lämna något utrymme för gråzoner och mellanting gjorde berättelsernas budskap och exempel desto tydligare.

Ibland finns det ingen hejd på glöden i de ordalag som alkoholen fördöms med. Denna kan rent av få förkroppsliga besattheten av något som för tankarna till en demon:

Se på den olycklige drinkaren, som viljelös gång efter annan dukar under för dryckesbegäret och glömmar alla plikter emot sina närmaste, mot hvilka han ofta är en fasansfull plågoande och för hvars hjärtlöshets skull de få falla så många, många bittra tårar – är icke en sådan besatt af dryckenskapens onda ande?⁴²

³⁶ Nilsson (1999) s. 338.

³⁷ Samma metod där familjen och då särskilt modern används för att väcka skuld och ånger används också i Arvid Salvén, *I ensamma stunder* (Stockholm 1916), se t.ex. s. 2, 18, 23, 28, 86–87, 114–117.

³⁸ Englund (2022) s. 181.

³⁹ ”En lifsbild. En sann händelse.” *Solglimt* 1/9 1913.

⁴⁰ ”En lifsbild. En sann händelse.” *Solglimt* 9/1 1913.

⁴¹ Gällande framförallt predikningarna se: Englund (2022).

⁴² ”För söndagen. Syndens makt och vanmakt.” *Solglimt* 23/1 1913.

Här är både drinkaren och familjen som han plågar offer under spritens ok. I de moraliska berättelserna kunde drickandet av alkohol också framstå ungefär som att leka med elden, att huvudkaraktärerna tappade kontrollen över händelseförloppet. Ett sådant exempel är berättelsen "Bara ett rus" där ett antal unga män gör motstånd mot en polis som vill omhänderta deras berusade kamrat.⁴³ Det fysiska motståndet kom att få allvarliga följder då det resulterade i flera frihetsstraff, där det visserligen bara handlade om månader, men som i berättelsen ändå tillmäts stor betydelse: "Krossade förhoppningar, förspild ung, dådräk arbetskraft, grumlad föräldralycka, släckta ungdomsdrömmar, – en mörk fläck, som långa, långa år ej skola fullständigt kunna tvätta bort, – och detta blott för ett rus..."⁴⁴ Den som skrev ner berättelsen hade ett mycket mörkt sätt att se på konsekvenserna av de unga männens handlingar, en stor del av deras liv var mer eller mindre förstört, sensmoralen är minst sagt tydlig.

I arbetet med att bekämpa alkoholen användes inte bara moraliska berättelser utan även vetenskapen togs till hjälp för att försöka övertyga fångarna. Med hänvisning till en läkare framhölls hur "Alkoholismen i hemmet är skadlig redan från första stund, moralisk depravation, försummad intellektuell träning, hämmad kroppslig utveckling, ökade infektionstillfällen,"⁴⁵ Vetenskapen användes här för att underbygga inte bara de fysiska problemen utan också de moraliska. I en annan artikel hänvisar man till en statistisk undersökning som Medicinalstyrelsen gjort där alkoholens koppling till sinnessjukdom lyfts fram.⁴⁶ Att kunna hämta stöd utifrån vetenskapligt håll var säkert av stort värde, inte minst för att påverka sådana intagna som intog en mer skeptisk hållning till det moraliska och religiösa innehållet i tidningen.

Andra fördärvliga laster.

Förutom att hålla sig borta från alkohol skulle även fångarna lära sig att inte svära och inte vara giriga. Artiklarna som uppmärksammade dessa laster var inte lika frekventa som när det gäller dryckenskapen, särskilt inte gällande girighet som endast uppmärksammas mer ingående i två artiklar. När det gäller svärandet beskrevs det som ett problem som var särskilt svårt i Sverige och som landet skulle skämmas över. Titeln för artikeln där detta tas upp är talande för hur man såg på problemet: "En vidrig nationalsynd."⁴⁷ Den här förståelsen av problemet hittar vi även i andra sammanhang vid den här tiden. Inom nykterhetsrörelsen kunde

⁴³ "Bara ett rus." *Solglimt* 28/8 1913. Det går tyvärr inte avgöra om berättelsen bygger på verkliga händelser eller inte. Ett annat exempel på temat alkohol där händelserna löper amok bortom all kontroll är: "Det var en gång." *Solglimt*, 2/1 1913.

⁴⁴ "Bara ett rus." *Solglimt* 28/8 1913.

⁴⁵ "Alkoholen och samhället. Ett vägande: 'Jag anklagar'." *Solglimt* 13/3 1913.

⁴⁶ "Hvaraf sinnessjukdomarna förorsakas. Årftlig belastning, alkoholism samt misräkningar och ekonomiska bekymmer orsaka de flesta fallen." *Solglimt* 31/7 1913.

⁴⁷ "En vidrig nationalsynd." *Solglimt* 29/5 1913.

exempelvis problemet uppfattas på ett liknande sätt då det skrevs om det som ett svenskt lyte och Sverige benämndes som "svärjarlandet".⁴⁸ Den uppfattning som gjorde avtryck i *Solglimt* var med andra ord något som speglade samtiden. Läsaren av tidningen fick också ett intryck av att svärandet var något väldigt spritt i samhället, särskilt uppmärksammades det hela i relation till skolbarn:

Lärarinnorna vid småskolorna klaga öfver, att denna svärjarelast gripit äfven småskolebarn för att icke tala om de äldre folkskolebarnen, bland hvilka svärjandet ingalunda är någon sällsynthet. Skolpojkar vid läroverken svärja, arbetare med skrofliga brännvinsbasar anropa alla afgrundens makter och på våra järnvägar, till och med i andra klassen och vid kupéen uppdukadt kortspel störa icke sällan resande 'grosshandlare' med sitt ohyfsade språk och råa oväsen.⁴⁹

Svärandet blir här ett samhällsproblem som är spritt bland så väl barn som vuxna. Användandet av svordomar var också något som betraktades som smittsamt. Artiklarna ger uttryck för att detta beteende uppfattades som ociviliserat och primitivt då det beskrevs med ord som pinsamt, enfaldigt, rått och ohyfsat.⁵⁰ Därtill menade man att "[d]et drager förbannelse öfver svärjaren", något som ger uttryck för ett mer explicit religiöst sätt att se på svärandet.⁵¹ Det gjordes också en koppling mellan användandet av svordomar och nyttjande av alkohol.⁵² Bekämpandet av svordomar kan ses som en del av ett mer allmänt fostrandeprojekt nära knutet till borgliga och religiösa ideal. Något som under 1800-talet och 1900-talets första hälft gör sig gällande inom så väl den folkliga utbildningen som läroverken och andra områden som exempelvis den organiserade arbetarkulturen och godtemplarrörelsen.⁵³

Ett visst utrymme i *Solglimt* ägnas också åt girighet som liknades vid en förbannelse. Det kunde leda till ett beroende av att alltid vilja ha mer. Några *riktiga* värden ledde det inte till: "[o]ch om jag vore en af Amerikas mångmillionärer, hvar får jag köpa samvetsfriden, kärleken i lust och nöd, hoppet om evigt lif och mången gång hälsan, förutan hvilken allt jordiskt för mig har intet att gifva?"⁵⁴ Girigheten och fokuset på det materiella bekämpades genom att framhålla det kortsiktiga värdet som utmärkte sådant, istället framhölls det själsliga och emotionella. I en text med titeln "Ett såradt samvete" kan vi läsa om hur betydelselösa materiella ting är i relation till att inte ha sinnesfrid:

⁴⁸ Edquist (2001) s. 255.

⁴⁹ "En vidrig nationalsynd." *Solglimt* 29/5 1913.

⁵⁰ "Du ska icke svärja." *Solglimt* 23/1 1913; "Hvarför svärjer du?" *Solglimt* 23/10 1913.

⁵¹ "Du ska icke svärja." *Solglimt* 23/1 1913.

⁵² "Hvarför svärja?" *Solglimt* 9/10 1913.

⁵³ Larsson (2014) s. 235; Larsson (2018); Berg (2017) s. 85; Landahl (2006) s. 76; Edquist (2001) s. 221.

⁵⁴ Girighetens förbannelse." *Solglimt* 16/1 1913.

Då en människa har ett såradt samvete, kunna inga yttre omständigheter bereda henne glädje. Lika litet som dyrbara kläder kunna bereda någon lindring åt en man, som brutit sitt ben, lika litet kunna de största jordiska rikedomar fröjda ett hjärta, hvilket är krossadt och öfvervöldigadt af skuldkänsla.⁵⁵

Värdet av ett rent samvete framgår med all tydlighet i citatet, materiella ting framstår som obetydliga för den som inte har sinnesfrid. Värdslig framgång fick inte ske på det andligas bekostnad.⁵⁶

Ibland är det svårt att förstå varför vi hittar vissa laster och normbrott i *Solglimt* men inte andra. Varför uppmärksammades exempelvis svordomar men inte lögner? Något svar på detta har jag inte kunnat komma fram till. Det hela framstår som märkligt då bekämpandet av lögner var något som engagerade samtiden vilket inte minst är tydligt inom skolans värld.⁵⁷ Lögner kunde här sättas i samband med en utveckling till brottsling, som när ordspråket ”Tidig ljugare, gammal tjuv” togs upp i *Läsebok för folkskolan*.⁵⁸ Trots sådana associationer var inte ljugandet något som blev föremål för uppmärksamhet i *Solglimt*.

Hoten från arbetarrörelsen och socialismen

Att innehållet i *Solglimt* gav uttryck för en mörk samtidssyn förvånar säkert inte den som kommit så här långt i artikeln. Vi har redan behandlat teman som dryckenskap, svordomar och girighet. Tidningen var inte heller vid denna tid ensam om dessa negativa skildringar. Samuel Edquist lyfter i sin avhandling fram att när sekelskiftet 1900 började närma sig märks ”en allt mer dominerande europeisk idéströmning som identifierar degeneration och kulturens förestående undergång lite varstans i samhället.”⁵⁹ I godtemplarpressen som Edquist undersökt betraktas tiden under 1800-talets slut som förslappad och materialistisk och människorna som degenererade.⁶⁰ Under tidigt 1900-tal fanns det en utbredd uppfattning att brottsligheten ökade och detta relaterades ofta till vad som sågs som en allmän försämring av moralen.⁶¹

En viktig del i *Solglimts* negativa uppfattning av samtiden utgjordes av det upplevda hotet från den växande arbetarrörelsen och socialismen. Jag har tidigare skrivit om detta och framhållit hur dessa kopplades ihop med ateismen. I ljuset av den vikt som lades vid fångarnas frälsning blev dessa upplevda faror något som man aktivt försökte bekämpa i tidningen.⁶² Men arbetarrörelsen och

⁵⁵ ”Ett såradt samvete” *Solglimt* 2/1 1913.

⁵⁶ ”Framgången är en olycka —”. *Solglimt* 10/4 1913. Att så var fallet blir ännu tydligare i tidningens predikningar. Se: Englund (2022a).

⁵⁷ Landahl (2006) s. 33, 37–65.

⁵⁸ Landahl (2006) s. 46.

⁵⁹ Edquist (2001) s. 141.

⁶⁰ Edquist (2001) s. 140.

⁶¹ Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten: Kampen mot ”smutslitteraturen” i Sverige 1908–1909* (Stockholm 1989) s. 242.

⁶² Englund (2022a).

socialismen kritiseras inte bara utifrån ett sådant perspektiv utan även för deras mer världsliga samhällspåverkan. Precis som när det gäller andra former av budskap kunde anklagelser här framföras i form av berättelser. I en sådan med titeln ”Kommer han inte snart?” liknas socialismen vid en ond ande och sjukdom som drabbar människorna. I berättelsen kritiseras arbetarna för sina krav och de metoder de använder för att uppnå dem: ”då blåste den onda anden öfver världen sitt: 'Högre lön! – allt högre och högre! Mindre arbete! – allt mindre och mindre!' Kif och hat, strid och afund förgiftade de ungas hjärtan. Det var som en farsot: hvar och en, som inandades den förpestade luften, blef smittad.”⁶³ Arbetarrörelsens krav framställs som orimliga då de ska ha allt mer för att göra allt mindre och drivs av känslor som avund, hat och viljan att bråka. Inte nog med detta så ägnar de tiden när de strejkar åt supande och spelande: ”De festa, de ha nedlagt arbetet, de lefva af strejkkassan, de sitta tillsammans på krogar och ölstugor, förtära öl och brännvin, samt spela kort.”⁶⁴ Berättelsen svartmålar arbetarna genom att framställa dem som patrisk som inte vill göra någon nytta utan bara ägna sig åt ett sedeslöst leverne. Här finns det inget utrymme för något medlidande eller förståelse för de usla villkor som många levde under. Andemeningen i berättelsen är tydlig: att man ska vara nöjd med sin lott. Det här budskapet var inget unikt för *Solglimt*. I fostrandet av folket kan vi exempelvis se att det utgjorde en del av folkskolan där det kommer fram tydligt i *Läsebok för folkskolan*.⁶⁵

Socialismen och arbetarrörelsen kunde också motarbetas i den del av *Solglimt* som ägnades åt nyheter. Inom det högst begränsade urvalet valde man att uppmärksamma hur en person som varit sekreterare i storstrejkskommittén dömts för att ha spritt listor med strejkbrytare. Han hade dömts till att ”i böter och skadestånd” betala den ansevärda summan på 3 600 kr.⁶⁶ Det är svårt att tolka denna nyhetsrapportering som något annat än spridandet av ett varnande exempel. På samma sätt framstår det som att det fanns ett syfte att undergräva socialismen och arbetarrörelsen genom att rapportera om att det socialdemokratiska arbetarpartiet förlorat sin majoritet i det senaste valet i Australien.⁶⁷

Behandlingen av socialismen och arbetarrörelsen ska förstås i relation till den rädsla som fanns vid denna tid från överhetens sida när det gällde det ständigt ökande antalet arbetare, kraven som de började ställa och strejkerna som de tog till.⁶⁸ Storstrejken 1909 var ännu färsk i minnet hos många. Rädslan gällde också

⁶³ ”Kommer han inte snart?” *Solglimt* 30/1 1913.

⁶⁴ ”Kommer han inte snart?” *Solglimt* 30/1 1913.

⁶⁵ Edgren (2010) s. 122, 130; Edgren (2013) s. 200; Henrik Edgren, ”Kungsådran av den lilla läroanstaltsens bildning – 1870-talets pedagogiska förväntningar på *Läsebok för folkskolan*”, i Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring*, (Uppsala 2017) s. 101; Edgren (2024) t.ex. s. 130, 134, 204.

⁶⁶ ”Hvad nytt?” *Solglimt* 18/12 1913.

⁶⁷ ”Hvad nytt?” *Solglimt* 3/7 1913.

⁶⁸ Boëthius (1989) s. 222–223, 252–255. Rädslan för underklassen var dock långt ifrån något nytt vid denna tid. Uppfattningen om ”den farliga underklassen” blev tydlig redan under 1800-talets första hälft. Anne Berg, *Kampen om befolkningen: Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860* (Uppsala 2011) s. 195.

sådant som arbetarrörelsens negativa hållning till försvaret och att det inom socialismen fanns de som uppmanade till våldsamma handlingar, något som också ibland omsattes i praktiken. Som exempel på det senare kan det uppmärksammade Amaltheadådet 1908 nämnas då en bomb på ett strejkbrytarskepp ledde till att en man miste livet.⁶⁹

Utifrån att *Solglimt* var så konservativ är det förvånande att vi i en predikan, som inte är signerad, hittar ett budskap som var tämligen balanserat när det gällde motsättningen mellan arbetare och vad som benämns som kapitalister. Här demonstreras en mer förstående hållning till arbetarna. Vad det handlar om är att både arbetare och kapitalister skulle vinna på att sätta sig in i varandras situation: ”Hvad är hela den hårda strid mellan kapitalister och arbetare, som från grunden upprör nutidens samhällen, annat än en yttring af det förhållandet, att människorna icke lärt känna sig som hvarandras nästa?”⁷⁰ Gällande kapitalisten framhålls exempelvis värdet av att denne sätter sig in i arbetarens ”lifvillkor och behof”, men arbetaren ska också sätta sig in i kapitalistens ”allt utom behagliga och lätta ställning”.⁷¹ Syftet med predikan framstår som ett försök till att medla mellan de två parterna i konflikten. Med tanke på att det lär ha varit tämligen få ”kapitalister” som tog del av *Solglimt* blev dock rimligen budskapet tämligen ensidigt spritt.

Nationalistiskt identitetsbygge och emigration

Att *Solglimt* speglar sin samtid har jag antytt vid fler tillfällen, detta är inte minst tydligt när vi kommer in på ämnet nationalism. Det som används för att stärka vad Benedict Andersson beskrivit som en föreställd gemenskap är typiskt för den tid som studeras i artikeln.⁷² Den nationalistiska historieskrivningen var stark vid denna tid och visade sig inte minst inom olika läroböcker och hur höjandet av ”nationalandan” var ett ”projekt [som] präglade skolundervisningen fram till andra världskriget.”⁷³ När det handlar om byggstenarna i den nationella självbildens känns inslagen i *Solglimt* igen från många andra sammanhang då de utgörs av sådant som historia, det svenska språket, den protestantiska kristendomen och romantiserade skildringar av den svenska naturen.⁷⁴ Att upphöja naturen och

⁶⁹ Boëthius (1989) s. 252–255.

⁷⁰ ”För söndagen. Hvem är min nästa?” *Solglimt* 9/10 1913.

⁷¹ ”För söndagen. Hvem är min nästa?” *Solglimt* 9/10 1913.

⁷² Anderson skriver om sitt begrepp *Imagined communities* att: ”It is imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion.” Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London & New York 2006 [1983]) s. 6.

⁷³ Hall (2000) s. 181.

⁷⁴ Se t.ex. ”Visan om mor.” *Solglimt* 15/5 1913; ”Bland Karl XII:s-minnen i Tyskland.” *Solglimt* 17/7 1913; ”Det gamla landet.” *Solglimt* 24/7 1913; ”Sveriges lif.” *Solglimt* 14/8 1913; ”Svenska språket.” *Solglimt* 14/8 1913; ”Till bön!” *Solglimt* 18/9 1913; ”Det fattiga Sverige’: En svensk-amerikans ömdöme.” *Solglimt* 25/9 1913; ”Under den blågula fanan” *Solglimt* 9/10 1913; ”Hvilket är det stoltaste

koppla svenskheten till den var något som var särskilt påtagligt decennierna runt år 1900.⁷⁵

Nationalismen i *Solglimt* kommer till uttryck i en mängd olika former. Ibland handlar det om berättelser och dikter, andra gånger om artiklar eller olika former av reportage. En mer implicit nationalism hittar vi också i nyhetsförmedlingen där Sverige skildrades som ett framgångsland som läsarna skulle känna stolthet över. Teknisk utveckling och omvandling samsades här med ekonomiska framsteg. I relation till andra länder delade man med sig genom välgörenhet och olika former av expertis och kunnande.⁷⁶

Nationalismen behöver inte vara huvudtemat i texterna utan det kan många gånger komma fram som ett inslag. Så är fallet i *Visan till mor*, som är en hyllningstext till modern, där det nationalistiska inslaget utgörs av följande: ”Hon har mig lärt detta språk, som jag talar, lärt mig att älska de berg och de dalar, där mina fäder i sekler ha byggt.”⁷⁷ Det relativt korta inslaget berör tre viktiga delar i det nationalistiska identitetsbyggandet: språket, naturen och historien. Gällande historiska redogörelser i tidningen är de visserligen inte särskilt vanliga men de som förekommer och har med den svenska historien att göra är vanligen pompösa, känslomässiga och nationalistiska. Ett exempel på detta är en artikel där det skrivs om den svenska flaggan:

De blåa och gula färgerna härstamma redan från asaläran och representera sanning och tro. Färgerna komma sedan fram som sinnebilder för stridskåren, man kan säga offentligt med Erik den helige, och blefvo slutligen stadfästa af Gustaf Vasa. Dessa färger ha varit med om glänsande segrar, men också om nederlag.⁷⁸

Här handlar det om att konstruera flaggan som något med forntida rötter och en ärorik historia, att koppla den till viktiga regenter och något som funnits där vid svenskens sida på slagfältet i så väl lycka som motgång. Ett tydligt exempel på en romantiserad hållning till historien.

När det i en artikel ställs frågan om vilket som är det stoltaste ögonblicket i den svenska historien framstår inte de olika alternativen som några överraskningar. Samtidens nationalistiska historiekanon är minst sagt tydlig:

ögonblicket i vårt fosterlands historia?” *Solglimt* 20/11 1913; ”Protestantismen i Spanien.” *Solglimt* 20/11 1913. För läsning om hur detta kom till uttryck i *Läsebok för folkskolan* se: Edgren (2024).

⁷⁵ Edquist (2001) s. 162, 241, 243.

⁷⁶ Englund (2022b). s. 189–192.

⁷⁷ ”Visan om mor.” *Solglimt* 15/5 1913. I större utsträckning förekommer de nationalistiska inslagen i exempelvis: ”Svenska språket” *Solglimt* 14/8 1913; ”Till bön!” *Solglimt* 18/9 1913; ”Varningsrop.” *Solglimt* 25/9 1913.

⁷⁸ ”Under den blågula fanan” *Solglimt* 9/10 1913.

Är det den dag, då Engelbrekt kallade Sveriges allmoge till värn för sin hotade frihet, gaf ordet fosterland dess första varma klang och lade grunden till vår kommande storhet? Eller då Gustaf Vasa som nyvald nationell konung, omstrålad af midsommarsol red in i det befriade Stockholm? Är det den stora segerdagen vid Breitenfeld eller hjältekonungens offerdöd vid Lützen?⁷⁹

Till stor del, om än inte uteslutande, skulle historieskrivningen i *Solglimt* kunna beskrivas med Erik Gustaf Geijers berömda uttalande ”Sveriges historia är dess konungars”.⁸⁰ Att kungarna fick stor uppmärksamhet i historieskrivningen låg i tiden och hade gjort det sedan lång tid tillbaka. Inom skolans värld speglade sig detta inte minst i *Läsebok för folkskolan*.⁸¹ De nationalistiska budskapen i *Solglimt* hade även en hel del andra likheter med de som fanns med i läseboken. Precis som jag tidigare nämnt gällande *Solglimt* hittar vi också i läseboken romantiserade skildringar av svensk natur och ett förhålligande av det svenska språket.⁸²

Nationalismen var inte nödvändigtvis begränsad till en gemenskap som bara skulle kännas utan kunde också närmast ta en fysisk levande form. I en artikel i *Solglimt* av biskop J. A. Eklund blir Sverige något organiskt där föregående människors handlingar lever vidare i nationen: ”Sverige är ett lefvande helt. Icke ens landet är ett dött stycke jord, en död materia utan lif och ande. Nej, i själfva den odlade jordens barm lefver fädernas gärning, fädernas minnen, fädernas kärlek.”⁸³ Det här sättet att uppfatta nationen hänger antagligen ihop med vad Patrik Hall beskriver som den nya organismteorin som gjorde sig gällande runt sekelskiftet 1900. Enligt Hall innebar den att Sverige sågs som ”en folkorganism, förbunden med den germanska rasorganismen, som rör sig genom historien, som uppfostras och härdas genom uppoffringar och krig, som sammanföll till ’organisk samverkan’ av stora ledare, men splittras i sina beståndsdelar av svaga.”⁸⁴

Sven Thidevall har lyft fram hur nationalismen i Europa gjorde gällande att den egna nationen var något som inte kunde väljas och som var evigt.⁸⁵ Liknande tankegångar om det nationella som något utanför individens påverkan kunde i *Solglimt* användas i relation till samtidens försvarsdebatt:

Den, som kan predika mot fosterlandsbegreppet och mot försvaret, visar, att han, förblindad af någon lidelse, saknar blick för hvad han själf är, nämligen en nationellt bestämd människa, en son af ett historiskt bestämdt och utveckladt folk.⁸⁶

Texten gör alltså gällande att meningsmotståndaren saknar självinsikt om vem denna är, och vem man är avgöras då av den nationella tillhörigheten. Samma

⁷⁹ ”Hvilket är det stoltaste ögonblicket i vårt fosterlands historia?” *Solglimt* 20/11 1913.

⁸⁰ Lars Hansen, ”Erik Gustaf Geijer. Akademiker och samhällstänkare i brytningstid.” *Sociologisk forskning* 34:1–2 (1997) s. 51.

⁸¹ Edgren (2010) s. 132–133, 137; Edgren (2017) s. 99.

⁸² Edgren (2010) s. 125–129, 133–134; Edgren (2013) s. 203.

⁸³ ”Sveriges lif.” *Solglimt* 14/8 1913.

⁸⁴ Hall (2000) s. 198.

⁸⁵ Sven Thidevall, *Kampen om samhällsreligionen: Dagens nybeters djävulskampanj 1909* (Skellefteå 2016) s 225.

⁸⁶ ”Om nationaliteten undertrycks. En dödskamp genom generationer.” *Solglimt* 27/11 1913.

artikel efterlyser också en stärkning av de ungas nationella fostran: ”Det är ett af det moderna uppfostringsarbetets stora grundfel, att det icke lägger an på att utveckla den unga människans medvetande om nationalitetens faktum och betydelsen av detta faktum.”⁸⁷ Detta skrivs i en tid där den nationella fostran var tämligen stark inom skolväsendet.

En viktig kontext för att förstå den typ av nationalism som vi ser i *Solglimt* är det Samuel Edquist beskriver som ”en konservativ ’officiell’ nationalism” som blev dominerande under 1800-talets slutskede där stor vikt lades vid ”uppslutning kring staten.”⁸⁸ Detta blir inte minst tydligt i *Solglimt* när det gäller nationens försvar.⁸⁹

Ett betydelsefullt syfte med den nationella fostran som blir uppenbart i tidningen är försöken att motverka emigrationen till USA. Det bör framhållas att tidningen var långt ifrån ensam om att engagera sig i denna fråga. Vid början av 1900-talet tog staten till åtgärder för att minska emigrationen.⁹⁰ Föreningar bildades också som Nationalföreningen mot emigration vars medlemskap år 1917 kom att uppgå till 16 000 personer.⁹¹ Att emigrationen uppmärksammades i *Solglimt* är alltså inte förvånande. Hur försökte då tidningen bidra till att motverka emigrationen? Metoderna för detta var flera, bland annat skrevs det om riskerna med att utvandra. Fången kunde bland annat läsa om olyckor, missväxt och svårigheter att få arbete.⁹² I en berättelse får huvudpersonen exempelvis svårt att hitta arbete i New York där konkurrensen är hård. Kvar hemma i Sverige är modern olycklig och ensam.⁹³ Användningen av moderkaraktären som ett medel för att påverka fången som vi sett tidigare exempel på återkommer alltså även här.

I några artiklar blir skildringarna av situationen i USA tämligen dramatisk. I en sådan framhålls det hur lågt människoliv värderas i landet, att det fuskas med säkerhetsarbetet eftersom det kostar pengar. Det skrivs om en amerikansk ringaktning för människoliv ”en ringaktning, som kommer icke minst till synes i det bristfälliga sätt, hvarpå man mångenstädes inom den amerikanska industrin sörjer för arbetarnas säkerhet till lif, lemmar och hälsa.”⁹⁴

I en berättelse görs en del jämförelser mellan situationen i Sverige och den i USA. Det är tydligt att budskapet är att det är betydligt bättre i hemlandet:

Man talar om exploatering af människokraft här hemma, och edra missnöjda skria om slafpiskor och förtryck. Ack, här är himmelriket i jämförelse med det inferno, som hvarje dag, hvarje timme, hvarje minut glödgas rödt där ute.⁹⁵

⁸⁷ ”Om nationaliteten undertrycks. En dödskamp genom generationer.” *Solglimt* 27/11 1913.

⁸⁸ Edquist (2001) s. 89.

⁸⁹ Kampen om försvarsfrågan fördes också genom urvalet och beskrivningen av nyheter, se: Englund (2022b) s. 189–192.

⁹⁰ Hall (2000) s. 226–227.

⁹¹ Hall (2000) s. 238.

⁹² ”När mor dog.” *Solglimt* 2/1 1913; ”Ett land där människolif aktas ringa.” *Solglimt* 5/6 1913; ”Hvad nytt?” *Solglimt* 28/8 1913; ”Staten New York i snöstorm.” *Solglimt* 4/12 1913.

⁹³ *Solglimt* 2/1 1913.

⁹⁴ ”Ett land där människolif aktas ringa.” *Solglimt* 5/6 1913.

⁹⁵ ”I friare länder.” *Solglimt* 7/8 1913.

Jämförelserna behöver inte alltid vara så här kritiska. Men utmärkande är att Sverige saluförs som det bättre landet. Detta blir inte minst tydligt i en artikel där en svensk-amerikan intervjuas. Personen i fråga har tillsammans med några vänner varit på besök i det gamla hemlandet. Svensk-amerikanen berättar att:

Vi ha förvånats öfver anblicken af Skånes bördiga fält, blifvit förtjusta öfver de moderna, tidsenliga kommunikationerna, beundrat hufvudstadens komfort, snygghet och moderna prägel och värmts af all hjärtlighet och den omiskänneliga sympati, som strömmat emot oss. Vi ha funnit vårt hemland vara något helt annat, större och bättre, än hvad vi väntat och drömt. Och visst är att skilsmässan när återfärden inom kort anträdes, blir svår nog för oss.⁹⁶

Förutom att besöket i det gamla hemlandet väckt starka känslor hos dessa personer är de på många sätt imponerade av hur landet utvecklats och moderniserats.

Den typen av berättelser som uppmärksammas här där läsaren varnades för att utvandra och som syftade till att få dem att stanna i Sverige var något som var tämligen spritt omkring den tid som undersöks i artikeln. De förekom i flera olika sammanhang varav ett sådant var nykterhetsrörelsens publikationer och ett annat *Läsebok för folkskolan*.⁹⁷

Det bör nämnas att även om USA generellt sett skildras på ett negativt sätt i *Solglimt* finns det enstaka inslag där bilden blir mer positiv. Exempelvis kommer det fram i en lite längre nyhetstext att det går att tjäna stora pengar på att hitta guld i landet.⁹⁸ En text som ter sig ganska märklig i relation till de budskap som dominerar i övrigt med kritiska skildringar och varningar.

Sammanfattande diskussion

Fångvården som vi hittar i *Solglimt* präglas av en holistisk ansats. Den ger uttryck för ett försök att styra de intagnas känande, tänkande och agerande; en moralisk, nationalistisk, politisk och religiös fostran. Den holistiska ambitionen är inte unik för fångvården. I samtiden fanns ett flertal stora fostrans- och skötsamhetsprojekt. På så sätt finns det en hel del likheter med fångvården i början av 1900-talet och den fostrande, styrande och reformerande påverkan som vi hittar bland annat inom nykterhetsrörelsen, arbetarrörelsen och i folkskolan.⁹⁹ Ideologiskt sällar sig *Solglimt* till de kristna, nationalistiska och konservativ idéerna. Som den enda tillåtna tidningen för fångarna är det tydligt att ambitionen med *Solglimt* var att lära fångarna vad som var rätt och fel, hur man skulle leva, tänka och vad man

⁹⁶ ”Det fattiga Sverige.” En svensk-amerikans omdöme.” *Solglimt* 25/9 1913.

⁹⁷ Edquist (2001) s. 85; Edgren (2024) s. 231–232, 270.

⁹⁸ ”Hvad nytt?” *Solglimt* 21/8 1913. Guldletande kunde annars i andra sammanhang som i *Läsebok för folkskolan* användas som stoff till varnandeberättelser. Se: Edgren (2024) s. 129.

⁹⁹ Gällande arbetarrörelsen se: Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880–1930* (Stockholm 2017). Gällande nykterhetsrörelsen: Edquist (2001) s. 222–241. Gällande *Läsebok för folkskolan*: Edgren (2024).

skulle tro på. De moraliska lärdomarna är många och det kristna fundamentet som de vilar på är tydligt. Räddandet av fångens själ var överordnat, men en stor del av fostran var också inriktad på fångens världsliga tillvaro. Själva fångvården kom i formen av moraliska berättelser, nykterhetsideal och nationalism; därtill hittar vi även angrepp på emigration, arbetarrörelsen och socialismen. I en orolig samtid var detta problem och tvistefrågor som gavs en konservativ inramning i tidningen. Reformeringssträvanden och lärandet hade ett tydligt fokus på normer, värderingar och beteenden som utmärkte en fostran i enlighet med just konservativa ideal. I tidningens ambition att lära fångarna hur de ska leva och tänka läggs ett stort fokus på olika former av laster som dryckenskap, svordomar och girighet. Flera olika metoder används för att övertyga fången om alkoholens destruktiva verkan. Här förekommer såväl moraliska berättelser som hänvisningar till vetenskap. I berättelser används karaktärer som modern, hustrun, fadern och barn för att försöka väcka känslomässiga reaktioner. Berättelserna karaktäriseras av kontraster där det inte finns något utrymme för nyanser; allting är lyckligt och bra om huvudpersonen är nykter och allt eländigt och miserabelt om alkohol konsumeras. Den här typen av skarpa dikotomier är återkommande och utmärkande för *Solglimt*.

Kunskapsförmedlingen och fostran i tidningen har som nämnts en tydlig politisk dimension. Fångarna ska exempelvis lära sig om den stora betydelse som försvaret har och att det här gäller att sluta upp bakom nationen. I relation till detta blir socialismens och arbetarrörelsens negativa hållning till försvaret ett problem. Dessa angrips på flera punkter i *Solglimt*. Bland annat gäller det de krav som framfördes från dem i samtiden. Kraven på exempelvis bättre löner skildrades på ett sätt som fick dem att framstå som illegitima. Det framställs som att arbetarna ska göra allt mindre och få allt mer, och att de drivs av känslor som avund, hat och viljan att bråka. Inte nog med detta så ägnar sig de strejkande åt supande och kortspel. Det går till och med så långt att sjukdomsmetaforer används för att beskriva deras kamp för förändring. I det fostrande fångvårdsarbete som bedrivs i *Solglimt* ingick en politisk opinionsbildning där fången skulle lära sig att känna en stark tillhörighet till nationen, värna om försvaret och ta avstånd från socialism och arbetarrörelsen.

Det är relevant att understryka att det som betraktas som laster i *Solglimt*, som man försöker varna fångarna för, var något som fängelsepredikanterna länge försökt bekämpa. Detta kan vi se genom att titta på de teman som lyfts fram i fångvårdens årsberättelser. Predikanterna lyfte exempelvis under 1890-talet fram problem som materialismen, socialismen, läsning av skadlig litteratur, dryckenskap och "förakt för allt heligt".¹⁰⁰ De laster och problem som det skrevs om i *Solglimt* hade alltså länge oroat fängelsepredikanterna.

Precis som på många andra håll vid 1900-talets början hittar vi i *Solglimt* ett nationalistiskt identitetbygge. Till innehållet skiljer sig inte detta från andra inflytelserika nationalistiska berättelser i samtiden. Inslagen är välkända; som

¹⁰⁰ Nilsson (1999) s. 348–349.

upphöjande av den svenska naturen och det svenska språket. I tidningen hittar vi också en romantiserad historieskrivning om den egna nationen, där ett traditionellt fokus på kungar och krig får stort utrymme. Något som också var utmärkande för samtiden, vilket vi exempelvis kan se i Carl Grimbergs storsäljande flerbandsverk *Svenska folkets underbara öden*.¹⁰¹

Ett syfte med nationalismen som är påtagligt i *Solglimt* är att motverka emigration till USA. Här delar tidningen ett stort engagemang i samtiden som ledde till såväl statliga utredningar som grundandet av Nationalföreningen mot emigration. Det handlade om att försöka hantera något som från överhetens sida sågs som en nationell tragedi.¹⁰² *Solglimt* bidrog i denna kamp genom att varna för de risker det innebar att emigrera. Det berättades exempelvis om hur emigranten inte kunde räkna med något arbete och att det låga värdet som tillmättes ett människoliv gjorde att det fuskades med säkerhetsarbetet. Säkerhet kostade pengar. Istället var det bättre att stanna i det gamla hemlandet som var på väg framåt i utvecklingen.

Kort sagt var *Solglimt* ett verktyg för att utöva fångvård, både andlig och mer världslig sådan. Det var en fångvård som kan beskrivas som en fostran utifrån idéer som representerade en konservativ överhets syn på vad som var rätt och fel, hur världen borde se ut och hur man skulle uppföra sig i den. Men fångvården i *Solglimt* kom inte att begränsa sig till moraliska frågor som rörde sådant som alkohol, svordomar och girighet utan omfattade även en politisk fostran. En politisk fostran i en orolig tid av starka klassmotsättningar där tidningen värnade om nationalismen och försvaret och riktade udden mot den växande arbetarrörelsen och socialismen.

¹⁰¹ Jarl Torbacke, ”Ödernas’ författare”, Ragnar Björk och Alf W. Johansson (red.), *Svenska historiker: Från medeltid till våra dagar* (Stockholm 2009) s. 376, 378.

¹⁰² Edquist (2001) s. 84.

Swedish seafarers' letters in the prize papers: epistolary strategies of the 1690s

Margaret R. Hunt

In late December of 1695, in the midst of the War of the Grand Alliance, a Swedish warship was convoying a fleet of Scandinavian merchant ships to Spain, many of them looking to buy Mediterranean salt.¹ The navy ship was the *Lyfland* or *Livland*, a mid-sized ship of the line under the command of one Per Olofsson.² Somewhere in the Channel the convoy encountered two English navy ships and there was an altercation over whether the *Livland* should salute the English ships by striking its colors.³ Olofsson initially refused and shots were exchanged; one Swedish sailor was killed outright, another was mortally wounded, and the *Liv-*

¹ Many people have helped me to make sense of these letters. I want especially to thank Amanda Bevan, Simon Berggren, Karin Ehnberg of the Blekinge Museum, Sigrid Ejemar, Oliver Finnegan, Fredrik Kämpe, Janne Lindegren, Andreas Linderöth, Leos Müller, Beverly Tjerngren, Henrik Ågren, Maria Ågren, Gustav Ångeby, and the National Maritime and Transport Museums. Research for this essay was supported in part by the Swedish Research Council, diarienummer: 2018-01167 "In Pursuit of Global Knowledge: Scandinavian Ocean Travelers 1650–1810" principal investigators: Margaret R. Hunt & Leos Müller.

² For convoys see Ernst Holmberg, "Konvojexpeditioner under Karl XI:s Regeringstid", *Tidskrift i Sjöväsendet* 92:5 (1929) p. 251–269; Gunnar Unger, "Bilder från Svenska Flottans Konvojttjänst i Avlägsnare Farvatten", *Tidskrift i Sjöväsendet* 104:1 (1941) p. 33–55; and Fredrik Kämpe, "Konvojsystemet, den Seglande Flottan och Kungl. Konvojskommissariatet", *Forum Navale: Sjöhistoriska Samfundets Tidskrift* 70 (2022) p. 112–158. The *Livland*'s dimensions, ideal size of crew (280–350), gun complement (56–64) etc. are indicated for various years in MS. Nordin 134 (Carl Gustaf Nordin, *Handlingar Rörande Svenska Flottan 1619–1764, Samt Hamnar och deras Fästnings Werk*) Uppsala University Library Special Collections, del 16, fol. 129; del 19 fol. 180; and del 23–24, fols 212–214.

³ For flag conflicts see Jakob Seerup, "Danish and Swedish Flag Disputes with the British in the Channel", in N. A. M. Rodger, J. Ross Dancy, Benjamin Darnell, & Evan Wilson (eds), *Strategy and the Sea: Essays in Honour of John B. Hattendorf* (Martlesham 2016) p. 28–36 and Fredrik Kämpe, "On the Honour of the Naval Ensign: The Swedish Navy and the Symbolism of Naval and Merchant Flags, c. 1700–1950", in Simon Ekström & Leos Müller (eds), *Facing the Sea: Essays in Swedish Maritime Studies* (Lund 2021) p. 127–62.

land suffered damage before Olofsson backed down.⁴ At that point, the convoy was forcibly diverted to Plymouth, possibly because the English thought they might be able to claim the Livland as a prize. In Plymouth harbor the Livland and its convoy joined a number of other Swedish and Danish merchant ships that had taken shelter there from bad weather, including a second Swedish convoy under the protection of the warship Gotland. After some weeks cooler heads prevailed – Sweden was, after all, a neutral power – and the Livland and her convoy got leave to depart.

But then for a time the winds continued unfavorable, and as the men sat in Plymouth harbor, chafing at the delay, an unexpected opportunity arose. A Danish flyboat called the Sankt Jakob (St. Jacob in the English sources) had also been driven into Plymouth by force of weather.⁵ Its captain was a Norwegian from Kristiansand named Daniel Lauredson Turmand, and he was known to several of the other Scandinavians. The Sankt Jakob had just come from Bordeaux with a cargo of wine, brandy, molasses, prunes and other valuable goods. However, unlike the other ships, which were headed south, she was on her way back to Copenhagen and would be stopping at Helsingør (Elsinore) which, though Danish, was a major way station for the Swedish post coming from the Continent. Someone suggested that Captain Turmand carry some letters with him and terms were worked out – presumably some kind of commission. Turmand's offer must have seemed reasonable because at least eighty Swedes, Danes and Norwegians seized the opportunity to write letters home – in some cases several letters – or got others to write for them. Scores of others sent word to relatives by dictating a line or so to be inserted into other men's letters. Around one hundred letters in total, almost all dated between January 13 and 20, 1696, were then given over to Captain Turmand, carefully divided into thirty-eight parcels containing between one and eight letters each.⁶

None of the letters ever arrived. On 30 January, while the Sankt Jakob was still lying at anchor in Plymouth harbor, the captain and crew of an English Royal

⁴ Holmberg (1929) p. 259–260; AnnaSara Hammar, *Mellan Kaos och Kontroll: Social Ordning i Svenska Flottan 1670–1716* (Lund 2014) p. 140. Olofsson is also referred to in some of the Sankt Jakob letters and in other records as Olsson or Ohlsson.

⁵ Flyboats (fluyts or fluit ships) were the workhorses of seventeenth-century Northern European sea and ocean trade. For the Scandinavian adoption of what was, originally, a Dutch design, see Niklas Eriksson, *Urbanism Under Sail: An Archaeology of Fluit Ships in Early Modern Everyday Life* (Södertörn 2014).

⁶ The letters are at the British National Archives (TNA) in the High Court of Admiralty papers, HCA 32/1889/3. National Archives cataloguers have assigned a part number to each packet, e.g., Pt1/30. Usually the cover-letter has the unadorned part number while enclosed letters are assigned a letter, or a letter plus a number if there is a letter within a letter within a cover-letter, e.g., Pt1/30a, 30b, 30c, 30c(i) etc.). Like England, the seventeenth-century Scandinavian kingdoms followed the "old-style" Julian calendar. However, their year officially "turned over" on January 1, unlike in England where, prior to the calendar reforms of the mid-1700s, the year officially turned over on March 25. These letters were dated in the Swedish and Danish fashion meaning that January dates were assigned to the year 1696 just as they would be today. That is also the convention followed in this essay.

Navy fireship boarded her and claimed her as a prize.⁷ The Sankt Jakob was a target primarily because of her rich cargo, though Turmand's French-sounding last name may also have played a role. Following standard procedure, the captors immediately seized all the papers they could find, including the packet of letters, in case they should be needed as evidence in Prize Court. It is unclear whether the Sankt Jakob's owners ever got their ship and cargo back, though the case did go to appeal. Either way, the letters were never returned. They lay abandoned and unread for over three hundred years amongst the records of the English High Court of Admiralty Prize Court before turning up in 2015 in a search for Scandinavian ships.

Early modern letters and correspondence networks

The Sankt Jakob letters are unusual because the majority seem to have been sent by ordinary seamen. Hundreds of thousands of personal letters have survived for sixteenth- and seventeenth-century Europe but most of them come from members of the social, political or intellectual elite. Granted, this elite was more heterogeneous than used to be thought; for example, many women were active letter-writers,⁸ and some early modern intellectuals were neither rich nor well-born. Still, there are few surviving personal letters from ordinary European workingmen and women for this period, and while this is partly the product of low literacy rates, the high cost of paper and ink, and so on, it is also because letters to and from non-elites were seldom gathered into family, regional or state archives in the way that letters from better-off or better-known people were. This imbalance has affected the scholarship, both in methodological and content terms. Thus, several recent projects have focused on early modern letter-writers, correspondence networks, and the like, helped by the push to digitize many historic letter collections.⁹ However, with only a few exceptions, non-elites are little

⁷ The details of the capture and the seizure of the letters and other papers are given in TNA HCA 42/5/3, the examination of Daniel Lauredson Turmand, the original examination having been filed with the appeal papers. For prize taking and the Prize Court process see Margaret R. Hunt, *How to Research Scandinavian Ships and Seamen in the Prize Papers of the British National Archives* (Uppsala 2023) <https://doi.org/10.33063/diva-503969>.

⁸ See e.g., James Daybell, *Women Letter-Writers in Tudor England* (Oxford 2006); Julie D. Campbell & Anne R. Larsen, *Early Modern Women and Transnational Communities of Letters* (Farnham 2009); and James Daybell & Andrew Gordon (eds), *Women and Epistolary Agency in Early Modern Culture, 1450–1690* (London 2016).

⁹ A discussion and partial list of older and more recent projects involving collections of letters can be found in Howard Hotson & Thomas Wallnig, (eds), *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age: Standards, Systems, Scholarship* (Göttingen 2019) p. 209–220. Though this project explicitly focuses on "learned" correspondence networks, most other collections or projects, including digitization projects, also, in practice, exclude the less learned and non-elites in general – primarily because they are so dependent upon compilations of letters done in the eighteenth or nineteenth century and that reflect the social prejudices of those times.

represented in the increasingly sophisticated scholarship these projects have begun to generate.¹⁰

In fact, a number of non-elite letters from the early modern period do survive in the archives. However, they are of a particular kind – letters of petition. This means that they are, almost by definition, directed to people or bodies of a higher status than the person writing or dictating the letter: a judge, a colonial governor, a nobleman or woman, a military authority, a parliament, or a king or queen. Letters of petition often contain valuable information about the letter-writer, and they have generated a significant scholarly literature, but they are manifestly quite different from letters exchanged between family members and relative social equals.¹¹

The fact that the Sankt Jakob letters are *not* petitions makes them especially noteworthy. Though there is some social spread,¹² the majority of the letters appear to be from ordinary navy and merchant sailors, and a very high percentage of them (close to 70 per cent) are addressed to wives, with the rest going mainly to parents and siblings. Because they were intended for relatives and not for social superiors, they adopt a very different tone from letters of petition. Another unusual feature of these letters is that they were almost all penned in the space of about one week. They show us a number of people responding to what was essentially the same set of recent events, but each person does so in his own way.¹³

These letters offer insights into family relations, the history of emotions, social hierarchy, gender, early modern trade, life at sea, and many other topics. Most of these interesting issues will not, however, be taken up in this essay; instead, the aims are more basic and more modest. First, this essay considers the logistics of

¹⁰ An exception is the "Letters as Loot" project at the University of Leiden in the Netherlands, which has digitized around one thousand early modern Dutch letters, including over two hundred personal letters from the period roughly 1660 to 1720 written or dictated by lower-middle or lower-class men and women. These are part of a historical linguistics project, and the letters themselves, like those in the present essay, come from the British Prize papers. (See <https://brievensals-buit.ivdnt.org/> accessed 11 July 2024). See also Jelle van Lottum & Sølvi Sogner, "Magnus og Barbara. Mikrohistorie i Nordsjø-Regionen på 1600-tallet", *Historisk Tidsskrift* 85:3 (2006) 377–401; and Sølvi Sogner & Jelle van Lottum, "An Immigrant Community? Norwegian Sailors and Their Wives in 17th-Century Amsterdam", *The History of the Family* 12:3 (2007) p. 153–168, both of which are based on letters from Norwegian sailors and their wives living in the Netherlands, again from the English Prize Papers. This is not to imply that the class (and race) of letter-writers has gone unnoticed or unanalysed. See especially Sarah Goldsmith, Sheryllynne Haggerty, & Karen Harvey (eds), *Letters and the Body, 1700–1830: Writing and Embodiment* (London 2023).

¹¹ See e.g., Tim Hitchcock, Pamela Sharpe, & Peter King (eds), *Chronicle of Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor, 1640–1840* (London 1997); and, more recently, with a strong colonial and indigenous focus, Miguel Dantas da Cruz (ed.), *Petitioning in the Atlantic World, C. 1500–1840: Empires, Revolutions and Social Movements* (Cham 2022). A significant recent contribution to the Swedish literature is Jezzeica Israelsson, *Making Themselves Heard: Women's and Men's Voice through the Regional Petitioning Process in Sweden, 1758–1880* (Uppsala 2024).

¹² Three of the letter-writers (Zacharias Kraak, Johann Mallyn and R. Leimontin) were not "non-elites" but rather the young sons of prominent Karlskrona, Kalmar and Växjö families, and Kraak and Mallyn were most likely commercial travellers rather than sailors (Leimontin's status is unclear). Together they were responsible for seven out of the forty-seven letters bound for Sweden.

¹³ A few letters were dated in December of 1695, presumably because the senders lacked the means to get them to their recipients. These letters were simply bundled in with the rest.

composing and sending a letter, especially for sailors who were not literate enough to pen their own letters. Second, it looks at the bundling of the letters, and what that tells us about the social and other factors that would have shaped their transit and ultimate delivery. The paucity of the evidence about these people means that the elaborate networking models some recent letters projects have been able to mount are not feasible here.¹⁴ On the other hand, there are some rather simple neighborhood, family and shipboard linkages visible in the letters, and this essay assesses and tries to explain the significance of these. Finally, the essay looks at the problem of locating recipients of letters, especially if they lived in a city, thereby gesturing to Dag Lindström's own contributions to the fields of early modern urban history and war and society, but also to questions about non-elites' access to the new or relatively new postal systems of the seventeenth century and the role of sailors' wives in networks of communication. The overall aim of the essay is to better understand the social logistics of non-elite long-distance communication in the late seventeenth century and to begin, in a preliminary way, to chart the epistolary culture – or, at very least, the strategies – of 1690s Swedish sailors and their kin.

Sailors sending letters

As material objects, the letters are unprepossessing. When folded most of them are only 5 cm by 6 cm (around half the size of a postcard). They were found with their wax seals still intact in a small gray bag with "St. Jacob of Copenhagen" and Turmand's name written on it. The seals begin to suggest something about the collection's social spread. Several of these seals, in letters from some naval officers and a few men who may have been business travellers, bear coats of arms or initials and were likely stamped using custom-made stamps or signet rings. However, the majority were of generic design and probably cheap. People also swapped them around. For example, several sailors sealed their letters with a rather crudely rendered stag or reindeer stamp; others with a simple design of interlaced lines. It is anyone's guess whether the design came from a cheap signet ring, or from some other embossed object (e.g. a piece of embossed glass such as one might find on a wine bottle, or even a cork).¹⁵ Others used stamps with initials that were not their own, perhaps borrowed from a clerk or from a higher-ranking person.¹⁶

¹⁴ See e.g., Bronagh Ann McShane, "Visualising the Reception and Circulation of Early Modern Nuns' Letters", *Journal of Historical Network Research* 2 (2018) p. 1–25. For the state of the field see Hotson & Wallnig (2019). The majority of the senders and recipients of the Sankt Jakob letters left no other imprint in the sources, hence there is virtually no biographical data about them save what we find in the letters themselves. Moreover, most senders and recipients feature only once – or, at most, twice – across the collection.

¹⁵ Personal communication, Gustav Ångeby.

¹⁶ See e.g., Olof Andersån Kwärka to his wife, Kjärstin Jöransdotter in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt 1/19a) for one of several iterations of the reindeer/stag seal.

The Sankt Jakob collection contains letters meant for destinations in Sweden, Denmark, and Norway. However, this essay focuses only on the forty-seven letters sent to Sweden, the majority of which were directed to persons in Karlskrona, Kalmar and Stockholm.¹⁷ These forty-seven letters were written by thirty-eight men (several wrote more than one letter) and in all except one of the letters the sender is identified by name. In addition, a little over half of the letter-senders also indicate their ship. Eighteen of the Swedish letter-senders came from the Livland itself, which likely would have had a crew of at least 200 men,¹⁸ and among those letter-senders were three under officers, all master gunners (*konstaplar*). There was also another letter-sender who was probably an under officer but whose rank is unknown. No over officers appear to have written letters. There were also two "volunteers" (*volontärer*), a better paid and generally more experienced subset of the regular crew; the remaining twelve Livland letter-senders were, most likely, ordinary crew members (*båtsmän*).¹⁹ Another twenty men appear to have been from merchant ships (*kofferdisfartyg*) though there is room for some doubt since, in most cases the name of their ship is not given.²⁰ An exception to this is that five men came from a kofferdi ship called the Sophia Lovisa. The rank or role of the men from merchant ships is never stated in their own letters but in a few cases, it can be ascertained indirectly.

Though the circumstances surrounding this collection of letters were out of the ordinary there is no suggestion that it was unusual for sailors to exchange letters with people on shore. In fact, some sailors clearly wrote a great many letters. When navigation officer (*styrman*) Johan Stenwald, probably from a merchant-ship, wrote to his wife, Maria Larsdotter in Stockholm, he mentioned the fact that, when the ship reached the Sound, he found two letters from her waiting for him; he himself had written four letters to her from the Sound "on day 17, day 23, [and] day 30 of November and day 4 December" (*af dato d 17, d 23, d 30 November och d 4 Decembr*) though he was slightly displeased that he had received no answer back from any of those letters before the convoy headed south.²¹ Stenwald was an officer so presumably he could afford to send more letters than an ordinary crew members would. But at least fifteen other letter-senders mention letters received and sent or advise

¹⁷ Of the 47 letters 23 were to be sent to Karlskrona, 10 to Kalmar, 8 to Stockholm, 2 to Växjö, 1 to Göteborg, 1 to Helsingborg, 1 to Marstrand and 1 to Västervik. There are also several letters in Swedish directed to locations in Denmark, but these are not included in the present study.

¹⁸ The manning figures listed in Nordin 134 (see note 2 above) were likely goals rather than a reflection of reality, and the peacetime complement was probably lower.

¹⁹ For status and rank in the seventeenth-century Swedish Navy the most detailed source is Patrik Höglund, *Skeppssambället: Rang, roller och status på örlogsskepp under 1600-talet* (Södertörn 2021) p. 161–188 (underofficerare), p. 189–206 (specialister) and p. 209–260 (de gemena ombord). See also Hammar (2014) p. 65–133. It is possible that some of the remaining twelve could have been specialists, but if so, this is not indicated in any way.

²⁰ They could have been from the Livland but did not say so. At the time, the Swedish warship Gottland was also in Plymouth with its own convoy.

²¹ Navigation Officer Johan Stenwald to Maria Larsdotter, 20/1/1696 (Pt1/28a). It is possible that Stenwald was an officer on the Livland but more likely he was from a ship that the Livland was convoying.

their correspondents on where to forward future letters. We also find men making excuses for not having written earlier or for sending greetings in other men's letters instead of sending a letter of their own.²²

Letter-sending seems already to have acquired some vernacular elements, which adds to our impression that it had ceased to be unusual. There is the already mentioned resort to cheap signet rings or stamps which, even when swapped around, show the sender's (or his community's) familiarity with the material culture of the letter. It is also telling that at least fourteen Swedish letters use the word "vale" (equivalent to "fare thee well"), usually in a postscript, and in some cases spelled phonetically (e.g., "walee"). This originally Latin word was used by *Dutch* seafarers at least by the 1650s to refer to farewell toasts and gun salutes at sea. By the 1660s Dutch sailors were also using it to close their letters, and by the 1690s, as the Sankt Jakob letters show, Swedish and Danish/Norwegian seafarers had taken it up as well.²³ "Vale" signals a popular identification both with things maritime and with the act of communication across oceans and seas. It adds to the impression that familiarity with letters, including both sending and receiving them, had already moved down the social scale, at least among men employed as sailors.

To what extent did illiteracy, or only partial literacy impede this process? Many seventeenth- and eighteenth-century Swedes were able to read print (such as a printed catechism or bible) but were unable easily to read other people's handwriting or to write themselves.²⁴ However, it is clear that techniques had already been developed to cope with this problem. For example, two volunteers from the Livland named Anders Spenner and Jacob Wasberg both sent letters to their wives, but the letters were penned by the same person. Moreover, the two letters contain a lot of overlap in terms of content. It is just conceivable that one of the men composed the letter and then obligingly copied out much the same letter for his friend. But more likely, because the hand has the generic quality common to people who write for a living, the two of them paid for a third person, presumably a ship's clerk or scrivener, to write the letters for them. Two other men,

²² See among others Anders Lilliaquist to Maryia Jonsdotter (Pt1/32a, especially the greeting from John Hall); Niclas Lorick to his brother (Pt1/05); and Samuel Bagge to Cristina Strom (Pt1/32b). The same is true of the Danish letters. See letters from Otto Bülge (Pt1/30); Esia Johanssen Erdtman (Pt1/10); Jöns Jonson (Pt1/1) and Jürgen Sörensen (Pt1/07).

²³ My thanks to Gustav Ångeby for drawing my attention to the "vale" issue and for the reference to Olof Eriksson Willman, *En Kort Beskrifning på en Resa till Ostindien och Japan*, (ed.), John Bernström & Tore Wretö. *Litteraturbanken.se*, 1992 [voyage, 1651–52; first published 1667]. For "shooting and drinking valette" on a Dutch ship see p. 17. For "vale/valete" in antiquity see Ethel Stuart Murray, "Formulae of Greeting and Farewell in the Ciceronian and Augustan Ages" M.A. Thesis, University of Illinois, (Champaign, 1917). By at least the sixteenth century "vale" was in fairly common use among humanists who corresponded in Latin. However, its adoption into vernacular languages and among the laboring classes is more surprising. The Letters as Loot database, <https://brievensbuit.ivdnt.org/> shows its use by Dutch seafarers. A hundred years later, Carl Michael Bellman used it in several poems but in a faux Classical idiom rather than as a reference to seafaring.

²⁴ Egil Johansson, *Kvantitativa Studier av Alfabetiseringen i Sverige: Exempel på källmaterial, metoder och resultat*, Pedagogiska Rapporter 7 (Umeå 1969).

Anders Person Lustig and Anders Ällsman, sent a single letter between them addressed to two different women (each got one side of a piece of paper) but the whole letter was penned by a single scrivener, again, with a lot of repetition.²⁵ Many other letters in the collection – especially those sent by Livland sailors – are written with a rather rote attention to the conventions of salutations and closings, a lot of repetition in the body of the letter, and in a style of cursive that suggests professional clerks.²⁶

Duplication was especially common when it came to descriptions of the flag dispute that sent the Livland and her convoy into Plymouth harbor. Indeed, one gets the distinct impression that some of scribes were working off a kind of template, though one sees repetition even among men who probably penned their own letters. Perhaps the higher officers were trying to limit the damage from the embarrassing flag incident. But it is also possible that some sailors had a difficult time describing past experiences, especially ones that were out of the ordinary, and that it was easier for them to copy from others than it was either to dictate or to write out "original" accounts of what they had gone through.²⁷ For ships' clerks (or anyone else), copying from another letter may simply have been a way to save time and mental energy – and presumably it also lowered the cost for the person "dictating" the letter.

This does, however, point to some of the potential drawbacks of relying on a scrivener as opposed to penning one's own letters. In his studies of political communication to and from members of the peasant estate in (mostly) the mid-1700s, Nils-Erik Villstrand has argued that reliance on scribes encouraged an "accessive" rather than "possessive" relationship to the written word. Villstrand is not positing a simple binary, especially in his later writings; thus he suggests that the same person's relationship to literacy could be both "possessive" and "accessive"

²⁵ Anders Spenner to his wife Maria Månsdotter (Pt. 1/30b(i) and Jacob Wasberg to his wife Lena Olofsdotter (Pt1/30b). Anders Person to his wife (unnamed) in Karlskrona, via the handelsman Jönas Hoobärg, 16/1/1696; on the other side is Anders Ällsman to his wife Sofala Persdotter in Karlskrona, 16/1/1696 (Pt 1/23a). See also Per Jönssån Gröndal to his wife Susanna Jönsdotter in Karlskrona, 16 Jan. 1696; and, on the flip side, Jöns Jönssån Lusty to his wife Sara Sandersdotter in Karlskrona, 16/1/1696 (Pt1/19).

²⁶ The fact that a letter was written out by a scribe does not necessarily mean the person whose letter it was could not read or write. For cultures of dictation see Ann Blair, "Early Modern Attitudes toward the Delegation of Copying and Note-Taking", in Alberto Cevolini (ed.), *Forgetting Machines: Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe* (Leiden 2016) p. 265–285.

²⁷ The emergent history of experience might also be relevant here since it is often occupied with collective experience(s) and what can and cannot be easily expressed with respect to them. See especially the Centre of Excellence in the History of Experiences (HEX) at Tampere University, Finland, especially the co-edited *Digital Handbook of the History of Experience* (<https://sites.tuni.fi/hexhandbook/>). Lucas Haasis, "The Writing Seaman: Learning to Write and Dictating Letters on Board the Bremen Ship 'Concordia'". In *Das Meer: maritime Welten in der frühen Neuzeit = The sea: maritime worlds in the early modern period*, edited by Sünne Jüterczenska and Peter Burschel, *Frühneuzeit-Impulse*, Band 4 (Vienna: Böhlau, 2021), p. 297–310, working with a body of letters penned a half century later, also finds a substantial amount of repetition between letters.

depending upon the context and the skill.²⁸ Nevertheless, the implication is that the lack of an ability to write (or, in some cases, to read others' handwriting) could result in diminished agency and a certain poverty of expression.²⁹

The Sankt Jakob letters predate the bulk of Villstrand's source-material by over half a century and they are not political communications but private letters, consciously composed and sent. Therefore, they do not easily fit either the "accessive" or "possessive" model. That having been said, it seems clear that reliance on scribes encouraged repetition and perhaps a narrowing of expressive scope. There is more variety and freedom of expression in the autograph letters (in so far as we can identify them) than in the ones that were probably penned by scribes. They also tend to be longer. Still, the belief that a letter should be personally revealing and "unique to the sender" probably would have made little sense to many of the men who dictated letters, especially if one of their aims was to keep down the costs.³⁰ Moreover, even non-autograph letters had agentic and aspirational elements. Men chose to write, they chose who to write to, and they certainly "personalized" their letters to some degree even when the letter was partially composed by a scribe. We also see other subtle signs of people forging new and presumably more agentic relationships with the written word. For example, some sailors appear to have inserted their personal signatures into letters that were penned by other people.³¹ The ability to write one's own name – even if it was the only thing a person could write – carried a certain prestige, and it may also have implied familiarity with sending letters – one of the obvious places to demonstrate that particular ability. In short, these men's relationship to correspondence was often mediated, but they did have some agency, and their communicative strategies fit their time and circumstances.

Sailors sending greetings

One of the commonest and cheapest ways for sailors to get word back to their relatives was to get a greeting inserted into someone else's letter, and almost half the letter contain at least one "proxy" message of this kind. In some cases the proxy messages not only take up a great deal of the space on the page, but appear to represent the main *raison d'être* of the letter. These letters exemplify what Gary

²⁸ Villstrand 2014, p. 221–222. See also Nils Erik Villstrand, "Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur", in Peter Danielsson, Håkan Nordmark, & Jan Samuelson (eds), *Att Komma till Tals: Nedslag i den Nordiska Historiens Vardagslunk och Konflikter* (Växjö 1999) p. 89–150.

²⁹ For a more positive view of seventeenth-century literacy and writing see Christoffer Åhlman, *Mötet med det skrivna ordet: Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet* (Uppsala 2019). See especially p. 17–19 and Åhlman's critical discussions (p. 190 and p. 206) of James Collins & Richard Blot, *Literacy and Literacies: Text, Power and Identity* (Cambridge 2003).

³⁰ That is not to say that these are only modern conceits, as many "literary" (and, usually, elite) letters from this period clearly show.

³¹ See e.g., Anders Ållsman to his wife Sofala Persdotter (Pt1/23a).

Schneider has called "the collective nature of letter-writing, transmission and reception" in the early modern period.³² In Master Gunner Anders Lilliaquist's letter of 15 January to his wife, Maryian Jonssdotter in Karlskrona, no less than six men took the opportunity to send greetings to their relatives, and combined with Lilliaquist's own greetings to people other than his wife they took up more than half the letter.³³ Most of these greetings were formulaic; their purpose was to convey the information that the sailor in question was alive, and to express his hope that the same was true of his loved ones: "Micke Råbock, carpenter, sincerely wishes his dearest wife 1000 joys and he is in good health" (*Micke Råbock, timmerman, låter flitigt hälsa sin ker[asta] bustru 1000 fröjder och han är vid hälsa*) reads a typical greeting from Lilliaquist's letter.³⁴ Still, these greetings are different enough one from another to show that they flowed from conscious speech acts. Thus, at one point in Lilliaquist's list of greetings, the writer (Lilliaquist or his scrivener) shifts in mid-stream from the third person to the first: "Thomas Råcka wishes his father and mother 1000 joys, [I] wish my little children a thousand good days and nights..." (*Thomas Råcka hälsa sin fader och modber 1000 fröjd, hälsa mina små barn tusend goda dagar och nätter...*) which surely reflects the fact that Råcka actually dictated his greeting to the writer, who wrote down the first phrase in the third person, but the second phrase in the first person, just as he heard it. It is possible that men paid some token amount to get their greeting into other people's letters, but it seems more likely that the practice of sending greetings on behalf of crew members was a kind of patronage that was expected of under officers in particular (non-officers did it too, but not on such a scale).³⁵ For the ordinary sailor this agreeable practice would have offered an opportunity to stay in touch with his family even if he could not – or could barely – read or write or did not have the money to buy paper and employ a scrivener.

As we have seen, the majority of sailors' letters were sent to wives. Thirty-two out of the forty-seven Swedish letters (close to seventy percent) were addressed to or intended for wives, and the percentage of men sending greetings to their

³² Gary Schneider, *The Culture of Epistolarity: Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500–1700* (Newark 2005).

³³ Master Gunner Anders Lilliaquist to his wife Maryian Jonssdotter in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt 1/32a); See also Master Gunner Börish Spring to his wife (unnamed) in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt 1/04); Officer had more but men who appear not to be officers also did this. See Abram Petersson Rytter to his wife Catrina Olafsdotter in Stockholm, undated (Pt1/20c), Johan Adernson Lindsz to his brother, Påhe Anderson in Stockholm, 15/1/1696 (Pt1/20b), Olof Andersån Kwärka to his wife, Kiärstin Jöransdotter in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt 1/19a), Håkan Liungberg to his wife Britta Månsdotter in Kalmar, 13 Jan. 1696 (Pt1/14a) and Jöns Mickalsson to his wife, Cherstin Holiensdotter in Kalmar, 14/1/1696 (Pt1/14b).

³⁴ On the complexities of the word "hustru" see Christopher Pihl & Maria Ågren, "Vad var en Hustru? Ett Begreppshistoriskt Bidrag till Genushistorien" *Historisk Tidskrift* 134:2 (2014) p. 170–190.

³⁵ Master Gunnars and other under officers were responsible for running training exercises with the crew which may have bred greater familiarity. See Höglund (2021) p. 116–117.

wives in other men's letters was also high.³⁶ The many married letter-senders and greeters may reflect the fact that married men had, on average, slightly more confidence with respect to the written word, though, as we have seen, this did not necessarily extend to penning their own letters. Sending letters or greetings may also have been normative, and to have reflected an expectation that married men would and should keep in touch with their families more than other men did. In early modern Sweden married people enjoyed a higher status than unmarried ones³⁷ and the prevalence of married men among letter-writers and greeters may imply a kind of fellowship or circle of patronage that extended more readily to married men than to the (presumably) significant numbers of unmarried men amongst the regular crew. As we will see, married *women* would also have a rather significant patronage role at the other end of the chain of postal transmission.

Letters in transit

Today a personal letter generally means a private communication between two individuals. One person writes it and another person receives it. Gary Schneider has called this "the traditional dyadic model of letter exchange." As he and others have argued, this model is poorly suited to understanding the epistolary cultures of the early modern period.³⁸ These were characterized – at least in England, which is Schneider's focus – by collective letters, letters shared between several letter-writers, and letters (sealed and unsealed) enclosed within other people's letters. As we are already beginning to see, this was also true of these Swedish letters.

The transit of the letters also had some features that sit in tension with another aspect of the dyadic model: the notion of a clear trajectory from sender to recipient. Military letters in particular (as many of these were), tended, in the seventeenth century, to move in complicated and indirect ways across space, utilizing civilian mail networks, both foreign and domestic, dedicated military transport of various kinds and a variety of ad hoc measures that often included "collective" elements.³⁹ Sending letters via the Sankt Jakob certainly was an ad hoc solution – she was not a post boat but a private freight-carrier – and the whole drive for letters was very much a collective project. However, since the letters went no further than Plymouth harbor, any conclusions about what would have happened later on must depend on the evidence of the packets themselves. Luckily, they

³⁶ The percentage of letters to wives rises to 80 per cent if one leaves out the seven letters written by three young and unmarried men from elite families, at least two of whom probably were commercial travellers rather than sailors. See below.

³⁷ Jonas Lindström, Karin Hassan Jansson, Rosemarie Fiebranz, Benny Jacobsson, & Maria Ågren "Mistress or Maid: The Structure of Women's Work in Sweden, 1550–1800", *Continuity and Change* 32:2 (August 2017) p. 225–52. Hammar (2014) p. 78, 85–87 discusses some of the complexities of marriage for Navy men.

³⁸ Schneider (2005) 22.

³⁹ Paul Gerhard Heurgren, *Svenske militärpost i krig och fred från 1600-talet fram till andra världskriget* (Stockholm 1961) p. 53, 57–58, 61, 63–66, 67–72.

offer plenty of clues. It appears that, once the Sankt Jakob arrived at the entrance to the Sound, the intention was for some of the Swedish letters to be given over to the Swedish post-office (*Svenska postkontoret*) in Helsingör where the postage would be paid and the letters sent on into Sweden.⁴⁰ Other letters appear to have passed through the Commissariat for the Swedish Navy in the Sound. It further appears that, once cleared and paid for (or approved as postage-free, about which more in a moment) the intention was that some individual letters would go straight to their intended recipient; others, often bundled into packets of two to eight letters, would take a more circuitous route that reflected the desire to save on postage fees, the workings of military patronage, networks among both senders and recipients, and a variety of personal motives.⁴¹

So, for example, five letters, written by two young elite men – possibly super-cargos and probably related to one another – were sent by one Zacharias Kraak bundled into one envelope and directed initially to his brother, or perhaps brother-in-law, the "honored and highly learned master" (*huvärldiga och lärda Magister*) Erich Malyn in Kalmar. This was probably the same Erik Malyn or Melin who was a theological lecturer and pastor in Ljungby, Kalmar from some time in the 1690s until his death in 1711.⁴² The four letters sealed in with Kraak's cover letter including a second letter from Kraak addressed to the career soldier and prominent state official, Abraham Cronhiort at Växjö;⁴³ and three letters from a man named Johann Mallyn who was probably a close relative both of Kraak and Magister Malyn. Johann Mallyn wrote one letter to his mother, which was enclosed within the letter to Cronhiort for him to hand deliver; a second letter to be hand delivered to a merchant in Kalmar (whom Johann Mallyn refers to as his "dear patron") and a third letter to be hand delivered to the Lieutenant Colonel and Commandant at Kalmar.⁴⁴ Possibly, part of the intention was to get the passage of the letter from the Sound to Kalmar covered by someone's *fribrevsrätt*,⁴⁵

⁴⁰ For the Swedish postal network's use of (Danish) Helsingör see Magnus Linnarsson, "Postal Service on a Lease Contract: The Privatization and Outsourcing of the Swedish Postal Service, 1662–1668", *Scandinavian Journal of History* 37:3 (2012) p 296–316 especially p. 297, 300, 303–304, 306 and 311 n. 4. See also Teodor Holm, *Sveriges Allmänna Postväsen: Ett Försök till Svensk Posthistoria*, vol. IV:2 (1677–1697) (Stockholm 1916) p. 223, 225.

⁴¹ On the social significance of letter-bundling, though primarily among elite letter-writers and only for England, see Schneider (2005).

⁴² Erik Malyn/Melin (1659–1711) took his master's degree from Uppsala in 1689 and was afterwards associated with Ljungby parish in Kalmar as a theological lecturer and pastor. I am grateful to Beverly Tjerngren for identifying him.

⁴³ Lenn Jacobson, "Abraham Cronhiort", *Svenskt biografiskt lexikon* urn:sbl:15682 (accessed 2024-08-03).

⁴⁴ Zacharias Kraak to his brother [or brother-in-law?], Magister Erich Malyn in Kalmar 14/1/1696 (Pt1/11); Zacharias Kraak to Colonel (Öfversten) Abraham Cronhiort in Växjö, 14/1/1696 (Pt1/11a); Johann Mallyn to his mother, Bengtha Håkonsdotter in Växjö 14/1/1696 and enclosed in the letter to Cronhiort (Pt1/11a(i)); Johann Mallyn to Krisstan Witt, merchant (*kaufman*) in Kalmar 19/1/1696 (Pt1/11b); Johann Mallyn to Lieutenant Colonel and Commandant (*Öfverste Lieutenant och Comidant*) in Kalmar 20/1/1696 (Pt 1/11c).

⁴⁵ The *fribrevsrätt* was the right of some officials and high military offices to free postage. It is unclear to what extent the navy of the 1690s used the regular post, availing itself, when possible, of *fribrevsrätt*, and to what extent it sent letters back to Karlskrona and Kalmar under its own transport.

though if this was the case the choice of Magister Malyn as the recipient of the cover-letter seems odd; either Cronhiort or the Commandant at Kalmar would be more likely candidates.⁴⁶ Since these letters never even got into the system we cannot know for sure. What is most important for our purposes is that the bundling of letters and hand delivery both confirmed and put on display the two letter-writers' links – based in part on kinship – to the ecclesiastical, military and mercantile elite of Kalmar and Växjö.

Obviously, most of the 1696 letter-senders were not members of the elite, and other packets of letters display more social diversity and suggest a different set of motives than was the case with the Magister Malyn group. For example, four letters were to be sent in one envelope to Lars Wetterhamn, company clerk (*companie skrivare*) in Karlskrona. Wetterhamn seems to have been a clerk for the Admiralty rather than one of the *båtsmän*'s companies; he was also the father of a member of the Livland crew, one Anders Pärsson, who presumably organized the packet. This group included the two volunteers, Spenner and Wasberg, who, as we have seen, paid a clerk to pen their very similarly worded letters. The idea may have been that this packet would travel free or at low cost from the Sound via some sort of military channels, and it is very possible Wetterhamn possessed or otherwise had access to *fribrevsrätt* via the Admiralty. Anders Pärsson also had an additional motive for routing a letter destined for his wife through his father. Evidently his wife was having some financial difficulties and he asked Wetterhamn to help her while he was at sea: "Dear father would you be so good as to get the enclosed letter to my wife, and if possible I would ask you humbly if you would help her with some money while I am away" (*k[ära] far att i ville vara så god och låta detta innehlygte bref komma till min hustru, och om möjligt vore beder jag tjänstl[igen] att i ville förhjälpa henne med några penningar så länge vi är borta*).⁴⁷ Enclosing the envelope for his wife in the envelope for his father ensured the two would have to meet, at which point the issue of money would be hard to avoid.

One of the larger packets consisted of eight letters, most of which were directed to recipients in Kalmar. Many of the senders came from the merchant ship the Sophia Lovisa and most appear to have been relatively humble people. The packet was put together by a man named Henrick Wattsone, who evidently was not born in Sweden since his letter is written in a mashup of German, English, Dutch and Swedish. Wattsone tasked his wife with distributing the letters once they arrived in Kalmar. However, the letters were not packaged in an especially

According to Holm (1916) p. 267, Karlskrona's use of the fribrev was declining between 1693 and 1695 but in 1695 the value of fribrev reimbursable to the post office was still a sixth of the total value of the town's postal receipts.

⁴⁶ See Magnus Olsson, "Kampen mot Missbruket av Fribrev", *Posttryttaren – Årsbok för Postmuseum* 57 (2007) p. 71–86.

⁴⁷ The main letter is Anders Pärsson to his father Lars Wetterham in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt1/30). Perhaps Wetterham was Pärsson's stepfather which would explain the divergent patronymic. See also Anders Pärsson to his wife and little daughter (both unnamed) in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt1/30a). These letters are bundled together with the letters from Spenner and Wasberg.

straightforward manner; instead it was letters within letters, like Russian dolls. Three of the letters went to other sailors' wives, one of them via a businessman (*handelsman*) named Christoffer Lambrick who may have been an employer or a landlord or may simply have been a literate person who could read the letter in the event that the recipient could not (this issue is discussed in more detail below). In addition, two of these women's envelopes contained sealed letters for two more sailors' wives, living at different addresses, that the first two recipients were evidently supposed to hand deliver. There were also two more letters in this package for company clerk Lars Wetterhamn in Karlskrona. The first of these was from Wetterhamn's brother, Niels Haagh, also a sailor on the *Sophia Lovisa*, and the second (enclosed in the first) was a letter that Wetterhamn was supposed to pass on to Niels's wife, Britta – with a further suggestion that he (Wetterhamn) might use his influence to help her with some bureaucratic problems she had recently encountered. Perhaps the intention was to send these letters through military channels down to Karlskrona, or perhaps Henrick Wattsone's wife would simply have paid for the regular post.⁴⁸ It is difficult to know exactly what the logic was here. Clearly, sending all eight letters under one cover was a cheaper way to get from the Sound to Kalmar, and most of the senders belonged to the same ship (the *Sophia Lovisa*). But routing letters for Karlskrona through Kalmar seems odd, and it is hard to divine why the duty of hand delivering the letters was divided up in such a complex way apart from the obvious point that Wetterhamn was a key nodal point both for communication and influence. For their part, the Kalmar addresses are especially hard to translate into modern-day locations (a topic to which we will return) which makes it difficult to tell whether the criterion for hand delivery was proximity, kinship, friendship, encouragement to network with other wives, a mark of respect for the wives of higher-ranking persons, patronage to a lower-ranking person, or something else entirely.

In addition to these informal routes, there seems to have been a more formal conduit through the Karlskrona Admiralty for some under officers' personal mail, though it may have been the case that the arrangement for under officers only applied to this voyage. Thus, Master Gunner Borrie Spring informed his wife that she should seek his letters at the Admiralty because the Commander, Chief Commissioner (*Öfversta Commissarien*) von Otter – who surely did enjoy the *fribrevsrätt* – had agreed to receive them. However, Master Gunner Spring also warned her not to bother the Commander too often because the latter had

⁴⁸ The main letter is Henrick Wattsone to his wife (unnamed) in Kalmar, 14/1/1696 (Pt1/14). Three of the enclosed letters, Class Nielssen to his wife (unnamed) in Kalmar but addressed to one Christoffer Lambreck, 14/1/1696 (Pt1/14d), Niels Haagh to Lars Wetterhamn in Karlskrona 14/1/1696 (Pt1/14e), and Niels Haagh to his wife Britta Haagh in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt1/14e(i)), are written by the same person in a generic clerk's hand. Two letters, Håkan Liungberg to his wife Britta Månsdotter, 13 Jan. 1696 (Pt1/14a) and Jöns Mickalsson to his wife, Cherstin Holienndotter, 14/1/1696 (Pt1/14b) both enclose other letters to be delivered to two additional men's wives.

already been so gracious as to personally promise to have her mail hand delivered. Clearly, he wanted her to be tactful to their patron.⁴⁹

The negotiation of patronage was also a consideration in a package destined for Stockholm that was organized by Johan Olofsson, who appears to have been a carpenter on a merchant ship. The first of these was his own letter to his wife, Chatarina Mattsdotter; the second, enclosed in the first, was from navigation officer (*styrman*) Johann Stenwald to his wife, and the third, enclosed in Stenwald's letter, was from a member of Stenwald's crew, one Johann Blom, and intended for *his* wife. In the first (cover) letter, Olofsson reports with some enthusiasm how agreeable Stenwald has been to him, including sending an extremely friendly greeting to Chatarina herself (the two men had apparently been spending a good deal of time together while their respective ships were trapped in Plymouth harbor). Olofsson gives careful directions to his wife to personally deliver Stenwald's letter to his wife, Maria Larsdotter, along with what appears to be a recommendation to cultivate her friendship. Stenwald also asks *his* wife to deliver the letter for Johann Blom's wife, described as "our *båtsman's* wife" (*vår båtsmans hustru*), thus making it clear that Blom and his wife are of lesser status. The bundling of the three letters, coupled with hand delivery, seems to have been intended in part to help build connections between a specialist (Olofsson) and someone of a higher status (Stenwald) through their wives, but it also gave Stenwald an opportunity to double the impact of his own patronage by having his wife personally oversee the delivery of a letter to a subordinate's wife.⁵⁰

Less well-connected Stockholmers also bundled their letters, as in the case of an unnamed sailor who sent five letters to Stockholm inside a single cover-envelope. His wife, Kiärstin Jöransdotter in Södermalm was the main recipient, and the intention probably was the standard one of saving postage.⁵¹ However, there was at least one additional motive at play. The cover-envelope, once opened, also bore the legend "This little letter [apparently meaning the whole packet] to be delivered to Erick Jansey on Hornsgatan" (*Dät lilla brevet levereras hos Erick Jansey på Hornsgatan*).⁵² Having Jansey as the secondary addressee most likely was a way to ensure that there was someone at the point of delivery who could actually read the letters as well as help direct their disposition. Several other men sent letters to their wives but addressed them to other people who lived nearby, usually local businessmen. Probably this was because their wives would have had difficulty reading the letters on their own. This is particularly clear in the case of Anders Person Lustig and Anders Älssman from the ship Livland, apparently ordinary

⁴⁹ Master Gunner Borrie Spring to his wife (unnamed) in Karlskrona, 15/1/1696 (Pt1/04).

⁵⁰ Johann Olofsson to his wife, Chatarina Matsdotter in Stockholm, 17/1/1696 (Pt1/28). The other two letters are Johan Stenwald to his wife Maria Larsdotter in Stockholm, 20/1/1696 (Pt1/28a); and Johan Blom to his wife Liskin Mattdotter in Stockholm, 20/1/1696 (Pt1/28a(i)). *Båtsman* usually meant an ordinary sailor.

⁵¹ For differences in cost between a single envelope and letters bundled together see Holm (1916) 219–221.

⁵² An unknown sailor to his wife, Kiärstin Jöransdotter, in Stockholm (Pt 1/20).

members of the crew (*båtsmän*). As mentioned above, Lustig and Ällsman wrote a shared letter to their wives and they employed someone else to write it. Then they proceeded to address the cover-envelope to businessman (*handelsman*) Jönas Hoobärg in Karlskrona. However, the letter clearly is meant to be read out to Lustig's wife, because, while it opens with a salutation to Hoobärg, it immediately moves to family news and closes in a conventional way with "your dearest husband till death" (*din k[ära] man i döden*). The other side of the page is entirely addressed to Ällsman's wife and it seems likely that Hoobärg was supposed to read out her letter also.⁵³

Sailors' wives and the task of distributing greetings

The lists of greetings inserted in other men's letters do not comport well with modern, individualized notions of what a letter is. Making this form of patronage work relied heavily upon what Schneider calls "multiple party access," which is to say that such letters were neither written by nor intended for just one person, but were, rather, a kind of collective letter to which dozens of people had access. As we have seen, the most extensive lists of greetings are in under officers' letters, though letters by (apparent) members of the ordinary crew also sometimes include them, such as Anders Lustig's letter, mentioned above, which has several greetings from other men written down in the first person. Whereas the cover-letters of packets were addressed in roughly equal proportions to women (almost always married women) and to men who might reasonably have been thought to have access to military communications systems, to *fribrevsrätt* or just to the ability to read handwriting (such as a local businessman), the long lists of greetings to be conveyed were most often found in letters addressed to wives. Getting word to up to a half dozen or more men's families was not a small task. It would have involved locating these people's lodgings (some of the greetings say where people lived though many do not) and going there or sending a message to summon them to one's own lodging, reading the greeting and quite likely, the whole letter out to them, and probably offering or accepting food and drink. It would have involved time, expense, moving around the city, and making inquiries about people's whereabouts. Evidently, the whole system of sending greetings in other people's letters relied on the primary letter-sender having a wife who was prepared to get the word out once the letter arrived. It shows how a married couple – ideally with a wife who could read handwriting – could span the chain of communication, double the effectiveness of the original letter-sender's patronage and, probably, enhance the couple's prestige.

⁵³ Anders Person Lustig to handelsman Jönas Hoobärg in Karlskrona, 16/1/1696 (Pt 1/23 and 23a). See also Class Nielsson of the merchant ship, Sophia Lovisa, to his wife in Kalmar, 14/1/1696 (Pt 1/14d) which is to be delivered to handelsman Christopher Lambrick but is intended for Nielsson's wife.

Wives, perhaps especially officers' wives, evidently had an important role in facilitating communication between ship and shore, though wives of lower-ranked men also sometimes delivered both letters and oral messages. This is still another kind of women's work to add to the growing list of responsibilities of sailors' wives and kin.⁵⁴ Wives' managerial agency and their role as family representatives on shore were clearly important to naval as well as mercantile operations; their involvement in the relaying of mail and messages would have helped to build loyalty, to promote *esprit de corps* among crewmembers and their families, and to smooth over the logistical challenges of having family members – and wage-earners – away for months at a time.

Finding a mail recipient in the city

This system relied heavily on the ability not just of paid postal-deliverers but of ordinary people – including women – to find other people in the city. The physical letters themselves often had some kind of address with what passed for spatial coordinates on them, though these varied a good deal in terms of their degree of specificity. When the destination was a relatively small town, such as Västervik or Marstrand, simply putting a name on an envelope was apparently sufficient. In larger places the social status of the recipient became significant. The whereabouts of prominent people – for example, Magister Malyn of Kalmar – were apparently known to everyone; there was no need to supply additional coordinates. Similarly, Lars Wetterhamn was well-enough known in Karlskrona (and probably at the Sound), at least by navy people, that there was no need to specify his place of residence or work, though his title was given. Recipients who appear with honorifics suggesting high status or nobility were also less likely to need other spatial locators than people without honorifics, though they were also more likely to have their letter hand delivered by someone who, presumably, already knew where they lived. This was also true of four of the five women recipients of letters (out of thirty-four women recipients) who bore honorifics next to their names suggesting somewhat higher social rank.⁵⁵ Under officers' wives who resided in Karlskrona, whether high-born or not, did not require an address other than their name (or their husband's name) which probably means either that they had an unofficial right to have letters sent through the admiralty (see above), or that it was assumed that everyone knew where they lived.⁵⁶

⁵⁴ Margaret R. Hunt, "Women and the Fiscal-Imperial State in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", in Kathleen Wilson (ed.), *A New Imperial History: Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840* (New York 2004) p. 29–47; Marie Lennersand, Jan Mispelaere, Christopher Pihl, & Maria Ågren, "Gender, Work, and the Fiscal-Military State", in Maria Ågren (ed.), *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York 2017) p. 178–202.

⁵⁵ Common ones were "high ranking" (*högstärade*), "well born" (*välborne*), and "honorably born" (*ärebörne*).

⁵⁶ Lilliaquist, 15/1/1696 (Pt 1/32a); Frank, 15/1/1696 (Pt 1/32 and 32c) and Spring, 15/1/1696 (Pt 1/04).

Spatial coordinates grew more complex as the recipients moved down the social scale. However, street numbering was far in the future, and even street names were less in evidence than one might expect. In the case of Karlskrona, to which the largest number of letters – twenty – were directed only two letters specified a part of town, in both cases Västerudde. Västerudde was an area in the western part of the island, sandwiched between the main admiralty buildings and what would later become the famous five fingers dry docks. But there were no other part-of-town references in any of the Karlskrona letters – and, notably, not a single reference to a quarter. Most likely the quarter system that appears prominently on the well-known Karlskrona map of 1718 had not yet been instituted in 1696; if it had been no one was using it for the purposes of directing mail.⁵⁷ Across twenty Karlskrona-bound letters there were only two references to streets, both to a street named "Gamla Bräbogatan" which does not appear on any historic maps or lists of historic Karlskrona street-names. Landmarks such as notable buildings or military sites were somewhat more common. Andreas Pärsson located his wife, Anna Olafsdotter "on the Western peninsula by Master Jönss's windmill" (*på Västerudde vid Mast. Jönss väderqvarn*). One of Johann Ropper's correspondents lived in the "old apothecary's" (*gamla apotekets gård*) while *volontären* Anders Spenner's wife, Maria Månsdotter was "currently living in Karlskrona by the shipyard" (*nuförtiden boendes i Carlscrona vid varvet*). Thomas Råcka's father, Olaf Larsson Råcka, described as a sawyer (*sågare*), was also said to live "by the Royal Naval shipyard" (*vid kongl. Ammiralitets varvet*).⁵⁸

Far and away the most common way to locate someone in Karlskrona was by reference to some other person – other than the addressee that is – who was associated with a particular part of town, a property or a building. There are twelve Karlskrona letters where more information is given than just the name of the addressee alone. Ten of these involve a reference to some notable person in the vicinity of the addressee. Recipients of letters lived "in the house or household of" (*hos*); "across from" (*mitt emot*); "by" (*vid*); "right next to" or "right by" (*strax vid*); or "in" (*uti*) locations or buildings currently or formerly inhabited by other named persons. Jonas Håkansson's wife, Malena Hänssons dotter, was living "right next to Pår Furnett" (*strax vid Pår Furnett*); Anders Persson Lustig's letter to his wife, sent via businessman Hoobärg, located the latter "up on Gamla Bräbogatan right by Biurn Khällman" (*uppå Gambla Bräbogatan strax vid Biurn Khällman*). Ropper's letter to his wife mentioned that she lived "across from the counselor's daughter" (*mitt emot Rådmans dotter*). One reference invoked a person now dead, but who was apparently still popularly associated with a particular

⁵⁷ "Plan af staden Carlscrona uti Tingui Quartier" (1718) Krigsarkivet, SE/KrA/0424/063/145a. I am grateful to Karin Ehnberg of the Blekinge Museum and Fredrik Kämpe and Andreas Linderöth of the National Maritime and Transport Museums for advising me about early maps and streets of Karlskrona. For historic street names see Leif Karlsson, *Historiska Uppgifter kring Gatuvägnamn och Kvarternamn i Karlskrona* (Karlskrona: Blekinge museum, 2006).

⁵⁸ For Västerudde see Pt1/30a and Pt/30b. The two Gamla Bräbogatan addresses are Pt1/23a and Pt1/32b. For the apothecary see Pt/06a. For the shipyard see Pt/30b(i) and Pt1/16.

space. Samuel Bagge's wife Cristina Ström was to be found in "the blessed [that is, deceased] Lieutenant Svän Hanson's homestead" (*uti sabl[ig] Lieutna[n]t Svän Hanson[s] gård*).⁵⁹

Addresses for people in Kalmar were fewer in number but they looked very like those in Karlskrona. There was only one reference to a street in all of the Kalmar letters, and that came from Henrick Wattson, a foreigner, who lived (or his wife lived) on what he called "di st[r]at Libeck" (i.e., Lübeckvägen). In addition, one letter referred to a part of town (see below) and one referenced a building, the Kalmar hospital, where the addressee served as chaplain. All the other addresses for which more information is offered than just the name of the addressee center on other people with an association to a particular place or space. Håkan Liungberg's wife, Britta Månsdotter, was "living in Bårans' property" (*boandes i Båranss gård*) while Jons Mickalsson's wife, Cherstin Hollendotter, could be found "living by the Commandant's residence" (*boendes vid Commendanten*). Jaban Matsson's wife, Chatarina Jönsdotter lived in "Jöns Lambrick's property" (*Jöns Lambricks gård*) and Nils Matsson's wife, Maria Trulsdotter, lived "Up Clanad's Point at Sven Svenson's property" (*op Clanads udden vid Sven Svensons gård*). "Clanad's Point" and "di st[r]at Libeck" are the only non-person-focused spatial reference to be found in the Kalmar addresses.⁶⁰

Both in Karlskrona and Kalmar, then, spatial referents largely derived from people. Of course, these were not just any people. Sometimes they were locally prominent people, associated with the military or the city elite, or they could be prominent people now dead, but who were still associated in people's minds with a particular space (the blessed Lieutenant Svän Hanson for example). Presumably many of the people who functioned as referents for particular locations in the city were long-standing residents and property owners, which would have contrasted with the intended recipients of the letters who were often more recent arrivals in the town and often of a lower social status.⁶¹ The transient status of a good many of the addressees is reflected in the addresses, which fairly often use phrases like "presently residing" (*nuförtiden boendes* or *strax boendes*), thus marking the recipients, most of them women, as recent arrivals or temporary residents.

The low regard for street names in both towns is striking because both cities were, in some sense, new. Karlskrona was actually founded in 1680 and Kalmar, though long-established, was rebuilt in an entirely new location in the 1650s.⁶² One would think that the inhabitants of a "new" city or town would be more attuned to street-names. However, evidently, both Karlskrona and Kalmar were

⁵⁹ Håkansson, 16/1/1696 (Pt1/18); Lustig, 16/1/1696 (Pt1/23 and 23a); Ropper, 16/1/1696 (Pt1/06); Bagge, 15/1/1696 (Pt1/32b).

⁶⁰ Wattson, 14/1/1696 (Pt1/14 and 14c); Leimontin (the Kalmar hospital) 16/1/1696 (Pt1/21b); Liungberg, 13/1/1696 (Pt1/14a); Mickalsson, 14/1/1696 (Pt1/14b); Matsson, 14/1/1696 (Pt1/14b(ii)); Matsson, undated (Pt1/14a(i)).

⁶¹ Aske Laursen Brock & Jelle Van Lottum. "Rural Maritime Labour Migration to Copenhagen and Stockholm (1700–1800)", *Continuity and Change* 34:2 (2019) p. 231–252.

⁶² My thanks to Göran Tagesson for informing me about the history of Kalmar.

small enough, and, perhaps, socially and militarily stratified enough for this personalized method of locating people to work. Finding people in this way must have required a fair amount of social interaction though; people may not have paid much attention to street names, but, as much recent scholarship has shown, the *space* of the street played a crucial role both in forming the identity of a neighborhood and in mediating and traversing the fluid boundaries between street and home, or, as they are sometimes imprecisely called, the public and the private. A piece of mail was a material object that arrived from somewhere distant and unknown, yet, in the majority of cases, it was a message from a husband to a wife – that is, a space of intimacy and familiarity.

In order for this traversal to work, either someone had to have a fair amount of knowledge of the neighborhood and its people, or a negotiation had to take place in which a person who was not from that immediate locale gained access to local knowledge about who lived where, who worked for whom, who was new in the neighborhood, who was renting out part of their property to a lodger, who was married to whom, who had taken over a place that used to belong to someone else, and who would be likely to read out the letter if the main recipient could not.⁶³ This system relied upon and rewarded people, many of them women, who had the ability to match the names of notables to specific parts of the city, and who possessed the energy and confidence to move around the city in a purposeful way.

Stockholm, however, was a different story. In the capital city, at least by the 1690s, it seems that personalized conceptions of urban space had ceased to work on their own without other referents. There were only eight Stockholm mail recipients, but seven needed spatial referents other than a simple name, a much higher percentage than elsewhere. The most unusual feature of the Stockholm addresses is the sudden appearance of multiple spatial indicators. Parts of the city or suburbs, landmarks, streets, squares, even, in one case, the building material and color of the intended recipient's house, suddenly became significant. Addresses grew more visual, as in Martin Beck's letter to his wife, Britta Erichdotter, which located her in Södermalm "in the stairs to St. Catherine's church" (*i trapan till Sankt Catarin kiörka*). They also tended to pile descriptors on top of each other: Båtsman Johan Blom's wife, Liskin Mattsdotter, was described as "living in Stockholm on Södermalm in Pihl gatan in Hoggens backyard" (*boendes uti Stockholm uppå Södermalm uti Pyhl gathan uti Hoggens bakgård*). Johan Anderson Lindsz's brother, Påhe Anderson, lived "by Packar torget in the house of the gauger Anders Rosing" (*vid Packar torget hoos palmmätare [i.e., parmmätare] Anders Rosing*). An unnamed sailor from a merchant ship, writing to his wife, Kiärstin Jöransdotter, describes her as living "on Södermalm on the Maria side on Tahvast

⁶³ On the early modern street as a negotiated space see Riitta Laitinen & Thomas Cohen, "Cultural History of Early Modern Streets – an Introduction", *Journal of Early Modern History* 12:3–4 (2008) p. 195–205; and Riitta Laitinen & Dag Lindström, "Urban Order and Street Regulation in Seventeenth-century Sweden", *Journal of Early Modern History* 12:3–4 (2008) p. 257–287.

street by the Skinner bay” (*på Södermalm på Maria sidan på Tabvast gatan vid skinner viken*).⁶⁴ These addresses offer a new level of geographic specificity. Referents based on people still played a role though; in fact, as with visual referents, there was a tendency to name several in one address, dead and alive. Carl De Besse located his wife, Marika Kroger, ”in the home of the notary, Hen[ry] Wederberg, living in Järn Kranssen’s property on Hornsgatan” (*hoss Notarn Hen. Wederberg, boendes hos Järn Kranssens gård på Hornssgatan*). Johan Olofsson’s letter to his ”honorably born and virtuous” (*äreborna och dygdiga*) wife, Catharina Matsdotter, similarly names several people and multiple spatial referents. His wife lived at ”Munthers in the blessed [i.e., deceased] counselor Mr. Portman’s gray wooden building in Södermalm by the bridge” (*Munthers uti sahl[ig] rådman Herr Portman[s] grå träbyggning på Sodermalm vid bron*).⁶⁵ No address as complicated as these ones appears on the letters intended for Karlskrona, Kalmar or anywhere else. Still, it would be unwise to assume from this that local or collective knowledge had ceased to matter in Stockholm. Letter-writers (including Olofsson) still expected their wives to move around the city with letters and oral messages, but the project of finding people had begun to require a more elaborate framing.

Conclusion

In recent years the old belief that early modern ships were little worlds of their own, floating cultural islands with few connections to land, has come under critical scrutiny.⁶⁶ This essay contributes to that reconsideration by means of a unique collection of letters sent by sailors to family members back in Sweden in the middle of the 1690s. It shows, first, that attempts to keep in contact with family members were not limited only to men who were comfortable writing their own letters, though married men may have enjoyed more opportunity (and felt more pressure?) to send letters and messages than unmarried men did. There were several strategies for overcoming inexperience at writing or, indeed, full illiteracy, and sailors were far from passive in relation to long-distance communication, even when they paid someone else to pen their letters. Efforts to communicate at distance were encouraged by practices of shipboard and military patronage as well as by older traditions that viewed letters and letter-writing more as a collective enterprise than a ”dyadic” and private one. The most striking indication of the latter is the fact that letters often included fairly long lists of greetings, dictated at source and intended to be delivered orally when the letter arrived

⁶⁴ Beck, 16/1/1696 (Pt1/20d); Blom, 20/1/1696 (Pt1/28a(i)); Lindsz, 15/1/1696 (Pt1/20b); Unnamed to his wife Kiärstin Jöransdotter, undated (Pt1/20).

⁶⁵ De Besse, 20/1/1696 (Pt1/20a); Olofsson, 17/1/1696 (Pt1/28).

⁶⁶ Lisa Hellman, ”Ett ensamt skepp på öppet hav? Kopplingar, kontakter och utbyten ombord på svenska ostindiefarare”, *Historisk Tidskrift* 134:3 (2014) p. 357–384; Margaret R. Hunt, ”An English East India Company Ship’s Crew in a Connected Seventeenth-Century World”, *Itinerario: International Journal on the History of European Expansion and Global Interaction* 46:3 (2022) p. 333–344.

at its destination, almost always by the main letter-sender's wife. The written and the oral lived side by side in the epistolary culture of late seventeenth-century Scandinavian sailors.

The transit of letters and greetings over space and time presented logistical challenges as well as many "collective" elements. Here issues of privilege (especially the privilege accorded to military officers), patronage, and, perhaps, nepotism, came to the fore. These would have begun with the bundling of letters back in Plymouth, as some men sought to use the mail and hand delivery of post to strengthen existing elite networks while others tried to parlay kinship or other connections into cheaper and presumably more secure forms of mail-delivery, or even into financial assistance for their wives. The essay also shows how non-elite networks and couples managed the fact that some of the women could not read their husbands' letters, namely by enlisting the aid of more literate people in the neighborhood where the wife lived. Similarly, the long lists of greetings inserted, in most cases, into officers' letters, relied upon the generosity, sociability and literacy of under officers' wives, whose job it was to find each greeter's family and convey the greetings, ideally in person.

The essay has also delved into how people located their correspondents within the dynamic urban spaces of late 1600s Sweden. In Karlskrona and Kalmar prominent people were often invoked to "signpost" buildings or properties in or near where letter recipients lived; people were significantly more important than other markers such as street names. In Stockholm, by contrast, while there continued to be abundant use of person-based referents they no longer sufficed on their own. Instead, addresses made use of geographical markers, street names, and visual descriptions of places and spaces, and they often piled these markers on top of one another. It is not exactly news that things worked differently in Sweden's largest city than they did elsewhere, but it is interesting to see just how stark the contrast was. Still, women in Stockholm, especially officers' wives, continued to be tasked with conveying messages and hand-delivering letters to other wives, just as they were in smaller cities.

As indicated earlier, few personal letters survive from non-elite people for the seventeenth century (or, indeed, for the eighteenth). The Sankt Jakob letters are a striking exception, but they were all sent by sailors or people with a close connection to the maritime world. That leaves us with a problem. It could be that the sailors' letters discussed in this essay are the residuum of a broader culture of non-elite letter exchanges which has left few traces because of the exclusionary collecting practices of eighteenth and nineteenth-century archivists and curators. On the other hand, it could be that sailors and their wives really were the only non-elite occupational group to send significant numbers of personal letters in the seventeenth century, and that we are witnessing epistolary strategies born of the distinctive challenges of life at sea. More and broader research is needed on

this question using both "accidental archives"⁶⁷ and chance survivals from more curated collections. The present essay is but a preliminary contribution to what one hopes will blossom into a broader effort.

The Sankt Jakob letters are so full of engaged efforts to connect with people far away – often people the sender of letters or greetings loved – that it is easy to forget that all these efforts came to naught. It is a bit sad to think that these letters never reached the people they were intended for. Still, their loss is the historian's gain, because this collection offers a unique window into the communicative strategies of a social group about which relatively little is known, especially at this early a date. The letters never arrived but they left a trail of evidence we can still follow.

⁶⁷ The term was coined by Harvey Deneroff and is often used to describe minimally-curated archives that were preserved by chance – like the British Prize Papers. The term's genealogy is discussed in Nadine Akkerman & Pete Langman, "Accidentally on Purpose: Denying Any Responsibility for the Accidental Archive", in Andrew Prescott & Alison Wiggins (eds), *Archives: Power, Truth, and Fiction* (Oxford 2023) p. 323–336, here 323. The Brienne collection at the Museum voor Communicatie in the Hague and the Cairo Geniza (scattered across a number of archives with the largest group at the Cambridge University Library) are two of the better-known examples.

Författar- och redaktörspresentation

MIKAEL ALM, f. 1973, professor vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Han har i sin forskning arbetat med politisk och social kultur under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal. Han disputerade vid Uppsala universitet 2002 på avhandlingen *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp*. Nästa projekt handlade om de ceremoniella aspekterna av Karl XIV Johans och Bernadottedynastins etablering efter omvälvningarna 1809. Vid samma tid utgav han tillsammans med Bo Vahlne en kommenterad källutgåva av en hovjournal i Slottsarkivets samlingar, *Överkammarherrens journal 1778–1826. Ett gustavianskt tidsdokument*. Hans senaste bok, *Sartorial Practices and Social Order in Eighteenth-Century Sweden: Fashioning Difference*, behandlar samspelet mellan kläder och samhällsordning under 1700-talet. Han leder sedan 2022 infrastrukturprojektet *Av Gustavs Hand: Digitalisering, digital berikning och förmedling av Gustav III:s arkiv* (Riksbankens Jubileumsfond), med digitalisering och HTR-läsning av Gustav III:s privata arkiv i Uppsala universitetsbibliotek. I sitt nya projekt arbetar han med frågor om social interaktion vid och kring det gustavianska hovet.

E-postadress: mikael.alm@hist.uu.se

LOUISE BERGLUND, f. 1966, fil. dr och docent i historia. Hon är lektor i historia vid Uppsala universitet sedan 2017, och var dessförinnan lektor i historia vid Örebro universitet. Sedan disputationen vid Uppsala universitet 2003, på avhandlingen *Guds stat och maktens villkor: Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470*, har hon främst behandlat medeltidshistoria. Hon är framför allt intresserad av makt och möjligheter inom kloster och inom eliten under senmedeltiden. Dessutom intresserar hon sig för hur den tidiga svenska kvinnorörelsen använde medeltida förmödrar i sin kamp för rättigheter. Just nu arbetar hon främst med projektet *Lysande damer: Birgittinska modeller för auktoritet och regentskap under senmedeltiden*.

E-postadress: louise.berglund@hist.uu.se

CHRISTINE EKHOLST, f. 1975, fil. dr i historia, docent i historia vid Uppsala universitet. Hon är anställd som universitetslektor i medeltidshistoria vid Uppsala universitet. Ekholst disputerade 2009 på avhandlingen *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*. Hennes forskning har fokuserat på brott, straff och genus under medeltiden. Hon har även forskat på sexuella anklagelser riktade mot senmedeltida kungar och drottningar. Andra forskningsintressen rör dödsstraff och avrättningar under medeltiden. Hon arbetar nu inom ett projekt om funktionsnedsättningar i medeltida Sverige finansierat av Vetenskapsrådet.

Hennes senaste publikation är kapitlet ”Hellre död? Skador och funktionsnedsättningar i de medeltida lagarna” som ingår i boken *Kampen for livet – helse, sjukdomar og medisinsk behandling i Norden i vikingtid og mellomalder*.

E-postadress: christine.ekholst@hist.uu.se

VIKTOR ENGLUND, f. 1983, fil. dr i historia. Lektor i utbildningshistoria vid Uppsala universitet. Disputerade 2019 på avhandlingen *Fångsamhället som inte skulle finnas: Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920*. Hans forskning har efter detta berört sådant som fostran och utbildning av fångar. Englund studerar också framväxandet av fängelseskolan, den starkt censurerade nyhetsförmedlingen till fångar och tjallande som kulturellt fenomen i fängelser. Han har bland annat medverkat i antologierna *Utbildningens fostrande funktioner: Historiska undersökningar av fostran i offentliga och enskilda utbildningsinsatser* och *Inspärrad: Röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter*.

E-postadress: viktor.englund@edu.uu.se

BJÖRN HORGBY, f. 1952, professor emeritus i historia. 1996–2003 var han universitetslektor i historia vid Linköpings universitet; 2003–2017 var han professor i historia vid Örebro universitet. Han disputerade 1986 på avhandlingen *Den disciplinerade arbetaren. Stöld- och våldsbrottsligheten i Norrköping 1850–1910*. Därefter har han framför allt forskat om arbetarkultur, bland annat *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940*; om arbetarrörelse, bland annat *Kampen om jacket. Den socialdemokratiska hegemonins förändringar*; om företagspatriarkalism tillsammans med Christer Ericsson & Shunji Ishihara, *Faderliga företagare i Sverige och Japan*; om fotbollens kommersialisering tillsammans med Christer Ericsson & Bill Sund, *Fotboll, kommersialisering, demokrati*; och rockmusik, bland annat *Rocken anfaller*. För närvarande arbetar han tillsammans med Christer Ericsson och Jimmy Engren med ett projekt om högerpopulism.

E-postadress: bjorn.horgby@oru.se

MARGARET HUNT, f. 1953, fil. dr i historia. Professor emerita i historia vid Uppsala Universitet. De senaste publikationerna inkluderar en uppsats i tidskriften *Past & Present* om bedrägerier och den engelska flottan under tidigmodern tid (2024); en handbook, *How to Research Scandinavian Ships and Seamen in the Prize Papers of the British National Archives* (2023); Ett kapitel om genus och krig i Catriona MacLeod, et al. (red), *The Whole Economy: Work and Gender in Early Modern Europe* (2023); och en medförfattad bok (med Philip J. Stern), *The East India Company at the Height of Mughal Expansion* (2016).

E-postadress: margaret.hunt@hist.uu.se

MARKO LAMBERG, f. 1969, professor, docent i nordisk historia samt i gemenskaps- och samfundshistoria, verksam vid Åbo Akademi, Åbo universitet, Tammerfors universitet och Helsingfors universitet. Han disputerade 2000 i Jyväskylä universitet på avhandlingen *Dannemännen i stadens råd – rådmanskretsen i*

nordiska köpstäder under senmedeltiden. Lamberg är specialiserad på nordisk social- och kulturhistoria i synnerhet i senmedeltida och tidigmoderna kontexter, men han arbetar gärna med långa tidsperspektiv, något som syns till exempel i den samredigerade antologin *Tillfälliga stockholmare – människor och möten under 600 år* (2017). Utöver urban historia har han behandlat bland annat birgittinsk textproduktion ur genusperspektiv, mardrömmarnas kulturhistoria och etniska faktorerers betydelse i trolldomsprocesser. För tillfället är hans forskning inriktad på språkliga landskap, undvikandet av förföljelser samt förvisningarnas långa historia.
E-postadress: marko.lamberg@helsinki.fi

TOBIAS OSVALD, f. 1989, fil. dr i historia. Osvald är anställd vid Universitetskanslersämbetet som utredare. Han disputerade 2022 på avhandlingen *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835*. Hans forskning är fortsatt inriktad på polishistoria, vardagslivets ordning och städers rumsliga utveckling. Tidigare har han bland annat medverkat i antologin *Micro-geographies of the Western City, c.1750–1900*. Osvald är även verksam med att föreläsa och skriva populärvetenskapligt om ämnen som rör historia och urbansociologi.
E-postadress: johan.tobias.osvald@gmail.com.

LINDA QVISTRÖM, f. 1970, fil. dr i arkeologi. Verksam vid Uppsala universitet och Upplandsmuseet som forskare. Disputerade 2020 på avhandlingen *Rum utan utsikt. Fönster och ljus i medeltida byggnader*. Har under de senaste åren varit verksam inom det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *HASP – hus och sociala praktiker i svenska städer 1600–1850*, som leds av Dag Lindström.
E-postadress: linda.qvistrom@uu.se

ANNIKA SANDÉN, f. 1969, fil. dr och docent i historia. Sandén är verksam som vetenskaplig redaktör på Stockholmia. Forskning och förlag. Hon disputerade 2005 vid Linköpings universitet på avhandlingen *Stadsgemenskapens resurser och villkor. Samhällsyn och välfärdssträvanden i Linköping 1600–1620*. Sandéns forskningsintressen kretsar kring social- och kulturhistoriska förhållanden i det tidigmoderna Sverige, med inriktning mot socialt kapital, tillhörighet och utanförskap. Av senare studier kan nämnas *Bödlar. Liv, död och skam i svenskt 1600-tal* (2016), *Fröjdelekar. Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid* (2020) och *Jag, en olycklig spåman. Poeten Lasse Johansson Lucidors liv och tid* (2023).
E-postadress: annika.sanden@stockholm.se

PANU SAVOLAINEN, f. 1983, arkitekt, fil. dr i historia (2017). Biträdande professor i arkitekturhistoria och restaurering vid Aalto-universitetet i Helsingfors. Savolainens forskning har tidigare berört sjuttonhundratalets stadshistoria och stadsarkeologi och hans nuvarande forskning handlar om medeltida kyrkor och 1900-talets stadsplanering utifrån ett begreppshistoriskt fokus. Savolainen leder två pågående större forskningsprojekt, *La Cathédrale engloutie. The medieval*

architecture, construction phases and artworks of Turku Cathedral interpreted with new methodologies (Finlands Akademi) och *Historic Timber Structures and Architectural Innovations in Late Medieval Northern Europe* (Kone Stiftelsen). Hans bok *Arkkitehtuurimme vuosituhannet. Suomen arkkitehtuurin historia alusta loppuun* (Vår arkitekturs årtusenden. Den finska arkitekturens historia från början till slut) var årets historiebok 2024.

E-postadress: panu.savolainen@aalto.fi

JON STOBART, b. 1966, Professor of Social History at Manchester Metropolitan University. His research focuses on the practices and spaces of consumption in the long eighteenth century. He has led projects on shopping and leisure in English provincial towns (Leverhulme Trust, 2002–04), consumption and the English country house (AHRC, 2010–12), comfort and country houses in England and Sweden (Horizon2020, 2015–17), the material culture and consumption practices of the English parish clergy (Gerda Henkel Stiftung, 2021–23), country house servants (AHRC, 2023–25), and village shops in England and Germany (DFG, 2024–27). Stobart has published widely on these topics, as journal articles, edited volumes and monographs. Recent publications include the edited volume *Global Goods in the Country House: Comparative Perspectives, c.1650–1800* and the monographs *Comfort in the Eighteenth-Century Country House* and *Life in the Georgian Parsonage: Morals, Material Goods and the English Clergy*. He is currently completing a co-authored book, with Sara Pennell, on auctions and the second-hand trade and developing a new project on consumption and material culture in colonial Jamaica.

E-postadress: j.stobart@mmu.ac.uk

GÖRAN TAGESSON, f. 1960, docent i historisk arkeologi, forskare vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Han disputerade 2002 i Lunds universitet på avhandlingen *Biskop och stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Tagessons forskning är inriktad på urban arkeologi, urbanisering och stadens rumsliga och sociala strukturer. Efter avhandlingsarbetet har forskningen inriktats på urbanarkeologi under tidigmodern tid, bland annat i Linköping, Kalmar, Norrköping och Jönköping. 2016–2019 ledde Tagesson forskningsprojektet *Hus och hushåll i svenska städer 1600–1850* (finansierat av Berit Wallenbergs stiftelse). Han är sedan 2021 anställd vid Uppsala universitet inom forskningsprojektet *HASP – Hus och social praktik 1600–1850* (finansierat av Vetenskapsrådet), med inriktning på hus, boendestrukturer och husbyggnation. Bland skrifter under senare tid kan särskilt nämnas publikationen *Houses, Families, and Cohabitation in Eighteenth-Century Swedish Towns*, tillsammans med Dag Lindström. Bland övriga forskningsinriktningar kan nämnas arkeologisk teori och metodutveckling, kloster och klosterarkeologi samt kyrkor och gravritualer från medeltid och tidigmodern tid.

E-postadress: goran.tagesson@hist.uu.se

BEVERLY TJERNGREN, f. 1973, doktorand i historia vid Uppsala universitet. Hennes avhandlingsprojekt är en social- och kulturhistorisk undersökning av samtliga kyrkoherdar i Trögds kontrakt, Uppsala stift, under sjuttonhundratalet. Hon har också medverkat som författare och redaktör för antologin *The Social Life of the Early Modern Protestant Clergy*.
E-postadress: beverly.tjerngren@hist.uu.se

HELLE VOGT, f. 1974, siden 2018 professor i retshistorie ved Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet. Hun disputerade ved Københavns Universitet i 2005 med afhandlingen *Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderet: kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning*. Siden hun fik sin ph.d., har hendes forskning primært været fokuseret på komparative, nordiske studier af retten i middelalderen og tidlig moderne tid. Forskningen har i høj grad været koncentreret om strafferet, slægtens betydning for retssystemet og -udøvelsen, familie-arveret samt samspillet mellem lærd ret og religiøse retlige normer. Bland nyere udgivelser kan fx nævnes ”The invisible poor in Norwegian and Danish town laws c 1200 – c 1350”, med Miriam Jensen Tveit, *Comparative Legal History, Special Issue: Law and Ritual in the Middle Ages: Journal of Medieval History*, red. med Jenny Benham og Matthew McHaffie og *Private/Public in the 18th-Century Scandinavia*, red. med Sari Nauman.
E-postadress: helle.vogt@jur.ku.dk

CLAES WESTLING, f. 1963, fil. dr i historia är verksam som 1:e arkivarie vid Riksarkivet. Han disputerade 2003 på avhandlingen *Småstadens dynamik. Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630–1660*, med Dag Lindström som handledare. Hans forskningsintresse är vardagslivet och människors livsvillkor i historien samt arkiv som historiskt källmaterial.
E-postadress: claes.westling@riksarkivet.se

MARIA ÅGREN, f. 1959, fil. dr i historia 1992, professor i historia vid Uppsala universitet sedan 2002, ständig sekreterare för Kungl. Vitterhetsakademin sedan 2025. Leder sedan 2008 projektet *Gender and work*.
E-postadress: maria.agren@hist.uu.se

Acta Universitatis Upsaliensis
STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA

Department of History, University of Uppsala,
Thunbergsvägen 3A, SE-751 26 Uppsala, Sweden

1. *Gustaf Jonasson*: Karl XII och hans rådgivare. Den utrikespolitiska maktkampen i Sverige 1697–1702. 1960.
2. *Sven Lundkvist*: Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557. 1960.
3. *Tage Linder*: Biskop Olof Wallquiists politiska verksamhet till och med riksdagen 1789. 1960.
4. *Carl Göran Andra*: Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. 1960.
5. *Bengt Henningsson*: Geijer som historiker. 1961.
6. *Nils Runeby*: Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden. 1962.
7. *Åke Hermansson*: Karl IX och ständerna. Tronfrågan och författningsutvecklingen 1598–1611. 1962.
8. Hundra års historisk diskussion. Historiska föreningen i Uppsala 1862–1962. 1962.
9. *Sten Carlsson*: Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden. 1963.
10. *Gunnar Christie Wasberg*: Forsvarstanke og suverenitetsprinsipp. Kretsen om Afienposten i den unionspolitiska debatt 1890–mars 1905. 1963.
11. *Kurt Ågren*: Adelsn bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680. 1964.
12. *Michael Nordberg*: Les ducs et la royauté. Etudes sur la rivalité des ducs d'Orléans et de Bourgogne 1392–1407. 1964.
13. *Stig Hadenius*: Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1899. 1964.
14. *Stellan Dahlgren*: Karl X Gustav och reduktionen. 1964.
15. *Rolf Torstendahl*: Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920. 1964.
16. *Stefan Björklund*: Oppositionen vid 1823 års riksdag. Jordbrukskris och borgerlig liberalism. 1964.
17. *Håkan Berggren & Göran B. Nilsson*: Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier. 1965.
18. *Torsten Burgman*: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. 1965.
19. *Erik Wärenstam*: Sveriges Nationella Ungdomsförbund och högern 1928–1934. 1965.
20. *Torgny Nevéus*: Ett betryggande försvar. Värnplikten och arméorganisationen i svensk politik 1880–1885. 1965.
21. *Staffan Runestam*: Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907. 1966.
22. *Stig Ekman*: Slutstriden om representationsreformen. 1966.
23. *Gunnar Herrström*: 1927 års skolreform. En Studie i svensk skolpolitik 1918–1927. 1966.
24. *Sune Åkerman*: Skattereformen 1810. Ett experiment med progressiv inkomstskatt. 1967.
25. *Göran B. Nilsson*: Självstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928. 1967.
26. *Klaus-Richard Böhme*: Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin. 1967.
27. *Gustaf Jonasson*: Karl XII:s polska politik 1702–1703. 1968.
28. *Hans Landberg*: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. 1969.
29. *Rolf Torstendahl*: Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934. 1969.
30. *Nils Runeby*: Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860. 1969.
31. *Fred Nilsson*: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. 1970.
32. *Curt Johanson*: Lantarbetarna i Uppland 1918–1930. En studie i facklig taktik och organisation. 1970.
33. *Arndt Öberg*: De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen. 1970.
34. *Torgny Börjeson*: Metall 20 – Fackföreningen och människan. 1971.
35. *Harald Runblom*: Svenska företag i Latinamerika. Etableringsmönster och förhandlingstaktik 1900–1940. 1971.
36. *Hans Landberg, Lars Ekholm, Roland Nordlund & Sven A. Nilsson*: Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid. 1971.
37. *Sture Lindmark*: Swedish America 1914–1932. Studies in Ethnicity with Emphasis on Illinois and Minnesota. 1971.
38. *Ulf Beijbom*: Swedes in Chicago. A Demographic and Social Study of the 1846–1880 Immigration. 1971.
39. *Staffan Smedberg*: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76. 1972.
40. *Björn Rondahl*: Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865–1910. Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle. 1972.
41. *Ann-Sofie Kälvevemark*: Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904. 1972.
42. *Lars-Göran Tedebrand*: Västerorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring. 1972.
43. *Ann-Marie Petersson*: Nyköping under frihetstiden. Borgare och byråkrater i den lokala politiken. 1972.
44. *Göran Andolf*: Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820–1965. 1972.
45. *Jan Sundin*: Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget. En studie i studentmigration. 1973.
46. *Christer Öhman*: Nyköping och hertigdömet 1568–1622. 1973. (Ej i bokhandeln)

47. *Sune Åkerman, Ingrid Eriksson, David Gaunt, Anders Norberg, John Rogers & Kurt Ågren: Aristocrats, Farmers and Proletarians. Essays in Swedish Demographic History.* 1973.
48. *Uno Westerlund: Borgarsamhällets upplösning och självstyrelsens utveckling i Nyköping 1810–1880.* 1973. (Ej i bokhandeln)
49. *Sven Hedenskog: Folkrörelserna i Nyköping 1880–1915. Uppkomst, social struktur och politisk aktivitet.* 1973. (Ej i bokhandeln)
50. *Berit Brattne: Bröderna Larsson. En studie i svensk emigrantagentverksamhet under 1880-talet.* 1973.
51. *Anders Kullberg: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705.* 1973.
52. *Gunilla Ingmar: Monopol på nyheter. Ekonomiska och politiska aspekter på svenska och internationella nyhetsbyråers verksamhet. 1870–1919.* 1973.
53. *Sven Lundkvist: Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920.* 1974.
54. *Kari Tarkiainen: "Vår gamble Arffiende Ryssen". Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid.* 1974.
55. *Bo Öhngren: Folk i rörelse. Samhällsutveckling, flyttningsmönster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900.* 1974.
56. *Lars Ekholm: Svensk krigsfinansiering 1630–1631.* 1974.
57. *Roland Nordlund: Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633.* 1974.
58. *Clara Nevéus: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige.* 1974.
59. *Bertil Johansson: Social differentiering och kommunalpolitik. Enköping 1863–1919.* 1974.
60. *Jan Lindroth: Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915.* 1974.
61. *Richard B. Lucas: Charles August Lindbergh, Sr. A Case Study of Congressional Insurgency, 1906–1912.* 1974.
62. *Hans Norman: Från Bergslagen till Nordamerika. Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915.* 1974.
63. *David Gaunt: Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter.* 1975.
64. *Eibert Ernby: Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefråset i Oppunda härad under 1600-talet.* 1975.
65. *Bo Kronborg & Thomas Nilsson: Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad, 1870–1910.* 1975.
66. *Rolf Torstendahl: Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870.* 1975.
67. *Allan Ranek: Centralmakt och domsmakt. Studier kring den högsta rättskipningen i kung Magnus Erikssons länder 1319–1355.* 1975.
68. *James Cavallie: Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700.* 1975.
69. *Ingrid Åberg: Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1880-talet.* 1975.
70. *Margareta Revera: Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland.* 1975.
71. *Aleksander Loit: Kampen om feodalrätten. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710.* 1975.
72. *Torgny Lindgren: Banko- och riksgäldsrevisionerna 1782–1807. "De redliga män, som bevakade ständers rätt".* 1975.
73. *Rolf Torstendahl: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940.* 1975.
74. *From Sweden to America. A History of Migration.* Red. Harald Runblom & Hans Norman. 1976.
75. *Svante Jakobsson: Från fädernejorden till förfäders land. Estlandssvenskt bondfolks rymningar till Stockholm 1811–1834; motiv, frekvens, personliga konsekvenser.* 1976.
76. *Lars Åkerblom: Sir Samuel Hoare och Etiopienkonflikten 1935.* 1976.
77. *Gustaf Jonasson: Per Edvin Sköld 1946–1951.* 1976.
78. *Sören Winge: Die Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (WAV) 1945–53. Entwicklung und Politik einer „undoktrinären“ politischen Partei in der Bundesrepublik in der ersten Nachkriegszeit.* 1976.
79. *Klaus Misgeld: Die „Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten“ in Stockholm 1942–1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges.* 1976.
80. *Roland Karlman: Evidencing Historical Classifications in British and American Historiography 1930–1970.* 1976.
81. *Berndt Fredriksson: Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675–79.* 1976.
82. *Karl Englund: Arbetarförskrämsfrågan i svensk politik 1884–1901.* 1976.
83. *Nils Runeby: Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige.* 1976.
84. *Erland F. Josephson: SKP och Komintern 1921–1924. Motsättningarna inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen.* 1976.
85. *Sven Lundkvist: Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920.* 1977.
86. *Bo Öhngren: GEOKOD. En kodlista för den administrativa indelningen i Sverige 1862–1951.* 1977.
87. *Mike L. Samson: Population Mobility in the Netherlands 1880–1910. A Case Study of Wisch in the Achterhoek.* 1977.
88. *Ughana Okpu: Ethnic Minority Problems in Nigerian Politics: 1960–1965.* 1977.
89. *Gunnar Carlsson: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik.* 1977.
90. *Sten Carlsson: Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället.* 1977.
91. *Rolf Pålbrant: Arbetarrörelsen och idrotten 1919–1939.* 1977.
92. *Viveca Halldin Norberg: Swedes in Haile Selassie's Ethiopia 1924–1952. A Study in Early Development Co-operation.* 1977.
93. *Holger Wester: Innovationer i befolkningsrörligheten. En studie av spridningsförlopp i befolkningsrörligheten utgående från Petalax socken i Österbotten.* 1977.
94. *Jan Larsson: Diplomati och industriellt genombrott. Svenska exportsträvanden på Kina 1906–1916.* 1977.
95. *Rolf Nygren: Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet. Studier kring militieombundsmanåmbetets (MO) doktrin- och tillkomsthistoria 1901–1915.* 1977.

96. *Kenneth Awebro*: Gustav III:s räfst med ämbetsmännen 1772–1799 – aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt. 1977.
97. *Eric De Geer*: Migration och influensfält. Studier av emigration och intern migration i Finland och Sverige 1816–1972. 1977.
98. *Sigbrit Plaenge Jacobson*: 1766-års allmänna fiskestadga. Dess uppkomst och innebörd med hänsyn till Bottenhavs fiskets rättsfrågor. 1978.
99. *Inguar Flink*: Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938. 1978.
100. *Ingrid Eriksson & John Rogers*: Rural Labor and Population Change. Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century. 1978.
101. *Kerstin Moberg*: Från tjänstehjon till hembiträde. En kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903–1946. 1978.
102. *Mezri Bdina*: Relations internationales et sousdéveloppement. La Tunisie 1857–1864. 1978.
103. *Ingrid Hammarström, Väinö Helgesson, Barbro Hedvall, Christer Knuthammar & Bodil Wallin*: Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige. Fyra studier. 1978.
104. *Gunnar Sundberg*: Partipolitik och regionala intressen 1755–1766. Studier kring det bottniska handelstvängets hävande. 1978.
105. *Kekke Stadin*: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680. 1979.
106. *Ake Lindström*: Bruksarbetarfackföreningar. Metalls avdelningar vid bruken i östra Västmanlands län före 1911. 1979.
107. *Mats Rolén*: Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977. 1979.
108. *János Perényi*: Revolutionsuppfattningens anatomi. 1848 års revolutioner i svensk debatt. 1979.
109. *Kent Sivesand*: Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarregionen. 1979.
110. *Thomas Lindkvist*: Landborna i Norden under äldre medeltid. 1979.
111. *Björn M. Edsman*: Lawyers in Gold Coast Politics c. 1900–1945. From Mensah Sarbah to J.B. Danquah. 1979.
112. *Svante Jakobsson*: Osilia–Maritima 1227–1346. Studier kring tillkomsten av svenska bosättningar i Balticum, i synnerhet inom biskopstiftet Ösel-Wiek. 1980.
113. *Jan Stattin*: Hushållningsällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft. 1980.
114. *Bertil Lundvik*: Solidaritet och partitaktik. Den svenska arbetarrörelsen och spanska inbördeskriget 1936–1939. 1980.
115. *Ann-Sofie Källemark*: More children of better quality? Aspects on Swedish population policy in the 1930's. 1980.
116. *Anders Norberg*: Sågarnas ö. Alnö och industrialiseringen 1860–1910. 1980.
117. *Jan Lindegren*: Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640. 1980.
118. *Gustaf Jonasson*: I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957. 1981.
119. *Erland Jansson*: India, Pakistan or Pakhtunistan? The Nationalist Movements in the North-West Frontier Province, 1937–47. 1981.
120. *Ulla-Britt Lithell*: Breast-feeding and Reproduction. Studies in marital fertility and infant mortality in 19th century Finland and Sweden. 1981.
121. *Svenbjörn Kilander*: Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier. 1981.
122. *Håkan Holmberg*: Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokrati-frågan 1943–1977. 1982.
123. *Britt-Marie Lundbäck*: En industri kommer till stan. Hudiksvall och trävaruindustrin 1855–1880. 1982.
124. *Torkel Jansson*: Samhällsförändring och samman-slutningsformer. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930. 1982.
125. *Per Jansson*: Kalmar under 1600-talet. Omland, handel och krediter. 1982.
126. *Svante Jakobsson*: Fattighushjonets värld i 1800-talets Stockholm. 1982.
127. *Runo Nilsson*: Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland–Härjedalen 1912–1928. 1982.
128. *J. Alvar Schilén*: Det västallierade bombkriget mot de tyska storstäderna under andra världskriget och civilbefolkningens reaktioner i de drabbade städerna. 1983.
129. *Bodil Nävdal-Larsen*: Erik XIV, Ivan Groznyj og Katarina Jagellonica. 1983.
130. *Birgitta Olai*: Storskiftet i Ekebyborna. Svensk jordbruksutveckling avspglad i en östgötasocken. 1983.
131. *Ann Hörsell*: Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och Fristad 1750–1850. 1983.
132. *Ragnar Björk*: Den historiska argumenteringen. Konstruktion, narration och kolligation – förklaringsresonemang hos Nils Ahnlund och Erik Lönnroth. 1983.
133. *Björn Asker*: Officerarna och det svenska samhället 1650–1700. 1983.
134. *Erik Tibergh*: Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges. Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. 1984.
135. *Bertil Tingström*: Sveriges plåtmynt 1644–1776. En undersökning av plåtmyntens roll som betalningsmedel. 1984.
136. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 1: Ankomsten och interneringen. 1984. Andra upplagan 1995.
137. *Curt Ekholm*: Balt- och tyskutlämningen 1945–1946. Omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare. Del 2: Utlämnningen och efterspelet. 1984. Andra upplagan 1995.
138. *Sven H. Carlson*: Trade and dependency. Studies in the expansion of Europe. 1984.
139. *Torkel Jansson*: Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, ca 1800–1870. 1985.
140. *Bernt Douhan*: Arbete, kapital och migration. Val-loninvandringen till Sverige under 1600-talet. 1985.

141. *Göran Rydeberg*: Skatteköpen i Örebro län 1701–1809. 1985.
142. *Habib Ben Abdallah*: De l'iqta' étatique à l'iqta' militaire. Transition économique et changements sociaux à Bagdad, 247–447 de l'Hégire/861–1055 ap. J. 1986.
143. *Margot Höjfors Hong*: Ölanningar över haven. Utvandringen från Öland 1840–1930 – bakgrund, förlopp, effekter. 1986.
144. *Carl Johan Gardell*: Handelskompani och bondearistokrati. En studie i den sociala strukturen på Gotland omkring 1620. 1986.
145. *Birgitta Olai*: "... till vinnande af ett redigt Storskitte ...". En komparativ studie av storskitet i fem härader. 1987.
146. *Torkel Jansson*: Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. 1987.
147. *Anders Florén*: Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750. 1987.
148. *Tekeste Negash*: Italian Colonialism in Eritrea 1882–1941: Policies, Praxis and Impact. 1988.
149. *Lotta Gröning*: Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933. 1988.
150. *Ove Pettersson*: Byråkratisering eller avbyråkratisering. Administrativ och samhällsorganisatorisk strukturomvandling inom svenskt vägväsende 1885–1985. 1988.
151. *Knut Ohlsson*: Grosshandlare, bönder, småfolk. Trönös skogsanraringar från och med det industriella genombrottet. 1988.
152. *Eva Österberg & Dag Lindström*: Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns. 1988.
153. *Marie C. Nelson*: Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868. 1988.
154. *Gísli Ágúst Gunnlaugsson*: Family and Household in Iceland 1801–1930. Studies in the relationship between demographic and socioeconomic development, social legislation and family and household structures. 1988.
155. *Elsa Lunander*: Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändring, Örebro under 1800-talet. 1988.
156. *Ulla-Britt Lithell*: Kvinnoarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten. 1988.
157. *Annette Thörnquist*: Lönearbete eller egen jord? Den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan 1908–1936. 1989.
158. *Stefán F. Hjartarson*: Kampen om fackföreningsrörelsen. Ideologi och politisk aktivitet på Island 1920–1938. 1989.
159. *György Nováky*: Handelskompanier och kompanihandel. Svenska Afrikakompaniet 1649–1663. En studie i feodal handel. 1990.
160. *Margareta Aman*: Spanska sjukan. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund. 1990.
161. *Sven A. Nilsson*: De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle. 1990.
162. *Birgitta Larsson*: Conversion to Greater Freedom? Women, Church and Social Change in Northwestern Tanzania under Colonial Rule. 1991.
163. *Dag Lindström*: Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622. 1991.
164. *Svenbjörn Kilander*: Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring. 1991.
165. *Christer Öhman*: Den historiska romanen och sanningen. Historiesyn, värdestruktur och empiri i Georg Starbäcks historiska författarskap. 1991.
166. *Maria Ågren*: Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850. 1992.
167. *Stina Nicklasson*: Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/1937. 1992.
168. *Lars Pettersson*: Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860. 1992.
169. *Alberto Tiscornia*: Statens, gudens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880. 1992.
170. *Irène Artaus*: Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås. 1992.
171. *Anders Fröjmark*: Mirakler och helgonkult. Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden. 1992.
172. *Hernán Horna*: Transport Modernization and Entrepreneurship in Nineteenth Century Colombia. Cisneros & Friends. 1992.
173. *Janne Backlund*: Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället. 1993.
174. *Agneta Breisch*: Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid. 1994.
175. *Åsa Karlsson*: Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713. 1994.
176. *Elisabeth Elgán*: Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget. 1994.
177. *Lennart Thorslund*: Humanism mot rationalism. Mora 1890–1970: Om två förhållningsätt och deras betydelse i småstadens planeringshistoria. 1995.
178. *Paul A. Levine*: From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944. 1996. (2nd revised and enlarged edition, with a new postscript by the author. 1998.)
179. *Bengt Nilsson*: Kvinnor i statens tjänst – från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. 1996.
180. *Tsegaye Tegenu*: The Evolution of Ethiopian Absolutism. The Genesis and the Making of the Fiscal Military State, 1696–1913. 1996.
181. *Sören Klingnéus*: Bönder blir vapensmeder. Protoindustriell tillverkning i Närke under 1600- och 1700-talen. 1997.
182. *Dag Blanck*: Becoming Swedish-American. The Construction of an Ethnic Identity in the Augustana Synod, 1860–1917. 1997.
183. *Helene Carlback-Isotalo*: Att byta erkännande mot handel. Svensk-ryska förhandlingar 1921–1924. 1997.
184. *Martin Melkersson*: Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet. 1997.
185. *Henrik Ågren*: Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730. 1998.
186. *Peter Reinholdsson*: Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige. 1998.
187. *Gudrun Andersson*: Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal. 1998.

188. *Leos Müller*: The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800, A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behaviour. 1998.
189. *Ylva Hasselberg*: Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856. 1998.
190. *Marie Lennersand*: Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730. 1999.
191. *Orjan Simonson*: Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet. 1999.
192. *Cecilia Trenter*: Granskningens retorik och historisk vetenskap. Kognitiv identitet i recensioner i dansk historisk tidskrift, norsk historisk tidskrift och svensk historisk tidskrift 1965–1990. 1999.
193. *Stefan Johansson*: En omskriven historia. Svensk historisk roman och novell före 1867. 2000.
194. *Martin Linde*: Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget. 2000.
195. *Lars Båtefalk*: Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1700–1900. 2000.
196. *Lena Milton*: Folkhemmets barnmorskor. Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid. 2001.
197. *Maj-Britt Nergård*: Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700. 2001.
198. *Silke Neunzinger*: Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939. 2001.
199. *Lars Geschwind*: Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet. 2001.
200. *Samuel Edquist*: Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918. 2001.
201. *Torbjörn Eng*: Det svenska våldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte. 2001.
202. *Peter Ericsson*: Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. 2001.
203. Rosemarie Fiebranz: Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850. 2002.
204. *Håkan Gunneriusson*: Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957. 2002.
205. *Karin Hassan Jansson*: Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800. 2002.
206. *Johan Sjöberg*: Makt och vanmakt i fadersvåldet. Studentpolitik i Uppsala 1770–1850. 2002.
207. *Hanna Hodacs*: Converging World Views. The European Expansion and Early-Nineteenth-Century Anglo-Swedish Contacts. 2003.
208. *Louise Berglund*: Guds stat och maktens villkor. Politiska ideal i Vadstena kloster, ca 1370–1470. 2003.
209. *Kristina Tegler Jerselius*: Den stora häxdansen. Vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858. 2003.
210. *David Ludvigsson*: The Historian-Filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius. 2003.
211. *Börje Henningson*: Det röda Dalarna. Socialdemokrater, anarkosyndikalister och kommunister inom Dalarnas Arbetarrörelse 1906–1937. 2004.
212. *Sofia Ling*: Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianlagade i Sverige omkring 1770–1870. 2004.
213. *Leos Müller*: Consuls, Corsairs, and Commerce. The Swedish Consular Service and Long-distance Shipping, 1720–1815. 2004.
214. *Mårit Gunneriusson Karlström*: Konsten att bli och förbli folklig. Svenska kyrkans och IOGT:s strategier och omvandling i kampen på offentlighetens arena 1880–1945. 2004.
215. *Carl Henrik Carlsson*: Medborgarskap och diskriminering. Östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920. 2004.
216. *Henrik Edgren*: Publicitet för medborgsmannavett. Det nationellt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831. 2005.
217. *Göran Norrby*: Adel i förvandling. Adliga strategier och identiteter i 1800-talets borgerliga samhälle. 2005.
218. *Tomislav Dulčić*: Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941–42. 2005.
219. *Mats Hemström*: Marschen mot makten. Västra arméns revolt och väg till Stockholm 1809. 2005.
220. *Esbjörn Larsson*: Från adlig uppfostran till borgerlig utbildning. Kungl. Krigsakademien mellan åren 1792 och 1866. 2005.
221. *Janne Holmén*: Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget. 2006.
222. *Joakim Malmström*: Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken, ca 1650–1900. 2006.
223. *Patrik Winton*: Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766. 2006.
224. *Anna Hansen*: Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet. 2006.
225. *Johanna Widenberg*: Fäderneslandets antikviteter. Etnoterritoriella historiebrev och integrationssträvanden i den svenska statsmaktens antikvariska verksamhet ca 1600–1720. 2006.
226. *Erik Axelsson*: Historien i politiken. Historieanvändning i norsk och svensk EU-debatt 1990–1994. 2006.
227. *Anders Sundin*: 1809. Statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess. 2006.
228. *Stefan Lundblad*: Hedersam handelsman eller verksam företagare. Den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869. 2007.
229. *Sara Hansson*: I den goda världens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige. 2007.
230. *Fredrik Thisner*: Militärstatens arvegods. Officers-tjänstens socialproduktiva funktion i Sverige och Danmark ca 1720–1800. 2007.
231. *Laura Palosuo*: Yellow Stars and Trouser Inspections. Jewish Testimonies from Hungary, 1920–1945. 2008.
232. *Johannes Westberg*: Förskolopedagogikens framväxt. Pedagogisk förändring och dess förutsättningar, ca 1835–1945. 2008.
233. *Karin Kvist Geverts*: Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944. 2008.
234. *Hanna Enefalk*: En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet. 2008.
235. *Jonas Lindström*: Distribution and Differences. Stratification and the System of Reproduction in a Swedish Peasant Community 1620–1820. 2008.
236. *Jonas Larsson Kraus*: Att odla ett samhälle. Råby räddningsinstitut och 1840-talets sociala ingenjörskonst. 2009.

237. *Jan Mispelaere*: Guldmynt eller äpple. Straffrättsligt ansvar för barn och ungdomar i Sverige och Nederländerna 1590–1800. 2009.
238. *Bo G Hall*: Perspektiv på Patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911). 2010.
239. *Stina Bohman*: Omsorg om livet. Spädbarnsdödlighetens förändring i Ådalen under 1800-talet. 2010.
240. *Andreas Åkerlund*: Mellan akademi och kulturpolitik. Lektorat i svenska språket vid tyska universitet 1906–1945. 2010.
241. *Anne Berg*: Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860. 2011.
242. *Per Sandin*: Ett kungahus i tiden. Den bernadotreska dynastins möte med medborgarsamhället ca 1810–1860. 2011.
243. *Sven Olofsson*: Till ömsesidig nytta. Entreprenörer, framgång och sociala relationer i centrala Jämtland ca. 1810–1850. 2011.
244. *David Ludvigsson (red.)*: Historiker i vardag och fest. Historiska föreningen i Uppsala 1862–2012. 2012.
245. *Lars Garpenhag*: Kriminaldårar. Sinnessjuka brottslingar och straffrihet i Sverige, ca 1850–1930. 2012.
246. *Christopher Pihl*: Arbete. Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige. 2012.
247. *Fredrik Lilja*: The Golden Fleece of the Cape. Capitalist expansion and labour relations in the periphery of transnational wool production, c. 1860–1950. 2013.
248. *Cristina Prytz*: Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal. 2013.
249. *Peter Ericsson, Fredrik Thisner, Patrik Winton och Andreas Åkerlund (red.)*: Allt på ett bräde. Stat, ekonomi och bondeoffer. En vänbok till Jan Lindegren. 2013.
250. *Fredrik Thisner*: Indelta inkomster. En studie av det militära löneindelungsverket 1721–1833. 2014.
251. *Tomas Högberg*: Ett stycke på väg. Naturavghållning med lotter i Västmanlands län ca 1750–1850. 2015.
252. *Susanna Erlandsson*: Window of opportunity. Dutch and Swedish security ideas and strategies 1942–1948. 2015.
253. *Pontus Rudberg*: The Swedish Jews and the victims of Nazi terror, 1933–1945. 2015.
254. *Theresa Johnson*: Vårt fredliga samhälle. "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet. 2016.
255. *Elin Hinnemo*: Inför högsta instans. Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860. 2016.
256. *Iva Lučić*: Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971). 2016.
257. *August Aronsson*: Löfte, tvist och försoning. Politikens spelregler i 1300-talets Norden. 2017.
258. *Jörgen Gustafson*: Historielärobokens föreställningar. Påbjuden identifikation och genreförändring i den obligatoriska skolan 1870–2000. 2017.
259. *Mia Löwengart*: En samhällelig angelägenhet. Framväxten av en symfoniorkester och ett konserthus i Stockholm, cirka 1890–1926. 2017.
260. *Ola Winberg*: Den statskloka resan. Adelsn peregriationer 1610–1680. 2018.
261. *Josefin Englund*: Som folk är mest. Könsideal i svenska kontaktannonser 1890–1980. 2018.
262. *Katarina Nordström*: Trängsel i välfärdsstaten. Expertis, politik och rumslig planering i 1960- och 1970-talets Sverige. 2018.
263. *Christopher Thompson*: Norges Våpen. Cultural Memory and Uses of History in Norwegian Black Metal. 2018.
264. *Olov Simonsson*: God Rests in Rwanda. The Role of Religion in the 1994 Genocide in Rwanda. 2019.
265. *Christoffer Åhlman*: Mötet med det skrivna ordet. Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet. 2019.
266. *Alexander Engström*: Olikhetens praktiker. Adlig begravningskultur i Sverige c:a 1630–1680. 2019.
267. *Viktor Englund*: Fångsamhället som inte skulle finnas. Överlevnad och anpassning i fängelse under åren 1890–1920. 2019.
268. *Johan Ericson*: Mål och medel. Uppsala kommun som bygghandlare 1870–1975. 2019.
269. *Astrid Pajur*: Dress Matters. Clothes and Social Order in Tallinn, 1600–1700. 2020.
270. *Francisca Hoyer*: Relations of Absence. Germans in the East Indies and Their Families c. 1750–1820. 2020.
271. *John Edman Ansell*: Maktens tal och talets makt. Kunglig maktlegitimering i Erik XIV:s och Johan III:s tid. 2021.
272. *Tobias Osvald*: Stadens gränspatser. Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835. 2022.
273. *Lior Becker*: A Mention to Those not Mentioned. Yizkor Books and Holocaust Memory 1943–2008. 2022.
274. *Astrid Wendel-Hansen, Katarina Nordström & Francisca Hoyer (eds.)*: To Take Us Lands Away: Essays in Honour of Margaret R. Hunt. 2022.
275. *Eric Bergelin*: Planeringsforskningens genombrott. Försvarets forskningsanstalt och det globala kalla krigets planeringsexperten. 2023.
276. *Jezzica Israelsson*: Making themselves heard. Women's and men's voice through the regional petitioning process in Sweden, 1758–1880. 2024.
277. *Xavier Chirinos*: LIMARIKET. Utvecklingen av det spanska imperiets fiskala system i La Caja Matriz i Lima 1790–1820. 2024.
278. *Christian Hohenthal*: Textens ritualer och historie-skrivningens gränser. En undersökning av fyra Svenska historieverk från 1400- och 1500-talen. 2025.
279. *Viktor Englund, Annika Sandén & Göran Tagesson (red.)*: Hushåll, stad och rätt. En vänbok till Dag Lindström. 2025.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Historica Upsaliensia 279

Editores: Dag Lindström & Maria Ågren

Hushåll, stad och rätt är en vänbok till Dag Lindström, professor i historia vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Denna bok rymmer sexton artiklar inom de tre temana *Hus och hushåll*, *Stad och Rätt* och de är skrivna av kollegor och vänner från såväl Uppsala universitet som danska, engelska, finska och andra svenska universitet. *Hus och hushåll*, *Stad och Rätt* spänner över de forskningsfrågor och fält som karaktäriserat Dag Lindströms långa och gedigna historikergärning, vars ämnen sträcker sig från rätts-, social- och institutionshistoria, till urbanisering och urbanism, och hus och hushåll i ett tidsspänn från senmedeltiden till industrialiseringens dagar.

UPPSALA
UNIVERSITET

Distributor: Uppsala University Library
Box 510, SE-751 20 Uppsala, Sweden
www.uu.se, acta@ub.uu.se

ISSN 0081-6531

ISBN 978-91-513-2453-1